

775856

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.

За редакцію відповідає: Осип Маковей.

Річник II. Том V.

ІБІ ПІУС

775856

У ЛЬВОВІ, 1899.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

	Стор.
<i>В плен-єрі. Вірші і проза Івана Франка.</i>	
I. Мамо природо!	1
II. Шука	5
III. Odi profanum vulgus	12
<i>Поети, фантазія Ольги Кобилянської</i>	37
<i>Гірські думи (I—XX), поезії Осипа Маковея</i>	42
<i>Задля родини, оповіданє Сергія Боремова</i>	53
<i>Зернятка (I—X), поезії Бориса Грінченка</i>	89
<i>Така собі проста муха, новеля Кнута Гамсуна</i>	92
<i>З дрібних оповідань Антона Чехова, пер. Марія Грушевська.</i>	
I. Сьвідомий переступник	97
II. Твір штуки	101
III. Плутанина	105
IV. Віст	107
V. Журба	111
VI. Дома	116
VII. Івасько	125
<i>З поезій Ади Негрі (I—V), переклав Павло Грабовський.</i>	130
<i>Блудний син, оповіданє Гната Хоткевича</i>	137
<i>З поезій Лесі Українки.</i>	
I. На спомин І. Котляревського	164
II. У пустині	166
III. Весна зимова	167
<i>Легальний до дна душі, оповіданє Василя Кравченка</i>	169
<i>Два малюнки, Надії К. Кибальчич.</i>	
I. Місячне сяєво	181
II. У лісі	183
<i>Ворог народа, драма в п'ятих актах Генрика Ібзена, переклав Юрій Кміт</i>	184 і 298
<i>Із оповідань Оссін, переклав Іван Франко.</i>	
I. Падучі зорі	222
II. Іронія	226
III. Жорстокість	232

ПРАВИЛЬНИЙ ВИДАНОК
 ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
 КРА 02128288
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
 Ім. № 4535 Б

	Стор.
<i>Із поеми Степана Руданського: „Цар-Соловей“</i>	241
<i>Із оповідань Вячеслава Потапенка:</i>	
I. На нові гнізда	262
II. Чарівниця	271
<i>Із народних мотивів, поезія Уляни Кравченко</i>	285
<i>Підпис, фотографія з життя — Василя Стефаника</i>	287
<i>Через Дністер, нарис Константина Сроковського</i>	290
<i>Із поезій Жана Мореаса (I—V), перекл. Іван Франко</i>	296
<i>Про критиків, гумореска Джерома К. Джерома, переклав Осип Маковей</i>	356
—	
<i>Шекспірів Юлій Цезар, студія Юрія Брандеса, переклав з німецького Іван Франко</i>	1
<i>Ольга Кобилянська, літературно-критична студія Осипа Маковая (з портретом Кобилянської)</i>	28
<i>Вражіння в Угорській Русі — Івана Петрушевича</i>	52
<i>Життя Евгена Гребінки (з його портретом), студія Грицька Коваленка</i>	71
<i>З російської України — Spectator-а. (Генезіс українського театру. Сучасні українські трупи. Український репертуар. Становище українського театру з юридичного погляду. Хиби українського театру. Відносини російських артистів до укр. театру. Взаємні відносини укр. трупи і артистів)</i>	93
<i>Листи з-над Полтеи. Лист перший (про партійні відносини галицьких Русинів) — Observator-а</i>	106
<i>Юрій Брандес (з його портретом) — стаття Івана Франка</i>	121
<i>Іван Пулюнович Хильчевський (посмертна згадка) — Сергія Бєремова</i>	129
<i>Нові напрями в малярстві, стаття Івана Труша</i>	143
<i>Причинок до психології смерті, Дра С. С. Епштайна. Переклав з німецького Іван Франко</i>	156
<i>З життя і письменства. (Слово і діло галицьких москвофілів) — Осипа Маковая</i>	162
<i>Із чужих літератур. (Сучасні польські поети), студія Івана Франка</i>	176
<i>Хроніка і бібліографія</i>	62, 133 і 200

В ПЛЕН-ЕРІ.

Вірші і проза

Івана Франка.

I. Мамо природо!

Мамо природо!
Хитра ти з біса!
Вказуєш серцю безмірні простори,
А жите замикаєш у клітку тісеньку,
В мікроскопійную клітку!
Уяву вабиш вічності фантомом,
А даєш нам на страву моменти,
Самі короткі моменти!
В душах розпалюєш дивні огні і бажаня і тугу,
А потім працюєш що сили,
Щоб погасити, здусити, притлумить
Побриви, що ти сама-ж розбудила.
Ллєш на них дійсности воду холодну,
Куєш їх в материялізму кайдани,
Розчарованєм цупко обпалюєш крила...
Цинічно, мамо, і немилосерно
Мечеш ти те, що найвисше, найкрасше,
Чим величать ся-б могла віковічно
Як архітвором —
Свиням під ноги.

І не вже-ж ти не бачиш (здасть ся,
 Мільонами своїх очей
 Могла-б побачити що-дещо!),
 Скільки горя, зовсім непотрібного горя,
 Скільки муки, нічим невтишимої муки
 Завдаєш ти цинізмом отим
 Найніжнійшим, найліпшим, найкрасним
 Поміж твоїх дітей?

І не вже-ж зрозуміть ти не можеш
 (Та сума мізку, що день в день, рік-річно
 Витворюєш, новинна би, здасть ся,
 Порозуміть що-дещо!),
 Що пора би покинуть старії шаблони,
 Добрі для всяких амеб, протозоїв,
 Ехінодермів та міксоміцетів!
 Що вивчена на них твоя
 Економія марнотратства
 Не згожа для людей, для душ людських,
 Як не згожий осел
 До гри на фортепяні.

Подумай, мамо! Тут на сій планеті
 Скінчив ся вже твій творчий Sturm und Drang;
 Той надмір сил і соків і тепла
 Вже вичерпавсь і замкнена на віки
 Твоя тут творча кар'єра.
 Що ти могла найвишого створити,
 Се чоловік. Із сих материялів,
 Які тут маєш під рукою,
 Хоч як не дмись,
 Нічого кращого створить не зможеш.
 Тож час би, мамо, як Зевес еллінський
 (На що вже пан був строгий і скептичний!)
 Сказать собі: спочину вже тепер!
 Признать: отсе я гарне сотворила!
 І заходить ся сему архітвору
 Створити рай такий як слід:
 Не дерева, грушки і ябка й фіги,
 А рай в його нутрі,

Гармонію чутя і волі,
Думок і діл, бажаня і знаня.

Ех, мамо, мамо!
Довгі столітя,
Тисячолітя ти водила нас за ніс,
Манила у безмежній пустині
Фантомами безсмертя
І перспективами метафізичних
Радощів піль елїзейських
Ти заставляла нас за ті фантоми
Пролити море крові й сліз;
За них горіли стоси,
Скрипіли колеса тортур,
Розпалені кліщі живеє рвали мясо,
І міліони, міліони серць
Безмежна шарпала роснука.
І щож, в кінці догдунали ся ми,
Що ті фантоми є фантоми
Не варті мук і крові і стражданя,
Що се є наші власні твори.
Так кицька в зеркалі безодню бачить, поки
Домацаєсь, що в нїм — нема нічого.

Тріумф! Тріумф!
За десять тисяч літ важкої праці
Цивілізації доходимо в кінці
До тої точки, до якої кицька
Доходить за пять хвиль.
І вздрівши, що за зеркалом нема нічого,
Ми льотікою кицьки заключили,
Що й взагалі нема безодні,
Нема нічого, лиш атом, момент
І рух молекулярний.
І ми були готові наплювати
На всі ті мрії, туги і бажаня,
На всі ті безконечні перспективи,
Що ти сама-ж нам, мамо,
Вложила в душу.

Були готові згідно відіпхнути
 І потоптати найвисше і найкрасше
 З всего, що ти дала нам, мамо,
 Те, чим сьвяте, високе і величне
 Жите людськєє.

Сьмієш ся, мамо?

Ти добре знаєш: се не може бути,
 Се лиш хвилина боротьби, зневіря,
 Яких ти бачила вже мільйони.
 Ти добре знаєш: ми твої є діти,
 Слабі, нікчемні і капризні діти
 І трошка рознервовані над міру,
 Та всеж твої і рідні й найлюбійші.
 І мусимо тебе любити, мамо!
 І хоч цікавим оком піддивились
 Твої слабі й негарні місця,
 І здерли маску сьвятости з лица,
 Розвіяли рожевий, поетичний
 Туман, що ти вкривалась ним так довго,
 Пізнали зблизька твій варстат,
 Пізнали, як господарюєш ти, —
 То за старим туманом поетичним
 Ми тисячі таких красот відкрили,
 Таких чудес і чарів,
 Що серце й ум в них тонуть, як у морі.

І — що найвисше: ми

Самих себе відкрили!

Відкрили власну душу,

Заглянули в варстат своїх думок,

Свого чутя, бажаня і змаганя.

І там твою пізнали руку, мамо,

Твої закони.

В тих снах пустих, в іллюзіях відвічних

Побачили таку-ж реальну дійсність,

Такі-ж великі явища, як в зорях,

В Нятари реві, в скелях Гімалаяї.

І тут, у власному нутрі
 Ми віднайшли все те, що, бачилось,
 Утратили в зовнішньому околі:
 Гармонію і вічність і безмежність
 І всі рожеві блиски ідеалу.
 Нехай жите — момент і зложене з моментів,
 Ми вічність носимо в душі.
 Нехай жите — борба жорстока, дика, —
 А в сфері духа є лиш різнородність.

Ріжні тони, різні фарби,
 Ріжні сили і змаганя,
 Мов тисячострунна арфа,
 Та всім струнам стрій один.

Кождий тон і кождий відтїнь,
 То момент один, промінчик,
 Але в кожному моменті
 Сьєє вічности огонь.

II. Щ у ю а.

В корчі при березі, обслонена крутими дозовими гиліаками, лежить здорова щука. Вона спить. Помаленьку вона рознімає свою пащеку і випускає воду зівамп. Лежачи животом на м'якім намуді вона дересенько грає в воді червонуватими крилами і хвостом. Її відкриті очі не бачуть нічого. Вона спить як добре поліно, а в її рибячім мізку мов легенькі хмарки пролітають невизразні мрії.

Ось в її уяві мигнув учорашній клень. Бестия собача! Як добре вона засіла була на него в шуварі! Цілком укрила ся. І він не бачив її. Рючись своїм тупим ротом у намуді він наблизив ся до неї зовсім, зовсім... І вона раптом кинулась на него, та що з того! В однім перече-слила ся. Клень був крихітку за великий для її пащеки. Вона на хвилину почула його голову між своїми зубами. Але в тій хвилі клень махнув хвостом, крепко вдарив ним воду і торкнувши її головою в живіт, шмигнув у корч. От

бестія! От поганець! Шука крізь сон гнівно замахала підчеревними крилами і посунула ся пів цяля наперед. При тім вона торкнула ся носом до гиячки і прокинулась.

Рибячий мозок не вдержує вражінь так, як наш. Прокинувши ся шука вже не тямилла того, що їй сніло ся. Не рушаючи ся з місця вона повела тим оком, що гляділо до плеса. Що то там чувати? Чи не воює проклята видра?

При згадці про видру у шуки затремтіло хребетне крило. Там на хребті у неї ще болів шрам від видринних зубів. Шука вже не тямить докладно, коли се було, — її память не сягає дальше вчорашнього дня, — але страх перед видрою, се у неї не нинішнє або вчорашнє вражінє, а відвічна, родова традиція, що разом з нею викльовує ся на сьвіт із матірньої ікри. В тім страсі шука родить ся і виховуєть ся. Той страх гонить її весь вік, не покидає ні в день, ні в ночі. Правда, в день сей ворог не такий страшний, в день він і сам звичайно мусить ховати ся перед иньшими, сильнішими ворогами, то й шука в день у воді пан. Але в ночі! В ночі шука снить, а видра гуляє. І ось від тисячних поколінь у неї набираєть ся мудрість, як хоронити себе в ночі від видри. Хоч яка приятелька широкого плеса, глибоких вирів, вільного водяного простору, шука на ніч з нужди та з мусу ховаєть ся по під береги, в шувар або в ломачє та гиячє, шукає таких кривок, де-б видра не могла добачити її, або навіть добачивши не могла-б несподівано дістати її в лапи, мусіла-б продирати ся до неї, бовтати ся — і збудити свою жертьву та нагнати її до втеки.

Недвижно лежить шука на своїй мягкій постелі, ослонена крутими лозовими гияками. В плесі тихо. Сонце недавно зійшло і скісним промінем золотить саму середину плеса, лишаючи в тіни саме той беріг, під котрим лежить шука. З холодної води піднімає ся проти сонця легесенька сива пара. Тихо-тихо сковзаєть ся вода в плесі, гладка мов зеркало. Не чути нічогісінько. Ні один найменший рух не торкає водяного спокою. Дрібнесенькі рибки, що в день тисячами снують під поверхністю води і що хвидя витикають свої ротки на повітрє, тепер ще сплять по кривках. Он тут безпосередно під шукою, на гладкому глини-

стому дні дримає ціла череда товстопузих ковблів. Вони лежать один коло одного, грубенькі і красенькі мов курята на сідалі. Щука ширше рознімає рот побачивши їх. Смачні бестіони, нема що казати! Але їй ще не пора снідати. Ще вода холодна, в жолудку ще чує решту вчорашньої плотниці, а в холодній воді вона не травить ся так швидко. А про те сам вид тих невинних, товстеньких та повільних ковблів розрадував щучине серце. Що за приємні сотворіня! Щуці робить ся сантиментально на душі. Вона любить ковбликів — не менше ширю, не менше ніжно, як пани своїх підданих, як пастухи своїх овець. Тепер, поки ще не голодна, вона готова-б притиснути до свого серця першого-ліпшого з них, або і всіх. Коли-б тільки дали ся! Та ба! Ті дурники боять ся її, не вірять їй і вона мусить хитрощами наближати ся, підкрадати ся до них, мусить силою задержувати їх, щоб не тікали. А що рук у неї нема, тільки зуби в роті, то дуже часто ті бідні добряки замість на її закоханому серці опиняють ся в її голодному животі. Ай, як се сумно! Але щож, вона сему не винна. Вона так любить тих бідних, добрих, грубеньких ковбликів, а любов коли раз опанує щучине серце, робить ся непереможною. Нічого проти неї не вдієш.

Та гов! Щось хлюпнуло ся в воді. Пішла легенька хвиля і полоскотала щуку по боках. Що се таке? Щука не рушаєть ся з місця, але надслухує. Сонна лінєвість ще держить у обіймах її тіло. Що се таке хлюпаєть ся в воді? Се не видра. О, видрине хлюпанє вона знає! Видра чалапкає по воді так грубо, голосно, а потім дає нурця і щезає зовсім, бігаючи по дні, — а тут щось пньше. Щука лежить на своїм місці, обернена мордою против води, і не бачить нічого. Надслухує, лінєво рушаючи крилами, але не бачить нічого. Плюскіт затих, тільки поверхність плеса все морщить ся; легесенькі гребені хвиль набігають один за одним і тихенько лоскочуть щуку по боках, по мягкім, лускатім животі. Лоскочуть, пестять її і вона немов засипляє на ново. Вона чує себе безпечною в своїй схованці з поплутаних, крутих гияляк, пеньків і коріня. Який ворог побачить її тут? Хто може досягти її? Хто буде надіяти ся, що вона тут? А ось коло неї хіба не лежить

груба вербова гяляка, так само сіра, так само слизька, бо обросла водяним мохом, так само проста і острокінчаста, як щука? Кілько разів се поліно, занесене сюди повіню, було найліпшим захистом для щуки! Здалека дивлячи ся — два поліна під берегом лежать. Навіть старий рибак Сарабрин пару разів спіймав ся на сю хитрість. Раз навіть, утомлений довгим і даремним лаженєм по річці, він ідучи поуз отсего корча і побачивши ті два поліна, гнівно торкнув їх бовтом і пробуркотів:

— От іще помана не поліно, зовсім подібне до щуки!

І яка-ж була його гризота, коли та „помана не поліно“ при дотику його бовта що сили вдарила хвостом і зігнувши ся в півколесо, кинула ся стрілою навпростець, гупнула його в живіт мов добрий цуцик і вдаривши ще раз хвостом по воді, скрутила ся і щезла в глибокім плесі.

— Тьфу та пек на тебе! — бурчав Сарабрин. — Ото! А се й справді щука була, Бог би її побив! Ото! А я дурень ще й торкаю її бовтом під ніс, а сак на плечах держу. Ну, чи видів хто такого дурня, як я, га? Таку здоровенну щуку самохить із рук пустити!

Старий Сарабрин міг легко потішити ся. Таких дурнів, як він, було і є далеко більше на сьвітї, ніж йому здавало ся в хвилі пересердя.

От хоч би взяти Антошка, Сарабринового сина. Хлопчище вже здоровий, другий рік пастушить. Здавалось би, що й глузди в голові має. А з отсею самою щукою яку мав пригоду! Адже перед тижнем узяв його батько з собою на рибу.

— Ходи Антошку, — мовив він, прикликавши його до себе з другого кінця величезного громадського пасовиска. — Ось тут у Горбачевім плесі здоровенна щука є. Я колись то мало не вчепив її в сак, але бою ся, щоб не продерла. (Старий збрехав. Йому встидно було признати ся, що самохить сполошив щуку, принявши її за поліно). Так от я виніс волочок. Ходи, роздягни ся! Затигнемо пару разів, а певно буде наша!

Антошко не дуже радо послухав батька.

— Вода холодна! — мовив він.

— Та де тобі холодна! Ади, як пече сонце! Вода як літепло.

— Глибоко там.

— Не бій ся! Ти підеш плитшим берегом, а я глибоким.

Врешті хлонець роздяг ся. Подізли в воду, затягли волочок раз — нема щуки; затягли другий раз — нема. Ідуть чим раз у глибошу воду, а батько знай шепче та напучує сина.

— Осторожно, хлопче! Пильнуй ся! Ось тут під сей корч заставмо. Тут вона мусить бути. Скоро тільки торкне ся в сіти, зарав піднімай своє крило!

— Добре, татку, — мовить хлонець, а сам аж зубами січе та тремтить — не то від холоду, а не то від нервового напруженя ожиданки і во страху, щоб як небудь не випустити таку велику щуку.

Обставили корч.

— Уважно хлопче! — крикнув батько і гуркнув бовтом між гняки. А шука власне сиділа в тім корчи. Вона бачила рибаків, бачила, як вони затягали сіть, але що як раз була по добрім обіді, вловивши порядного кленя, то й не квапила ся втікати. Аж булькіт води від бовта перелякав її мов удар і вона що сили вдарила головою в сіть.

— Піднімай! Піднімай! — скрикнув старий батько. — Шука є!

Еге, є! Хлопчище во страху і з холоду стратив притомність і замість підняти спідній кінець в правий бік, він підняв його в лівий — отворив щуді широкі ворота. Вона тільки раз булькнула, показала Сарабринови хвіст тай шмигнула куди очи бачуть. А старий став мов осуджений.

— Ну, Антошку, — промовив він. — Я думав, що як я вмру, то найбільшого дурня на сьвіті не стане. А тепер бачу, що ще більшого лишу по собі.

— Або я вам не казав? — добродушно і жалібно промовив Антошко. І оба тремтячи з холоду і зворушеня вилізли з води.

Шука не добре й розуміла всю вагу сеї пригоди. Її рибачий мозок під впливом довговікової традиції далеко більше бояв ся видри, ніж чоловіка, і звичайно втікши вперед рук рибаків вона й не міркувала гаразд, як близько була смерті.

І в отсїй хвилі вона не міркувала сего. Вода була ще холодна, травлене в її животі йшло лїниво і вона не дбаючи на мегенький плюскіт, що доходив до неї з дальших закрутів річки, лежала собі, не то дрїмаючи, не то колишучись у мріях. Про що марила вона? Певно про те, як то вона на сніданє проковтне пару отих ковблків, що в такім іділлічнім настрою лежали на дні вирка онтам перед її очима. А на обід, коли сонце пригріє, вода потепліє і їсти дуже захочеть ся, вона мусить зловити кленя, одного з тих грубих, тупорилих та лїнивих водяних джигунів, що нажерши ся всякого хробацтва в полудне випливають на верх і горді на свої пишні червоні крила шпацїрують собі до сонця, тягаючи за собою цілі рої тої глупої дїтвори, дрібних плотичок та соняшниць. Хоч би там не знати що, а вона мусить одному з них сьогодня зробити капут! Та вже сьогодня вона не буде така дурна, як була вчора, не кине ся на найбільшого, того череватого, завбільшки з підсвинка. Цур йому, старому валилови! Нехай дожидаєть ся Сарабрина. Вона вибере собі котрогось меншого. І так їх у отьому плесї є з пів копи. Правда, тепер їх не видно, драбугів! Вони сплять у печерах, під колодами та в глибоких норах у опоці на самім дні. Там вони безпечні і від видри і від шуки. Але нехай тільки пригріє, вже вони як непишні повилазять із своїх нор, а тоді побачимо!...

Гай, гай! Щучині мрії! Чим ви певнійші, ближші здійсненя від людських?

В тій хвилі, коли шука оттак уклала собі денний порядок нинішньої днини, ми побачили її. З одним товаришем ми вибрали ся рано на рибу. На Горбачево плесо ми мали свій плян, бачивши вчора, як здоровенна шука бовтнула ся в шуварі ловлячи кленя. От ми й вийшли рано, знаючи, що в ту пору — була сема година — шуки ще сплять при березі, і міркуючи, що застанемо її десь на гнізді. Правда, вода була ще холодна, але нам се було

байдуже. Тихесенько розвинувши волочок ми наближали ся до найглибшої частини плеса, держачи ся близько берегів, оброслих густими лозовими корчами і силкуючи ся робити як найменше шуму і плюскоту.

Наша праця була не даремна. Майже під кожним корчем ми захапували то кленя, то окуня, то плотицю, що плюснувши ся два-три рази в волочку, мандрували до нашої рибацької торби. Але великої щуки не було.

Вода в плесі була чим далі, тим глибша. Ми знали, що там, де береги стіснили ся і творять неначе гирло, обставлене в обох берегів грубими коренастими вербами, вода була глибока майже на два метри. Там нам не зайти і коли наша знайома щука там ночує, то ми не зробимо їй нічого. Але про те ми йшли осторожно далі, доки позволяла водяна глибінь.

— Ось вона! Ось вона! — прошептав мій товариш, зупинячи ся недвижно на місці і моргаючи очима в той бік, де лежала щука.

Я побачив її майже рівночасно.

— Заходи під беріг! Під самий беріг! — шепнув я товаришеви.

За кілька секунд наш волочок вигненим луком обхапував той корч, під котрим сиділа щука. Правда, задля гпяк, що стирчали в різні боки в воді, годі було добре заставити і затягнувши волочок ми ще з мінуту поправляли його, щоб добре було підняти. Рівночасно я не зводив очей із щуки. Вона також побачила мене, бо не рушаючи ся з місця нараз живо замахала черевними крилами, немов збираючи ся скочити.

— Добре стоїш? — запитав я товариша.

— Добре. Бовтай!

Та щука не чекала бовтаня. Почувши наш голос вона як стріла рушила просто на мене. Між мною і берегом було ще досить вільного місця, котрого задля водяної течії годі було обставити сітю. Сюди вона міркувала прошмигнути, так як певно нераз уже прошмигнула иньшим рибакам. Та я був приготований на сю хитрість. Сильним ударом бовта я перегородив їй дорогу і змусив щуку викрутити ся цівоклесом на ліво. Вона тільки мортнула передо

мною своїм широким як праник хвостом і щезла в глибині. Та я був спокійний. Я знав, що тут вона не втече від нас. Ще один удар бовта і щука що сиди гопнула ся в волочок.

— До гори!

Спід волочка підлетів до гори, середина утворила глибоку зачеревину, а в ній мов у довгій а вузькій кліти шибала собою щука.

— В зад! В зад! На мілку воду! — крикнув я товаришеви, і звільна, обережно, держачи краї волока понад водою, ми вийшли на плитше плесо.

— Гов! Чи не втекла вона? — з острахом запитав товариш. — Якось не чути її в волоці.

Ми приперли волочок до берега і живо підняли його весь над воду. Крізь очка забіліло ся широке, товсте щучине черево.

— А, здорові, кумо! — крикнули ми радісно. — Просимо ближше!

Щука почала кидати ся в сіти, але се вже була даремна праця. Я вхопив її обіруч, щоб не продерла сіти, товариш зібрав крила волочка і за хвилию оба ми разом зі щукою були на березі.

— А, добрий день вам, кумасю! От де ми з вами здибали ся!

Щука кидала ся завзято в траві, поки ми передягали ся в сухе шмате.

III. Odi profanum vulgus.

I.

Почало ся від того, що у старій Василюхи здохла корова. Три дни вона плакала за нею, як за рідною матірю. І Петрусь плакав. Бо хоча ціле літо він мучив ся водячи її на воловоді пасти попри дороги і по межах, а про те знав уже — йому було 11 літ — що вона, так сказати, держала їх обое на світі, його і бабу Василюху. А тепер, коли корова зірвавши ся в ночі з посторонка, вискочила з подвіря, вкочила у панську конюшину, напасла ся її

з росою і рано здохла, Петрусь чув своїм дитячим серцем, що надходить якесь лихо, хоч і не знав, яке воно буде і на чийй голові окошнить ся.

Четвертого дня, коли корову вже давно обдерли зо шкури і закопали і, коли Василиха продала шкуру, вона троха заспокоїла ся. Її очі були ще червоні, лице по-жовкло і поморщило ся як порожний мішок і прикликавши Петруся, що сумний, без діла нипав по подвірю, вона мовила до него:

— Петрусю!

— Га!

— Збирай ся, дитино, поїдемо до Львова.

— А то чого до Львова?

— Заведу тебе до твого тата.

— До могого...

— Так, небоже. Я не можу тебе довше держати. Доки була корова — вона обтерла собі запаскою сухі очі — А тепер що ти будеш робити у мене? І чим нам жити? Зима недалеко. У мене нема ні поля, ні рілі, нема збіжжя ані бульби. Є оборіжчя сіна, що було владжене для корови, ну, але що мені тепер з него? Спродам, хату замкну і піду в комірне. А з тобою що буду робити? Тлх п'ять ринських, що дає твій тато на твоє удержанє, на нас обоє не вистарчить. Поки була корова, я продавала молоко, то було за що жити, а тепер...

Страта корови, то була та „чортова дірочка“, в котру пішли всі надії, всі радощі, всі помисли бідної Василихи.

Петрусь стояв перед нею мов облитий зимною водою. Його губенята поблідли, очі витріщили ся. Він довго на-думував ся, поки вкінці промовив:

— А як тато не прийме мене?

— То нехай собі робить з тобою, що хоче! — з серцем промовила Василиха. — Не хочу його грошей і тебе далі тримати не можу! Щож то, я невільниця яка? Не досить, що одинацять літ промучила ся з тобою?

Петрусь похилив голову і заплакав. Баба відвернула ся — їй самій серце краялось, а ся дитина, чужа, „панська“ дитина, за одинацять літ успіла прирости їй до серця.

Але що було робити? Треба було відірвати її. Нужда не тітка, а зима не мати.

— Ну, ну, не плач дурний! — мовила вона. — Твій тато також не зьвір. Хоч доси він не хотів бачити тебе, але тепер, як побачить, то певно прийме. Ади, який ти виріє у мене!

І вона ласкаво погладила його кучеряву головку.

— Не бій ся! Тато дасть тебе до ремесла, навчши ся чогось у Львові, будеш чоловіком. А тут на селі що з тебе буде? Пастух, наймит, попихач і більше нічого.

Петрусь обтер сльози з лиця. Його очі сьвітили ся як дві іскорки. В них горіла цікавість. Він доси ніколи ще не бачив Львова, не бачив свого тата — гарного, молодого пана, що платить бабі по 5 ринських місячно за його удержанє. І в його головці під впливом бабиних слів почали вже роєм тиснути ся картини високих-високих домів, великих вікон, блискучих вистав, освітлених нічу вулиць, про які так часто розповідала йому баба Василиха. Весело він почав збирати ся в дорогу до Львова.

Другого дня раненько обоє з бабою пішли пішки до найближшої стації залізниці, щоби відси дістати ся до Львова. Баба мала за пазухою пів хліба, головку чіснику і крихту соли, а в окремії шматині завинене посьвідчене від пароха і від начальника громади, що хлопчик Петро Гарасимів illegitimi thori, вроджений і охрещений в тім селі, пробував доси на вихованю у Олени Василихи. Окремо посьвідчувала учителька, що Петро Гарасимів учащав три роки до сільської школи і скінчив її з дуже добрим поступом.

Се була вся амуніція, з якою Петрусь під проводом баби Василихи одного гарного сеїнного дня вирушив здобувати сьвіт.

II.

В редакції одного поступового і демократичного львівського дневника власне скінчила ся робуча пора. Хлопець з друкарні сказав, що „скриптів“ на нині досить. Шеф редакції зараз кинув перо, надів пальто і пішов до дру-

карні, щоб роздивити весь даний і наскладаний матеріял і зложити з него цілість номеру. Співробітники при своїх бюрках мовчки кінчать кожний свою роботу. Чути скрип пер, шелест паперу, брязк ножиць. Дехто скінчивши писане кидає перо і віддихає. Інший клеє під носом, не можучи вбгати в одно реченє те, що йому хочеть ся.

Тишу перервав заграничний політик, що дописавши своє пензум зірвав ся з місця мов опарений і перевернув крісло, на котрім сидів доси.

Заграничний політик.

А чорт! Скажіть ся ви зі своїми Бісмарками, Гледсто-нами, Конґами та Булянжерами. Аж голова тріскає від усіх тих дурниць. І по що все те черемелювати? Чи тото хто читає? А як читає, то що йому з того прийде? Адже най-розумнійший може здуріти від сего. Се кондензована бляга, екстракт глупоти і дурисьвітства.

Критик (не підводячи голови від роботи).

Хоч раз пан Вінкентий оцінив свою працю так, як вона того варта.

Заграничний політик.

Скажіть докладнійше: працю всіх нас, газетярів.

Внутрішній політик.

Перепрашаю, я не давав уповажненя говорити в моім імени. Ми демократи: кожний відповідає за себе.

Критик.

І пише дурниці на власну руку.

Репортер.

Er ist ein Narr auf seine eigene Hand.

Заграничний політик.

Розумієть ся, репортери всюди мають першенство.

Репортер.

Тільки не перед дипломатами.

Внутрішній політик (скінчивши роботу, встає).

Панове, тільки без зайвих компліментів. Займім ся якоюсь реальнішою роботою. Устроюємо снідане?

Всі.

Добре, добре!

Внутрішній політик.

Складка! (Всі складають по шістці).

Критик.

А я забавлю ся в пророка і провозвіщу, що зараз сюди прибудуть професор Бомба і артист Битва.

Почувши се пророцтво, всі з реготом обернули ся до вікон і побачили на тротоарі обох згаданих панів, що серед живої розмови йшли до редакції на звичайне балаканє. Коли ввійшли, внутрішній політик не давши їм ані привитати ся, ані сісти, здер з них по шістці складки, а потім вийшов до адміністраційного льокалю, щоб накавати слугі, кілька горілки, булок, шинки і т. п. має принести.

Професор (високий, грубий, рудий, з апоплектичним лицем, громовим голосом).

Kreuzbombenelement! Не люблю того!

Критик (флегматично).

А по що професор дав шістку?

Професор.

Не про шістку мова. Тут ось сей пан — пане малий, як пана ваблять? —

Артист.

Артист маляр Парафіянський, званий також Битва під Грунвальдом, do usług pana profesora dobrodzieja.

Професор (усьміхаєть ся добродушно).

Но, но, того dobrodzieja дарую вам. Отже як сказано, не люблю тої вашої нової штуки, що ніби то обертаєть ся до вибранців з тонким смаком, а на ділі дурить сама себе

і хоче дурити нас, або вимагає від нас якихсь иньших нервів, ніж ті, якими наділила нас природа.

Артист.

Ściele się do stópek jaśnie wielmożnego pana. Я також не люблю цибулі ані її запаху.

Професор.

Як то? Як то? При чім тут цибуля?

Артист.

Вона не вимагає ніяких иньших нервів, ані ніякого смаку.

Професор.

То ніби виходить...?

Критик.

Ніби нічого не виходить. Я мушу стати в обороні цибулі. Люблю штуку, але й цибулі не дам плювати в лице.

Заграничний політик.

Ну, певно, се-ж часть твоєї національної традиції, твої сьвятощі.

Репортер.

Пане Парафіянський, άργος! Сьогодні я бачив вашого мецената, того графика, що ви мали з ним битву під Грунвальдом.

Ого! А він чого тут шукає?

Репортер.

Стоїть в Європейськiм готелі, пр. 10, в...
юсь молодую дамою.

Заграничний політик

(стає перед професорам беручи ся за боки).

Пане професор! І по що вам того на старі літа? Я би бувши вислуженим і пенсіонованим —

Професор (з гідністю).

Перепрашаю, невислуженим і суспендованим.

Заграничний політик.

Невислуженим і суспендованим ц. к. професором будівництва і копаня фундаментів не компромітував ся би таким круглим нерозумінем штуки. Адже у вас на техніці повинен дехто розуміти, що се не все одно збудувати льокомотиву до порушування корабля, а збудувати апарат, котрий може перервати ток електричний — ну, візьмім, мільярд разів на секунду. Правда, для такого майстра, що будує льокомотиву, збудоване такого апарату може видавати ся чимсь таким, що вимагає зовсім иньших нервів, ніж наші?...

Критик.

Браво, поет від заграничної політики! Бий техніка технічними аргументами!

Професор.

О, даруйте! Я й не знав, що пан Вінкентий поет.

Критик.

Не друкований доси, але тим не менше вітхнений.

Заграничний політик.

І не швидко буде друкований.

Професор.

А то чому?

Заграничний політик.

З двох важних причин. Одна та: де є та публіка, що могла-б читати і відчуті мої поезії?

Професор.

Ну, коли напишете зрозуміло, то — —

Заграничний політик.

Зрозуміло! От іще шабљон! Фраза! Ви професори пишуть свої книги і трактати зрозуміло, бо ви промовляєте до розуму. Ми поети виливаємо своє чутє і промовляємо

до чутя, то по що нам зрозуміість? Або коли хочете, нам треба зовсім иньшої зрозумілости, ніж ваша. Ваша льогіка, ваше аргументованє, ваші дефініції і дістінкції, се наша смерть. А найгірше те, що ви своєю науковою паплярниною попеували нам мову, зробили її нездатною для поезії. Наші слова зробили ся символами ідей, абстрактів, льогічних процесів, а не чутя. І се є друга причина моєї абстїненції. Хиба-ж я можу виплти чутє мойого серця тою самою мовою, котрою висловлюєть ся „два рази два є чотири“?

Професор.

А я думав, що чим серце повне, те устами плєть ся. Думав, що ясні ідеї і сильні чутя можна висловити ясними словами. Думав, що яєність і простота —

Артист.

Saluję rączki, uniżony sługa wielmożnego pana do-brodzieja. Питанє про яєність доторкає по троха мойого фаху і тут я сьмію сказати, що шановний професор є на деревляній дорозі, чи як каже Німець auf dem Holzwege. Яєність є один із окликів пережитого натуралізму, котрий голосив: природа! природа! не розуміючи в своїй наївности, що в практиці він на кождім кроці завдавав брехню своїм окликам. Як то се так гарно висловив Ніцше, пане критику?

Критик (деклямує).

„Treu die Natur und ganz!“ — Wie fängt er's an?
 Wann wäre je Natur im Bilde abgethan?
 Unendlich ist das kleinste Stück der Welt!
 Er malt zuletzt daran, was ihm gefällt.
 Und was gefällt ihm? Was er malen kann!*)

Артист.

От то, то, то! Вся брехня, вся внутрішна суперечність так званого обективізму. Я, мовляв, не видумую, а малюю дійсність, те що є і таке як є! А на ділі що

*) Див. Gedichte und Sprüche von Friedrich Nietzsche. Leipzig, 1898, стор. 73.

виходить? Він малює те, що йому подобається; малює так, як уміє, як його навчили, після старих шаблонів. От вам і правда, і природа, і ясність! І що таке ясність? Природа не знає ясності. Вона знає кольори і відтінки і більш нічого. Ясність, се пуста фраза зарівно в поезії, як і в малюванні. Ми хочемо бути щирі і говоримо: малюємо так, як бачимо. Не віримо в ніяку об'єктивну правду, в ніяку безоглядну ясність, а віримо тільки в свої нерви і в свою фантазію.

Професор.

І в зелені коні, червоні дерева, помаранчову траву і кармінове небо.

Артист.

У все те! Передаємо вам наші суб'єктивні враження тай годі. Більше не годен вам дати ніхто; всі інші тільки обріхують вас.

Професор.

Ціла штука — брехня, але, як мовив Пушкін, „нашъ возвышающій обманъ“.

Заграничний політик.

Нашій штуці байдуже до того, чи ви через неї підвиснете, чи ні. Вона — сама собі мета. Вона — скарбниця найвишого, найсубтельнішого чуття, а не підойма до підношення в гору стофунтових кльоців. Треба вже високо стояти, щоб могли розкошувати ся нею.

Професор.

Значить, штука для вибранців?

Заграничний політик.

Так.

Професор.

А народ! А маси, що також живуть і працюють і мають право до розкошів життя?

Заграничний політик.

Хиба я бороню їм жити і розкошувати ся? Тільки-ж коли вони не можуть розкошувати ся моєю поезією, то значить,

жити спільним зі мною житєм чутя, то що я винен тому? Чи задля того маю зрехти ся своєї висшости, що вони не доросли до мене?

Професор.

Дійсна висшість почуває себе до обовязків супроти низших. Noblesse oblige.

Заграничний політик.

Як кого. Мене ні. Які обовязки сповняє цвіт? Цвите і пахне. Мотилем не орють, цвітами в печи не топлять. Найвисша функція, найвисший обовязок артиста — бути артистом, творцем, бути самим собою. Він незалежний ні від кого, він пан, він цар, він бог. Не він обовязаний до вдячности суспільности, що видала і виплекала його, а суспільність повинна чтити, шанувати, обожати його за те одно, що він є. Бо він цвіт її, сума її найкращих сил, найпіднеслійшого чутя, екстракт її мізку і квінтессенція її нервів.

Професор.

І за ту честь, за той пошановок, за те обожане чим він має платити суспільности?

Заграничний політик.

Odi profanum vulgus et arceo!

Професор.

Он як!

Заграничний політик.

А так! Його діяльність — се золотий міст від теперішности до будучини. Він пророк. Він видить те, що буде, живе з тими, що прийдуть колись, розмовляє з ненародженими.

Професор.

Пророків колись побивали камінем.

Критик.

А нині вони пишуть заграничну політику в демократичних або й антидемократичних газетах. Поступ!

Внутрішній політик (входить з провіянтами).

Панове! К чорту естетика! Горілка і закуска на столі!

III.

Снідане кінчило ся, коли адміністраційний слуга підійшов до заграничного політика і з звичайним своїм не то стурбованим, не то задяканим видом, ніби шепчучи, але так, що чули всі, промовив:

— Прошу пана, там до пана якась баба допитує ся.

— Баба? Що за баба? — скрикнув заграничний політик, котрому горілка і розмова про штуку для штуки троха підступила до голови.

— Та... тота... що... пан знають.

Заграничний політик зрозумів.

— А чорти-б її мучили! — крикнув він гнівно і вибіг до адміністраційного льокалю.

Лице слуги прояснило ся по його відході. Всьміхаючи ся добродушно він нахилив ся до критика і шепнув, але знов так, що всі чули:

— Привела йому наслідника престола.

Всі зареготали ся.

Всім була звісна трагікомічна історія, як заграничний політик прийшов до наслідника престола. Одинайцять літ тому з ним склала ся досить незвичайна притчина. Забавивши ся до пізної ночі в веселій компанії, він вернув десь о дванадцятій домів. Він займав тоді кавалерську квартиру, зложену з одного покою і одного передпокою на другім поверсі в офіціні одної великої камениці. Побіч него жили якісь панство і мали служницю, сільську дівчину, зовсім непоказну з лица. Отже доля хотіла, що тої самої ночі панство були на балю, а дівчина ночувала сама в кухні. Заграничний політик вернувши о півночі до дому, напотемки а при тім в нетверезім стані помилив ся дверми і замість до свого передпокою заблудив до кухні. Чи так воно було справді, чи тільки він так а posteriori уложив собі сю історію — не знати, досить, що пізнійше, коли проявили ся наслідки його нічного блуканя, він ніяк не міг докладно пригадати собі нічогоїсїнько про ту ніч і про свою пригоду і про саму дівчину. Але історія обернула ся неприємним кінцем для него; дівчина вдала ся до поліції і бідний кавалер мусїв платити алїментацію. Дитину від-

дано на село до мамки, мати виздоровівши пішла знов у службу і отсе перед двома роками вмерла в шпиталю, а заграничний політик кожного першого почував гризоту сумління і посилав п'ятку бабі Василиці.

Від року його положенє зробило ся ще неприємнїйше. Він оженив ся. Правда, він був на стілько чесний, що упередив свою жінку про обовязок, який тяжить на нїм, і вона не противля ся висиланю п'ятки. Але у него була вже своя дитина, пенсія була досить скупа, сторонні заробітки ще скупїйші, то не диво, що той хлопчик там на селі стояв перед його душею як кара. Що з ним буде? Куди подіти його? Він не бачив його ніколи, не цікавив ся ним, ненавидів його як гріх, як помилку, як пригадку чогось страшного, глупого і безглузлого. Але щось треба-ж було зробити з ним. Прийде час, коли баба не захоче держати його далі — і що тоді? Заграничний політик злостив ся, кляв, але не міг додумати ся ні до чого. А коли минув перший, він з легкомисністю властивою поетам забував про свою турботу, спихав її з денного порядку якоюсь фразою в роді: „Якось то буде“, „Ще сьвіт не валить ся“, „Дам його до ремесла“ — і був спокійний, марив та диспутовав про штуку, деклямував Верлена і писав заграничну політику.

IV.

Заграничний політик живо підійшов до баби Василиці. Його лице було червоне, очи палали гнівом.

— Щож се таке, бабо? Ще першого нема! Чого ви напастуєте мене?

— Та я, паночку, нічого. Я тільки от —

І вона обернула ся і взявши за плече Петруся, що тулив ся до неї, посунула його троха наперед себе.

— Щож се таке?

— Та се ваш хлопчик. Петрусь. Петрусю, дитино моя, се твій тато. Поцілуй його в руку.

— Ні, ні, не треба! — сквапно крикнув заграничний політик піднявши в гору руку, мов бояв ся дотику якої

обридливої жаби. Він зирнув на хлопчика, але зараз же відвернув ся і говорив до баби:

— Ну, чого-ж ви хочете від мене?

— Та я, паночку, привела вам його. Не можу довше держати його.

— Не можете? Чому?

— Корова здохла. Ні з чого жити. Мушу кидати хату і йти в комірне.

— Але я також не можу взяти його до себе! Подержіть його ще пару неділь, нехай вишукаю для него тут яке місце.

— Пан давно вже обіцяли вишукати. А я мушу заздальгідь шукати собі теплого кутика на зиму.

— Обіцяв, обіцяв. І шукав. Але не було доси. І мені обіцяно... за тиждень, за два тижні...

Заграничний політик брехав. Він нічого не шукав, ніхто нічого не обіцявав йому. Але баба вхопила ся за се слово.

— Так знаєте що, паночку. Я лишу його тут у Львові. Тут у мене є кума, на Новім сьвіті. Вона ходить до служби, а хлопець може пробути у неї тиждень або й два, поки ви знайдете що для него. Погляньте лишень, який гарний. Зовсім до вас подібний. Я певно не робила йому кривди, держала його як свого рідного. Школу скінчив у селі. А покажи-но, Петрусу, своє сьвідоцтво!

— Не треба, не треба! — скрикнув заграничний політик і винавши срібного гульдена дав його Петрусеві, а бабі дав пятаку.

— Натє, заплатіть своїй кумі, нехай подержить його во два тижні. Я вже тут постараю ся примістити його. Ну, йдіть, ідіть, бо я не маю часу.

Баба взяла Петрусю за руку і пішла, а заграничний політик вернув до свого товариства. Там зустріли його голосними криками:

— А, іратулюємо! іратулюємо! Гарний хлопчик, гарний! Ну, що? Чутлива була стріча батька з сином?

Заграничний політик увесь запаленів. Сцена, котру він тільки що перебув онтам, у тім бруднім адміністраційнім передпокою, пекла огнем його чутливу душу. Він чув, що се була одна нова сторінка ганьби, сорому і по-

горди для себе самого в його душі і що він до смерті не забуде її, не забуде особливо того несмільного, заляканого, благального, покірнього і докірливого погляду великих, ясних, дитинячих оченят Петруся, свого сина. Досі нераз він сумнівав ся, чи то був справді його син і нераз був майже певний, що служниця причепила ся його з доброго дива. Але тепер, побачивши Петруся, він не міг сумнівати ся. Се його син! А про те він поводив ся з ним, як з ворогом, як з чимсь чужим, ненависним. Не міг инакше! Може з часом привикне, полюбить його, але тепер він не міг, не міг дивити ся на него, не міг знести дотику його дитинячої руки, його рожевих уст! Не міг тай годі!

— Гм... Гарний хлопець, правда? Еге! Ну, щож... Дам його десь до ремесла... Нехай працює... А вже-ж, а вже-ж! Не відречусь його!

Заграничний політик говорив ніби до товариства, а властиво для заспокоєня свого сумління. А що сумління не заспокоювалось, то він виняв ще корону, післав по більше горілки і закусок. При веселій розмові снідане протягло ся до першої години. Заграничний політик ішов до дому з горячою головою, ступав твердо, давно вже забув про Петруся, а в душі його брєніли тільки мельодийні вірші Верленові:

O poète, faux pauvre et faux riche, homme vrai,
 Jusqu'en l' extérieur riche et pauvre pas vrai,
 (Dès lors, comment veux-tu qu'on soit sûr de ton coeur?)
 Tour à tour souple drôle et monsieur somptueux,
 Du vert clair plein d' „espère“ an noir componctueux,
 Ton habit a toujours quelque détail blaguer.*)

*) О поете, фальшивий бідахо і фальшивий богачу, правдивий чоловіче, аж до зверхнього вигляду не на правду багатий і не на правду бідний (і супроти того якже ти хочеш, щоби хтось був певний твого серця?); раз ти щедрий до сьмішности і пишній пан, (переказуєш) від ясної зелєві повної надії до скорботної пїтьми, твоя поведінка все має в собі дещо з блягера. (P. Verlaine, Choix de poésies, Paris 1898, стор. 339).

Минув тиждень, минули два тижні. Заграничний політик не знайшов місця для свого Петруся, а Петрусь не зголошував ся. Минув перший — не приходила вже ані баба Василиха, ані жадна иньша баба, ані Петрусь. Заграничний політик був троха неспокійний того дня; він так привик, що хтось мусить прийти „доїти його“, що не міг всидіти на місці і аж здивував ся, коли не приходив ніхто. Другого дня він уже не думав ані про Василиху, ані про Петруся.

Минув ще тиждень — було тихо.

Аж ось одного дня до редакції навідала ся стара, згорблена бабуся і забажала бачити ся з паном Вінкентием.

— Що за дідько? — скрикнув сей, коли слуга повідомив його про візиту.

Бабуся низько кланяючи ся і кашляючи прошамкала:

— Перепрашаю, я від Юзефової — знають пан?

— Що за Юзефова? Не знаю жадної Юзефової.

— На Новім сьвітї. Вона до послуги ходить, знають пан?

— Ні, не знаю.

— Та вона сама хотїла йти до пана, але захорувала, лежить... горячку має, небога...

— Але щож мене то обходить? Я її не знаю.

— Та вона каже мені: „Підїть, Антоньова, до того пана, що при газетї — не знаю, чи я добре трафила — вона дала мені отсю карточку, прошу, нехай пан поглянуть.

На карточці паперу, взятого мабуть із тютюнової обертки, написано було безграмотно жіночою рукою титул часописї і його хрестне імя.

— Ну, добре. Але скажіть же, що се за Юзефова і чого хоче від мене?

— Та вона не хоче нічого, тільки просила запитати пана, чи був у пана той хлопчик, що його лишила у неї якась баба з села?

— А!

Заграничний політик догадав ся.

— Той хлопчик? Ні, не був у мене. Або що з ним?

— Та не знати, прошу пана. Каже Юзефова, що вже тиждень тому, як раз як вона захорувала, він забрався і пішов кудись і досі не вернув. Вона думала, що він пішов до пана — каже, що нан мали знайти йому якесь місце.

— А так, так. Ну, і щож з ним?

— Та не знати. Як пішов перед тижнем, так і досі не вертав. То Юзефова неспокійна. Хотіла сама піти до пана, але не може встати. То мене просила: „Ідіть — каже — Антоньова, і запитайте того пана“ — —

— Ні, він не був у мене. Може вернув назад у село до... своєї баби?

Те „своєї“ якось не хотіло вийти заграничному політкови з горла.

— Та може. Але Юзефова боїть ся, щоб його не потягли з собою ті хлопчиська...

— Які хлопчиська?

— Та лампарти, прошу пана. Там їх у нас на Новім світі цілі купи волочать ся. Батяри такі. В день волочать ся по полю, ніби бавлять ся, а в ночі крадуть з городів, із садів, із подвіря, що тільки захоплять. Один є між ними старший, якийсь термінатор прогнаний від майстра, і той комендує ними. Але мусять мати й інших спільників, що переховують крадене, бо ось сими днями вже почали бушувати по стрихах, красти білизну...

— Але що мене те все обходить, жінко добра? — скрикнув заграничний політик, котрий від репортера в редакції чув уже нераз про ту злодійську шайку, що розтривожила весь Новий світ.

— Та тото клопіт, прошу пана, що той хлопчик від Юзефовой, заким пішов від неї, дуже був стоваришував ся з тими лампартамц. То Юзефова боїть ся, чи він не пристав до їх спілки.

— Але то не може бути! — скрикнув заграничний політик з таким сьвятим переконанем, немов знав се на певно. — Він певно затужив за селом і втік на село.

— Га, може бути. Коли пан так кажуть... А може би пан написали там до кого в селі і запитали, чи є він там?

— Добре, добре. Дякую вам за відомість. Зараз нині напишу.

І бабуся кахикаючи пішла.

— Треба написати до тамошнього попа, — подумав заграничний політик. Але що в тій хвилі прийшла иньша робота для газети, потім треба було йти до дому на обід, потім до друкарні до коректи, потім до каварні на нові газети, потім десь до казина, то день минув і листа він не написав. А другого дня й зовсім забув про Антоньову, про Юзефову, про Новий світ і про писанє листа.

VI.

Третьої ночі його обікрали.

Злодії підстерегли, коли він в жінкою був на якійсь гостині, а служниця з малою дитиною спала в остатнім покою. Видусивши одну шибу в вікні, вони всадили нею одного із своїх, очевидно дуже малого хлопця, до середини, сей відчинив їм вікно і вони чисто забрали гардеробу пана і пані, дещо з постелі і з иньших річей, що могли винести без стуку. Все те, як показували сліди, занесли в сад, що притикав до подвіря, а відси пересадивши частями через паркан, вибрали ся в темну, безлюдну вуличку. Тут дальші сліди пропадали.

Але знайшов ся ще один важний слід. Під канапою, що стояла при стіні просто того вікна, через яке вліз перший злодій, заграничний політик знайшов загублений котримсь із злодіїв зімнятий і в десятеро зложений шваркуш сірого паперу зі стемпем на 15 кр. Се було свідоцтво, підписане учителькою села Н., бобрецького повіту, а в ній потверджувано, що Петро Гарасимів, 11 літ, скінчив однокласову школу в тім селі і проявив дуже добру пам'ять, цікавість, пильність і звірцеву обичайність.

Заграничний політик передав се свідоцтво комісареві, що провадив досліди в справі сеї і кількох иньших, зовсім подібних крадіжей.

— Се правдоподібно той самий пташок, котрого вони всаджують першого крізь видушену шибу до покоїв і ко-

трий їм відчиняє вікна, — мовив комісар. — Є надія, що швидко будемо мати їх усіх у руках.

Заграничний політик хотів ще щось сказати комісареві. В його серці щось пекло, щось бунтувало ся і кричало, але уста мовчали.

За кілька день йому дали знати, що всю шайку арештовано, віднайдено її криївку і забрано покрадені річі. Він пішов до поліції з жінкою. Там уже була ціла купа пошкодованих. З прокляттями на устах вони перебирали крадені річі, віднаходячи свою власність. Жінка заграничного політика також подала ся до сеї роботи, над котрою провадив догляд один поліційний ревізор. Заграничний політик тимчасом розмовляв з комісарем.

— А що, є й той малий? — питав він.

— Є. О, то небезпечний пташок! Подумайте: виняв ніж і почав боронити ся, коли його хотіли арештувати. А само таке мале — хрущ!

Серце заграничного політика тріпало ся сильно, але уста були заціплені.

— Щож буде з ним? Не вже дасте його до криміналу?

— Е, ні! Відставимо його цюпасом на місце вродження і накажемо громадській власти, щоб дала його десь на службу і мала над ним пильний догляд.

Заграничному політикові зробило ся легше на серці.

— Заряв там напишу, щоб подержали його пару день і дали мені знати. Сам поїду, візьму його і приміщу десь, — подумав він і заспокоїв ся на тій думці.

Розуміє ся, що листа того дня не написав, другого дня подумав, що ще пора, а третього дня забув.

VII.

Петруся продержали три тижні в поліційнім арешті. Тут він пройшов перший курс злочинської науки. Потім його відвели під конвоем у рідне село, а з ним разом пішло й письмо, де розповідано його історію і наказано громаді, щоб держала його у себе під дозором.

— От тобі й на! — мовив вїйт. — Маємо сьвіжого злодія. Пішла дитина з села, як дитина, а тепер нам привозять злодія. І що нам з ним робити?

Нїхто не вмів відповісти на се питанє.

— Візьміть його, куме Йване, — мовив вїйт до одного радного.

— Я? А на що мені його? Роботи з него нїякої, а ще до того — злодій! У Львові практикований! Нї, дякую краснецько!

Те саме говорили й усі инші.

— Га, нема що робити, — мовив вїйт, — візьму його сам. Нехай живе у мене. А від баби Василіхи вивідаємо ся про його батька, може він схоче відібрати собі його.

Радні аж тепер помірковували, що се по троха пахне інтересом, але вже було за пізно. Стало на тім, що Петрусь має лишити ся у вїйта.

— Слухай, хлопче, — мовив до него вїйт, коли його привели до громадської канцелярії. — Громада присудила, щоб ти жив у мене. Я тобі кривди не зроблю, але справуй ся добре! Памятай собі, у нас не Львів. У нас по чужих хатах і коморах лазити не можна, бо як зловлять, буде біда. Справуй ся добре, кажу тобі. Будеш добрий, буде й тобі добре, а нї, то краще було тобі й не родити ся на сьвіт.

Коли-б Петрусь ще перед трьома місяцями був почув таку мову звернену до себе, був би розплакав ся зо вєтиду. Тепер він вислухав тих слів спокійно, мов закамєний, не тільки без сліз, але й без тїни румянців на лиці.

Тиждень він пробув у вїйта. Його держали остро, давали мало їсти, гнали до роботи, поштуркували і лаляли. Одної ночі він забрав своє манате, прихопив дещо й з вїйтівського і щез. Другого дня прийшов зі Львова лист без підпису до начальника громади, щоб був ласкав донести на адрес „Певний“, *poste restante* у Львові, чи є там у селі такий а такий Петрусь Гарасимів і у кого він пробує. Прочитавши сей лист вїйт плюнув гнївно, подер його на шматочки і пробуркотів:

— Щезай маро! Зломи голову без мене!

VIII.

Минули два місяці. Після незвичайно довгої і лагідної осені настала відразу люта, морозна зима. Снігу насипало в коліно, вітри ревли понад Львовом, що ночі приходили відомости про великі замети, про спізнєня зелієниць, про перерви на телеграфічних дротах. А разом з тими відомостями почали приходити й інші — про голод у краю, про брак наші, про дорожнечу, про мордоване коней по селах. Зима відразу страшним уширем налягла на галицьку землю.

Було се в половині січня. Минула дванайцята година. В редакції звісної нам демократичної газети пусто вже, співробітники порозходилися всі крім заграничного політика, що забалакавши ся перед тим кінчить ще якусь статю.

А в тім дзвінь-дзвінь-дзвінь! — задзвонив телефон. Заграничний політик покинув писанє, підійшов до телефону, віддзвонив і притулив слухавки до ух.

— Хто там? — запитав він.

— Чи редакция?

— Так.

— Я поліційний комісар. Прошу прислати репортера. Власне їде комісія на Янівське.

— В якій справі?

— В справі тої пожежі, про яку донесено нині рано.

— Дякую! Зараз буду там!

В ранішнім номері газети було коротко донесено про загадкову пожежу: горів військовий маґазин з сіном. Огнева сторожа від самої півночі працювала над зльокалізованєм і погашенєм огню. Треба було конче користати з нагоди і їхати на місце. Репортера не було, а в редакції було таке правило, що в разі потреби кожний співробітник має обняти репортерську службу, щоб обслужити газету. Прийшлося заграничному політикові їхати на сю пожежу. Він узяв дорожку і погнав на Янівське.

Маґазин — се була величезна шоца: дах опертий на стовпах, без стін, тільки між стовпами повбивано поперечні дрючки в відступках одного метра. Сей маґазин стояв на кінці обширної площі, за стайнями, досить далеко від

вулиці і відгороджений від неї високим парканом. Тепер ще сіна з него не брали, він був повний аж під самий дах, містив кілька тисяч еотнарів сіна. Яким способом міг він запалити ся?

Хоча огонь побачено ще не довго по півночі, то й доси не вдало ся вгасити його цілком; діставши ся в глуп збитої маси сіна, він бушував у нутрі величезного стога і наповняв цілу площу, ба, цілу околицю густим, душним димом. Від ночі вояки в спілці з огневою сторожею лили воду на сю купу сіна і хоча зверху вона стояла зовсім чорна і мокра, то клуби диму, що раз-у-раз ішли з нутра, свідчили, що там огонь не згас. І справді досить було в однім місці якийсь час перестати лити воду, а з того місця від внутрішнього огню піднимали ся клуби пари, а за кілька хвиль показували ся огняні язички. У гасильщиків опадали руки з утоми.

— Ще від коли живу, не бачив такого! — мовив начальник огневої сторожі до комісара, що власне в товаристві кількох газетарів прибув на місце нещастя. — Сотки штирт гасив я вже, але все огонь держав ся верха, а тут він у середині. Выглядає зовсім так, як коли би з середини почало горіти.

— Може сіно було гниле і загоріло ся? — мовив комісар.

— Ні, пане комісарю, — мовив фірер, що мав коменду над компанією вояків, призначених до помочи огневій сторожі. — Сіно було сухе. Під моім оком його складали, я на тім розумію ся.

— Чи не ночував тут хто?

— Ночував? Хто-ж би тут міг ночувати?

— А ви обдивляли добре що дня магазин?

— Ні. Не було по що.

— А, так!

І не розмовляючи довше комісар закурив цигаро і пішов попід паркан, що відділював касарню від вулиці. Під парканом росли корчі, будяки, всякі хаші. Все те тепер було сухе, поломане, зав'яне снігом, а про те легко було в тім снігу відкрити вузьеньку стежку, злегка зав'яну вчоранішньою метелицею; вона вела від горючого магазину

в один кут до паркана. Приклякши на землю і розгорнувши недавно наметений сніг, бадиле і сіно напхане на куну, комісар відкрив під парканом досить обширну яму, котрою можна було з вулиці пролізти сюди.

Газетярі пильно слідили за кожним його рухом і по-вitalи його відкриті голосними окриками.

— От бачите! Секрет потроха вияснює ся! Тут бу-вали гості.

— Певно крали сіно.

— Або крали — се би ще байка, — мовив комісар і його лице нараз поблідло, немов від якоїсь страшної думки. — Або — —

Він не договорив і поспішив до горючого магазину.

— Або що? Або що? — допитували цікаві газетярі.

Комісар не відповів на се питанє. Обходячи довкола горючої купи сіна, так близько, як тільки позволяв на се докучливий дим, він пильно вдивляв ся в чорну, обгорілу стіну збитого сіна. Нараз в однім місці він зупинив ся і махаючи руками покликав до себе газетярів.

— Що там? Що там?

Комісар не говорив нічого. В тім місці, де він стояв, було горячо, бухав дим змішаний з паром, запирало дух і гризло очи. Але комісар не вступав ся з місця, стояв мов причарований чимсь страшним.

Газетярі звільна наближали ся.

— Що там? Що там?

Комісар не мовлячи нічого показав пальцем у одно місце.

З обгорілого сіна вистирчувало щось чорне, грубе; придивляючи ся ближше можна було розпізнати пару ніг у чоботях.

В тій хвили повіяло димом і жаром просто в очи влазливим сьвідкам, немов пожежа була гнівна на тих людей, що підгляділи її секрет. Усі повідскакували.

— Тут хтось є! Тут хтось є! Тут чоловік у сінні! — закричали газетярі.

— Дай Боже, щоби тільки один, — ляконічно мовив комісар.

— Як то? Як то? Мало би бути більше?

— Боюсь, що так. Бачите панове, підкопано паркан, стежка втоптана, — значить, не один ходив тут ночувати. Скажу вам по секрету: ми давно вже шукаємо за одним таким масовим нічлігом. Маємо певні сліди, що ціла купа підозрених волоцюг ховається на ніч, западаєть ся мов під землю. В день раз сего, раз того видно в місті, але в ночі ані руш його здибати. Кільканайцять разів робили ми облави, перешукували всі лазні, всі цегольні, всі звисні нам злодійські скритки. Богато пташків наловили, багато страшенної нужди і горя набачились, але деяких найнебезпечніших фацетів ніяк не могли запопасти. Бою ся, щоб отсе не було їх гніздо.

— Ну, в таким разі ви могли-б дякувати Богу, — жартував заграничний політик. — Хто тут ночував сеї ночі, той уже безпечний на віки.

Відомість про те, що в скарбовім сїні видно трупа якогось чоловіка, донесла ся зараз до коменди. За хвилину прибув на місце капітан в товаристві кількох офіцерів, далі генерал зі своєю свитою, прикомендеровано ще кілька компаній війська і велено їм систематично розбирати шопу і поміщене в ній сїно. Робота була небезпечна; де тільки рушити, всюди бухав огонь. Аж по кількох годинах важкої праці опановано його, роскидавши весь верх і приваливши сїно грубою верствою сїгу. Тоді почали ся пошукування з боків. При ненастанній праці сикавок, звернених в те місце, де видно було ноги, розгорнено там вигоріле сїно і витягнуто ті ноги. На диво всіх се були самі ноги — решта тіла згоріла на вуголь. Але йдучи далі за тим слїдом стражники побачили сліди глибокої нори викопаної в сїні і в тій норі зараз на вході знайшли другого трупа. Він лежав головою до отвору, а цілим тілом вкопаний у сїно; тепер голови не було, згоріла на попіл, а решту тіла витягли з сїна. А за сим одним знайшли другого, третього, десятого... Цілий ряд страшно обгорілих, повикривлюваних голяків. Тут були зівялі старці і молоді парубки, дівчата і старші жінки, ціла збиранина великоміської нужди, золеутя і роспуки. Комісар ходив мов стробний. Адже се відкрите — страшенний удар для репутації столиці краю і її власти безпеченства!

Вже вечеріло. Вояки з правдивою лютістю, в якимсь шаленим гнівом кидали ся на ту страшенну стирту, що пожерла стілько живих людей, розривали її, тлумили снігом і водою решти огню, шукали нових, ще нових жертв. І знаходили. Показало ся, що в стирті була не одна така нора; швидко відкрили другу і третю, а в кожій повно трупів. До вечера відкопано їх сорок, не числячи кількох рук, ніг та голов, що лишили ся окремо і не можна було знати, до якого трупа приложити їх. Усі свідки сих страшних розкопок стояли мов осуджені, немов усіх їх приланано на співучасті в страшнім, нелюдським злочині. Комісар спокійний, хоч блідий, пояснював свою думку.

— Видно котрийсь із них вернув пізно в ночі паний з цигаром у зубах і так заснув. Огонь заскочив їх усіх у сні.

В тій хвилі вояки, що розпорпували решту сіна, підняли крик. Віднайшли ще одного трупа. Сего, видно, огонь заскочив не сонного, бо він мав на стілько притомности, що руками і головою вкопав ся в низ, до поденя, на котрім накладене було сіно. Знав, що полум'я і дим ідуть у гору і думав виратувати ся низом, пролазячи попід подене. Але помилив ся, бідний. Верства сіна була занадто груба, він не ветиг доконати ся до самого поденя. Дим задусив його, ноги обгоріли зовсім, але верхня часть тіла була ціла, бо сіно, в котрім вона була закопана, лишило ся неспалене. Витягли його з нори. Се був малий хлопчик, несповна дванадцяти літ. Його положили лицем на сніг. При світлі заходового сонця комісар зараз пізнав його і обертаючи ся до пана Вінкентія промовив:

— А, пане, се ваш знайомий!

Пан Вінкентий зирнув і затряс ся мов у лихорадці.

— Мій... зна...йомий?

— А так, той що помагав обікрасти вас. Знаєте, що ви знайши його свідоцтво! Петро... Петро... як то він?... Гарасимів.

Пан Вінкентий стояв як труп і не сьмів глянути на те маленьке, до половини перепалене тіло, на те пожовкле і посиніле лице, на ті широко розняті уста, на ті витріщені в передсмертній трівозі очи, на ті рученята, що судорожно заціплені держали ще по жмутови сіна.

— Відки він міг тут узяти ся? — ледво переводячи дух промовив пан Вінкентий бачучи, що всіх очи обернені на него і всі немов ждуть від него якогось слова.

— О, ми давно слідим за ним, але все висковзував ся нам з рук, як вюн. Знаєте, його відвели були в село. Побув там тиждень у вїта і втік. Блукав десь зо дві неділі, потім появив ся у Львові. Кілька разів уже ось-ось мали його арештувати і все висмикував ся з наших рук. Раз знайшли його були на нічлігу в жидівській лазні під лавкою; поліціянт не знав його і пустив, коли зачав просити ся. Потім ночував по цегольнях. Раз мало не замерз у якійсь загаті, а отсе тепер тут знайшов своє.

IX.

Того вечера пан Вінкентий не вернув до дому на вечерю. Стривожена жінка вже зібрала ся, щоб іти шукати його, коли два якісь панове заїхали дорожкою перед дім і майже на руках винесли його до гори сходами і ввели до покою.

— Боже! Що се? — скрикнула перелякана панї.

— Нічого, нічого, — шептом мовили панове. — Видно, пан добродій трошечка... тее. Прошу, де його положити? І не чекаючи відповіді вони положили його на софі, поклонили ся панї і пішли.

А пан Вінкентий, паний як ніч, плакав і балакав-балакав.

— Гунцвот не мое імя, коли не дам його до ремесла! Буде чоловіком. Ніжки згоріли, животик згорів, кишечки видно... Лист, лист, зараз треба лист написати!

Les sanglots longs

Des violons

D' automne

Blessent mon coeur

D' une langueur

Monotone.

Жінка стояла над ним з заломаними руками і не знала, чи плакати, чи гнівати ся, чи посилати по лікаря.

П О Е Т И.

ФАНТАЗИЯ

Ольги Кобилянської.

Була в мене колись поранкова душа. Се значить стільки, що щастє, соняшне промінє, весна... Се є суть усього сильного і добірного, що чоловік має в собі, чим може в усміхом дивити ся на жите і легко переносити його важкі пригоди.

За се мав я дякувати поетам. Вони так вимодельовали мене, що в кожній хвилині я був вразливий на штуку і красоту. А се велике добро, правда? Коли чоловік отвориць очи і все може прочитати! Починаючи від рожі, що хитаєть ся в огороді, а кінчачи тим, що тягне ся геть-геть у соняшному сьвітлі і зветь ся далечинь і тягне кудись нашу тугу за собою! Нема понад поетів і артистів!

Чи як то говорила моя поранкова душа? „Бог сам — говорила вона — не міг займати ся поезиєю і длятого сотворив поетів“. А поезия — се мати всякої величі, всякої краси.

А ще коли вишлеш свою душу в тиху вандрівку і вона порівнює „тут“ і „там“, і бере з собою все що найкраще... Поети і артисти виховують поранкові душі!

І моя поранкова душа над усе любила поетів і артистів; жерців красоти, сьпіваків любови, богів землі. Над усе величала моя поранкова душа поетів...

Нехай живють поети, творці поранкових душ!

* * *

У мене душ гурток чималий... Сама добірна публіка, котру я спрошую до своєї хати і оберігаю старанно. В хаті, до котрої весь день з усміхом заглядає сонце, позолочуючи все, що є в ній, цілуючи і буйністю надихаючи добірні квітки і вимітаючи своїм промінем в кутів усіх кобольдів понурости, що наводять слабість на душу... Добірна публіка, котрій однаково сьвяті величні діла, делікатні рухи і високо культурні обичаї. А також суть інтелігенції. Все те для них не фаталашки, не хвилева оздоба, а ґрунт і основа, на якій будує ся чисте, сьвяте житло, повне радощів і щастя. І заперте грубими дубовими дверми — для захисту від поганих звуків і плоских лобів юрби. Се поети і артисти у мене, гарна порода людей. Я сказав би: найкраща. Бо хіба-ж є ще краща порода? О, тоді я відчинив би тій ще кращій породі настїж двері своєї хати і впустив би її і вистелив би поміст коштовними килимами, щоб їм було мягко ходити... як і слід для найкращої породи людей.

Коханці моєї поранкової душі! Квіти людськості!...

* * *

Їх величні душі прохожають ся собі у мене так свобідно, поводять ся так, як у себе дома. Розмовляють про всячину, сягають на вершини і в низини і все вміють видобути щось нового. Нові скарби, нові вартости, нові форми... жінок і мужчин, після котрих можна моделювати себе, як після взірців. При тім вони одно приціплюють до життя, иньше витягають зпід звалищ і руїн і відкривають перед нашими очима все нові красоти. Відкривають красоту у всіх її кривках. Розв'язують загадки душ і задають людям усе нові загадки. При тім вони делікатні і чемні і вміють любити.

Мені здасть ся, немов вони все поглядають на мене так приязно і люблять мене... Ні, я чую ту їх любов. Се зовсім особливе чуте, зовсім особлива приємність, зовсім особлива розкіш, яку справляє нам любов поета. Вона пригадує запах фіялок і те щасте, що зачароване в стародавніх казках...

Та всего того юрба не може й уявити собі. А юрбою, тупоумною юрбою є у мене всі ті, що не шанують і не чтять поета, не стелять йому під ноги найкоштовніших килимів, не сиплють йому під ноги квіток і золота... Тупоумна, груба юрба! Вона не стоїть того, щоби красота хоч раз пройшла ся по її оселях, щоби хоч раз вповні обернула до неї своє чудове лице і показала їй щось викінчене! Тьфу на тупоумну юрбу, що не шанує своїх вибранців... Богів землі... Коханців моєї поранкової душі...!

Сказано вже. Моя душа не була буденна буда повна крамського товару. Ні, се була справдішня дама, що через довголітнє товаришуванє з вибранцями духа набрала ся тонких обичаїв і ніжного прочутя. Її інстинкти зробили ся делікатні, як цвітковий пил дедії.

Вранці, коли сонце в повнім блиску горіло на небі, повітре було ясне і око могло докладно розрізнявати всі форми природи і штуки, вона пускала ся в тихі вандрівки. Її розумні очі оглядали кожду постать, а уха напоювали ся мелодисю дня.

Вечером в радіснім або в сумнім настрою вона оповідала все, що підхопили її довгі погляди. Вона малювала так, як артисти навчили її малювати. Кількома рисами, але зовсім вірно і різко, так що постать ясно ставала передо мною.

Вона любила далечінь, так як любимо будущину, те, до чого тягне туга. От тим то вона літала поза границі свого краю. А коли вернула до дому, то не було кінця оповіданям, не було кінця подивови і величаню. Вона була п'яна красою. Від ненастанного подиву очі її зробили ся великі, зачудувані, і вся вона зробила ся частиною краси. Бо те, що вона бачила, пишало ся досконалістю, величю. Говорило про культуру і силу, про горде самопізнанє ще гордїйших народів і про запоруки будущини. І про широкий світогляд. Ні, говорило про тисячні докази здібности до сильного життя! І все було правдиве.

І остаточно, і найбільше тішилась вона — а вона вміла тішити ся. Вона тішила ся, як малі діти в золотих блисках соняшного світла тішать ся різнобарвними коралами; тішила ся поетами і артистами і тим, як вони там ходять

по коштовних килимах, як їм там сиплють під ноги цвіти і золото, як там мужчини і жінки і дівчата пестять і бережуть їх мов дорогі клейноти. І як вони без перепони і неподільно можуть віддавати ся Музам...

Потім, щаслива і вдоволена вона лягала спати і снила про безжурне щастє своїх коханців. — Одного, що був вибранцем її серця, вона все в ту пору витала крізь вечірню тишу: „Ти початок і кінець мого життя!“ Так витала єго і засипляла потому...

* * *

Одного дня вона не йшла за границі свого краю. Лишила ся там і там подала ся в тиху вандрівку. Вечером не вернула. І другого і третього дня не вернула.

Аж пятого вечера вернула. Далеко пізніше, ніж вертала звичайно. Йшла волочучи ноги, з очима втупленими в землю. Її лице нагадувало блідість трупа.

Мовчала. Не відповіла навіть на моє питанє. Навіть на питанє про те, що побачила вона в рідному краю, які тони прибили ся до її вуха. Я ждав усміху, що звичайно роз'яснював її лице перед її оповіданєм, але усміху не було.

В темну ніч зірок не видно.

Моя поранкова душе! Солодка душе моя!...

* * *

Другого ранку вона не захотіла поживи. Коли я заговорив до неї і почав розпитувати, вона відвернула лице на бік і звільна замкнула очи. Потім я почув хлипанє — і я зрозумів її. Як уміла радувати ся, так і терпіти вміла вона.

Потім прийшли до неї душі поетів, усі, за рядом, в котрими вона звичайно любила розмовляти, і стурбовано запитували її, що їй хибує. Вони питали, чого вона бажає і віддавали їй усі свої скарби до волі. Нехай перебирає в них, нехай бере собі що найкраще. Що тільки захоче. Золото і цвіти і клейноти. Старанну опіку в формі великої коштовної перлини оправленої в золото, і иньші коштовні речі, які тільки є в скарбницях поетів і артистів.

Але вона мовчала. Мовчала і затулювала очи перед усіма ними, немов вид їх справляв їй біль або навіть осліплював її як найяснійші блиски полудня. Грубі сльози спливали по її лиці.

В самоті, в котрій найліпше було можна відгадати її — в самоті навіть чутно її часом — роздумував я, що їй могло стати ся? Але я не міг догадати ся. Я безрадно бачив, як сум і туга чим раз сильнішими хвилями напливали на неї. Я чув, що вони швидко понесуть її на велике море вічної тиші...

Я плакав і згадував недавній ще час, коли вона, весела як перший масвий ранок, з щастем у очах, самого мене наповняла щастем.

Душе моя!

Тисячу разів я рад був кликати її: „Лишись зо мною, поранкова душе моя!“

* * *

Вікна і двері стояли настїж отворені. Самота і тиша розсіли ся довкола, тільки цвїти, її улюблені цвїти, цвили і дихали пахощами і купали ся в сьвітлі заходового сонця.

Почули ся кроки.

Се той одинокий, котрому вона що вечера перед сном посилала поздоровленє: „Ти початок і кєнець мойого життя!“ — так поздоровляла вона його.

Він прийшов. Без шуму, осторожно, і сїв на краю її постелі. Довго сидїв і промовляв.

Я догадував ся, що він говорив до неї і чого просив, і я затаїв в собі дух, щоб видерти у захланної тиші те, що мало стати ся. Вона вкінці прихилила ся до його просьби, бо кохала його. Велике коханє все прихилила ся...

Вона сіла на постелі і озирнула ся. Здивовано і трївозно, так трївозно, як я ще ніколи не бачив її.

— Чи тут нема нікого? Зовсїм нікого?

— Нікого. Тільки цвїти. Але цвїти не чують нічого, вмють тільки цвисти і дихати пахощами...

Тоді вона закрила своє лице, на котрім розітлів ся
весь сором її істоти і прошептала:

— В моім краю...

Він урочисто повторив її слова: — В моім краю..

— ...поети...

— ...поети...

— ...се жебраки!

— ...се жебраки!

* * *

Потім вона відлетіла, моя поранкова душа. Відлетіла,
як день перед нічю.

І лишила — жебрака...

Д. 31 липня 1897.

ГІРСЬКІ ДУМИ.

Другови.

Не бій ся, друже мій, мого терпкого слова!
Воно мене бере на муки, на тортури,
мене равить найбільш моя глумлива мова
і без чутя паду я в забутє понуре.

Моя душа, як посьмітюшка полохлива:
не знані їй пісні ні полети могучі,
як найде хробачка, уже сидить щаслива,
як сяде під листком, вже не боїть ся тучі.

Ненавиджу її, як ту сліпу кертцю,
гробарку мовчазну, ватворницю підземну,
що сонця не терпить і порпає землицю,
що над блакитний день волить темницю темну.

Моя душа без крил, як вязень зголоднілий,
що бачить ясний день і волю через крати,
влетіла би ген-ген, бодай як яструб сьмілий,
та посьмітюшкою прийдець ся їй вмирати.

І жаль мені гіркий, що у лихий годині
для народу мого я крук, що сумно краче;
вже красше-б тихий рай спалити на пустиню,
ніж бути лірником, що коло раю плаче.

Не бій ся, друже мій, я більш тобі прихильний,
ніж мудрагелеви, що ходить в моїй шкірі!
Ти любиш се жите і вірою ти сильний,
а я, мов у багні, застряг в гіркій знєвірі...

Пуца.

Не жите то, тільки пуца!
 За таке жите спасибіг!
 З сеї пуці пташки втікли
 і сернюк остатній вибіг.

Лиш вовки старі снують ся
 чагарами і лісами
 та по темних ночах виють
 жалісними голосами.

Пусто скрізь, вони голодні, —
 прийде раз такий сновида:
 тіло буде в лоні вовка,
 а душа на лоні жида...

Похміле.

Я не безбожник з бездорожа!
 Я бачу сам і боже в собі:
 у мене і подоба божа
 і є нас двох в одній особі.

Один відлюдок тихий з ліса,
 що з павутиня щастє робить,
 а другий син самого біса,
 що й проти неба ворохобить.

І кождий з них мені так годить,
 так підбадьорює на духу:
 душа з похміля не виходить,
 раз нектар пє, а раз сивуху...

Глум.

Спочатку жили всі люде,
 як попало, як уміли,
 знали працю, знали тугу,
 але жити всі хотіли.

Споконвіка чорт журился,
що лунає сміх землею,
і придумав ту культуру,
що впиваємо ся нею.

Дав він людям в серце віру,
а у голову науку,
недотепним тужну ліру,
а проворним бука в руку.

Вірять люде, вчать ся люде,
на надіях вік проводять,
по землі і небі гонять,
але щастя не находять.

І пануть житєм розбиті,
раді вмерти, все забути, —
чорт придумав всю культуру,
Бог дітьми велів нам бути!

Понад хмари!

Понад хмари! понад хмари, брате!
Вийди в гори з навісної хати!

На верхах самотних там ще тихо,
не зайшло туди ще людське лихо.

Не витають там весняні чари,
вітер там горою, низом хмари.

Але красші там сніги лискучі,
ніж на долах повінь, град і тучі.

Красша студінь, пустка там сонлива,
ніж весна на долах нещаслива.

Тихий світ там буде твій учитель,
сам ти свій судя і потішитель!

Схід сонця.

Біжить земля назустріч сонцю зрана,
а сонце у хмарках, як в подушках,
проснулось, мов дитиночка румяна,
і вже сміється в мами на руках.

Цілюють ся — і втіха йде сьвітами,
 про вічне щастє марить, що живе,
 гірські верхи немов блищать хрестами
 і темна пропасть церквою стає.

Летить орел понад верхи і зруби
 та перешукує полонини, —
 в гнізді роззявили вірлята дэюби,
 потрібно смерти, щоб жили вони...

Серна.

Серна зранена гинула в корчах
 і крук голодний на гилі вже кракав, —
 як сльози я узрів в її очах,
 то й сам упав на землю і заплакав.

Моя сирітко, хто-ж то вбив тебе?
 Мовчить серна, конає на мураві,
 лопоче крильми лютий крук і жде,
 довкола сум, — то смерть іде в темряві.

І круки вже летять в усіх сторін...
 Ах, сеж гріхи людей, не чорні круки!
 За ними громом гуркотить проклін
 на кам'яні серця й кроваві руки...

Половик.

Колом, колом на узбочи
 там кружляє половик,
 в яр закинув хижі очи
 і зник.

Вилетів в яру сумного,
 в кігтях пташечка німа,
 щез — і вже життя одного
 нема.

Дивний божий суд на птаху,
 всюди лютий ворог жде — —
 і нема життя без жаху
 ніде...

Природа.

Природо люта, мачухо лукава,
убійнице ненаситна, кровава,
за що тобі пісні від нас і слава?

Чого принаджуєш ти нас собою
і всіх на смерть затроюєш борбою,
учителько ненависти й розбою?

Тобі пісні сьпівати за всі муки,
за кров, за смерть, за крик розпуки,
подателько злодійської науки?

За ту борбу зажерту від дитини,
за всі затроєні жита хвилини
прийми від мене гордий сьміх і клини!

Хрест.

І тут у горах хрест! От край проклятий!
Куди не глянеш, Бог на хрест розпнятий!

Знання нема, а скрізь безодня віри
і всюди рабських шибениць без міри.

Землею гомонять пісні воскресні,
а люде ждуть на ласощі небесні.

Споганкують сьвяте лице природи
страшним кінцем Христової пригоди,
самі-ж ідуть чортівськими шляхами,
звірюки від коліски аж до ями!

О Христе! глянь: ті Юди і Пилати
від тебе ждуть небесної заплати!

Хрестом Твоїм зацятькують сумління,
а їх серця, як ті хрести, з каменя.

І шибениця в їх домах єсть Богом,
а Ти стоїш, Ісусе, за порогом...

Туга.

Біжить у яр вода,
біжить вода і сріблом ллеть ся,
над нею дівчина смієть ся,
роскішна, молода.

Голубко, не втікай!
Скажи мені ту гарну казку
про радощі, дівочу ласку,
скажи про тихий рай!

Ах, казочко моя!
Я чув її, а де, не знаю,
забув і з туги заниваю
і рад би вмерти я.

З водою поплисти
в далекий світ, щоб не тужити,
або тут серденько вложити,
квітками зарости.

Шуміли би ліси,
шуміли би мені діброви
про чари вічної любови
і вічної краси...

Казка.

У скелі сій жила колись царівна,
хороша, як у горах ясний день.

Царівно гарна, я люблю тебе!

Вона любила молодого чуру,
та батько-цар побратись їм не дав.

Царівно мила, я люблю тебе!

Прийшла вона в сі гори сумувати,
а чура жив до старости в тюрмі.

Царівно бідна, я люблю тебе!

А по літах прийшов він під ту скелю
відвідати царівну диких гір.

Царівно вірна, я люблю тебе!

І обняла його царівна щиро,
і врадувались гори і ліси.

Царівно добра, я люблю тебе!

Вона любила милого, як мати,
та він неадужав, бідний, і помер.

Царівно бідна, я люблю тебе!

Вона за ним померла зараз в жалю,
на смерть двонили їй квітки-дзвінки.

Моя царівно, я люблю тебе!

Цвітуть білотки на її могилі
і зеленіють навкруги корчі.

Моя царівно, я люблю тебе!

На ній зросли три скелі, як три вежі,
під ними блисла чарівна вода.

Моя царівно, я люблю тебе!

Вода чистенька, як слеза царівни,
вона мені надії додала.

Моя царівно, я люблю тебе!

Шум.

Тут душу шум смerek і пуца гір
колишуть шепотом сумним,
злітають тихі думи висше зір,
і глуз над горем навісним
летить за шумом сим лісним.

У тихім шумі тім, що йде лісами,
вечірній, чарівний спокій,
лиш половик десь скригне над верхами
і стрепенеть ся повен мрій
жалібний шум, сумний спокій.

І вже приспала чарівна година
мою журбу, як гори шум,
лиш часом жаль заплаче, як дитина,
сполошить сон дрімучих дум,
як половик сей тихий шум.

І вже душа під шум лісів заснула,
 крізь сон лиш часом заквилить,
 що теплі почуття уже забула,
 що мрії будний день вялить,
 а серце спить... а серце спить...

Комар.

Так ясно, так ясно на стежці у борі,
 тремтить ген високо зоря.
 Так тихо, сонливо у снім просторі,
 лиш пісня брентить комаря.

Він чемно, легенько сїдає на руку,
 втихає і кров мою ссе — —
 приборкана туга зростає в розпуку
 і люту зневіру несе...

Ніч.

Счорнілі гори небозвід підперли,
 підніжа гір у хмарах вастрягли,
 у пахощах вогких ліси завмерли
 і сонні мари дебри налягли.

І снить ся горам сторона далека,
 де вічним сном страшні пустині сплять,
 без гір, без вод, кругом смертельна спека — —
 ліси стряслись, збудились, знов шумлять...

На сторожі.

Сплять в кошарі вівці на горі,
 а в колибі чорні вівчарі,
 пси лежать довкола огорожі
 на сторожі.

Догоряє ватра, мріє дим,
 віє холодом з ярів твердим...
 Цеє піднявсь і на жите собаче
 тихо плаче.

Ти чого так гірко затужив,
що свій вік у наймах прослужив?
Вис пес: „Служив і за заслугу
маю ту-гу-у!“

Не сумуй, що в наймах вік провів!
Дбав же ти про вівці й баранів.
Плаче пес: „Шкода на ту опіку
мого ві-ку-у!“

Яр вторує і ліси шумлять,
плаче пес, а вівці тихо сплять
без журби про долю їх старого
вартового...

Підкладу я ще до ватри дров;
най загірю захолоду кров. —
Над горою суне біла хмара,
спить кошара...

Сон.

Тихий сон по горах ходить,
за рученьку щастє водить.

І шумлять ліси вже тихше,
сон малі квітки колише.

Спіть, мої дівночки сині,
дикі рожі в полонині!

Не шуміть, ліси зелені,
спати йдіть, вітри студені!

Най квіточки сплять здорові,
най їм снять ся сни чудові!

Аж на небі вазоріє,
сонце їх малих зогріє.

І зогріє, поцілує,
і сьвітами повандрує.

Тихий сон по горах ходить,
за рученьку щастє водить...

Метеор.

Ось блиснув метеор і згас,
як у життю щасливий час.

І на всесвітнім цвинтарі
лягли десь останки зорі.

Так розпадають ся світи,
живуть і гинуть без мети.

І всі вони — один цвинтар,
а творець їх — старий гробар:

усе по radoщах марних
гребе у безвістях сумних...

Смерть.

Горить понад горами місяць, як жар,
летять полонинами тіни від хмар,
імлою вкриваєть ся заспаний яр.

У сяєві ночі на кручі стрімкій
смерека лежить у могилі мягкій,
повалена громом на вічний спокій.

Посестри шумлять і поникла трава...
На зломанім пни, мов сама нежива,
куняє у думах надута сова...

Сонні мари.

Лежить на горбку стародавній цвинтар,
забутий, зарослий, у тихому сні.
Вже плач тут затих, не заходить гробар,
хрести порохнаві гниють в буряні.

Щебечуть пташки у вишневих квітках,
берези шумлять про спокій-забуте,
лиш діти кричать на старих могилках:
„Веселе, щасливе хлопяче житє!“

Сонн Маковей.

Задля родини.

Оповіданє

Сергія Сфремова.

I.

Отець Мойсей помер. Ще за тиждень до сього ніхто не сказав би, що він стоїть на божій дорозі. Отець Мойсей хоч був і не дуже міцний на здоровле, та все-ж таки його не можна було назвати і слабосилим. Се був невеличкий, сухорлявий чоловік з симпатичним, хоч і негарним обличчєм, суворий з виду, але добрий душею. Нічого не було такого, щоб віщувало йому наглу смерть. Але за тиждень перед сим йому трапило ся сповідати недужого чоловіка, що жив по той бік за річкою. Діло було весною, у повінь; річка невеличка звичайно, тепер розлила ся широко кругом, розмивала береги і бурліла, наче й справді що путнє. Переїздячи річку на хисткому човні, отець Мойсей перекинув ся і, хоч не втопив ся зовсім, бо пригода трапилась на мілкому, він весь промок, застудив ся і зараз же занедужав. Повстало запаленє в легких і лікар тільки головою похитав, коли його покликано до недужого. За кілька днів ми застаємо отця Мойсея вже на столі...

Сумно в невеличкій салі церковного дому. Посеред салі стоїть великий стіл, на якому положили вже холодне тіло о. Мойсея. Тихо, розмірено розносить ся по хаті го-

лос діякона, що повагом читає євангелію, поглядаючи іноді на свічки, що палали в ставнику, в головах мерця... І се сумне, тягуче читання ще гірше хапає за серце і ще більше пригнічує душі людей, що зібрали ся в сій невеличкій салі, колись веселій, а тепер оповитій тугою та смутком... Крізь відчинені двері видко в сінях віко від труни, що стоїть прихилене до стіни. В хаті накаджено ладаном і сиві круги пахучого диму здіймають ся до стелі.

Кругом тіла зібрала ся семья небіжчика. Ось стоїть висока, огрядна жінка — матушка. Її заплакані очі якомсь тупо встромлені в куток, де висять образи; погляд її наче завмер і не має ніякого виразу. Вона стоїть нерухомо, не тямлячи, що дієть ся круг неї. То знову вона очумаєть ся і починає розуміти всю ту страшну подію, що пронесла ся над її тихим житєм, немов буря нагла, несподівана і дужа, розбила той тихий спокій, з якого вона вже давно не виходила. Тоді вона знову припадає до голови свого чоловіка і голосне ридання розносить ся по хатах. Після такого вибуху горя знов надходить реакція; знов дивить ся вона мовчки на дороге обличчє, наче хоче надивити ся в останнє, зазначити міцно образ його в своїй душі. Але чудні думки іноді приходять її в голову: вона слідує-стежить очима за мухою, що лазить по мертвому обличчю і її здаєть ся, що зараз о. Мойсей повинен махнути рукою, щоб зігнати уїдливу муху. Матушка ще не звикла до своєї страти і іноді просто віри не йме тому, що стало ся.

Поруч з нею стоїть молода дівчина з худорлявим, симпатичним обличчєм; і на йому тепер вираз роспуки, жалю покриває собою усе иньше; всі иньші почуття зникли, сховали ся кудись далеко в її душі. Вона раз-у-раз затуляє рукою заплакані очі і тихо-тихо ридає... Позад неї, обтершись однією рукою об столик, а другу заложивши за борт піджака, стояв дорослий хлопець з маленькими чорними вусами і кучерявою борідкою. Се син небіжчика — семинарист пятої класи. Ще вчєра він не знав нічого, що дієть ся дома; спокійно жив він звичайним житєм школяра, не сподіваючись ні на що лихе. Коли враз його збудили в ночі несподіваною звісткою: прийшла телеґрама, що батько помер і щоб він яко мога поспішав до дому.

Ся несподівана звістка зовсім приголомшила молодого хлопця; він не пам'ятає, як побіг до ректора, як виїздив у ранці з міста, як приїхав на стачію, де його вже чекала підвода; як приїхав у рідну оселю. І тепер ще він не може розібрати ся в своїх думках. Посеред самих найсумнійших спогадів якомсь знечевя до його в голову залетить думка про те, що робить ся тепер в семинарії („певне учитель гомілетики Сова своїм гунявим голосом читає яку-небудь проповідь якогось сьвятого отця!“), або що він на виїзді забув вернути товаришеви позичену книжку. Піймавши себе на таких думках, хлопець нервово стискав плечима, наче силкував ся відігнати всю ту дурницю, що притьмом лізла йому в голову, і зовсім механічно хрестив ся... Коло сих старих осіб сем'ї тулило ся кілька недорослих; всі вони позбули ся на сей важкий час своєї звичайної вдачі і стояли тихо, не розуміючи, що робити, куди подіти ся. Найменші з їх ще не тямилн гаразд, що робить ся округи їх, але незвичайна обстава — тягуче читання, клубки диму, пахощі ладану, нарешті тато, що лежить на столі нерухолий, блідий, в тому убраню, яке вони звикли бачити лишень в церкві; все се дякало їх своєю незвичайністю, відбирало у їх властиву дітям жвавість та пустотливість і примушувало жахливо тулити ся до старших. Всі вони вперше на віку переживали смерть дорогої людини і ся подія одібрала у їх звичайні, повсякчасні почутя, надавши натомісьць смутку, горя, сподівання чогось ще важчого. Найменший з дітей, Юрчик, що йому нема ще й трьох років, весь час стоїть коло матери, своїм лицем тулячись до її одежі і злякано поглядає навкруги. Тільки, коли голосінне матери прориваєть ся великим вибухом, тоді й він починає пхикати по дитячому...

II.

Отець Мойсей був сьвященик, яких не часто можна зустріти серед нашого духовенства, що визначаєть ся здебільшого, завдяки умовам свого життя і виховання, практичністю, консерватизмом, а в де-якій мірі то й ка-

стовістю. Житє з чужої праці, удержанє з ласки та подарунків парафіян витворило і виплекало ту практичність, а однакове вихованє по духовних школах та шлюбї, що переважно беруть ся тільки поміж духовною молодю, накладають на всіх однаковий відбиток, надають вигляд каствоности. Сторонній вплив заходить сюди не часто, бо нема поміж духовенством і інтелігенцією щирих, безпосередних зносин: інтелігенція дивить ся з погордою на духовенство, а духовенство — з недовірєм на інтелігенцію.

О. Мойсея виховала та сама школа; найпростійша для його стежка була йти на село сьвященником; сьвященство у їх було в роді. Але його захопила була иньша течія. Коли він ще вчив ся в семинарії, поміж семинаристами повстав такий рух, що зовсім не сприяв сій звичайній стежці, а навіть збивав молодих семинаристів з неї. Певне вже час тоді такий був, — час, коли незадовго перед тим впали з народа віковічні кайдани кріпацтва, коли громадському житю в Росії сьвінув иньший, новий сьвіт, почали ся нові обставини, що перли до науки, до праці задля суспільности взагалі, але перш за все для народа, що саме тоді народив ся для вільного життя. Інтелігенція в Росії ніби квапилась заплатити добром та працею народови за ті кривди та утиски, що ніс він на своїх плечах цілі віки, рвалась запопадливо до праці для народа. То був час, коли в житю і в літературі російській почав обявляти ся тип „розкаяного“ інтелігента, котрий своєю працею думав полагодити кривди своїх батьків. Може було тут більше слів, ніж діла, але від слів тих тхнуло справжнім ентузіазмом, щирим бажанєм добра народови, палким спочутєм до його гірких, невідрадних обставин. От тим то молодіж загарливо горнула ся до сих ідей і цілком переймала ся ними. Семинарія духовна не була виїмком, — навіть сюди, в камінні мури мертвої схолястики зазирнуло сьвітло ідей і розворушило молоді серця. Поміж семинаристами розпочав ся новий рух напруму вже зовсім не семинарського. В семинарії зібрала ся невеличка громадка, що метою свого життя поставила — осьвічувати себе самих і нести осьвіту і сьвітло науки в народ. Шукаючи осьвіти семинаристи знайомились зі всякими людьми, в тім

числі й зі студентами університету. Студенти водили семінаристів на свої лекції, знайомили їх зі всіма тими течіями, на які розпадався поступовий рух, — і незабаром семінарська поступова громадка тільки й марила про те, щоб після семінарії вступити до університету. Молодим, палким душам здавалося, що в університеті вони знайдуть відповідь на всі ті пекучі питання, які мучили їх, що там відразу вони закоштують справдешної науки. І вони після семінарії йшли до університету, бо тоді ще семінаристам вільно було се робити.

Між сими юнаками був і о. Мойсей. Хоч він ніколи не промовляв дифирамбів науці та просвіті, — вдача у його була спокійна, тиха, урівноважена, — але він з неменшим запалом та енергією брався до роботи і поклав собі неодмінно вступити до університету. Думки його от-от уже мали справдити ся, він вже окінчив семінарію і готував ся до іспиту в університет, але доля судила йому иньше. Несподівано помер його батько, полишивши чималу сімю. По смерті батька сім'я мусіла йти за прошеним хлібом, бо спадщини ніякої після небіжчика не було. Ся несподівана смерть батька розбила всі рожеві надії Мойсееві. Він мусів віддати себе на поталу задля семі і після недовгого, але важкого вагання „надів рясу“, щоб сим вчинком заратувати своїх кривних від убожества, від напівголодного істнованя. Перші часи його священицького життя були самою мукою, без жадного просвітку, без жадного душевного відпочинку. Читаючи ті листи, що надсилали йому колишні його товариші вже з університету, слухаючи иноді їх палкі оповідання про університетське товариство, про роботу та товариські зібраня, Мойсей уявляв собі все те, чого позбувся через лихі обставини. Біль від незадоволених бажань в його душі прокидав ся з страшенною силою в такі часи і він не раз доходив до розпуки. Але йому стала в пригоді його урівноважена вдача. Хутко побачив він, що не переробиш на-ново того, що стало ся; що треба принаймні хоч у своєму невидатному стані сьвященика робити ту працю, до якої призначав себе. Житє на селі поміж народом показало йому, який великий вплив може мати сьвященик на своїх парафіян

і се знову вернуло йому і надію на свої сили, і бажане живої, користної діяльності. Він незабаром завів у своєму селі школу і сам довгі роки учителював в ній, бо нігде було достати тямущого учителя, допомагав людям і щирою порадою, і ласкавим, привітним словом. Спершу парафіяне дивили ся на його з зачудованем, не няли йому віри, його добродійні вчинки уважали навіть за якісь хитрощі, але потроху недовіре зникало, симпатії і прихильність до цього „чудного“ батюшки росли і зміцняли ся і о. Мойсей став любленим душпастирем для своїх парафіян. Вони вже не тікали від його, а самі удавали ся за порадою та допомогою. В сій праці о. Мойсей знаходив для себе і утіху, і відпочинок від усіх тих щоденних турбот, що ніколи не кидають чоловіка.

Коли у о. Мойсея пішли діти, він сам заходив ся коло їх вихованя і бажав бодай дітей своїх довести до того, чого не міг досягти сам. Найстарша дочка його Надя, скінчивши жіночу школу, збирала ся їхати „на курси“ і тим часом дуже пильно працювала, щоб підготувити себе добре до науки. Син Микола за рік мав скінчити семінарію і йшов до університету. Розмовляючи з своїми розумними дорослими дітьми, о. Мойсей вдруге переживав свою молодість; йому іноді здавало ся, що він — не підтоптаний сьвященик, а молодий хлопець, що на все дивить ся ще з молододу енергією, що він серед давних своїх товаришів, а не серед дітей. Богато дечого відмінло ся в змаганнях молодіжи з того часу, коли о. Мойсей пішов на село,—інші боги завели ся, інші перспективи бачили ся здалека; часто о. Мойсей навіть не розумів своїх дітей, але ніколи не виступав вороже проти того, чого не розумів. „Інші часи—інші й змагання“, — говорив він тоді. Поміж батьком і дітьми були прості, товариські відносини. Окрім двох старших, що вже жили власним розумом, у о. Мойсея було ще семеро дітей менших; самому найменшому не було ще й трьох років.

Одно було в життю о. Мойсея, що не задовольняло його і доводило іноді до немалоого смутку, — се відносини до своєї дружини, Ганни Степанівни. Коли за літ двадцять перед сим о. Мойсей згодив ся „надіти рясу“,

Йому треба було одружити ся. Знайшли йому й дружину, — молоду попівну, дочку сусіднього сьвященика. О. Мойсей не змагав ся, бо гаяти часу не можна було. Дружина о. Мойсея, Ганна Степанівна, була така, які звичайно бувають наші матушки. Се була проста людина, маловчена, неосвічена, хоча й з доброю душею. О. Мойсей звик до своєї жінки і полюбив її тією тихою спокійною любовю, яка часто буває між людьми, що зійшли ся, не знаючи одно одного. Але Ганна Степанівна зовсім не розуміла свого чоловіка. Зрісни в сімі, де клопотала ся тільки про материяльну, практичну сторону життя, вона й сама наскрізь переняла ся таким самим духом і тільки й розуміла такі змагання, що мали на меті практичну вигоду. Вона не була черствою, а про те не розуміла й тих саможертв, на які часто йшов о. Мойсей; ці саможертви здавали ся їй пустими вигадками, нікчемними примхами. Часто вона жалувала ся своїм подругам, що о. Мойсей не хоче торгувати ся з парафіянами за тебе, що він дурно учить їх дітей. Іноді нишком від чоловіка Ганна Степанівна навіть загадувала людям зробити їй те чи иньше для господарства. „У нас діти ростуть, — виправдувала ся вона, коли о. Мойсей часом довідасть ся було про її поступки і спиняє її, — треба-ж хоч про дітей дбати, коли вже тобі нічого не потрібно,“ — додавала вона якимсь докірливим тоном. Та се ще нічого, — бувало й гірше. Часом Ганна Степанівна доходила до плачу, докоряючи чоловіка бідністю та недостачами. Важко було се слухати о. Мойсеєви, жінчині докори пекли його, затроювали йому житє. Перше за-молоду, о. Мойсей сподівав ся навіть, що з часом він вплине на свою дружину, череминить її погляди, приверне її до себе, але се вже було за-пізно: погляди її на житє склали ся вже так міцно, що вона жадним чином не могла позбутись їх. Вона тямала, що принципи о. Мойсея ведуть до убожества, до материяльних злиднів, а для неї ідеалом життя було заможне господарство — повен двір худоби, повен тік хліба. Вона дбала тільки про свою хату, своє господарство, своїх дітей, свої потреби, — до всього иньшого їй було байдуже. Так робити вона звикла ще у свого батька, що був заможним сьвящеником, і жити инакше здавало ся

їй просто неможливим. О. Мойсей спершу ділився з жінкою своїми думками, журився нещасною долею своїх парафіян, але-ж найчастіше чув від неї: „Та й мене аж жаль живий бере, коли дивлюся на їх бідованє, — та що-ж я їм поможу?“ Сими словами все кінчилося і навіть думка про можливість заповоги не переходила їй через голову. Практичність, що оточала Ганну Степанівну під батьківською стріхою, так уже в'їлася в неї, що О. Мойсей мусів залишити свої надії на перемену її поглядів. Отсе мучило його: він часто почував себе чужим своїй найближшій людині.

III.

На третій день після смерті о. Мойсея відбулися похорони. Духовенства було багато; були і всі парафіяне від старого до малого, бо всі любили свого батюшку. З цвинтаря всі, що були на похоронах, повагом пішли у двір батюшчин на обід, щоб в останнє помянути свого душпастиря.

— Добрі батюшка були, земля їм пером! — говорив якийсь дід, повагом підносячи ложку до рота, — не набути вже мабуть нам такого.

— І, де вже! — промовив другий, — якісь тепер чудні все пішли попи: приїде молоде, безвусе, — здається, й глянути ні на що, а як себе держить: ані приступу до його. От мені доводилося мати діло в Журжинцях, — сина женив там, — так насилу на велику сторгував ся з Журжинецьким попом. „Як не десять карбованців, каже, то й вінчати не буду.“ Ось як!

— Доступні були наші батюшка, — мовив знов перший, — не обиджали нас. Мені самому не раз траплялося мати з їми діло.

— Та хіба тільки вам запомагали небіжчик, царство їм небесне! Всі ми добре знаємо про се.

— Або знов же візьми ти нашу школу. Хіба-б вона була у нас, коли-б не батюшка? Я памятаю, як вони заводили сю школу. Громада, правду казати, не хотіла того,

бо хто-ж його знав тоді, на що та школа. Давно вже се було, літ з двадцять, коли не більш. Адже-ж ти, Охріме, пам'ятаєш? — запитав він свого сусіда.

— А як же, пам'ятаю. Тільки що заїхали тоді батюшка до нас. Молоді ще були.

— Еге-ж! Батюшка кажуть: „треба школи,“ а громада каже: „на що вона нам?“ — бо хто-ж її знав, кажу, ту школу? Довго отак воловодились. Тоді батюшка назбирали хлопців до себе і почали вчити. Бачимо ми — діти зовсім не такі стають: то було пустують завсіди, й не спиниш їх, а тепер вийме отсе собі книжечку якусь та й читає. В голос часом читали. Батюшка й книжок тих їм наділяли. Бачимо, що школа до лихого не веде, зібрали ся ми якось та й кажемо: „треба школу становити;“ пішли до батюшки, — сьміють ся. „А що, кажуть, правда ліпше, як діти ваші письменні будуть?“ — „Та де вже не ліпше, — дай вам, Боже, здоровля, — кажемо ми, — по пустому тільки й бояли ся тієї школи.“ Ото й почала ся у нас школа...

— Та що школа? — вступив до розмови ще якийсь дядько, — он що писаря, хапуна отого, вивели, то се вже справжнє діло. Як би батюшка до мирового не поїхали та не росновіли йому про писареві хитрощі, так і досі-б він дер з нас та шахрував громадські гроші.

— Та й шинк же у нас, здаєть ся, вони вивели?

— Та вони-ж! Тільки що не довго ми без горілки й були, бо начальство звеліло монополь ставити. Тепер в монополь гроші неси!...

— А що-ж се матушка робити-ме тепер? — запитав чоловік, що досі мовчки слухав розмови.

— Жити-ме собі у нас, — відповів хтось.

— Як же жити-ме, коли, чуєш, новий піп приїде!

— А й справді так! Без попа не можна!

— Куди-ж їм подіти ся, та ще й з малими дітьми? — заговорила куховарка, що саме підсипала борщу в миску дідам. — Нехай живуть! Половина хати буде новому батюшці, а в другій половині нехай живуть матушка. Адже ж хата громадська, наша! То й скажемо, що ми так прирадили.

— Колотнечі багато буде, — промовив дід Охрім. — Не схоче новий піп ділити ся хатою. Хиба може родич який...

— А як би нашого панича та до нас батюшкою? — мовив хтось з гурту.

— Ні, я вже казав йому се, — додав титар Самійло, — та шкода: каже — не вивчив ся ще, на пошато-б-то. Не можна, — каже!

— Ой, Господи! як то у них там довго вчать: вчать ся літ з десять, та й то каже, що не довчив ся ще. От у нас на селі, — походив хлопонець дві чи три зими, та й годі, — все чисто знає. І що його там вчити так довго?...

Тим часом в хаті всі гості теж сиділи за столом і теж розмова здебільшого була про небіжчика. Панотці, що з'їхали ся на похорони, згадували всякі події з життя о. Мойсея і свого власного і розмова потроху почала переходити на зовсім сторонні речі. Ганна Степанівна з заплаканими очима сиділа в опочивальні; окрім неї було тут ще кілька сусідних матушок, що прийшли розважати її, хоч вона нераз просила їх іти до стола. Розмова була про теж.

— Як воно несподівано все вийшло, — говорила, зітхаючи важко, Ганна Степанівна. — Хто-б і подумати міг, що таке трапить ся! Не дурно-ж мені якось перед тим і сон такий снів ся, що десь мій небіжчик збираєть ся в якусь неначе дорогу... ми його всі виражаємо... От і вирядили... — договорила вона, заридавши в голос.

— Та не плачте бо, Ганно Степанівно, — розважала одна з матушок, — аджеж плачем не допоможеш. Якось воно все гаразд буде...

Кілька хвилин тягла ся мовчанка і тільки ридання Ганни Степанівни розходило ся по хаті. Матушки мовчали; видно було, що ся сцена дуже важко вражає їх: не одна певне загадала ся й про свою долю, коли, борони Боже...

— Як же я любила його, голуба мого сивого... — почала знову Ганна Степанівна. Вона мабуть забула, що її

слухають чужі люде, або може говорила свої думи голосно, зовсім того не помічаючи.—Куди-ж тепер подіти ся нам? На що ти покинув нас?...

З сусідньої кімнати, де обідали гості, почув ся стукіт стільців, що одсовували від стола і незабаром гучно рознесла ся остання „вічная пам'ять священноіерею“ Мойсею... Де-які гості зараз-же почали прощати ся.

— Мамо, вас шукає о. Меркурій, — сказав, входячи в опочивальню Микола. На його обличчю виразно лежав відбиток того смутку, що був і в його душі; але не було роспуки; важка втрата не одібрала у його зовсім тямки про те, що треба робити і він весь час сидів в ідальні з батюшками та припрошував їх, хоч се йому було дуже важко. Часто йому хотіло ся вийти з хати, зайти кудись, де-б ніхто його не бачив і не чув,—хотіло ся сховати ся з своїм горем.

— А ви ось куди забрали ся! — мовив, входячи за Миколою, і сам о. Меркурій. — Та не журіть ся, Ганно Степанівно! Киньте лихом об землю! Всі-ж помрем колись... А я отсе зайшов, щоби попрощати ся з вами...

— Ідете вже? — ледви чутно спитала Ганна Степанівна.

— Поїду на часок до дому, навідаюсь, що там робить ся, а завтра знов заїду до вас... Та не плачте-бо! Все обійдеть ся якось!...

IV.

Один по одному роз'їхали ся гості, покинувши осиротілу семью на самоті з своїм смутком. Ганна Степанівна не виходила з опочивальні. Діти старші сиділи тихо, часом тільки перекидаючись короткими фразами. Скрізь смутно, тихо, якось незвичайно, ніби разом з труною о. Мойсея винесено в хати все, до чого звикли сі люде, що любили, чим жили і дихали. Чудною здаєть ся їм тепер хата, пустою тхне звідусіль... В хатах все ще нагадувало про важку подію: чутно пахощі ладану, всі речі пороскидані, попереставлювані з тих місць, де їх звикли бачити; нігде

нема ладу... І на серці у людей, що блукають, місця собі не знаходячи, по сих хатах, — теж пусто і туга бренть голоснійше за всі иньші почуття... Один тільки малий Юрчик вередував, не зважаючи ні на що, питав, де тато, на що його занесли в церкву; але нарешті й він, знемігшись, заснув...

Минуло кілька днів. Туга, що обхопила всіх в перші хвилини після смерті о. Мойсея, не пройшла ще, але не була вже такою пекучою та нестерпною, як тоді. Живий про живе й думає, — натура почала вже проганяти смуток, шукати виходу з ненормального стану. Прокидалися і захоплювали все дужче матеріальні турботи та клопоти. Що робити далі, як і де жити? О. Мойсей не покинув ніякого достатку. Надіятись на Миколу не можна, бо він не скінчив ще навіть семинарії, а тільки скінчена семинарія давала надію на сяку-таку посаду. Одно лишалося, — се просити архієрея, щоби парафія була відписана за дочкою. Серед нашого духовенства є звичай, що по смерті священника, парафію відписують на незамужню дочку і священником стає той, хто оженисться з сією дочкою, але він повинен годувати і помагати родині своєї жінки. Сей простий і звичайний вихід з важких обставин чомусь довго не приходив у голову Ганні Степанівні, — мабуть тому, що вона ще не отямилася цілком від тієї події, що так несподівано перевернула все її життя. Але за неї думали иньші.

Чотири дні по похороні під танок підїхала бричка і з неї виліз о. Меркурій, найблизший сусіда о. Мойсея і товариш його по семинарії. Він відразу догадався, що Ганна Степанівна неодмінно мусить просити у архієрея жениха для дочки, — мусить, бо инакше їй з сімєю діти ся нікуди. Знав він і те, що о. Мойсей не міг лишити своїй сім'ї ніякого спадку, тим-то він задумав „зробити добро“ для сім'ї небіжчика, а разом примостити на добру парафію і свого небіжа, укінченого семинариста Петра Хильчевського. Маючи певну надію, що Надя мусить шукати жениха, о. Меркурій зараз-же по похороні поїхав у місто і закликав телеграмою свого небіжа, щоб той як найшвидше поспішав до його. Хильчевський на третій день

приїхав і роспитавши дядька перше про парафію, а потім і про молоду, поклав собі одружити ся з Надею. Ні о. Меркурій, ні Хильчевський навіть і в думці собі не покладали, що Надя може не схоче вийти за його. „Всі так виходять; се ж так натурально,“ — думали вони і були певні, що тільки вони приїдуть в Заблудівку, то за їх раз вчеплять ся обома руками. Ото-ж о. Меркурій і приїхав отсе до Ганни Степанівни, щоб роздивити ся добре на господарство небіжчика о. Мойсея і, як можна буде, то закинути де-що про свого небіжа. Тим-то їдучи повз ґрунт Заблудівського сьвященика о. Меркурій дуже пильно та уважно роззирає ся на все; що було в дворі, на току, на городі. Все те він бачив нераз і перше, але тоді він дивив ся холодним, байдужим оком стороннього чоловіка, тепер же він кидав кругом зацікавлені погляди, силкуючись зазирнути навіть у самі глухі закутки, бо небіж його незабаром мав стати господарем і дочасним властителем всього сього добра, — тут треба добре все роздивити ся та розміркувати!...

Але спостереження о. Меркурія були не вельми утішні бо кілька разів у його мимо волі зривались з уст слова, що сьвідчили про його незадоволене. „Кепський господар був небіжчик, — бубонів він про себе, — ади, як клуня сьвітить латами... І що-б то було верити новими сніпками!... А огорожа яка! — певно всі сусідські свині в городині пасуть ся! Коло стайні двері з дірками... так і знати, що добрих коней ніколи не було, — не вдержались би за такими замками!... Та де тим коням було ваяти ся? Адже-ж доходи були вовсім мізерні... Се з Заблудівки!... Та тут тисячі можна-б зібрати, як би се сельце та на кого иньшого!... Роспустив небіжчик своїх прихожан, роспустив!... Чимало клопоту буде, поки то знову направиш їх на справдішню стежку!... Та нічого: Петро направить... у Петра хутко все піде не так. Петро не такий, — свого не попустить!“ Тут бричка о. Меркурія підїхала під самий ганок і він почав злізати з брочки.

Зустріла о. Меркурія Надя. Її обличчє виявляло радощі, що навернув ся сторонній чоловік і може розжене

ту тужливу атмосферу, що вже давно опанувала все в господі Заблудівського сьвященика.

— Се ви, панночко? Здоровенькі були! — почав о. Меркурій! — А я отсе тільки що про вас думав... Як живете? Що мама?

— Та нічого, спасибі вам!... Прошу до господи!

— Ось зараз, зараз! Дайте мені скинути свою „хламиду!“

І скинувши з себе „хламиду“ — широку сіру рясу, що зверху була вся в поросі, о. Меркурій привитав ся до Наді ще раз і, причісуючи широким гребінцем свої кучеряві коси, пішов у салю, оглядаючись на Надю, що йшла позаду його.

— Сідайте, будьте ласкаві, — мовила Надя, — я ось зараз скажу мамі про вас! — і швидкою ходюю вона вийшла в другі двері.

О. Меркурій оглянув ся навкруги, вмостившись попереду в кріслі, що стояло перед круглим столиком.

— Тай тут не багато добра всякого, — думав він, розглядаючи кімнату і все, що було в ній, — як на дворі, так і в хаті... Стільці... картини... гм... Та нічого, на перший раз і сього досить буде з Петра. А там помаленьку розживеть ся й на краще... Я й такого не мав, як оженив ся... А, — обернув ся він до дверей, — Ганно Степанівно, аж отсе на силу зібрав ся я до вас... здрастуйте! — говорив він, підходячи до Ганни Степанівни і витаючись. — Як живете?...

По змученому, змарнілому обличчю Ганни Степанівни промайнуло щось похуже на легеньку усмішку, — промайнуло і зникло.

— Спасибі, що приїхали, о. Меркурій!... Сідайте, будьте ласкаві!... Спасибі, кажу, що не забуваєте нас, сиріт...

— Та де ви бачили, щоб і забув вас! Та ми ж з о. Мойсеєм ще в семинарії товаришували, на одній лавці сиділи... березової каші не раз коштували, — все вкупі...

При згадці про о. Мойсея чоло Ганни Степанівни похмарніло. О. Меркурій помітив се і дипломатично перебіг на иньше.

— Так отсе, кажу, заїхав до вас на часину, хоч у мене у самого тепер гості... небіж приїхав, — додав він, пильно вдивляючись в Ганну Степанівну.

— А ми самі все — сидимо та плачемо! — мовила тихо Ганна Степанівна. — Не знаю я, що й буде... Як подивлюся на сей дрібязок, — і показала на дітей, що бавились на подвірю під вікнами хати, — то в серці так і захолоне... Юрчик все згадує небіжчика, — голос Ганни Степанівни затремтів, — де, каже, тато, куди тата діли?... На силу вчора забавили його, сказали, що в Київ поїхав... А гостинця, питає, привезе мені?... Привезе... — і Ганна Степанівна зайшла ся від сліз.

О. Меркурій мовчав. Він щиро жалів Ганну Степанівну.

— І куди мені, вдові безщасній, подіти ся з ними? Де голову прихилити?... Микола каже: „заждіть трохи, — через рік я кінчу семинарію, парафію візьму... тоді в мене всі будете...“ Але доки сонце зійде, роса очи виїсть... Де-ж то сей рік перебути?...

— Та чого ви побиваєтесь, Ганно Степанівно?... Один рік не так то вже й довго... хутко пробіжить... А може й того не доведеть ся ждати...

О. Меркурій сподівався, що Ганна Степанівна зверне увагу на його останні слова і питає, чому він так думає. Але Ганна Степанівна сиділа, затуливши лице хустиною, і тихо плакала.

— Треба якось инакше підійти, — погадав собі о. Меркурій. Він уже почав міркувати, яким би способом се зробити, аж тут допомогла йому сама Ганна Степанівна. Вона перестала плакати і підвела голову, утираючи заплакані очи.

— Та ще коли-б ви знали, як мені не хочеть ся виїздити з Заблудівки... Вік прожила тут... А тепер кидай насижене місце, їдь бог-зна куди... Отака наша доля жіноча!...

— На що кидати?... Адже-ж можна й тут жити... — почав був о. Меркурій і став. Він троха злякався, чи не багато часом виявив Ганні Степанівні.

— Як то так тут жити?... Адже-ж приїде новий св'ященик, то тоді як не вибереш ся сам, то з хати викидають...

— Не викидають, — говорив далі рішуче о. Меркурій, — аби тільки хто з родичів пішов у Заблудівку... От як би зять, чи що...

Ганна Степанівна підвела очи і глянула просто на о. Меркурія. Він сказав свою думку так ясно, що вона вже зрозуміла, до чого він веде свою річ.

— Се ви про Надю? — трохи згодом почала Ганна Степанівна. — Добре воно було-б... не довело ся-б мені на старости літ з дітьми малими тиняти ся по світу, по невіряти ся по чужих людях... Добре було-б... Та нічого з цього не вийде! Ви знаєте мою Надю: як не схоче чого, — упреть ся і таки на своєму поставить... Звекла так за небіжчика...

— Та вона-ж повинна допомогти вам тепер в біді...

— Яка вже там допомога! Сказано, — від малих дітей у батьків голова болить, а від великих — серце... Та й де того ще й зятя тепер узяти? — На вулиці-ж не знайдеш його...

О. Меркурій видимо був задоволений.

— Та на що його шукати? — Сам він знайдець ся... От і до мене небіж отсе приїхав, богослов... Як би Надя... то й можна-б їх спарувати...

— Треба порадити ся про се з нею, — повагом, з великою задумою сказала Ганна Степанівна; видно було, що пропозиція о. Меркурія дуже припала їй до смаку і вона ухопила ся за сю думку обома руками, мов той, хто тоне, хапаєть ся за соломинку.

— Порадьте ся, порадьте ся, — а як же, таке діло, — мовив повагом о. Меркурій. — А ми завтра з небіжем і навідали ся-б. Молодята побалакають з собою, та й...

— Побачимо, що з цього вийде... Ох, як то трудно в світі з малими дітьми, а з великими ще й того труднїйше, — важко зітхнула Ганна Степанівна.

О. Меркурій устав.

— Отсе я й поїду до-дому. Коли по правді казати, я вже балакав з небіжем і навмисне отсе до вас і приї-

хав, щоб вивідати, чи не можна часом сю справу уладнати... Він у мене добрий хлопець, ває не зобидить. Хоч і кажуть, що з пеа солонини, а з зятя дитини не буває, та все-ж таки краще вже з зятем мати діло, аніж з чужими людьми... Ну, будьте здорові, прощайте!... А завтра ми заїдемо, бо часу гаяти нічого: ще, нехай Бог боронить, перебе хтось Заблудівку...

— Заїздть, будьте ласкаві, а я тим часом пораджусь з Надею...

О. Меркурій попрощав ся і поїхав.

V.

Багато важких хвилин пережила Надя в протязі короткого часу, що проминув від смерти батька. Вона щиро любила його і їй страшенно важко було втратити дорогу людину, що досі для неї була взірцем всього доброго на світі. Зросла вона під впливом батька і вся переняла ся його гуманними думками та поглядами; під його впливом з неї витворила ся жінка, ані трохи не похожа на своїх подруг. Батько для Наді був не самим лише батьком, а й дорогим, любленим учителем, що перший розкрив їй очі на відносини людські, навчив її думати, зробив з неї людину з чулим серцем і розвиненим розумом. Слова правди і любови, які ще дитиною чула вона від батька, глибоко запали їй в молоду душу. Від його Надя чула й про те, що жінка у всьому дорівнює чоловікові; що вона так само повинна дбати про себе, як і чоловік; що призначене жінки не самі лишень рогаці та горщики, як думали всі навкруги неї, а й вища розумова праця. Про замуже вона не думала взагалі, а коли й думала, то чоловік уявляв ся їй товаришем, що поруч з нею йде до спільної мети, робить спільну роботу. А поки що, в неї була одна мета — вчити ся, щоб мати незалежне ні від кого місце серед людей; а там далі, ніби в якомусь далекому тумані маячло багато дечого принадного: самостійне жите, користна праця; іноді там були й звичайні дівочькі думки про милого, але вони були дуже ще далекі від неї, такі далекі,

що вона над ними майже і не зупиняла ся. Коханне не зазірало ще до неї в душу. Вона так мало бачила молодих людей та й ті, з якими довело ся їй зустрічати ся в тісному крузі знайомих, нічим не могли привабити до себе її чесної та гордої душі, що шукала перш за все ідеалів розумного, справедливого життя і горіла бажанєм досягнути їх. Сі молоді люде були здебільшого сини сьвящеників, що вчили ся в семинарії, в більшости люде не розвинені та цілком переняті тими змаганнями, які панують серед духовенства — боротьбою за шматок хліба та практичністю. Отже не диво, що жаден з їх не припадав до впадоби молодій дівчині, що до кожного чоловіка прикладала иньшу міру — міру розуму та ідеалів. По смерті батька вона подвійно посиротіла, бо крім батька втратила ще й учителя, люблену без міри людину, з якою так любо та хороше жило ся, з якою вона звикла ділити ся всіми своїми думками; разом з батьком померли, розвіялись мов дим по повітрі і всі її надії на кращу долю. Вона побачила, що не про вчення тепер думати треба, а про те, як допомогти своїй родині, визволити її з страшної скрути та убожества, що зазірало вже до їх в хату своїми хижими очима. Довго думала вона про се і нарешті надумала взяти місце учительки, поки знайдесть ся що краще. Хоч знала про звичай „просити парафію за дівчиною,“ але звичай сей завсіди здавав ся їй таким диким, тиранським примусом, що тепер вона навіть не згадала про його. Завсіди її страшенно ображало, що люде, котрі вперше бачать одного, стають чоловіком і жінкою ради якихсь зовсім сторонніх інтересів і цілей. Її горда душа ніколи не могла погодити ся з сим диким, як здавало ся їй, звичаєм, тим-то тепер навіть думка її й разу не зупинила са на йому. Вона помітила тільки, що після розмови з о. Меркурієм мати довго ходила задумана, наче не зважала ся виявити якусь велику тайну, і ся тайна тягарем лежала на її душі. Того-ж самого дня в вечері Ганна Степанівна почала сама розмову з дочкою.

— Приїздив отсе о. Меркурій!..

— Та я його бачила, — відповіла Надя, — чого се він приїздив, що так не довго побув?

— Та так... провідати... Пораду одну дав... — додала Ганна Степанівна якось тихійше і ніби боязко глянула на дочку.

— Богато вже ми наслухали ся усяких порад, — мовила байдуже Надя, — але поради ті зломаного шага не варті... Всі вони щедрі на поради...

Надя вже зневірила ся в своїх сусідах; вона бачила, що всі вони дуже охоче й радо дають поради словами, але справжньої запитанні ні від кого не довело ся прийняти.

— Ні, се порада добра...

— Яка-ж се така порада? — тим самим байдужним тоном запитала Надя.

— Та о. Меркурій каже, — почала трохи несміливо Ганна Степанівна, — щоб лишити парафію за тобою...

Мов блискавка, думка про се нараз освітила голову молодій дівчині, але ще не діймаючи віри своїй догадці, вона раптом повернулася до матери і спитала:

— Як то так?

— Та ти тільки не здумай бог-зна чого, Надю!... О. Меркурій радить, щоби просити парафію для тебе... може хто трапить ся...

Тепер Надя вже цілком зрозуміла, чого сподівала ся від неї мати. Біль, образа, сором за матір, за себе душили її. Вона схопилась з місця і нервово скрикнувши: — Ніколи сього не буде!... — вибігла з кімнати.

Надя прибігла в свою сьвітличку і кинулась на ліжку. Сльози душили її. Образа, яку вона достала від матери, здавалась їй занадто важкою, нестерпучою. В перші хвилини вона нічого не спроможна була думати, тільки якийсь тупий біль неначе проняв її і стояв по всьому тілі. Вона ще не встигла поправитись після недавнього горя, як над нею прогреміло друге, може не менше, коли ще не більше горе.

Але перші хвилини розпуки і духового знесиля минули і через кілька часу Надя вже могла думати; думки роєм крутили ся у неї в голові, малюючи перед нею те невідрадне становище, в якому вона опинила ся.

— Я-ж віддам їм усе, що можу, — думала вона, — чого-ж вони ще хочать від мене? На що вони домагаються того, що найважче зробити для мене?... Нехай я буду працювати для других, але сама я буду вільна людина, ні в кого не сидіти-му на шії, а ще й другим допомагати-му... Невже тільки один вихід для мене — се шлюб з чоловіком, котрого я ще й не бачила і котрий певно не про мене думає, а про парафію, про гроші?... Та й як він може про мене думати, коли він мене не бачив, не знає, навіть не чув про мене за день чи два перед сим?... Я так часто з погордою дивила ся на иньших дівчат, що виходили за муж так, як отсе мені... Та ні, сього не буде, не може бути... Я не дозволю, щоби мною торгували, наче крамом яким, щоб мене продали... Продали!...

„А може се справді єдиний вихід для всієї сем'ї?... Я так колись марила про саможертву, так завсіди в думках працювала для других, — і от тепер, коли ся саможертва стоїть передо мною, кличе мене до себе, на мене нападає острах, гидота... Але-ж то працювати, а то... продати себе... Чоловік, котрого я не знаю, не відаю, буде моїм мужем, — ні, сього я не можу... На се я зроду-віку не пристану!... Не піду, не піду, не піду!... Нехай що хоче буде, а не піду!...

VI.

Петро Хильчевський був син білого дяка з одного невеликого села. Ще бувши дитиною, він не раз бачив, що його старий батько, заляканий і принижений, завсіди гнув спину перед усіма, кого зустрічав на своїй житевій стежці: перед сьвящеником — „отцем настоятелем,“ перед благочинним, страхав ся всякої чутки про консисторию. В дитячу головку Петра не раз западала думка, що дяк — се той горох при дорозі, якого тільки той не скубне, хто не схоче. Часто й самі парафіяне глузували з його плехенького батька і взагалі відносились до його з неповагою. Заразом з сим він бачив, що становище сьвященика має в собі багато иньшого принадного. В його сем'ї говорили:

„добре жити попам;“ теж саме говорили й інші дяки та паламарі. Раз якось Петрів батько сказав прикре слово сьвященикови і за се його мало не прогнали з дяківства, і прогнали були-б, як би батько не перепросив сьвященика. Та сцена, коли його старий батько прилюдно перед усіма стояв навколїшках перед сьвящеником і мало не цілував у його ніг, благаючи пробачити йому необережне слово і не губити його в сім'ю, — отся сцена на віки засїла Петрови в голову. Бачив він далі і те, що до сьвященика парафіяне ніколи не звертались так зневажливо („гей, дяче!...“), як до його батька, а навпаки — з шанобою та повагою, хоч по-за очі звичайно й лаяли. Найбільш подобалось Петрови, що сьвященика усі цілували в руку і се здавало ся йому ознакою влади над усіми. Тим-то ідеалом щасливого, спокійного життя йому здавав ся стан сьвященика. Коли він забавляв ся з своїми братами та сестрами, або й з сусїдніми хлопцями, то завсїди вибирав для себе родю сьвященика і тоді всїх менших примушував собі корити ся. Хлопці, що товаришували з ним в играшках, швидко помітили його нахил до попівства, та так і прозвали його попом, але за таке прїзвисько Петро ніколи не ображав ся.

Коли Петрови минуло десять лїт, батько одвіз його в духовну школу і на прощанє сказав: „учись, синку! Вивчиш ся — попом будеш, а не вивчиш ся — пропадеш!“ Сю батьківську науку Петро затамив добре і справді почав пильнувати кожного слова, яке виходило від начальства. Цїлі години сидїв він над книжкою, виучуючи завдяня; в класї був тихий і смирний, не мішав ся до забав своїх товаришів і думав тільки про те, щоб догодити начальникам. Він учив ся дуже добре, хоча наука притягала його не сама по собі, а тільки як спосіб — досягти такого становища між людьми, котре-б давало йому змогу не бїдувати так як батько. Тим-то виучивши заданя і зробивши все, що наказував учитель, він більш нічого не робив; сторонні книжки ніколи не були йому милі, він читати не любив. Коли не було роботи на завтра, він усе таки сїдав за книжку і починав писати які-небудь латинські або грецькі слова, що могли-б здати ся колись

на далі. З товаришами не сходив ся; в класі сидів здебільшого мовчки на своєму місці і або перечитував задане, або дивився зацікавленими очима на той шарварок, що коїв ся перед ним. Іноді йому страшенно хотіло ся й самому вмшати ся в юрбу товаришів, побігати, попустувати, — але... за дверима класи по коридорі ходив доглядач і що хвилини міг увійти в класу учитель. „Петро бояв ся, щоб його не помітили серед товаришів, що саме тепер грали в мяча, або здіймаючи невимовний галас, бороли ся в кутку і навалившись один на одного, кричали: „мала купка!...“ Єдиною забавкою Петровою було — виучивши заданя, забрати ся в яке-небудь самітне місце, — куди-небудь в бурян, в гущавину, — лягти там горілиць і, дивлячись у глибоке, безоднє, блакитне небо, поринати думками в будучину... Про що міг думати молодий хлопець? Думав він про те, як колись буде сьвящеником, як усі поважати-муть і шанувати-муть його; як ніхто не посміє образити його; як він жити-ме в добрі та роскоші, не знаючи ні лиха, ні злиднів, — не так, як батько... І хоч опісля, вирішив, він бачив, що жите сьвящеників не таке вже дуже принадне, яким малювали йому його дитячі мрії, проте сьвященство зостало ся для його тією метою, задля якої він сидів іноді ночі без сну і спочинку, виучуючи заданя; задля якої він не давав волі усім тим потребам, на котрі така жадна буває молода вдача. З літами з Петра виробив ся сухий, черствий егоїст, що думав тільки про себе. Таким він був і в семинарії: жива течія, що по троху пробивала ся поміж кращими, більш розвиненими семинаристами, ані на крихту не зачепила Петра; він уникав усього, що могло пошкодити перед начальством його репутації тихого, смирного, ввічливого ученика. Раз товариші затагли Петра в театр і хоч йому дуже сподобала ся вистава, а про те він рішив не ходити більш ніколи в театр, бо се могло би пошкодити йому, коли-б начальство довідало ся. Всякі сторонні книжки, не-підручники, про які ніколи не говорили учителі, здавали ся йому дурницею, на яку не варто гаяти даремно часу, та ще й до того дурницею небезпечною, бо за читанє сторонніх книжок від начальства можна дістати кару і втратити ту ре-

путацію, яку заробив він роками важкої праці та поклонів. Скінчив Петро семинарію дуже добре і йому навіть радили вступити до духовної академії, але він не згодився. Чого він туди піде? Наука ніколи не притягала його, а мети своєї він майже досяг, — буде з його вже!... Тепер можна збирати ті плоди, які сїяв він протягом десяти років ученя!...

Петро поїхав на село до батьків, пожив там спочиваючи в місяць, а потім почав шукати відповідної посади. Він скрізь роспитував, в якій парафії можна-б йому осїсти ся. Разом з парафією шукав і жінки.

Одержавши від свого дядька о. Меркурія звістку, що поблизу помер сьвященик і парафія певно буде за дочкою небіжчика, Петро не гаячи часу зібрав ся в дорогу і незабаром уже гостював у о. Меркурія.

VII.

Повернувши з Заблудівки, о. Меркурій зараз же розшукав Петра, що, задовольняючи своїй потребі господарювання, назирав на току за молотниками, і покликав його в хату. Глянувши тільки на о. Меркурія, Петро помітив утішні для себе звістки і на його губах заграла вдоволенна усмішка.

— Ну, що, як? — ляконічно запитав він у о. Меркурія, йдучи поруч з ними у хату.

— А не скажу, — нехай кортить! — почав був о. Меркурій, але не видержавши додав: — Та що тут ще питати?... Завтра поїдемо в Заблудівку...

— То ви вже там усе росповіли?

— Та ні. Перебалакав тільки з старою... Зрадїла сердешна, бо й справді — куди їй тепер вибирати ся! Не на шляху-ж жити-ме вона, та ще з дїтворюю...

— Ну, а молода що?

— А з молодюю я не говорив, — се вже твое діло... Та ти не турбуй ся? Кожда дївка хоче замуж. А ти-ж ще й не аби-який жених, — богослов та ще й студент...

— А ви-ж казали мені, що молода з примхами.

— Ах! які там примхи!... Всі вони такі і поки живе у батька на шії, чує за собою теплий закуток та смашний шматок хліба, то й вигадує чорти батька зна що, вередує. Поїду, каже, вчити ся, щоб нікому не заважати, щоб ні у кого не сидіти на шії... Ат, дурниця, вигадки одні з безпечного житя! Тепер не тієї вона засьніває.

О. Меркурій видимо сподівав ся найліпшого кінця для свого почину після того, як перебалакав з Ганною Степанівною.

— Стара — добра людина, не задикувата, тиха... Не страшна з неї теща буде... Ну, а з молодю ти вже сам управляй ся! Дівчина молода, здорова, не погана, та й розуму в неї багато...

— Ох, трохи боюсь я сих розумних жінок, — почав тихо Петро.—З їх усякі бувають; иноді така попадеть ся, що й сьвітови не радий будеш... Я раднійший був би, коли-б вона не знала сих витребеньок та вигадок... А розкажіть-но мені ще раз про Заблудівку, — чого можна сподівати ся там?...

О. Меркурій втретє чи вчетверте почав оповідати небіжеви, що Заблудівка се така парафія, що кращої й не знайдеш; що „добрий“ сьвященик жити-ме там, як у Бога за дверима; що „доходи“ хоч і не великі були за о. Мойсея, — „так то-ж за його: не вмів небіжчик свого домагати ся“ і т. п...

Петро слухав і ваганне його та острах перед розумною жінкою зникали помірною з тим, як о. Меркурій викладав йому принадну науку; „як добре жити та в добрі ходити.“ Він уже бачив себе господарем в Заблудівці; З усіх боків плине до його богацтво, всі поважають його, всі йому кланяють ся, здіймають перед ним шапки... Через кілька літ він — благочинний, бо хиба-ж в окрузі де єсть такий слухняний та справний сьвященик? Тоді й товариші його, сусідні сьвященики запобігають у його ласки, слухають кожного його слова, їздять до його за порадою... Потроха він виростав у своїх власних очах, набирив ся поваги до самого себе і гордо дивив ся в будущину.

Довго сієї ночі не міг заснути Петро, оповитий своїми думками про щасливе жите. А коли заснув, перед ним проносили ся ті-ж самі картини, про які він марив після розмови з о. Меркурієм. Його убога фантазія у сні малювала йому таке щасливе жите, якого образ утворив його нерозвинений розум, — жите без щоденного страху перед убожеством та зневагою, жите без клопоту, та турбот, спокійне, радісне. Тільки иноді побіч того безжурного, радісного житя стала якась темна пляма, що немов хмара сповивала все в туман. Вона зменшала ся, приймала образ людини, спочатку невиразний і роспливчатий, а потім все яснійше та яснійше виступала перед ним висока постать якоїсь жінки. Петро вдивляється і бачить, що се його власна жінка, — тільки обличя не може він ніяк розглядіти: воно наче закутане в довгу хустку, що облямовує виразно тільки її плечі. Вона помалу скидає хустку і Петро бачить сумне — сумне, заплакане, бліде обличчє. Чорні блискучі очи гнівно і з привирством дивлять ся на його... „Я розумнійша від тебе, — шепочуть її бліді уста, — розумнійша, розумнійша... На що ти розбив моє жите, осоружний?.... Петро простягає до неї руки, але в ту-ж мить зперед очей у його зникає усе, неначе крізь землю провалюється; він тільки чує якісь вигуки: „розумнійша, розумнійша! Розбив, розбив!...“ Сі вигуки стають все голоснійші та голоснійші, ніби сотня голосів разом вигукує їх, а луна розносить далеко навкруги; з чорної хмари простягають ся сотні дужих рук; вони хапають Петра і трясуть його... Він хоче вирватись з тих рук, утікти кудись, але його ноги безсило волочать ся по землі, заплутують ся одна за одну, а тим часом невідомі руки все трясуть та трясуть його...

— Та вставай ти, дежню! — чує він над собою якийсь голос; той голос видається йому знайомим, але він ніяк не може зміркувати, де і коли він чув його.

— Та що се з тобою? Ніяк збудити не можна! — знов чуває той самий голос, тільки далеко вже голоснійше, неначе над самим вухом Петровим.

Петро раптом прокинув ся і почав продирати очи. Перед його ліжком стояв о. Меркурій і з усієї сили тряс

його за плече. Крізь вікна пробивали ся золоті проміння теплого весняного сонця.

— А я вже хотів водою тебе облити! — жартуючи мовив о. Меркурій.

Петро схопив ся з ліжка.

— Хиба вже так пізно? — спитав він.

— А ти думав — рано? Незабаром десята година буде... Я собі й не туди, що ти й досі спиш; по хозяйству все клопотава ся. Та ти й сам завсе́ди рано вставав. Що се тобі таке стало ся?

— Та пізно заснув вчора, — пригадував Петро, — чогось ніяк не можна було заснути: качав ся, качав ся... на силу заснув... В ночі верзло ся щось...

— А ти хотів перед сватанем заснути? — зареґо-тав ся о. Меркурій. — А молода приснила ся? — лукаво запитав він, усміхаючись в бороду.

— Приснила ся... — понуро відповів Петро.

VIII.

На дворі у о. Меркурія стоїть новенька бричка. Наймит ходить кругом неї, обмітає, обтирає її мокрою стиркою. Коні, теж вичищені, в новій упряжі, стоять привязані коло ясел; вони перестали їсти і тільки щурять свої чуткі вуха...

В хаті біганина і гармір: виражають о. Меркурія та Петра на сватанє. О. Меркурій в новій рясі, причесаний, хутко бігає по салі: його бере нетерплячка. Він давно вже зібрав ся, а от Петро все чогось там ще копаєть ся. Лихо з сими молодими хлопцями, коли вони збирають ся в гостину до панночки! Здаєть ся, й кінця не буде сьому одяганю!

В другій, сумежній кімнаті перед зеркалом стоїть Петро в білій, виглаженій сорочці, надіваючи галстух. Чорний зовсім новий скюртук, розіпятий на сцинці стільця, роскинув на обидва боки рукави. Петро вже довгенько пораяєть ся коло свого одяганя, але чомусь сьогодні руки не слухають його: вже кілька разів приміряв він свій

галстух, але ніяк не може до ладу завязати банта, бо руки його аж тремтять від зворушення. Обличчя Петрове, — чи то від тривоги, чи може від глаженого комірчика, — почервоніло і вигляд його показує, що він почуває себе не зовсім то спокійно. Він їде свататись, побачить свою молоду... Що то буде? — Не вважаючи на всю его певність, се питанє мимоволі залітає в його голову і турбує її. „Чи удача, чи ні?“ — сотню разів питає він себе і нічого не може придумати такого, щоб заспокоїти ся. „А може не їхати?“ — пробігла думка йому через голову, коли вже його неслухняні руки нарешті вправились в непокірним галстухом, але зараз же поветала иньша думка, що перемогла першу: „Отсе так вигадав!... А парафія, — де ти знайдеш другу Заблудівку?... Як почнеш перебирати, то все втратиш... Ні, поїду! Та й вона-ж мусить одружити ся зі мною, бо що-ж їй робити!... Тільки якось ніяково їхати... я її ще й разу не бачив... Коли-б хоч облизня не піймати, — тягла своє думка тим часом, як він цілком машинально і несвідомо надягав сюртук, — так соромно мені та ніяково, що аж млісно стає... Чи їхати справді..

— А чи довго ще я тебе ждати-му? — гримнув входячи в кімнату о. Меркурій, бо в його вже зовсім, як кажуть, терпець увірвав ся. — Коні стоять запряжені, а він усе наче панночка то облизуєть ся то прибираєть ся то обтираєть ся!...

— Та я зараз, — виправдував ся збентежений Петро.

Глянувши на обличчя свого небіжа, о. Меркурій зареготав ся.

— Що се ти такою мокрою куркою дивиш ся? А ще й свататись думає!... Та яка дівчина за тебе за такого замуж піде?... Дивись на мене!

— Так же-ж не ви будете сватати ся, а я, — перебив Петро.

— А ти гадаєш, що мені на своїому віку не довдилось сього закоштувати? Га?... Привезли мене до моєї старої, дивлюсь я — дівчина гарна, ну я й... Посідали ото ми на ослоні: я в одного краю, вона в другого, та й мовчимо. Сиділи, мовчали довгенько, а потім я осьмілив ся,

— почав потроха присувати ся до неї, а вона все відсуваєть ся від мене, — аж поки не досунулись ми до самого краю. Тоді я підштовхнув її ліктем, взяв за руку та й кажу: „Чи підете за мене, Маріє Василівно?“ — А вона почервоніла, закрилась рукавом, — „а вже-ж піду,“ — відказує. Отак то в старовину сватались!... Бач, як легко!...

— Добре вам тепер казати — легко!

— Та не бій ся ти! Дивись орлом — тоді все твоє буде. Ти думав, — з дівчатами як треба?... А, ти вже зовсім зібрав ся? — Ну, ходім сідати, а то вже й так не рано.

— Ну, Господи помагай! — промовив о. Меркурій, вилізаючи на бричку, що під вагою його не дуже то худенького тіла зовсім схилила ся на бік, і перехрестив ся.

Петро мовчки сів коло його.

IX.

Коні миттю винесли їх з села за царину і побігли шляхом, що гадюкою вив ся поміж зеленими полями та степами, то спускаючись в яри, то знов підіймаючись на горбки. Сонце стояло вже високо і своїм теплим, ласкавим промінем голубило подорожних. Десь у високости, під самим небом жайворонок завів свою голосну пісню. Скрізь чутний був свіжий, молодий подих весни.

Але Петро не вважав на красу природи. Всю дорогу він мовчки сидів поруч з дядьком і тільки иноді відповідав два-три слова на его питання.

— Боїть ся бідний хлопець гарбуза! — думав о. Меркурій, поглядаючи часом скоса на Петра.

А Петро, чим далі їхали, тим спокійнішим робив ся. Його практична, урівноважена натура поборолла вже всякі невтішні думки та ваганя, і він уже майже спокійно дивив ся на своє становище жениха. „Буде те, що має бути, — думав він. — Подивлюсь, — як що не вподобаеть ся, то я й назад... Адже-ж усі так роблять“...

— Ось і Заблудівка! — промовив о. Меркурій.

Петро почав пильно вдивляти ся в те, що було перед його очима. Вони саме виїхали на гору і перед ними

роскинуло ся широко на всі боки велике село. По середині вилискував ся на сонці сталевим блиском чималий став, що подекуди позаростав очеретом та сїтником. За ставом густо стояли хати, напів позакривані садками, що саме почали розвивати ся; трохи далі від ставка високо в гору підіймала ся біла під зеленим дахом церква. Золотий хрест блищав на сонці і, здавало ся, манив Петра до себе. Він здійняв шапку і перехрестив ся.

— Велике село! — промовив він.

— А велике! — ствердив і о. Меркурій. — Гарне село і церква зовсім нова... А он, бачиш, — у ліворуч від церкви будинок?... Ото й оселя сьвященника...

— Ото, що з садком коло хати і корова на подвірю пасеть ся?...

— Ото-ж вона саме й єсть...

Коні побігли з гори швидше, зїхали вниз на греблю, і оселя сьвященника сховала ся за густими вербами, що росли на березі ставка. Здалека Петрови оселя вподобалась: хата видавала ся чималою, кругом стояло ще кілька надвірних будинків, навкруги чималенький, густий садок... Нічого, — жити, здасть ся, можна буде...

— О. Мойсей небіжчик трохи позапускав усе, — навчав о. Меркурій, — але скоро можна все поправити. Що не кажи, а парафія добра...

— Та й мені вона до смаку!...

Вони вже підїздили до двора. Гурток дїтвори, що грав ся на дворі перед хатою, побачивши бричку, сипнув у хату.

— Ото-ж твої родичі! — мовив жартом о. Меркурій.

Бричка вїхала в двір і зупинила ся біля танку. О. Меркурій зліз перший, а за ним помалу спустив ся з брички і Петро. Обтрусившись трохи, вони увійшли в танок, а потім в прихожу і почали роздягати ся.

— Нікого не видко, — тихо прошепотів Петро і в його голосі знов щось затремтіло.

— Прибирають ся мабуть, — відповів теж пошепки о. Меркурій, розчісуючи свої коси гребінцем. — Ти вже роздягся? Ну, добре; ходім сюди, — додав він, відчиняючи двері в салю.

В салі не було нікого. Тільки за дверима чуто було якесь тривожне шелотінг, якийсь шелест.

Петро пройшов повздовж салі і озирнув ся... Звичайна обстава небогатої сьвященицької сім'ї; ніщо не говорило ні про великий достаток, ні про крайнє убожество...

Риснули двері і в салю увійшла жінка з блідим, заплаканим обличчєм. О. Меркурій схопив ся з місця і почав витати ся.

— Здоровенькі були, Ганно Степанівно! Як живете?... А отсе мій небіж — Петро Миколаєвич Хильчевський...

Петро підійшов і протягнув руку господині; щось неначе кольнуло його і він раптом схилив ся до її руки і швидко поцілував її, так що Ганна Степанівна не встигла навіть цофнути своєї руки.

— А ми отсе до вас зібрали ся, — почав розмову о. Меркурій, пильно вдивляючись в обличчє господині і силкуючись прочитати на йому цікаву звістку. — Приїхав до мене в гості небіж, нудьгує, — от я й думаю, чому-б не поїхати йому, щоб, знаєте, трохи розважити себе... — дипломатично провадив розмову о. Меркурій, бо й йому якось ніяково було, та ще при Петрі, зараз же нагадати Ганні Степанівні, чого власне вони з небіжем приїхали.

— Спасибі вам, — вклонила ся Ганна Степанівна.

— А що-ж се Надєжди Мойсеївни не видно? — спитав знов о. Меркурій. — Молоді люде... їм веселійше з молодими, ніж з нами, старими...

Якась хмарка пробігла по обличчю Ганни Степанівни і затуманила його; неначе вираз болю з'явив ся в її очах після слів о. Меркурія, але вона як могла спокійно відповіла:

— Та вона ще прибираєть ся... незабаром вийде...

О. Меркурій помітив ваганє і сумний погляд Ганни Степанівни і зараз же розміркував, що треба випитати її, бо тут є щось непевне.

— Ти-б пішов тим часом у садок, — обернув ся він без церемонії до небіжа, — чого тобі з нами, старими, сидіти?...

Петро підняв ся і вийшов з хати. Його гризло почутє сорому; ніяково йому було страшенно; він радий був

би крізь землю провалити ся, аби лиш не бачити сієї блідої жінки з смутним обличчям і заплаканими очима. Йому здавало ся сієї хвилини, що він робить якесь велике лиходійство, якесь нелюдське надужите і що за се має раз-же дістати якусь страшну кару...

Скоро двері за Петром зачинили ся, Ганна Степанівна перемінила ся. Вона присунула ся ближше до о. Меркурія і нервовим, болізним шепотом заговорила:

— Що мені робити?... Стало ся те, чого я сподівалась... Затяла ся: „Не хочу“ — каже... Скільки я благала, скільки просила, — нічого не помагає... Спершу навіть слухати не хотіла, а потім... Продати, каже, хочете мене... торгуєте мною... Хто-б сказав, що таке від рідних дітей почуєш? Чи я-ж не раднійша, щоб усе було як найкраще... Боже мій, Боже мій!... — заридала вона.

О. Меркурій сидів ні в сих, ні в тих. Він широко жалів Ганну Степанівну, але-ж у його в душі підіймало ся й почуте образи за себе й за небіжа. — „Де-ж таки, — вчора подавала надію, казала, що все буде по нашому, а сьогодні, як ми приїхали, то вже й назад!... Се-ж сором... Не добре, Ганно Степанівно!...“ — міркував собі о. Меркурій.

В салі чутно було тільки тихе, уривчасте хлипане Ганни Степанівни, та з сумежної кімнати доносило ся цокане годинника.

— Се останнє слово? — запитав нарешті о. Меркурій.

— Я й сама не знаю, — в роспукою в голосі відповіла Ганна Степанівна. — Поговоріть ще ви з нею... Може ви її переможете, бо я нічого не вдію.

— Попробую, — згодив ся о. Меркурій.

Х.

Тим часом Надя сиділа у своїй кімнаті — безсила, розбита після недавньої розмови з матір'ю. Вона чула, що хтось приїхав і догадала ся, хто то мав бути. Годова її йшла кругом; перед нею повстало страшне питане: —

„що робити?“ Вона рішучо відповіла матери, що ні за кого не піде за муж, але в глибині її душі вагала ся, і се вагане тим дужче мучило її, чим більше вдумувала ся в обставини життя своєї родини. Не легко взагалі розв'язувати такі питання, коли від того чи иньшого рішення залежить добробит близьких, дорогих людей. Сотні разів Надя передумувала своє становище і сотні разів не знаходила певної відповіді, на якій вона могла-б цілком стати. „І туди горяче, і сюди боляче“ — се було для неї не жартом, а самою глибокою житевою драмою. Нарешті вона надумала і знайшла, як здавалось їй, певне рішення. Вона задля родини пішла-б за муж, але тільки за такого чоловіка, якого вона-б хоч трохи знала. Але йти за чоловіка, що домагаєть ся її, не відаючи, що вона за людина, — се здавало ся їй такою страшною, нелюдською образою, що вся вона аж тремтіла з обридженя від самої думки про такий шлюб. „Хиба я йому потрібна?“ — думала вона, стоячи коло вікна. — „Заблудівка його принаджусь. Йому однаково, з ким одружити ся, аби парафія... Ні, я так не можу... не можу...“

Погляд Наді блукав по стежках саду, що вили ся перед її вікном і зупинив ся нарешті на якійсь постаті, що тихо ходила в садку поміж деревом. „Якийсь чоловік,“ — подумала вона і серце її так важко забило ся, що вона схопилась за груди рукою. Вона догадала ся, хто то був...

— Яке гидке, нахабне обличчє,—думала вона далі.— І от за сього чоловіка мене хотять видати...

Але Надя помилила ся: тільки ворожість до того чужого їй чоловіка надала йому в її очах вираз нахабности. Петро тепер почував себе зовсім погано. Драма, яку прочитав він на вимученому лиці господині, так вразила його, що йому аж страшно стало. Ходячи по садку, що тільки-тільки почав одягати ся зеленю, він бажав одного:—коли б швидше вирватись звідсіль. Він ще не бачив Наді, але в тому, що вона й досі не вийшла, він добачав нехтування, зневагу над собою. Але разом з острахом його брало й друге бажання: — побачити ту горду дівчину, що очевидно дивилась на нехтування ним, дивилась на його з при-

вирством... Що робить ся там, у хаті? думав він. — Чого се дядько так довго не кличе мене?...

— Паничу! — десь здалека почув ся незнайомий голос.

Він швидко обернув ся. Коло ганку стояла наймичка і гукала на його. Він пішов до ганку поснішаючись.

— Матушка просять в горниці обідати, — промовила наймичка.

Петро зітхнув, наче се була зовсім не та звістка, якої він так нетерпляче дожидав ся.

— Добре! Зараз іду! — відповів він наймиці.

Увійшовши в салю він побачив самого о. Меркурія, що стояв коло стола замислений. Почувши чиюсь ходу о. Меркурій обернув ся і побачивши Петра, замахав на його руками. Вигляд о. Меркурія був збентежений і виразно показував, що все склало ся так, як того він зовсім не сподівав ся.

— Не вийшла, — пошепки почав він, коли Петро підійшов до його, — нічого не порадиш! Такого носа наклеїла нам, що й на сьвіт Божий дивитись соромно...

Петро мовчав.

— Стара бідкаєть ся, плаче, просить, та нічого не вдіє. От уперта душа!... Вже я сам хотів побалакати з нею, так не схотіла вийти.

— Нічого не вдіємо, — мовив Петро.

— Та я й сам тіє думки, але-ж Заблудівка, — одно слово — Заблудівка!... Пропаде ні за що парафія!... Ні, я таки спробую ще... От за обідом певно побачимось з нею...

Петра наче хто обухом ударив у тімя. Йому було і страшно і соромно зустріти ся з Надею, але-ж з другого боку й кортіло побачити ту „уперту душу.“

— Тікаймо швидше, — якомсь несміливо і не дивлячись дядькови в очи промовив Петро, — бо нічого не вийде з сього...

— От ще таки вигідав! — сердито сказав дядько забувши вже, що перед хвилию і сам був такої-ж думки.

В сю саме хвилину покликали їх до столу.

Надя спершу не хотіла виходити на обід, але далі їй забажало ся побачити ближще того чоловіка, що так

запопадливо домагався її, та й не її власне, — так думала Надя, — а парафії. „Подивлюся на те чудо, — рішила Надя, — і коли він почне притьмом приставати до мене, то я йому прямо скажу, що ніколи не буду його жінкою.“

Коли вона увійшла в їдальню, „чудо“ вже сиділо за столом поруч з о. Меркурієм і зігнувшись, дивилося собі мовчки в тарілку. Всі очі звернулись на неї, скоро вона переступила поріг.

— А, Надежда Мойсеївна! — заговорив, удаючи з себе веселого, о. Меркурій, — аж ось коли ми вас побачили! Здоровенькі були!... А отсе мій небіж...

Надя мовчки привиталася з гостями і сіла за стіл. Місце її за столом припало як раз проти Петра і вона дивилася на його сьміливо, з погордою, неначе викликаючи на борню з собою. Петро не зміг витерпіти її уважного, холодного, аж ворожого погляду і знов вступив свої очі в тарілку.

— Що се вас не видко? — знов почав розмову о. Меркурій.

— Нездужаю, — коротко відповіла Нада.

— При ваших літах та ще й нездужати!... Та я ніколи не був слабкий, як був молодим. Правда, Петре? — звернув він до небіжа, наче той справді міг посвідчити те, що діялось тоді, коли його ще й на світі не було.

— Не знаю, — проказав він, глянувши з зачудованєм на дядька і весь спалахнувши, бо помітив, що Надя гостро дивилася на його, наче ждала його відповіді.

Всім стало якось ніяково, наче якась невідома сила здержувала всіх і не давала говорити вільно. Навіть о. Меркурій, що почав був жартовливу розмову, після нещадного звороту до небіжа затих. Дивне вражіння зробив на всіх той погляд, якими кидала на свого жениха Надя.

Тихо й сумно пройшов обід; говорили мало, і то найбільш о. Меркурій та Ганна Степанівна. Надя сиділа мовчки і, здавалося, розважувала свої спостереження; Петро не чув стільця під собою, так йому було погано під тим нерухомих, холодним поглядом Наді.

По обіді Надя зараз пішла до себе у світлицю. Спостереження її були цілком неприхильні до свого жениха; він здавав ся їй дурним, нерозвиненим практиканом, що навіть думати не може ні про що иньше окрім звичайних річей та практичних діл. „І за отсе опудало хотять віддати мене!... Ха, ха, ха!“ — аж зареготала ся вона, але регіт той був зовсім не веселий, а примушений. Щось щеміло в неї далеко-далеко під серцем. — „Ніколи сього не буде! Забуду навіть і думати про його!... Юрчику, йди до мене, голубчику мій маленький! — гукнула вона до малого братика, що в сумежній кімнаті майстрував щось з палиці. Він кинув палицю і вбіг зараз до Наді.

— А я отсе коня роблю собі, — загомонів він. — Очи його блищали, личко розгоріло ся і аж пашіло дитячим румянцем. — Бо треба їхати...

— Куди ти поїдеш, любий мій? — говорила Надя, беручи його, на руки і цілуючи та пригортаючи до себе.

— Бо мені Приська казала, що ми маємо кудись їхати... От я й зроблю коня... Приська казала мені: „Гуляйте, паничку, бо вже от-от незабаром поїдете звідсіль...“ Куди ми поїдем, Надю? Куди? — скажи, Надю! — ласив ся хлопець до сестри, що дуже любила його.

Дитяче щебетанє в саме серце вразило Надю. Слухаючи се щебетанє вона блідла; якийсь жах виразно відбивав ся на її обличчю.

— Та ну-ж бо, Надю, скажи.. А я сяду на передок та буду поганяти коней... Но, гнідий!... Можна на передок, Надю?

Кожде слово маленького Юрчика наче ножем краяло Надине серце, наче горячим приском посипали її голову. „Куди вони пойдуть?“ — се питанє, вимовлене устами невинної дитини, так виразно стало у неї перед очима, що вона ніби бачила ті огневі букви, якими було написане се питанє. Куди подінуть ся отсі діти, Юрчик, що його вона без міри любить? Куди?... Надя обернулась кругом, наче шукала відповіді, але все округ неї було так само німе, мовчазне; в її серці раптом прокинув ся такий жаль до всього — до Юрчика, до матери, до своєї кімнатки, де вона зросла, до свого садка, що в йому

кожда деревина, кождей кущик був її знайомий, милий; до села, де вона знала всіх людей; до всього, всього тутешнього, рідного, свого, що вона аж застогнала від болю... Все те покинути, віддати родину на бідність, на зневагу... о, ні, — се занадто важка жертва, се вище її сил...

А хлопя не вгавало, воно термосило Надю за рукав, допитуючись:

— Куди-ж ми маємо їхати? куди? Скажи, Надю!...

— Нікуди, голубе мій, дитино моя люба!... — горяче шепотіла Надя, міцно пригортаючи до себе свого „мазунчика“ і обсилаючи його горячими поцілунками. — Нікуди не поїдемо, завсіди тут жити мемо... Нікуди, я не віддам тебе, мій Юрчику дорогий!...

Щось наче порвало ся у неї в середині; вона закрила лице руками і заридала. А Юрчик стояв коло неї, злякано дивив ся своїми негямущими очима і нарешті й сам почав плакати, забувши про своє досадне питанє.

Через деякий час в кімнату, де сиділа Надя, увійшла Ганна Степанівна і несміливо запитала у дочки:

— Там... о. Меркурій в останнє питає... чи...

— Скажіть їм, що я готова йти за його, — промовила твердим, впевненим голосом Надя і рішуче махнула рукою...

ЗЕРНЯТКА.

I.

Щастя хочеш ти вазнати?
Щастя дурно не дасть ся:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бою беть ся.

У великім нашім бою
За нового дня сьвітання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

II.

Як мала у тебе сила,
То в гуртом єднай ся ти:
Вжупі більше зробиш діла,
Швидче дійдеш до мети.

Як на силу ти богатий, —
Не єднай ся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти:
Сам іди своїм шляхом!

III.

Говорять люде: не вітхай,
Чого нема, то й так нехай!
І я говорю: не вітхай,
Коли нема, — борись, придбай!

IV.

Красше кривду вже терпіти,
 Ніж самим її чинити,
 А ще красше, пане-брате,
 Ні чинить, ні зазнавати:
 Сил набравшись і надії,
 Не терпівши, скинуть з шиї!

V.

Гей, по чім дурного знати?
 Що розквасив губи й плаче!*)
 Пане-брате, пане-брате,
 Той дурний — то ми неначе:
 Всі з вітханнями, з жалями
 Озивають ся до неба...
 Гетьте к бісу з плаксіями!
 Нам борців, нам діла треба!

VI.

От кажуть — пригоди
 Учать людей згоди.
 Невже на пригоди
 У нас недороди?
 Здасть ся, багато
 Пригод нам бувало, —
 Чомусь тільки згоди
 У нас досі мало!

VII.

На вбогому — лати,
 На богачу — шати,
 Та не йди сорочки
 В дуки позичати:
 Коли чим не маєш
 Прикрить свою спину,
 То йди просить, брате,
 В убогу хатину!

---

*) Народня приказка.

VIII.

Кажуть: Бог нерівно ділить,
 Жде, щоб люде поділились
 По братерському, без сварки...
 А вони і посварились!

То дурниця! Я не вірю!
 Бог робити так не може:
 Він є Бог і має силу, —
 Хай поділить нас як гоже!

А як сили Він не має
 Порівняти лати й шати, —
 На що зводити на сварку?
 На що кепсько поділяти?

IX.

„Якої віри ти?“ — хтось цигана спітав.
 — Якої-ж треба вам?“ — той відповів.
 Кого тобі сей циган нагадав?
 Та наших земляків-панів.

X.

Є приказка: кому біда докучить,
 То той уже ся розуму научить.
 Завнали ми не то біди, а й муки,
 А все тії не відаєм науки:
 Хоч, кажуть, нас великі мільйони,
 А все бемо своїй біді поклони.

1898.

Борис Грінченко.

ТАКА СОБІ ПРОСТА МУХА.

НОВЕЛЯ

Гнута Гамсуна.

Ми познайомили ся з собою так, що одного дня я сидів і писав, а вона відчиненим вікном влетіла до мене і стала танцювати довкола моєї голови. Очевидно притягав її до себе спирт, яким я змивав своє волосся. Кілька разів хотів я її ударити, але вона на се не зважала. Тоді вхопив я за ножиці.

Треба вам знати, що я маю ножиці до паперу; великі і гарні ножиці; я уживаю їх за протичку до люльки і за рогача до печі і забиваю ними цвяхи у стіни; у моїй вправній руці се завжди страшна зброя. Кілька разів помахав я ними у повітря і муха відлетіла.

Але за хвилинку вона вернула ся і почала знову свій танець. Я зірвав ся і присунув свій стіл ближше до дверей. Муха прилетіла за мною. Почекай, я зроблю тобі збітка, подумав я собі. І тихенько я відійшов і змив спирт зі свого волосся. Се помогло. Муха сіла собі доволі засу-мована на баню від лампи і не рушала ся.

Тягло ся се так добру хвилину; я працював далше і зробив справді дуже багато. Але з часом надокучило мені все бачити перед собою ту саму муху, коли я тільки підняв очі. Став я їй придивляти ся: була то собі така проста муха, середної величини, добре збудована, з сірими крилами. „Руш ся троха!“ кажу. Але вона не рушала ся.

„Забирай ся!“ сказав я і махнув за нею рукою. Тоді вона підлетіла, покружляла по комнаті і вернула ся знову на баню лямпи.

З сеї хвилі і почала ся наша справдішна знайомість. Я набрав респекту перед її витревалістю; видко, добре знала, чого хотіла; і своїм виглядом вона й зворушила мене; схилила головку на бік і дивила ся на мене засумована. Ми почули однакові почуття; вона зрозуміла, що я почав нею займатися, і поступала собі відповідно до того; щораз більшу свободу видко було в її рухах. Вже пополудни, коли я хотів вийти, перелітала вона мені дорогу перед дверми і хотіла мене здержати.

На другий день встав я рано як звичайно. Саме тоді, коли я вертав від сніданя і хотів брати ся за роботу, стрітив я в дверех свою муху. Я кивнув їй головою. Вона забрехала кілька разів по цілій комнаті і сіла собі на моє крісло. Але я не просив її сідати, бо сам потребував крісла. „Забирай ся!“ кажу. Вона підлетіла кілька цалів у гору і знову сіла собі на крісло. „Коли так, то я сідаю!“ — сказав я їй і справді сів. Муха злетіла з крісла і сіла на мій папір. „Ідеш ти собі!“ кажу. Вона мовчить. Я подумав на неї, вона скулила ся, але не хотіла забирати ся. „Не хочеш ти зважати на мене, то й я на тебе не буду зважати!“ кажу їй. Вона вислухала мене і подумала над тим, що я сказав, але таки постановила собі не рушити ся з місця. Тоді я вхопив за свої ножиці; вікно було відчинене — я й не подумав про се — і муха вилетіла.

Кілька годин не було її. Цілий той час я ходив і жалував, що сам її випустив. Куди вона полетіла? Хто знає, ще яка лиха пригода стріне її! Вкінці сів я собі на своє місце і мав намір почати роботу; але серце моє було повне сумного передчуття.

Надлетіла муха. Принесла з собою щось погане на задній носі. „Ти на сьмітю була, моя скотинко!“ — кажу я до неї; — „тьфу!“ Але я таки тішив ся, що вона вернула ся, і зачинив добре своє вікно. „Як ти можеш вибирати ся на такі прогульки!?“ — кажу я. А вона подивила ся на мене так, якби тішила ся, і відповіла мені тільки „ба!“ на те, чому вибрала ся на прогульку. Я ще

ніколи не бачив мухи такою веселою; від неї й я набрався веселости; сказав також „ба!“ і засьміявся сердечно. „Ха-ха! чи бачив хто коли такого дїтчика-муху!“ кажу я. „Ходи-но сюди, я поскробаю тебе троха попід бороду, ти збитошнице!“

Вечером хотїла вона знову, так як вчора, не пустити мене в двері. Але я не послухав її і ужив своєї поваги. Все те дуже гарно, що вона мене любила; але що вечера задержати мене дома — се вже не було в її силі. І я насилу перейшов попри неї. Я чув, як вона лютила ся там у середині, і кликнув до неї знадвору: „Добре тобі так; тепер ти сама бачиш, як то приходить ся самому сидіти. Бувай здорова! Тепер ти сиди собі там сама!“

Другого дня отся мала муха зі сьмітника виставила мою терпеливість на неодну пробу. Коли до мене прийшли люде, вона була задрісна і своєю нечемністю проганяла їх за двері. Коли я потім докоряв її за такі поступки і хотїв її трохи потермосити за чуприну, вона скочила стрімголов від помосту аж до стелі і сіла собі там, так що аж мені самому закрутило ся в голові. „Адже ти впадеш!“ крикнув я до неї. Але мої перестороги на ніщо не придали ся. „Коли так, то сиди-ж собі там!“ — сказав я і обернув ся до неї плечима. Тоді вона злетїла в низ. Мало того, коли я зовсім не зважав на неї, вона перетїла мені попри самий нїс і з лопотом упала на мою рукопись. Тут почала проходжувати ся собі так спокійно, якби я вже не мав ніяких ножиць дома. Треба, думаю собі, починати з нею лагідно. Так я й кажу їй приязно: „Не ходи по рукописи, бо поваляєш ся чорнилом; я-ж тобі тільки добра бажаю.“ Але вона мов би не чула моїх слів. „Не казав я тобі вже раз, щоб ти не ходила по папері!“ повторив я. „Се грубий, концептовий папір, і то ще заскалиш собі ногу.“ Ніщо з того, вона мов би нічого не лякала ся. „Чи бачив хто таку упертість!“ крикнув я розлючений; „невже-ж таки сей папір не рапавий?“ Ні, для неї не був він ані троха рапавий. „Мені буде прикро,“ кажу я, „радше вже возьму иньший аркуш паперу!“ Але коли я хотїв узяти иньший аркуш, вона забрала ся.

Минали дні і тижні. Ми привикли до себе, працювали разом на різних паперах, разом тішилися і сумували. Вона була страшенно примхвата, але я зносив усі її примхи терпеливо. І так наприклад дала вона мені докладно пізнати, що не любить протягу, і тому в мене вікна і двері все були зачинені. Але проте нераз приходило їй на думку, зіскочити просто зі стелі і вдарити собою об замкнені вікна, так якби хотіла їх висадити. „Коли чого тобі потрібно, то вже краще виходи дверми!“ казав я і відчиняв їй двері. Ні, вона не хотіла туди виходити. „Отже як? ідеш чи не йдеш?“ питаюся. „Раз, два, три!“ Нічого не каже. Я гримнув дверми і вони зачинилися.

Але небагом прийшлося мені жалувати свого персердя.

Одного дня муха забралася. Рано завважала хвилину, коли слуга входила у комнату, і висмикнулася дверми. Я зрозумів, що вона зробила це з пікети, і довго домив собі голову над тим, що мені чинити. Потім вийшов я на подвір'я і кликав її, щоби вернулася, бо не можу без неї жити. Ніщо не допомогло, нічим не міг я її приманити до себе, і мене взяла туга за нею. Я повідчиняв усе, що в моїм домі можна було відчинити, поклав свою рукопись на вікно, на вітер і слоту; нехай бачить, що я нічого не жалує, і проходиться по ній кілька схоче. Я питався у своєї господині за мухою, лаяв знову на своє волосся страшенно багато спирту і принадував її і називав її своїм найліпшим приятелем і моєю двірською мухою, аби їй підхлібитися — все надармо.

Аж ось перед полуднем на другий день вона вернулася. Але не сама, лише зі своїм коханцем з вулиці. З радости, що вона вернулася, я все вибачив їй і навіть якийсь час поводився чемно з її коханцем. Але чого за багато, то за багато! Все має свою міру. Спершу вони усадилися, перекидалися поглядами і терлися одно об друге тілом; нараз коханець кинувся на неї так, що я аж почервонів. „Що ви робите і то при людях!“ скрикнув я і насварив їх: „Краще би сховалися куди-небудь з такими нечемностями!“

Сей докір взяла вона мені за зле, задерла голову до гори і дала мені докладно пізнати, що я очевидно заздрісний. „Я заздрісний!“ засвістав я; „заздрісний на отого-о! ні, знаєш, се вже неправда!“ Але вона задерла ще більше голову і повторила те саме. Аж тоді я встав і сказав такі слова: „З тобою я не гадаю сварити ся; се було би не по лицарськи з мого боку; але подай-но ти мені свого волоцюгу-коханця, я вже дам собі з ним раду.“ І я вхопив за ножиці.

А вони давай тепер з мене насьміхати ся! Сиділи собі там з краю стола і аж трясали ся та немов говорили: „Ха-ха! чи нема в тебе ще яких більших ножиць, ще більших!“ — „Вже я вам покажу, все одно, чим небудь побю,“ відповів я. „З простим лінеалом в руці пійду на сего драбугу.“ І я замахнув ся лінеалом. Тоді вони засьміяли ся ще більше і показали мені свою погорду зовсім виразно. „А ви що знову починаєте!“ крикнув я грізно. Але вони не зважали на мене, ся хвилина не здавала ся їм грізною і небезпечною, вони підійшли до себе з неприличними рухами і ось-ось мали вже обняти себе. „Годі!“ крикнув я на них. Але вони таки зробили що хотіли. Перед моїми очима! Тоді вже не стало мені терпцю, я підняв лінеал і махнув ним як блискавицею. Щось я роздавив, щось розплило ся, мій добре вимірений удар поклав їх обоє трупом.

Так закінчила са та знайомість.....

Була се собі маленька, звичайна муха з сірими крилами. І не було нічого особливого на ній. Але, доки вона жила, неодну веселу хвилю справила вона мені.

Переклав

О. М.

З дрібних оповідань Антона Чехова.

I. Сьвідомий переступник.*)

Перед слідчим судиею стоїть малий, незвичайно худий мужичок в пестровій сорочці і латаних штанах. Його лице, поросле волосем і рябе, а очи, ледви видні зпід густих, обвислих брів, мають вираз понурої суворости. На голові ціла кучма давно вже нечесаного волося, що надає йому ще більшої павучої суворости. Він босий.

— Денис Григорєв! — зачинає слідчий судия. — Приступи ближше і відповідай на мої питання. Дня сегого липня сего року желізничий сторож Іван Семйонов Акінфов, переходячи рано по лінії на 141-ій версті застав тебе, як ти відкручував шрубку, якою примощовують шини до порогів. Ось вона, тота шрубка!... З котрою то шрубкою він і затримав тебе!... Чи так воно було?

— Чого?

— Чи так воно було, як обясняє Акінфов?

— Звісно, було.

— Добре; а длячого-ж ти відкручував шрубку?

— Чого?

— Ти покинь то своє „чого“, а відповідай на питання: на що ти відкручував шрубку?

— Якби не потрібно, не відкручував би, — хрипить Денис, поглядаючи на стелю.

---

*) Оповідання I—V з серії „Шестрые рассказы“, 11-те видання 1898 р.

— На щож вона тобі потрібна ся шрубка?

— Шрубка? Ми зі шрубок робимо грузила.

— Хто такий — ми?

— Ми, люде... Клімовські мужики, значить.

— Слухай, чоловіче, не удавай ідіота, а говори розбірно. Нема тут чого брехати про грузила!

— З роду не брехав, а тут брешу... — муркоче Денис, кліпаючи очима. — Та чи-ж можна, ваше благородіє, без грузила? Коли ти насадиш на гачок живця або „виполозка“, то хиба він піде на дно без грузила? Брешу... — усміхаєся Денис. — Чорт в нїм хиба, в тїм живці, коли по верху буде плавати! Окунь, щупак, меньок все на дні хапає, а котра, як що по верху плаває, то тоту хиба лише „шилїшпер“ вхопить, та і то рідко... В нашій ріці не живе шилїшпер... Ся риба любить простір...

— На що ти про шилїшпера розповідаєш?

— Чого! Таже ви самі питаєте! У нас і пани так ловлять... Найостатнійший хлопчиско не буде вам без грузила ловити. Розуміє ся, котрий не знає, то той і без грузила піде ловити... Для дурня закон не писаний...

— То ти кажеш, що ти відкрутив тоту шрубку на то, щоби зробити з неї грузило?

— А щож би? Не на забавку-ж!

— Але на грузило ти міг взяти олова, кульку, який цьвяшок...

— Олова на дорозі не знайдеш, треба купити, а цьвяшок нездалий... Ліпшого як шрубка і не найти... І тяжка, і дїрка є.

— Он якого дурня удає з себе! Наче вчера народив ся, або з неба упав... Хиба ти не розумієш, дурна голово, до чого веде тото відкручуване? Нехай би сторож не доглянув, так би поїзд міг зійти з шин, людей би убило! Ти би людей убив!

— Заступи Господи, ваше благородіє! На що-б я убивав! Або-ж ми нехрещені, чи лиходії які? Слава Тобі Господоньку, паноньку хороший, вік я прожив, тай не те щоб убивав, але й гадки такої в голові не було... Спаси і помилуй, Царице небесна... Що се ви!

— А від чого-ж, ти думаєш, розбивають ся поїзди? Відкрути дві-три шрубки, і готове нещастє!

Денис усміхаєть ся і недовірливо споглядає на судию.

— Се-се! Вже стілько літ ціле село відкручує шрубки і Господь стеріг, а тут би і поїзд розбило... людей убив... Якби я шину забрав, або скажім, поліно поперек їхньої дороги поклав, но, тоді, може бути, звернуло би поїзд, а то... тьфу! шрубка!

— Та зрозумій же ти, що шрубками примощовані шини до порогів!

— Та се ми розумієм... Ми-ж не всі відкручуєм, а й лишаєм... Ми по дурному не робим... ми з розумом...

Денис позіхає і хрестить рот.

— Торік тут ввійшов поїзд з шин, — каже судия. — Тепер вже знаєм, чому...

— Що кажете?

— Тепер, кажу, знаєм, чому торік поїзд ввійшов з шин... Я вже розумію!

— На то ви й учені, щоби розуміти, ласкавці наші... Господь знав, кому давав розумінє... Ви от і розсудили, що і як, а сторож, також хлоп без ніякого розумінє, хапає за обшивку тай тягне... Ти вперед роздумай, а потім вже тягни! Звістно — хлоп і хлопський розум... Запишіть також, ваше благородіє, що він мене два рази по зубах ударив і в груди...

— Як у тебе трясли, то найшли ще одну шрубку... Де ти її відкрутив і коли?

— Се ви про сю, що під червоною скринчиною стояла?

— Не знаю, де вона у тебе стояла, досить, що найшли. Коли ти її відкрутив?

— Я її не відкручував, мені її дав Гнатко, син кривого Семена... Се я про сю, що під скринкою стояла, а тону, що на дворі у саях качає ся, то ми разом з Мітрофаном відкрутили.

— З яким Мітрофаном?

— З Мітрофаном Петровим. Хиба ви не чули за него? Він у нас неводи робить і панам продає. Йому сих шрубок багато потреба. На кождий невід з десять...

— Слухай! 1081-ий параграф карного кодекса говорить, що за кожде навмисне зроблене ушкоджене желізниці, коли воно може ввести в небезпечність транспорт, що йде сею дорогою, і обжалований знав, що наслідком сего має бути нещастє... Розумієш? Знав! А ти не міг не знати, до чого веде тото відкручуванє... Він має бути засуджений на каторжні роботи.

— А щож, ви ліпше знаєте... Ми люде темні... Хиба ми що розумієм?

— Ти все розумієш! Ти брешеш, удаєш!

— На щоб я брехав? Спитайте в селі, коли не вірите... Без грузила тільки верховодицю ловлять, а що вже гірше від вюна, тай він без грузила не піде.

— Ти ще розкажи про шилішпера! — сьмієть ся судия.

— Шилішпер у нас не трафляєть ся... Пускаємо по воді язичок без грузила з метеликом, бере „голавль“, та й то зле.

— Но, мовчи вже...

Наступає мовчанка. Денис переступає з ноги на ногу, поглядає на стіл з зеленим сукном і сильно кліпає очима, так якби видів перед собою не сукно, а сонце. Судия скоро пише.

— Чи йти мені? — питає Денис по короткім мовчаню.

— Ні! Мушу тебе взяти під варту і відіслати до арешту...

Денис перестає кліпати, і піднявши свої густі брови з питанєм дивить ся на урядника.

— Се-б то якже до арешту, ваше благородіє! Я не маю коли, мені треба на ярмарок; від Юрка відібрати три рубли за сало...

— Мовчи, не перешкаджай!

— До арешту... Якби було за що, то пішов би, а то так... ні з сего ні з того... за що? І не крав, відай, і не бив ся... А як що ви за податок сумніваєтесь, ваше благородіє, то не вірте старості...*) Ви спитайте пана непременного члена...**) Хреста на нїм нема, на тїм старості...

— Мовчи!

*) Війт. **) Урядник для селянських справ.

— Я й так мовчу... — бурмоче Денис. — А що староста набрехав у виказі, то я се хоть під присягою... Нас трох братів: Кузьма Григорєв, значить Юрко Григорєв і я, Денис Григорєв...

— Ти мені перешкаджаєш... Гей, Семен! — кричить судия. — Вивести його!

— Нас трох братів, — муркоче Денис, коли двох сильних вояків беруть і ведуть його з салі. — Брат за брата не відповідає... Кузьма не платить, а ти, Денис, відповідай... Судії! Умер небіщик пан-генерал, царство небесне, а то показав би він вам судиям... Треба судити уміючи, не аби як... хоч і вибий, але щоб було за що, по совісти...

II. Твір штуки.

Тримаючи під пахою щось завинене в 223-ий номер „Біржевих Відомостей“, Саша Смирнов, єдиний син у матери, зробив kwasну міну і увійшов в кабінет доктора Кощелькова.

— А, дорогий мій! — стрів його доктор. — Ну, як ми себе чуваєм? Що гарного скажете?

Саша заморгав очима, приложив руку до серця і сказав зворушеним голосом:

— Кланялась вам, Іван Николаєвич, мама, і казала вам подякувати... Я єдиний син у матери і ви уратували мені житє... Видічили від небезпечної хвороби, і... ми обоє не знаєм, як вам дякувати.

— Лишіть! — перебив доктор, розкисаючи від подяки. — Я зробив лише се, що зробив би кождий иньший на моім місци...

— Я єдиний син у своєї матери... Ми бідні люде і, розумієть ся, не можем вам заплатити за ваш труд і... і нам дуже прикро, докторе, хоч, зрештою, мама і я... єдиний син у матери, доконче просим вас прийняти на знак вдячності... отсю річ, що... Річ дуже дорога, з старинної бронзи... рідкий твір штуки.

— Безпотрібно! — скривив ся доктор. — Ну, і на що се?

— Ні, вже ви, будьте ласкаві, не вимовляйтесь, — муркотів Саша, розвиваючи пакунок. — Ви образите відмовою і мене і маму... Річ дуже гарна... з старинної бронзи... Дісталась вона нам від небіщика татка і ми ховали її, як дорогу пам'ятку... Мій татко скуповував старинну бронзу і продавав аматорам... Тепер мама і я тим не займаємося...

Саша розвинув річ, і з повагою поставив її на стіл. Се був невисокий канделябр з старої бронзи, артистичної роботи. Представляв він групу: на постументі стояли дві жіночі фігури в костюмах Еви і в позах, на описане котрих у мене не стає ані смілости, ані відповідного темпераменту. Фігури кокетно усміхалися і взагалі виглядали так, що, здається, коли-б не стримував їх обов'язок піддержувати свічник, вони зіскочили би з постумента і вчинили-б в хаті таку авантуру, про яку, читателю, навіть і думати не випадає.

Поглянувши на подарок, доктор поволи почіхався за вухом, кахикнув і нерішучо висякався.

— Справді, річ дійсно гарна, — промуркотів він, — але... якби то сказати, не теє... занадто нелітературна... Се вже не декольте, а чорт зна що...

— Се-б то як?

— Не лише Сухоровский,*) але навіть і сам змії не міг би придумати нічого гіршого... Адже поставити на столі таку фантазматию, значить цілу комнату запоганити!

— Як ви дивно, докторе, дивитесь на штуку! — образився Саша. — Таж се артистична річ, ви погляньте! Кілько краси і елегантії, що душу наповняє побожне чуте і до горла тиснуть ся слези! Коли видиш таку красу, то забуваєш все земне... Ви погляньте, кілько руху, як багато повітря, експресії!

— Все то я дуже добре розумію, мій дорогий, — перебив доктор, — але-ж я маю родину, у мене тут дітиска бігають, дами бувають...

— Розуміється, коли дивитесь з погляду мас... — сказав Саша, — то, розуміється, ся високо артистична річ представляється в иньшій світлі... Але, докторе, будьте висші від мас, тим більше, що відмовою

*) Натяк на образ сього маляра: „Нана“.

ви сильно зажурите і мене і маму... Я єдиний син у матері... Ви уратували мені житє... Ми віддаєм вам найдорожшу для нас річ, і... і я жалую тільки, що у нас нема пари до сього канделябра...

— Спасибі, голубчику, я дуже вдячний... Кланяйтесь мамі, але, бігме, осудіть самі, у мене тут дітиска бігають, дами бувають... Ну, вкінци, нехай зістане! Та вам не витолкуеш.

— І не треба толкувати! — утішив ся Саша. — Сей канделябр ви поставте он тут коло вази. Яка шкода, що нема пари! Така шкода! Ну, докторе, будьте здорові!

Коли Саша вийшов, доктор довго дививсь на канделябр, чіхав ся поза уха і роздумував.

— Прегарна річ, нема що говорити, — думав він, — і кидати її жаль... Лишити її у себе неможливо... Гм... От клопіт! Кому би її подарувати або пожертвувати?...

Після довгого роздумуваня він згадав про свого доброго приятеля, адвоката Ухова, котрому був винен за веденє справи.

— От знаменито, — рішив доктор. — Йому, як приятелєви, нїяково брати від мене гроші, і буде дуже відповідно, коли я йому дам в дарунку річ... Відвезу йому отсе чортовіне! До того ще він нежонатий і легкодух...

Не відкладаючи справи на потім, доктор зібрав ся, взяв канделябр і поїхав до Ухова.

— Здоров був, приятелю! — сказав він, заставши адвоката дома. — Я до тебе... Прийшов подякувати, братику, за твою працю... Грошей не хочеш брати, так возьми хоч сю штучку... От, братику мій... Штучка — роскіш!

Увидівши штучку, адвокат незвичайно зрадів.

— От тобі штука! — зареготавсь він. — Ах, чорт їх бери, он придумали чорти таку історію! Чудово! Прегарно! Деж ти дістав таку цяцю?

Виливши свою втіху, адвокат трівожно поглянув на двері і сказав:

— Тільки ти, братчику, забери свій подарунок. Я не возьму...

— Чому-ж? — настрашив ся доктор.

— А тому... У мене буває тут мати, клієнти... Тай перед службою сором...

— Ну, ну, ну... Не думай відмовити! — замахав руками доктор. — То свиньство з твого боку! Річ артистична... скільки руху... експресії... І балакати не хочу! Образиш мене!

Ще кріпше замахавши руками, доктор вискочив з помешканя Ухова, рад, що потрафив позбути ся подарунку і поїхав до дому. По його відході адвокат оглянув канделябр, порухав зі всіх боків пальцями і подібно як доктор довго ломав собі голову над питанням: що робити з подарунком?

— Річ прегарна, — думав він, — і кинути жаль, і тримати у себе не випадає... Ще найліпше — то подарувати кому... Он що, піднесу я сей канделябр нині вечер комікови Шашкину. Канадія любить подібні штуки, та ще до того у него нині бенефіс...

Сказав, зробив. Вечером, старанно завинений канделябр піднесено комікови Шашкину. Цілий вечер гардеробу коміка брали приступом мужчини, що приходили оглядати подарунок; цілий час в гардеробі було чути гамір і сьміх, подібний до кінського іржання. Коли котра з акторок підходила до дверей і питала: „чи можна увійти?“, то зараз чути було хрипливий голос коміка:

— Ні, ні, матусю! Я не одягнений! — По представленю комік здвигав плечима, розкладав руками і говорив:

— Ну, куди-ж я діну сю погань? Я-ж у приватнім домі мешкаю! У мене бувають акторки! Се не фотографія, до шуфляди не сховаєш!

— А ви, паноньку, продайте, — порадив фризьер, роздягаючи коміка. — Тут на передмістю живе стара, що скуповує старинну бронзу. Поїдьте і спитайте про Смирнову. Її кождий знає.

Комік послухав. За два дні доктор Кошельков сидів у себе в кабінеті і, приложивши палець до чола, думав про жовчні кваси. Нараз вітворили ся двері і в кабінет влетів Саша Смирнов. Він усьміхав ся і ціла його фігура дихала щастєм. В руках він тримав щось завинене в газету.

— Докторе! — зачав він, задихуючись. — Представте собі мою радість! На ваше щастє, нам удало ся

придбати пару до вашого канделябра! Мама така щаслива... Я єдиний син у матері... Ви уратували мені жите...

І Саша, дріжачи від чутя вдячності, поставив перед доктором канделябр. Доктор роззявив рот, хотів щось сказати, але не сказав нічого: йому відняло язик.

III. Плуטанина.

В крилосі стоїть дяк Отлукавін і тримає межі витягненими, товстими пальцями обгризене гусяче перо. Мале його чоло зібране в зморщки, на носі міняють ся плями всіх барв від рожевої до темно-синьої. Перед ним на рудій оправі цвітної тріоди лежать дві картки. На одній з них написано „о здоров'ї“, на другій „за упокой“ і під обома заголовками по рядку імен. Коло крилоса стоїть маленька бабуся з зажуреним лицем і з торбиною на плечах. Вона задумалась.

— Далше кого? — питає дяк, лїниво чїхаючись за вухом. — Скорше, небого, думай, а то я не маю коли. Зараз зачну часи читати...

— Зараз, батечку... Ну, пиши... О здоров'ї рабов бо-жїїх: Андрея і Дарїї со чади... Митрїя, знов Андрея, Антипа, Марїї...

— Чекай, не так скоро... Не за заяцем гониш ся, встигнеш...

— Написав Марїю? Ну, теперечка Кирила, Гордїя, младенца новопреставленого Герасима, Пантелея... Записав усопшого Пантелея?

— Чекай-но... Пантелей вмер?

— Вмер... — зітхає бабуся.

— Так якже ти кажеш записувати о здоров'ї? — сердить ся дяк, перемазуючи Пантелея і переносячи його на другу картку. — От ще таке... Ти говори виразно, а не плутай. Кого ще за упокой?

— За упокой? Зараз... зачекай... Ну, пиши... Івана, Авдотїю, ще Дарїю, Юрїя... Запиши... воїна Захара... Як пішов на службу четвертого року, так від тої пори і не чути...

— Значить, він вмер?

— А хто його знає! Може вмер, а може й живий...

Ти пиши...

— Куди-ж я його запишу? Коли, возьмів, вмер, то за упокой, коли живий, то о здоров'ї... Порозумій тут вас!

— Гм... Ти, рідненький, запиши його на обі картки, а там буде видно... Та йому однако, як його не записуй: нестаток... пропащий... Записав? Теперечка за упокой Марка, Левонтия, Арину... ну і Кузьму з Анною... болящю Федосію...

— То болящю Федосію за упокой? Тю!

— То се мене за упокой? Здурів чи що?

— Тьфу! Ти заплутала мене! Коли ще не вмерла, то й говори, що не вмерла, а нема що в за упокой літати! Плутаєш тут! І тепер маєш Федосію касувати і на иньшій місці писати... Всей папір посмарував! Ну, слухай, я тобі прочитаю... О здоров'ї Андрея, Дарії со чади, паки Андрея, Антипія, Марії, Кирила, новопреставленого младенця Гер... Чекай-но, якже сюди отсей Герасим дістав ся? Новопреставлений і раптом — о здоров'ї! Ні, заплутала ти мене, небого! Бог з тобою, зовсім заплутала!

Дяк крутить головою, перемазує Герасима і переносить його в заупокойний відділ.

— Слухай! О здоров'ї Марії, Кирила, воїна Захарія... Кого ще?

— Авдотію записав?

— Авдотію? Гм... Авдотію... Евдокію... — переглядає дяк обі картки. — Памятаю, записував її, а тепер, біда її знає... не годен найти... От вона! За упокой записана!

— Авдотію за упокой? — дивується бабуся. — Ще року нема як замуж вийшла, а ти вже смерть на неї накликаєш!... Сам ти, небоже, плутаєш, а на мене сердиш ся. Ти з молитвою пиши, а як будеш мати в серцю злість, то чортови радість... Се тебе чорт короводить та плутає.

— Чекай, не перешкадай!

Дяк хмурить ся і, подумавши, поволи перемазує на заупокойній картці Авдотію. Перо на букві „д“ скрипить і робить великого жида. Дяк заклопотаний чіхає голову.

— Авдотю, значить, геть звідси... — муркоче він зажурений. — Коли її туди, то буде о здоров'ї, коли-ж сюди, то за упокой... Зовсім заплутала баба! І ще той воїн Захарія застряг сюди... Біда його принесла... Нічого не розумію! Треба наново...

Дяк іде до шафки і дістає відти пів чверти чистого паперу.

— Викинь Захарію, коли так... — говорить бабуся. — Бог з ним, викинь...

— Мовчи!

Дяк мачає поволи перо і списує імена з обох карток на новий папірець.

— Я їх всіх гуртом запишу, — каже він, — а ти занеси до отця диякона... Нехай диякон порозуміє, хто тут живий, хто небіщик: він в семінарії учив ся, а я тих-то річей... хоч убий, нічого не розумію.

Бабуся бере картку, дає дякови старосьвітських півтори копійки і дрібоче у вівтар.

IV. В і с т.

Одної поганой осінньої ночі Андрій Степанович Пересолін їхав в театру. Їхав він і роздумував про тоту користь, яку приносили би театри, коли-б в них грали річі морального змісту. Їдучи попри дирекцію, він покинув думати про користь і став дивитись на вікна дому, де він, говорячи язиком поетів і корабельників, правив кермою. Два вікна, що виходили з дижурної комнати, були ясно освітлені.

— Не вже вони доси зі справозданем пораяють ся? — подумав Пересолін. — Чотирох їх там дурнів, і доси ще не скінчили! Ще на біду люде подумаять, що я їм і в ночі не даю спокою.. Піду і піджену їх... Стань-но, Гурій!

Пересолін висів з екіпажа і пішов до дирекції. Фронтіві двері були замкнені, а задний вхід, що мав тільки одну зіпсовану засувку, стояв отвором. Пересолін екористав з сього і за яку мінуту стояв уже перед дверми дижурної комнати. Двері були трохи відчинені і Пересолін,

поглянувши в них, побачив щось незвичайне. За столом, закиданим великими рахунковими блякетами, при світлі двох ламп, сиділо чотирох урядників і грали в карти. Скуплені, нерухомі, з лицами закрашеними на зелено від абажурів, вони нагадували казочних іномів, або, чого не дай Боже, фалшивників монет. Ще більше таємничости додавала їм їх гра. Судячи по їх манерах і картяних термінах, які вони зрідка викрикували, то був віст; судячи знов по всім тім, що учув Пересолін, сесю гру не можна назвати ані вістом, ані навіть грою в карти. То було щось нечуване, дивне і таємниче. В урядниках Пересолін пізнав Серафима Звіздулїна, Степана Кулакевича, Єремїю Недоєхова і Івана Пісулїна.

— По якому-ж ти заграваєш, чорте голєндєрський? — розсердився Звіздулїн, дивлячись роз'ярено на свого партнера *vis-à-vis*. — Хиба так можна загривати? У мене в руках був Дорофєєв з другим, Шепельов з жінкою та Степко Єрлаков, а ти загриваєш Кофєйкіним! От ми не возьмем двох! От ти би, садова голова, Поганкіним загривав!

— Ну, і щож би тоді вийшло? — закукурічився партнер. — Я заграв би Поганкіним, а у Івана Анєреїча в руках Пересолїн.

„Моє назвиско до чогось приплели! — здвигнув плечима Пересолїн. — Не розумію!“

Пісулїн заграв на ново і урядники грали дальше.

— Державний банк...

— Два — скарбова дирекция...

— Без атута...

— Ти без атута? Гм... Губєрнїя — два... Як пропадати, так пропадати, лихо бери! Того разу на народній просьвітї не зробив одної, тепер на губєрнїї проваджує. Начхать!

— Малий шлем на народній просьвітї!

„Не розумію!“ — прошептав Пересолїн.

— Загриваю совїтника... Кидай, Івасю, якого небудь з девятої або десятої ранги.

— На що нам з девятої? Ми і Пересолїним забемо...

— А ми твого Пересоліна по зубах... по зубах... У нас Рибніков єсть. Не зробіте трех! Давайте сюди Пересолиху! На що масте ховати її, каналію, в рукаві?

„Мою жінку зачіпили... — подумав Пересолін. — Не розумію!“

І не бажаючи довше зіставатись в несьвідомости, Пересолін відчинив двері і увійшов в дижурну. Коли би перед урядниками з'явився сам чорт з рогами і з хвостом, то він не здивував би і не налякав би їх так, як здивував і налякав їх начальник. Най би з'явився перед ними езекутор, що помер торік, і нехай би промовив до них гробовим голосом: „ідіть за мною аггели в місто, уготоване каналіям“ і нехай би він дихнув на них холодом могили, вони не поблїдли би так, як поблїдли, пізнавши Пересоліна. Недоєхову зі страху пустилась навіть кров з носа, а у Кулакевича забубніло в правім усї і сама з себе розв'язала ся краватка. Урядники покидали карти, поводи повставали і, переглянувшись, вліпили очі в підлогу. Мінуту панувала в дижурній тишина...

— Гарно ви переписуєте справозданє! — зачав Пересолін. — Тепер розумію, чому ви так любите зі справозданєм поратись... Що ви тепер робили?

— Ми тільки на хвильку, ваше превосходительство... — прошептав Звіздун. — Фотографії оглядали... відпочивали...

Пересолін підійшов до стола і поводи здвигнув плечима. На столі лежали не карти, а фотографії звичайного формату, зняті з картону і наліплені на карти до гри. Фотографій було багато. Переглядаючи їх, Пересолін вдрів себе, свою жінку, багато своїх підвласних, знайомих.

— Що за дурниця! Якже ви се грасте?

— Се не ми, ваше превосходительство, видумали... Борони Боже! Се ми лиш приклад взяли...

— Об'ясни-но, Звіздун! Як ви грали? Я все видів і чув, як ви мене Рибніковим били... Ну, чого мнешся? Я-ж тебе не їм? Говори!

Звіздун довго уймав ся і бояв ся. Наконець, коли Пересолін зачав сердитись, фукати і червоніти з нетерплячки, він послухав. Зібравши і перемішавши фотографії, він розложив їх на столі і зачав об'ясняти:

— Кождий портрет, ваше превосходительство, так як і кожда карта, зміст свій має... значіне. Як в талії, так і тут 52 карти і чотири масти. Урядники скарбової дирекції — кери, губернія — трефи, міністерство просьвіти — каро, а пікама буде державний банк. Отже... Гофрати у нас аси, совітники — королі, жінки осіб IV-ої і V-ої рангі — дами, VI-ої рангі — валети, VII-ої рангі — десятки, і так далі. Я, на приклад, — от моя фотографія, — трійка, бо як я, будши XII-ої рангі...

— Он як... Я, значить, ас?

— Трефовий, а її превосходительство дама...

— Гм... Се оригінально... А-ну, давайте, заграймо!

Подивлюсь...

Пересолін зняв пальто і невірнo усміхаючись, сів за стіл. Урядники також сіли на його приказ і гра зачала ся.

Сторож Назар, що прийшов о семій годині рано замітати дижурну, остовпів. Образ, який він побачив увійшовши зі щіткою, зробив на него таке сильне вражіне, що він памятає його тепер, навіть тоді, коли п'яний лежить без памяти... Пересолін блідий, сплячий і незачесаний, стояв перед Недосховим і тримаючи його за тузик, говорив:

— Зрозумій же, що ти не міг загривати Шепельовим, коли знав, що у мене в руках я і ще трох. У Звіздуліна Рибніков з жінкою, три учителі гімназії, тай моя жінка, у Недосхова банковці і трох малих з губернії... Ти повинен був Кришкіним загривати! Ти не зважай на те, що вони скарбовою дирекцією загривають! Вони собі з хитра!

— Я, ваше—ство, заграв IV ою рангою, тому, думав, що у них гофрат...

— Ах, голубчику, таж так не можна думати! Се не гра! Так грають лише шевці. Ти комбінуй! Коли Кулакевич заграв VII-ою рангою з губернії, ти повинен був кидати Івана Івановича Іренляндского, тому, що знав, що у него Наталія Дмитрівна і ще з двома з Юриєм Юриєвичем... Ти все попусував! Я тобі зараз докажу! Сідайте, панове, ще оден робер переграєм!

І, відправивши здивованого Назара, урядники сіли і грали далі.

У. Ж у р б а.

Кому повѣмъ печаль мою?...

Смерком. Грубий мокрий сніг лїниво крутить ся коло що-їно засьвічених лїхтарень і делїкатною, мягкою верствою стелить ся на дахах, кїнських хребтах, плечах, шапках. Фякер Йона Потапов цілий білий, як мара. Він зігнув ся, скільки лише може зігнутись живе тїло, сидить на козлі і не рухаєть ся. Нехай би впала на него ціла сніжна лава, то він і тоді би здаєть ся не признав потрібним страсти з себе сніг... Його конина також біла і нерухома. Своєю нерухомістю, острою форм і ногами простими, як патики, вона навіть зблизька подібна до копійкого медівникового коника. Вона по всій правдоподібности потонула в гадках. Кого відірвали від плуга, від звичайних, сїрих образів і кинули сюди в той вир, повний дивоглядних огнів, безнастанного гуку і заметушених людей, той не може не думати...

Йона і його конина не рухають ся з місця вже давно. Вїїхали вони з дому ще перед обїдом, а початку все нема і нема. Але он на місто спадає вечірний туман. Блідість лїхтарняних огнів дає місце живій барві і гамір уличної метушні досягає свого „forte“.

— Фякер, на Виборську! — чує Йона! — Фякер!

Йона здригаєть ся і крізь рісницї, облїплені снігом, бачить військового в плащі з капішоном.

— На Виборську! — повтарає військової. — Та ти спиш, чи що? На Виборську!

На знак згоди Йона сїпає віжками, і від того з хребта і плечей коня сиплють ся плати снігу... Вїськової сїдає в санї. Фякер цмокає губами, витягає по лебединому шию, піднімаєть ся і більше з привички, як з потреби, махає батогом. Конина також витягає шию, кривить свої патикуваті ноги і нерішучо рухаєть ся з місця.

— Куди лїзеш, дїдьку! — зараз таки чує Йона викрикування в темної маси, що рухаєть ся в зад і вперед. — Куди чорти несуть? Право тримай!

— Ти їздити не вмїєш! Право тримай ся! — сердить ся військової.

Лаєть ся фірман з карети, злобно поглядає і стріпує з рукава сніг перехожий, що перебігав дорогу і наскочив плечем на морду конині. Йона товчить ся на козлі, як на шпильках, махає на боки ліктями, блукає очима, як загорілий, наче не розуміє, де він і по що він тут?

— Які всі падлюки! — дотенкує військовий. — Тож лише і пильнують, щоби наїхати на тебе, або під коня попасти. Се вони змовились.

Йона оглядаєть ся на свого пасажира і порунає губами. Хочє він, очевидно, щось сказати, але з горла не виходить нічого, крім хрипня.

— Що? — питає військовий.

Йона кривить усьмішкою рот, напружує своє горло і хрипить.

— А у мене, пане, тее... син сього тижня вмер.

— Гм... Від чого-ж він вмер?

Йона повертаєть ся всім тілом до пасажира й каже: — А хтож його знає! Мабуть на горячку... Три дні полежав у шпитали і вмер... Божа воля!

— Повертай, чорте! — чути із потемків. — Засліпило, чи що, стара собако? Дивись очима!

— Гони, гони! — каже пасажир. — Так то ми й до завтра не доїдем... Піджени-но!

Фякер знов витягає шию, підносить ся і з тяжкою грацією вимахує батоном. Кілька разів потім оглядаєть ся він на свого пасажира, але сей зажмурих очі, і очевидно не має охоти слухати... Висадивши його на Виборській, він став коло трактиєрні, скулив ся на козлі і знов ані порухнеть ся... Мокрий сніг знов красить на біло його і його конину... Минає одна година, друга...

Тротуаром, голосно стукаючи калюшами і лаючись, переходить трох молодих людей: два з них високі і тонкі, третій — малий і горбатий.

— Фякер, до поліційного моста! — кричить скрипучим голосом горбун. — Трох... двогривенний!*)

Йона сіпає віжками і цмокає. Двогривенний ціна за мала, але йому не до ціни... Чи рубель, чи пятак — йому тепер все одно, коби лише було кого везти... Молоді люде

*) 20 копійок.

штовхаючись і лаючись, підходять до санок, і всі три нараз лізуть на сідженє. Зачинає ся розвязка питання: котрі два мають сісти, а хто буде стояти? Після довгої пересварки, гримасів і докорів, приходять до рішення, що стояти має горбун, бо він зі всіх найменший.

— Ну, гони! — дринчить горбун, уставляючись і ди-
хаючи Йоні на шию. — Лупи! Але-ж і шапка у тебе,
небоже! Гіршої в цілім Петербурзі не найдеш...

— Ги-и... ги-и... — сьміється Йона. — Яка є...

— Ну, ти, яка є, гони! Так ти цілу дорогу будеш
їхати? Що? А в карок?...

— Голова тріскає... — говорить оден з довгих. —
Вчера у Дукмасових ми вдвох з Василем чотири фляшки
коняку випили...

— Не розумію, по що брехати! — сердить ся дру-
гий високий. — Бреше, як пес!

— Нехай мене Бог скарає, так правда...

— Се така правда, як то, що вош кашлає...

— Ги-и... — усміхається Йона. — Ве-селі пани!

— Тьфу, щоб тобі всі чорти! — сердить ся гор-
бун. — Поїдеш ти, стара холєро, чи ні? Хиба так їздять?
Потягни-но її батогом! Но, чорте! Но! Гарнєнько її!

Йона чує за своєю спиною, як вертить ся тіло гор-
буна і чує його дріжачий голос.. Він чує лайку, що її
звертають до него, видить людей, і чує самоти зачинає
помалу відступати від груди... Горбун лає ся доти, доки
нарешті не вдавив ся штучною, пяти-поверховою лайкою
і не закашлав ся. Довгі зачинають говорити про якусь
Надежду Петровну. Йона оглядаєть ся до них. Діждавшись
короткої паваи, він оглядаєть ся ще раз і бурмотить:

— А в мене сего тижня... тее... син помер!

— Всі помрем... — зітхає горбун, витираючи по каш-
лю губи. — Ну, гони, гони! Панове, я рішучо не могу
так дальше їхати! Коли він нас доведе?

— А ти його легонько підбадьор... в карок!

— Стара холєро, чуєш? А то карок натовчу!... З вами
церемонитись, то пішки би ходити!... Чуєш, Змій Гори-
нич? Або тобі начхать на наші слова!

І Йона більше чує вухом, ніж відчуває, звуки кулаків.

— Ги-и... — сьмієть ся він. — Веселі пани... Дай Боже здоровля!

— Фякер, ти жонатий? — питає довгий.

— Я-б то? Ги-и... Ве-еселі пани! Теперечки у мене одна жінка — сира земля... Хі-хо-хо!... Могила, се-б то!... Он син помер, а я живий... Чудна річ, смерть дверми помилилась... Замість того, щоб до мене йти, вона до сина...

І Йона обертаєть ся, щоби розповісти, як умер його син, але тут горбун легко зітхає і каже, що, слава Богу, вони вже нарешті приїхали... Взявши двугривенний, Йона довго дивить ся в слід за гуляками, що щезають в темній брамі. Знов він сам і знов настає для него тишина... Журба, що притихла не надовго, знов появляє ся і розширає грудь ще з більшою силою. Очи Йони трівожно і мученичо бігають по товпах, що снують ся по обидвох боках вулиці: чи не знайдець ся в тих тисячів людей хоч оден, що вислухав би його? Але товпи біжуть, не запримічуючи ані його, ані журби... Журба величезна, що не знає границь. Коли-б так цукла грудь Йони і виляла ся в неї журба, то вона, здаєть ся, цілий сьвіт би залила, а всеж таки її не видно. Вона потрафила приміститись в такій нужденній шкарлущі, що її не вздриш в день зі сьвітлом...

Йона видить сторожа з клунком і рішає заговорити до него:

— Голубчику, котра тепер година? — питає він.

— Десята... Чого-ж ти тут став? Їдь!

Йона відїздить на кілька кроків, згинаєть ся і віддаєть ся журбі... Звертатись до людей він уважає вже безхосенним... Але не минає і пяти мінут, як він випростовуєть ся, стрясає головою, зовсім, якби почув острый біль, сїпає віжками... Йому не під силу.

„До дому! — думає він. — До дому!“

І конина, наче зрозуміла його гадку, зачинає бігти. За півтора години Йона сидить уже коло великої, брудної печи. На печи, на землі, на лавках храпить народ... В повітрі „спіраль“ і духота... Йона дивить ся на сонних, чїхаєть ся і жалує, що так скоро вернув ся до дому...

„І на овес не виїздив! — думає він. — З того то й журба... Чоловік, що знає свою роботу... що й сам ситий, і кінь ситий, завсїди спокійний...“

В однім куті піднімаєть ся молодий фякер, кахикає через сон і тягнеть ся до ведра з водою.

— Пити захотїв? — питає Йона.

— Таки пити!

— Так... На здоровлє! А в мене, брате, син вмер... Чув ти? Сього тижня в шпитали... Істория!

Йона дивить ся, який ефект зробили його слова, але не видить нічого. Молодий накрив ся з головою і вже спить... Старий зітхає і чіхаєть ся... Як молодому хотїло ся пити, так йому хочеть ся говорити. Незабаром буде тиждень, як син вмер, а він ще порядно не говорив з ніким... Треба поговорити на розум, повагом... Треба розповісти, як захорував син, як він мучив ся, що говорив перед смертею, як вмер... Треба описати похорон і подорож до шпиталю за одежиною небіщика. На селі лишилась донька Анися... І про неї треба поговорити... Та чи про одно може він тепер говорити...

Слухач повинен охкати, зітхати, голосити. А з бабами говорити ще лїпше. Вони, хоч і дурні, але ревуть від двох слів.

„Піти би доглянути коня, — думає Йона. — Спати все встигнеш... Не бійсь, виспиш ся...“

Він одягаєть ся і йде до стайні, де стоїть його конина. Думає він про овес, сїно, про погоду... Про сина, коли сам оден, думати він не може... Поговорити з ким небудь про нього можна, але самому думати і рисувати собі його образ нестерпимо прикро...

— Жусш? — питає Йона свою коняку, побачивши її блискучі очи. — Ну, жуй, жуй... Коли не виїздили на овес, сїно будем їсти... Так... За старий я вже їздити... Синові би їздити, а не мені... Се був як раз фякер... Жити би йно...

Йона мовчить якийсь час і знов говорить:

— Так то, моя кобилочко... Нема Кузьми Йонича... Вмер... Взяв тай вмер не знати по що... Теперечки он

у тебе лошаточко і ти тому лошаточку рідна мати... І якби так нараз то само лошаточко згинуло... Адже жаль?

Кобила жує, слухає і дине на руки свого господаря... Йона забуваєть ся і розповідає її все...

VI. Д о м а *)

— Приходили від Григорєвих за якоюсь там книжкою, але я сказала, що вас нема дома. Листонош приніс газети і два листи. А от що, Євгеній Петрович, я просила би вас звернути увагу на Сергія. Нині і позавчера я запримітила, що він курить. Коли я зачала його напominати, то він, як звичайно, заткав вуха і голосно засьпівав, щоби заглушити мій голос.

Євгеній Петрович Биковский, прокуратор окружного суду, що йно вернув з засіданя і здіймав у себе в кабінеті рукавички, поглянув на гувєрнантку, що йому рапортовала і засьміяв ся.

— Сергій курить... — здвигнув він плечима. — Представляю собі того шкраба з папіросом! А йому-ж кілька літ?

— Сім літ. Вам се видаєть ся не важне, але в його віку курене то шкідлива і зла привичка, а злі привички треба викорінювати в самім початку.

— Зовсім справедливо. А деж він бере тютюн?

— Від вас зі стола.

— Так? В такім разі пришліть його до мене.

По відході гувєрнантки, Биковский сів на фотель перед бюрком, зажмурих очі і зачав думати. Він рисував собі в гадках свого Сергія чомусь з величезним, аршиновим папіросом, в облаках тютюнового диму, і ся карикатура приневолела його усьміхати ся; в тій же хвилі поважне, зажурене лице гувєрнантки привело йому на память давно минулий, на половину забутий час, коли курене в школі, чи між дітьми дома, будило в педагогах і родичах дивний, не зовсім зрозумілий перестрах. Се був власне

*) З серії: „Въ сумеркахъ“, вид. 12-те, 1899.

перестрах. Хлопців без милосердя сікли, виганяли з гімназії, псували їм жите, хоч ані оден з педагогів і батьків не знав, в чім властиво лежить зло і переступність куреня. Навіть дуже розумні люде не вагались воювати правдою, котрої не розуміли. Євгеній Петрович згадав свого директора гімназії, дуже образованого і добродушного дідуса, котрий так лякав ся, коли застав гімназіяста з напіросом, що блід, безпроволочно скликав надзвичайну конференцію і засуджував провинника на вигнанє. Вже видно таке суспільне правило, що чим більше зло незрозуміле, тим лютійше і грубше борються ся з ним.

Згадав прокуратор двох-трох вигнаних, їх пізнійше жите і не міг подумати про се, що кара дуже часто чинить більше шкоди, ніж сам переступ. Звірячий організм має ту прикмету, що швидко приладжуєть ся, привикає і принохуєть ся до всякої атмосфери; инакше людина повинна б що хвилі відчувати, який нерозумний підклад має його духова діяльність і як то ще мало свідомої правди і певности навіть в таких відповідальних, страшних своїми наслідками діяльностях, як педагогічна, правнича, літературна...

І тому подібні гадки, легкі й роскидані, які впливають тільки в утомленім мозку на спочинку, заходили в голову Євгенія Петровича; невідомо звідки вони з'являють ся, лишають ся в голові недовго і, здаєть ся, лаять по поверхні мозка, не забираючи ся далеко в глибину його. Для людей, що обовязані цілими годинами і навіть днинами думати урядово в однім напрямі, такі свобідні, домашні гадки служать певним комфортом, приємною вигодою...

Була девята година вечером. На горі, над стелею, на поверсі хтось ходив з кута в кут, а ще вище, на другім поверсі чотири руки грали тами. Ходженє чоловіка, що мусів, судячи з нервового ходу, або про щось думав з бодем, або хорував на зуби, і однотонні тами надавали вечірній тиші щось дрімливе, що захочувало до лїнивих мрій. Через два покої в дитячім розмовляли гувернантка і Сергій.

— Па-па приїхав! — заєспівав хлопчик. — Папа при-ї-хав! Па! па! па!

— Votre père vous appelle, allez vite!*) — крикнула гувернантка, пискнувши, як наляканий птах. — До вас кажу!

„Але щож, одначе, я йому скажу?“ — подумав Євгеній Петрович.

Але перше ніж він встиг щось надумати, в кабінет уже вступав його син Сергій, хлопчик семи літ. Се була людина, що тільки з одежи можна було вгадати, що се мужчина: слабонька, білолиця, крухенька... Він був слабкий тілом, як теплярняна ярина, і все в нім здавало ся незвичайно ніжним і м'яким: рухи, кучеряве волосе, погляд, аксамітма курточка.

— Здоров був, папа! — сказав він м'яким голосом, вилазячи батькови на коліна й хутко цілюючи його в шию. — Ти мене кликав?

— Почекайте, почекайте, Сергій Євгенич! — відповів прокуратор, віддаляючи його від себе. — Заким будем цілуватись, треба нам поговорити і поговорити серіозно... Я на тебе злий і більше тебе не люблю... Абись знав, братику: я тебе не люблю, і ти мені не син... Так.

Сергій подивив ся пильно на батька, потім перевів очи на стіл і здвигнув плечима.

— Щож я тобі зробив? — запитав він, заклопотано моргаючи очима. — Я нині у тебе в кабінеті ані разу не був і нічого не рухав.

— Що-йно Наталія Семеновна скаржилась мені, що ти куриш... Чи правда се? Ти куриш?

— Так, я раз курив... Се правда!

— От видиш, ти ще і брешеш на додаток, — сказав прокуратор, хмурачись і тим маскуючи своєю усьмішку. — Наталія Семеновна два рази виділа, як ти курив. Значить, тебе зловили на трох негарних учинках: куриш, береш зі стола чужий тютюн і брешеш. Три вини!

— Ах, та-ак! — нагадав собі Сергій і очи його усьміхнулись. — Се правда, правда! Я два рази курив: нині і перше.

*) Ваш батько вас кличе, ідїть борше!

— Он видиш, що не раз, а два рази... Я дуже, дуже в тебе невдоволений! Перше ти був добрий хлопчик, але тепер, я виджу, попусував ся і став злий.

Евгеній Петрович поправив на Сергію ковнірик і подумав: „Щож йому ще сказати?“

— Так, не добре, — говорив він знов. — Я не сподівався того по тобі! По перше, ти не маєш права лаяти до чужого стола і брати тютюн, що не належить до тебе. Кождий чоловік має право користати тільки із свого власного добра, а коли він бере чуже, то... він недобрий чоловік! (Не то я йому говорю! — подумав Евгеній Петрович). На приклад, Наталія Семеновна має куферок з сукнями. Се її куферок і ми, се-б то анї я, анї ти не сьміємо рухати його, бо він не наш. Правда? Ти маєш коники і образки... Я-ж їх не беру? Може бути, що я й хотів би їх взяти, але... вони-ж не мої, а твої!

— Бери, коли хочеш! — сказав Сергій, піднявши брови. — Ти, будь ласкав, папа, не женуй ся, бери! Сей жовтенький песик, що у тебе на столі, мій, а я нічого... Нехай собі стоїть!

— Ти мене не розумієш! — сказав Биковский. — Песика ти мені подарував, він тепер мій і я можу робити з ним все, що схочу; але-ж тютюну я тобі не дарував! Тютюн мій! (Не так я йому поясняю! — подумав прокуратор. — Не те! Зовсім не те!). Коли я хочу курити чужий тютюн, то насамперед повинен попросити дозволення...

Від нехочу чепляючи фразу до фрази та підроблюючись під дитячу мову, Биковский став поясняти, що значить власність. Сергій дививсь йому на груди й уважно слухав (він любив вечерами розмовляти з батьком), потім спер ся на край стола і почав прижмурювати свої короткозорі очі до паперу й каламаря. Його зір блукав по столі і спинив ся на флящинці з арабською туюмою.

— Папа, з чого робить ся клей? — нагло спитав він, підносячи флящину до очей.

Биковский узяв йому з рук флящину, поставив назад і казав далі:

— Друге, ти куриш... Се дуже негарно! Як я курю, то з того ще не виходить, що можна курити. Я курю,

а знаю, що се нерозумно, ганьблю й не люблю себе за се... (Хитрий з мене педагог! — подумав прокуратор). Тютюн дуже шкодить здоровлю і хто курить, умирає вчаснійше, ніж належить. Особливо-ж шкідливо курити таким малим, як ти. Твої груди слабі, ти ще не зміцнив ся, а у слабих людей тютюновий дим приводить сухоти і інші хороби. От вуйко Ігнатий помер на сухоти. Коли-б він не курив, то, може бути, жив би й до нині.

Сергій задумано поглянув на лампу, помацав пальцем абажур і зітхнув.

— Вуйко Ігнатий гарно грав на скрипці! — сказав він. — Його скрипка тепер у Григорєвих!

Сергій знов спер ся на край стола і задумав ся. На його блідім лиці зістав вираз, наче він слідив за розвитком власних гадок; смуток і щось подібне до перестрашу показало ся в його великих, нерухомих очах. Правдоподібно він думав про смерть, що так недавно взяла до себе його маму і вуйка Ігнатія. Смерть заносить на той світ мами і вуйків, а їх діти і скрипки зістають ся на землі. Покійники живуть на небі деє коло зьвезд і дивлять ся відти на землю. Чи можуть вони стерпіти розлуку?

„Що я йому скажу?“ — думав Євгеній Петрович. — „Він і не слухає мене! Очевидно, він не уважає важними ані своїх вин, ані моїх доказів. Як йому вияснити?“

Прокуратор встав і почав ходити по кабінеті.

„Перше за моїх часів ті питання розв'язували незвичайно просто,“ — роздумував він. — „Кожного хлопчиска, котрого зловлено на куреню, били. Малодухи і боягузи дійсно переставали курити, хто-ж був хоробрійший і розумнійший, той по вибитю зачинав носити тютюн в хольві, а курити в шопі. Коли його ловили в шопі і знов сікли, він ішов курити над ріку... і так дальше, до тої пори, поки малий не виріс. Моя мама, щоби я не курив, обдаровувала мене грішми і цукорками. Тепер одначе ті способи показують ся неморальними і до нічого. Стаючи на ґрунті льоїки, сучасний педагог старає ся, щоби дитина присвоювала собі добрі правила не зі страху, не з охоти відзначити ся або дістати надгороду, а свідомо.“

Підчас того, як він ходив і думав, Сергій виліз з ногами на крісло з боку коло бюрка і зачав рисувати. Щоби він не валяв урядових паперів і не рухав атраменту, на бюрку лежала пачка чверток паперу, нарізаних навмисне для него, і синій олівець.

— Нині кухарка шаткувала капусту і скалічила собі палець, — сказав він, рисуючи домок і рухаючи бровами. — Вона так скрикнула, що ми всі налякалися і побігли до кухні. Така дурна! Наталія Семенівна каже їй умочити палець в зимну воду, а вона його ссе... І як вона може брудний палець брати до губи! Папа, сеж не випадає!

Дальше він розповів, що підчас обіду на подвір'ї заходив катаринкар з дівчинкою, що співала і танцювала під музику.

„У него свій власний хід гадок!“ — думав прокуратор. — „У него в голові свій власний світок і він по своєму знає, що важне, а що не важне. Щоби запанувати над його увагою і свідомостею не досить підроблятися під його язик, але треба також уміти думати на його спосіб. Він дуже добре зрозумів би мене, якби мені дійсно жаль було тютюну, якби я образився, заплакав... Для того матерей не заступити ніким в вихованню, що вони уміють спільно з дітьми відчувати, плакати, сьміятися... Льобікою і моралею нічого не вдієш. Ну, щож я йому ще скажу? Що?“

І Євгенію Петровичу здалося дивним і сьмішним, що він — досвідчений правник, пів життя свого вправлявши в усяких „пресѣченіяхъ, предупреденіяхъ і наказаніяхъ“,*) зовсім збивався з пантелику й не знав, що сказати хлопцеві.

— Слухай-но, дай мені слово честі, що ти не будеш більше курити! — сказав він.

— Сло-ово честі! — засьміявся Сергій, сильно натискаючи олівцем і нагинаючи ся до рисунка. — Сло-ово чес-ти! ти! ти!

*) Урядові терміни російського карного права.

„А чи знає він, що значить слово чести?“ — спитавсь у себе Биковский. — „Ні, нездалий з мене педагог! Якби хто небудь з педагогів або з наших судовиків заглянув у тій хвилі мені до голови, та назвав би мене фуярою, та ще, може, закинув би мені, що занадто мудрую... Та у школі і суді всі отсі канальські питання рішають ся далеко простійше, ніж дома; тут маєш до діла з людьми, що їх любиш без міри, а любов вимагає — тому й утруднює справу. Якби сей хлопчище не був моїм сином, а моїм учеником або обжалованим, я-б не лякав ся так і мої гадки не розбігали ся-б!..“

Евгеній Петрович сів до столу і потягнув до себе оден з рисунків Сергія. На сїм рисунку представлено було дїм з кривим дахом і з димом, що злізаками, як блискавиця, ішов з комина до самого краю картки; коло дома стояв вояк із кропками замість очей і з багнетом подібним до цифри 4.

— Чоловік не може бути висший від дому, — сказав прокуратор. — Поглянь: у тебе дах приходить по плече вояку.

Сергій поліз йому на коліна і довго ворухив ся, щоби вигідно усадовити ся...

— Ні, папа! — сказав він, поглянувши на свій рисунок. — Коли ти нарисуєш вояка маленького, то у него не буде видно очей. Чи треба було перечити ся з ним? Зі щоденних спостережень над сином прокуратор пересвідчив ся, що діти, як і дикуни мають свої власні артистичні погляди і вимоги на свій лад, неприступні розуміню дорослих. При пильній обсервації Сергій міг здавати ся дорослому ненормальним. Він уважав можливим і розумним рисувати людей висших від домів, виражати олівцем, крім предметів і свої вражіння. Так, звуки оркестри він представляв в виді сферичних, димчастих плям, свист — в виді спіральної лінії. — В його розуміню звук тісно вязав ся з формою і барвою, так, що малюючи букви, він все невідмінно звук Л малював на жовто, М — на червоно, А — на чорно і т. д.

Покинувши рисунок, Сергій ще раз поворухав ся, прийняв вигідну позу і заяв ся батьківською бородою. Насам-

перед він її старанно вигладив, потім розділив і став зачісувати в виді заличків.

— Тепер ти подібний до Івана Степановича, — муркотів він, — а он зараз будеш подібний... до нашого швайцара. Папа, по що то швайцари стоять коло дверей, щоби злодіїв не пускати?

Прокуратор почував на лиці його віддих, раз-враз дотикав лицем його волосся і на душі ставало йому тепло і мягко, так мягко, мов би то не тільки самі руки, а ціла його душа лежала на оксамиті Сергієвої куртки. Він заглядав у великі, темні очі хлопчика і йому здавалося, що з широким зіниць дивились на него мати і жінка, і все, що він лиш коли любив.

„От і вибий тут його!“ — думав він. — „От і видумуй кари! Ні, де вже нам братись до вихованя. Перше люде були прості, менше думали, тому і питання розв'язували відважно. А ми за багато думаємо, льотіка нас заїла... Чим інтелігентнійший чоловік, тим більше він розумує і запускає ся в делікатні питання, тим більше він нерішучий, тим більше уважний і тим несміливійше приступає до діла. Справді, коли глибоше вдумати ся, кільки то треба мати відваги і віри в себе, щоби брати ся до ученя, судження, написаня грубої книжки...“

Вибила десята година.

— Ну, хлопчику, час спати! — сказав прокуратор. — Прощай ся і йди!

— Ні, папа, — нахмурив ся Сергій, — я ще посиджу! Розкажи мені що! Розкажи казку!

— Ну, добре, тільки після казки таки зараз спати!

Вільними вечерами Євгеній Петрович мав звичай розказувати Сергію казки. Як і більшість занятих людей він не знав на память ані одного вірша і не памятав ані одної казки, так, що кождий раз він мусів імпровізувати. Звичайно він починав шаблоном: „В однім царстві, в однім господарстві,“ дальше плів всякі пусті нісенітницї, і розказуючи початок зовсім не знав, яка буде середина і кінець. Образи, особи і ситуації брав на вгад, без приготования, а фабула і мораль впливали якось самі в себе, без волі оповідача. Сергій дуже любив такі імпровізації

і прокуратор спостерігав, що чим скромнійша і невибагливіша була фабула, тим сильнійше вона впливала на хлопця.

— Слухай! — зачав він, підносячи очи на стелю. — В однім царстві, в однім господарстві жив собі старий-престарий цар з довгою сивою бородою... і он з якими вусисками. Ну, сидів він в скляній палаті, що блищала і сяла на сонці, як великий кавалок чистого леду. Палата же, братику мій, стояла в величезнім саді, де, знаєш, росли помаранчі... бергамоти, черешні... цвили туліпани, рожі, конвалії, сьпівали ріжнобарвні пташки... Так... На деревах висіли скляні дзвіночки, котрі, як дув вітер, дзвонили так делікатно, що можна було слухати й слухати. Скло дає м'якший і делікатнійший звук, ніж метал... Ну, і що ще? В саді були фонтани... Памятаєш, ти видів на літнім помешканю у тітки Софії фонтан? От зовсім такі фонтани були в царськім саді, тільки в далеко більших розмірах і струя води діставала до вершка найвисшої тополі.

Евгеній Петрович подумав і говорив дальше:

— У старого царя був син одинак і наслідник царства — хлопчик, такий маленький, як ти. Се був гречний хлопчик. Він ніколи не їримасував, вчасно лягав спати, нічого не рухав на столі і... взагалі був добрий. Одна лише була у него вада — він курив...

Сергій слухав з напруженем і не моргаючи, дивив ся батькови в очи. Прокуратор говорив дальше і думав: „Щож дальше?“ Він довго, як то кажуть, розмазував і розтягав, і закінчив так:

— З куреня царевич захорував на сухоти і вмер, коли йому було двацять літ. Старенький і хоровитий дідусь лишив ся без ніякої помочи. Не було кому правити державою і боронити палати. Прийшли вороги, забили старенького, зруйнували палату і вже тепер нема в саді ані черешень, ані пташків, ані дзвіночків... Так то, братику...

Таке закінчене самому Евгенію Петровичу видало ся сьмішне і наївне, але на Сергія ціла казка зробила сильне вражінє. Знов його очи застелив смуток і щось подібне.

до перестрашу; хвилю він дивився задумано на темне вікно, дрігнувся і сказав зломаним голосом:

— Не буду я більше курити...

Коли він попрощався і пішов спати, його батько тихо ходив з кута в кут і усміхався.

„Скажуть, що тут вплинула на него краса, артистична форма,“ — роздумував він, — „нехай і так, але се не весело! Всеж таке се несправдливий спосіб... Длячого мораль і правду треба подавати не в сирім виді, а з примішками, доконче засолоджені і позолочені, як пігулки? Се не нормально... Фальсифікації, обманство... штуки...“

Згадав він судіїв присяжних, котрим доконче треба говорити „бесіду“, публіку, що пізнає історію тільки з билин і історичних романів, себе самого, що черпав життяву мораль не з проповідей і законів, а з байок, романів, віршів...

„Лік повинен бути солодкий, правда — гарна... І сю легкодущність напустив чоловік на себе від часів Адама... Вкінці... може бути, все то природне і так і має бути... Чи мало в природі користних обманів і людей...“

Він взяв ся до роботи, а лїнивї, домашні гадки довго ще ходили в його голові. За стелею не чути вже було їам, але мешканець другого поверха все ще ходив з кута в кут...

VII. І в а с ь к о. *)

Івасько Жуков, девятилітній хлопець, відданий три місяці тому на науку до шевця Аляхіна, в ніч під Рїздво не клав ся спати. Дїждавшись, коли господарі і челядники пішли на утрєню, він виняв з господарєвої шафки флащину з атраментом і ручку з заржавілим пером і, розложивши перед собою пїмняту картку паперу, зачав писати. Заким виписав першу букву, він кілька разів трївожно поглянув на двері і вікна, кинув оком на образ, від котрого по оба боки йшли полиці з копитами, і довго зітхнув. Папір лежав на лавці, а сам він клячав перед лавкою.

*) З серїї: „Рассказы“, вид. 12-те, 1898.

„Дорогий дідуню, Константине Макаричу! — писав він. — І пишу до тебе лист. Поздоровляю Вас з Різдвом і жичу всего від Господа Бога! Нема в мене ані батька, ані мамуні, тільки ти оден зістав ся!“

Івасько звернув очи на темне вікно, де блимав образ його сьвічки і живо представив собі свого діда Константина Макарича, що служить за нічного сторожа у панів Жіварьових. Се маленький, сухенький, але незвичайно жвавий і рухливий дідуган 65-літній, з вічно усміхненим лицем і п'яними очками. В днину він спить в челядній кухні, або балакає з кухарками, а в ночі ходить заматулений в широкий кожух коло загороди і стукає своїм таракалом. За ним, звисвши голови, ходять стара Каштанка і песик Вюн, названий так задля чорної барви і тіла довгого, як у ласиці. Сей Вюн незвичайно чемний і ласкавий, однаково умильно глядить на своїх і на чужих, але не має кредиту. Під його чемностею і покірностею криється сьвутьська підступність. Ніхто дїпше від него не уміє в добрий час підкрасти ся і цупнути за ногу, дібрати ся до ледівні, або украсти у мужика курку. Йому вже нераз відбивали задні ноги, два рази його вішали, що тижня били майже на смерть, але він все відходив.

Тепер, певно дід стоїть коло воріт, прижмурює очи до яскраво-червоних вікон сільської церкви і, притупуючи берлячами, балакає з челядею. Таракало його привязане до пояса. Він забиває руки, кулить ся з зимна і сьміючись по дідівськи, щіпає то покоївку, то кухарку.

— Може би табачки нам понюхати? — говорить він, підставляючи бабам свою табакерку.

Баби нюхають і чихають. Дід незвичайно радіє, заходить ся веселим сьміхом і кричить:

— Віддирай, примерало!

Дають понюхати табаки і псам. Каштанка чихає, крутить мордою і, ображена, відходить на бік. Вюн з чемности не чихає і крутить хвостом. А погода прегарна. Повітре тихе, прозоре і сьвіже. Ніч темна, але видко ціле село з його білими стріхами і стовниками диму, що йде з коминів, дерева, посріблені инесм, горбки. Ціле небо засицане зьвіздами, що миготять весело, і молочна дорога

рисуєть ся так ясно, наче її перед сьвятами вимили і на-терли снігом...

Івасько зітхнув, умочив перо і писав далі. „А вчера була мені виволочка. Господар виволік мене за волосе на двір і став потягати потягачем за то, що я колисав їх дитину в колисці і несподівано заснув. А на тижни го-сподиня казала мені обшкробати оселедця, а я зачав від хвоста, а вона взяла оселедця і його мордою зачала мене в песок тикати... Челядники з мене сьміють ся, поси-лають в шинок за горілкою і приказують красти у госпо-дарів огірки, а господар бє, чим попаде. А їди нема нія-кої. Рано дають хліба, на обід каші, а на вечер також хліба, а щоби чаю або борщу, то господарі самі таскають. А спати кажуть мені в сїнях, а коли дитина їхня плаче, то я зовсім не сплю, а гойдаю колиску. Дорогий дідусю! зроби божу милість, возьми мене звідси до дому, на село, нема у мене ніякої спроможности... Кланяюсь тобі в ніжки і буду вічно Бога просити, виведи мене звідси, а то умру...“

Івасько скривив рот, потер своїм чорним кулаком очі і захлипав.

„Я тобі буду табаку терти, — писав він дальше, — Богу молитись, а якби коли що, то висічи мене, як Сидо-рову козу. А як що ти думаєш, що для мене служби нема, то я Христа ради попрошу ся до оконома чоботи чистити, або замісьць Федька підпаском стану. Дорогий дідуню! нема ніякої спроможности, просто смерть... Хотів був пішки втічи на село, та чобіт нема, морозу боюсь... А коли ви-росту великий, то за то саме буду тебе годувати і не дам нікому обиджати, а умреш, то буду за упокой душі моли-ти ся Богу, зовсім так, як за мамуню Пелягію...“

„А Москва місто велике. Доми всі панські і коней багато, а овець нема і пси не злі. З зьвіздою тут хлопці не ходять і на крилос нікого не пускають сьпівати, а раз я видів в одній крамниці на вікні, гачки продають таки в жердками, і на всіляку рибу, дуже добрі, навіть є такий оден гачок, що пудового*) сома удержить. І бачив такі крамниці, де рушницї всякі, такі як панові, так, що не-

*) Пуд = 20 кіло.

боже зі сто рублів кожде... А в ятках і тетереви і орябці і зайці, а в яким місці їх стріляють, про те купці не кажуть.

„Дорогий дідуню, а коли у панів буде деревце з гостинцями, возьми мені золочений оріх і в зелену скриночку сховай. Попроси у панунці Ольги Ігнатівни, скажи, для Іваська...“

Івасько конвульсійно зітхнув і знов вдивився у вікно. Він згадав, що за деревцем для панів все ходив дід у ліс і брав з собою внука. Веселий був час! І дід кахикав, і мороз кахикав, а дивлячись на них і Івасько кахикав. Бувало, заким вирубає деревце, дід викурює люльку, довго нюхає табаки, посьмішкуєть ся зі змерзлого Івасика... Молоді ялички обліплені инеем, стають нерухомо і чекають, котрій з них вмирати? Не знати, відки взяв ся й заяць: летить стрілою по заметах... Дід не може, аби не крикнути:

— Тримай, тримай, тримай! Ах, кудий чорт!

Зрубану яличку дід тягнув в панський дім, а там брали ся убирати її... Найбільше заходила ся панночка Ольга Ігнатівна, улюблениця Іваська. Коли ще жила Іваськова мати, Пелягія, і служила у панів за покоївку, Ольга Ігнатівна годувала Іваська кармельками і задля розривки виучила його читати, писати, рахувати до сто і навіть танцювати кадриля. Коли-ж Пелягія померла, сироту Іваська спровадили в челядну кухню до діда, а з кухні в Москву до шевця Аляхіна...

„Приїзжай, дорогий дідуню, — писав дальше Івасько, — Христом Богом тебе благаю, возьми мене відси! Пожалуй ти мене сироту нещасливого, а то мене всі побивають і їсти страх хочеть ся, а нудьга така, що й сказати трудно, все плачу. А якось то господар копитом по голові ударив, так, що я упав і на силу прочунав. Пропав мій вік, гірше, як той пес... А ще я кланяюсь Олені, кривому Юркови і фірманови, а гармонію мою нікому не давай. Зістаюсь твій внук Іван Жуков, дорогий дідуню, приїзджай...“

Івасько зложив в четверо записану картку і вложив її в куверту, що купив день перед тим за копіюку... Подумавши трохи, він помачав перо і написав адрес:

На село дідуневи.

Потім почіхав ся, подумав і додав: „Константину Макаричу.“ Вдоволений тим, що йому не перешкодили писати, він надів шапку і, не накидаючи на себе опанчину, просто в сорочці вибіг на вулицю...

Різники з ятки, котрих він розпитував вчора, сказали йому, що листи кидають в поштові скринки, а зі скринок розвозять їх по всій землі поштовими трійками з п'яними візниками і звінками дзвіночками. Івасько добіг до першої поштової скринки і всунув дорогоцінний лист в отвір... Заспокоєний солодкими надіями, він годину півнійше твердо спав... Йому снила ся піч. На печі сидить дід, звисивши босі ноги, і читає лист кухаркам... Коло печи ходить Вюн і вертить хвостом...

З ПОЕЗІЙ АДИ НЕГРІ.

I.

Впилу, серед бруду людської дороги,
Що дня його бачиш: обшарпаний, чорний,
У подраних чоботях ноги,
А смілий, хороший, моторний!
Шмигла між возами нещасне хлопятко,
    Бе байдики, краде без встиду,
    Танцює — все безжурне з виду...
Бурян серед поля... В тюрмі його батько,
    А мати на хліб заробляє.
Не всидіти в хаті самому:
От він собі й бігає з дому,
На воленці вільній гуляє.
Як камінь гнітить мене думка: що доля
З тобою кінець кінцем зробить?
Прилипи до тебе і лінь і сваволя, —
Хто ледаря в злиднях пособить?
Не вік соловейком тобі щебетати;
Чим будеш ти, вийшовши в люди?
Дурисьвіт, мистецький на всякі облуди,
Чи чесний нетяга — як знати?
Хто горе зарані твоє угадає?
Робітницька блюза тобі припадає,
Чи може натягнеш зі штемпом куцину;
Літ двацятьт мине: безпритульну дитину
Тюрма чи шпиталь дожидає?

До серця-б тебе я з журби пригорнула,
 Заплакала-б гірко в твого безталання,
 Проклявши всі людські звуцання,
 Словечко розваги-б шепнула;
 Усі поцілунки, всі ласки, мій брате,
 Тобі віддала-б я, обнявши;
 Промовила-б тихо, життя твоє кляте
 До свого життя порівнявши.

— І я пристановища в сьвітї не знала,
 Зросла як билина тоненька;
 По наймах тинялась ріднесенька ненька...
 Недоля з тобою мене поєднала.
 Збратав нас сей жереб поганий;
 От за що так, мій безталанний,
 Тебе я кохаю
 Без краю!

II.

Не вертай ся — оставай ся
 За горами, за морями.
 Я порвала — потоптала
 Усі звязки поміж нами.

Я любила — більш не сила;
 Стихли муки в час розлуки;
 Кров здасть ся легше бєть ся,
 В серці хорім вмерли звуки.

На хвилинку — відпочиньку
 Душа багне, волї прагне,
 Тхне труною наді мною,
 До могили швидче тягне.

Не вертай ся — оставай ся
 За горами, за морями;
 Все забудьмо, німі будьмо,
 Обливаючись сльозами.

III.

До тебе, мій друже, до тебе, мій друже,
 Свої простягаю я руки;

До тебе, мій друже, до тебе, мій друже,
 В журбі пригортаюсь; все горе, всі муки
 Враз виплачу тихо.

Як люблю, як мило припасти до груди,
 До теплого твого серденька...
 Я — пташка підбита, що зборкали люди;
 Я — в полі билина дрібненька, —
 Важке моє лихо!

На час, на годинку тебе обійняти,
 До уст приторкнутись устами,
 Шепнути, як прагне душа покохати,
 Шепнути з одчаєм, з гіркими сльозами,
 Тобі, моя втіхо!

IV.

Ти питав у мене: „Чого так сумуєш
 У моїх обіймах? Чого, як цілуєш,
 То не озовуться і слівцем уста,
 А важке зітхання раз-у-раз зліта?
 Чого вид твій зрана облягла турбота,
 Душу пригнітила навісна мара,
 Що мов блудний огник в посеред болота
 Віщуванням прикрим в очи зазира?
 Чом тебе не тішать любові кохання,
 А женуть горячу, молоду сльозу,
 Ніби перервалася і струна остання:
 Ти не засьпівала весело й разу?
 Хоч мені на груди щиро припадаєш,
 Але в твоїм зорі безнадійний жах...
 Так промов, голубко, що ти прочуваєш;
 Чого серце бить ся наче на ножах?“
 — Слухай же, козаче. Того серце плаче,
 Що як почнеш, друже, мене милувать,
 Моє личко зблідле, тіло ще дитяче
 Палко пригортати, ніжно цілувать:
 То перед очима встануть зараз тіни
 Хорих, безпорадних, зжурених дівчат,

Що не анали зроду вільної години,
 А весь вік працюють і весь вік мовчать.
 І вони-б красою певно чарували,
 Маяли- на диво коси золоті;
 Вони-ж поцілунків і не коштували, —
 Нишком помарніли з горя в самоті.
 Тіни бевталанниць, що жили на сьвіті
 Серед злиднів лютих та скорбот німих,
 Бачили, як мерли мужики та діти,
 А їх покидали на біду самих.
 Скрізь їм як у пеклі, як у тьмі кромішній,
 Ніде навіть дітись; їм той сьвіт милійш,
 Бо за все віддячить супокій довічний:
 Тільки-ж то й бажають — у труну скорійш.
 Все вони зі мною, що-б робить ні стала,
 Змучені, понурі — наганяють ляк;
 Хмарою спадають чорні запинала,
 А зпід них біліє згорблений кістяк.
 Глянуть враз на мене — вся я захоноу;
 Що мені казати, що прировуміть?
 Мов залізаний молот гупає по лону;
 Тіпасть ся серце і щемить-щемить...
 От тобі й здасть ся оттоді-то саме,
 Що в твоїх обіймах я чогось дріжу,
 Що тебе цілую тихими ночами,
 А про себе тайну глибоко держу.
 Он де вони знову стали наді мною,
 У вінцях тернових, з долею страшною;
 Погляд їх докірний всю мене вража,
 Наче каже: „Все те буде і з тобою,
 Бо й тебе захопять ся лиха межа!“

V.

Не зважаю на тебе я, доле,
 Лютовання твое це страшне:
 Кого знає, нехай собі боре,
 Бо воно не поборе мене.

Не подам ся тобі я ні за що,
 Бо мені дваццять літ: я міцна,

Хай безсилий тремтить, хай ледащо,
Не змагаючись, шию згина!

Ні руїн не боюсь я, ні кари,
Безпросвітної тьми не жажнусь;
Грім ударить із чорної хмари —
Я байдуже собі усміхнусь.

Бачу: темрява швидко звикає,
Зоря небо кругом золотить;
Душа вільної волі шукає,
За пташками в простори летить.

Не убеш ти моєї свободи,
Не скуєш мене, відьмо гідка,
Хоч збери всі несьвітські пригоди,
Бо я — рідного люду дочка.

Моє серце в ним вкупі боліє,
Його кров в моїх жилах тече;
Покладаюсь на тебе, надіє,
Що від мене життя не втече.

Годі з молоду сьвітом нудити,
Та знечевя весь вік сумувать:
Для країни бажаю я жити,
Для нещасних братів працювать.

Не зважаю на тебе я, доле,
Під ногами все лихо топчу...
Пометну ся в завітчане поле,
Скрізь на крилах кохання злечу.

Переклав

Павло Грабовський.

Блудний син.

Оповідане

Гната Хоткевича.

I.

Був осінній хмарний день. Зрана ще заволокло небо сизими хмарами, що обіцяли не сходити з місця доти, доки не схочеться їм зійти. Не було ні великого вітру ні дощу, а так собі щось таке, як нерас буває чоловік: ні він тобі добрий, ні він тобі злий — не розбереш ніяк. Дерева ще одягнені стоять, ще не загубили свої літньої окраси, але вже видно, що готують ся скинути з себе свою одіж і стрінути зиму з її метелицями та бурями; тільки топольки, що ними, як на те, обсажена отся алея, давненько вже поскидали з себе своє жовте маленьке листя, а вітер підхопив і заніс його Бог знає куди... Лише на верхівях, на самих тоненьких гилечках подекуди повоставались самотні листочки і тріпочуть ся і тремтять, як тільки гулящому вітрови забажаєть ся дмухнути на них; видно зразу, що вони боять ся, чекаючи кожної хвилини, що ось-ось міцнійше дуне вітер, відірве їх від рідного дерева і понесе... куди? Бог знає...

Так тільки юнак журить ся, кінчаючи у сім році університет і готуючись кинути рідну оселю, рідний город і піти назустріч дійсному життю, котрого і бояться звик на своїй шкільній лавці, котрого і бажає, певний своїй молодій сили. А поки що — моторошно йому, як згадає,

що через два місяці повинен кинути тут усе: і отєї кімнатки, де ще малим грав ся з сестричкою, і батькове крісло, на котре садовили дітей, коли хотіли нагородити їх за що небудь, і батьків кабінет, де завсїди було тихо-тихо, тільки великий годинник не вгаваючи ніс час далі і оповіщав про те тихим цоканєм... І понесуть ся гадки в молодій голові; тисячі найдрібніших випадків пригадають ся, і стане жаль з ними роставатись, жаль до журби, до тихих таємних сліз. Відірве — і понесе... Куди? Бог знає...

На лавочці одного з городських садів сиділо двоє осіб. Він був у досить поношеному зимовому студентському пальто, що в додатку сиділо на ньому як на жердці; на голові старенька фуражка, котрої краску давно вже годі було означити; на ногах нові мабуть учора або навіть сьогодні куплені калоші — те все його зверхнє убранє. А вона — який різкий контраст! Модний осінній капелюшок, на пів прикритий чорним вуалем, невиразно прикрашував і без того вродливу головку; тепла кавказська біла пелерина, дороге розкішне боа, що змією обвивало шию і спадало аж до долу, тепле платє — все показувало не лише достаток, але і розкіш. Вона сиділа, виставивши манєрно свої маленькі ніжки і щось виписувала на піску кінцем дорогої парасольки.

З якоюсь гіркою, сумною задумою дивив ся Річенко на жовте листє, що гнав вітер по придорожнім рівцї. Щось гадав він і несподівано обізвав ся:

— Подивіть ся, Віра Павлівно, на отсе листєчко, що по волі вітру летить не знать куди. Он бач отой листочої вітер кинув, а його сопутників, може товаришів поніс далі; а он знову підхопив і, дивіть ся, як він його крутить на однім місци... На що? Щоби потім понести далеко-далеко і кинути або в чистий, тільки холодний ручай або в багно яке... Чи не похожі і ми, люде, на сей листочок, а наша доля, наше житє на отсей сліпий вітер?... Чи не несе вона иноді нас також кудись вперед, вперед, зриваючи всі перепони, допчучи ногами все, що впаде під них; а потім кине, лишить на місци — і мусиш тут лежати, конати в безділю, аж поки не прийде смерть... А иноді хиба не крутить нас житє на місци, не даючи ні виходу, ні навіть

иньшого бажання? І тільки потім, уже вимотавши всі сили, витріпавши молоду міць, рвоне воно і понесе тебе безпомічного і безпорадного куди само знає... А деж наша сила? Де та прославлена воля чоловіка, що, кажуть, і сьвіт сотворила?... Вона — з якимсь гірким усьміхом промовив студент — зосталась у книжках філософів, а ми лишились пустою іграшкою в руках сліпих стихійних сил...

Річенко замовк. Тихо було округи; тільки листе шелестіло мабуть свою передсмертну лебедину пісню. Віра Павлівна, розсміявшись чи то справді весело, чи лише бажаючи такою здаватись, сказала:

— Ви, Миколай Іванович, неоправний ідеаліст-мислитель. Кожда дрібниця наводить вас на якісь високі гадки; все, що ви бачите, викликає у вас журливо-сентиментальні думки, а через те на всьому, що так або інакше вас тичить ся, лежить печать якоїсь млісної одностайности і, вибачайте мені, — весело прищулюючись казала вона — нудьги... А так, так — нудьги! І, знаєте, нудьги не від безділя, не простої хандри, як кажуть, а нудьги сими завсїди тверезими, благочестивими думками, сими філософічними гадками, що як моральні сентенції страшать мене. Знаєте, я мов норовистий кінь: чим більше натягаєте ви йому узду, чим більше кричить на нього, зупиняйте, тим він все швидче і швидче несеть ся вперед, не хочачи навіть дивити ся під ноги, хоч би там було провалє... Сим він показує вам всю вашу безсильність... А на мене моральні сентенції впливають зовсім так само: що найбільше тоді хочеть ся мені житя, вільної воленьки і — прощай тоді ваша сентиментальна тверезість, ваше патріархальне благочестє! Живу я тоді повним житєм, несу ся вітром вперед, хоч напевно, о, повірте, напевно знаю, що мене в будущині чекає провалє... І брудне ще таке, погане провалє...

І вона на хвилину замовкла, але зараз же уже справді весело розсміяла ся і сказала:

— Он бач ви, сентиментальні натуре, які заразливі: і я почала вже філософувати! Не стає тільки тепер, щоб я, смутно зіклавши руки на колїнах, або, ще красше, підперши кулаком підбородок, почала журливо зітхати та, під-

нявши очи горі, роздумувати про пустоту та мізерність нашого земного життя! Ах, ви ідеалісти, ідеалісти! Та годі вам, Миколай Іванович! Вдарте лихом об землю і ходім красше пити каву в якусь першу-ліпшу каварню, бо я, правду кажучи, змерзла трохи від холодних філософічних роздумувань. Чогось горячійшого треба мені...

Студент встав і промовив:

— Щож? Я радо прислужу ся вам, чим треба.

Віра Павлівна встала також і з веселим усміхом дивилась на молодого слухача.

— Щож ви? — майже крикнула вона. — Не знаєте свого обовязку яко кавалера? Давайте вашу руку!

— Ні, я знаю, але я думав, що вам буде ніяково іти поруч з таким чоловіком, про котрого найменше можна сказати *comme il faut*. Подивіть ся тільки на моє пальто! — вже весело додав він. — Сеж пародія на пальто! Не по сезону — раз! Ну, се ще нічого-б, а то краска! Ах, Боже, яка краска! *Fi donc!*...

— Давайте, давайте руку, і я вам раз на віки скажу, що не беріть собі в голову такої дурниці. Ви-ж знаєте мене досить і знаєте мабуть, що моя мати була... А якби ви думали, хто була моя мати?...

Студент мовчав.

— Та ну бо скажіть, не стидайте ся! Цікаво, що ви скажете... Ну, хто вона по вашому була? Чим вона могла бути що-до суспільного її становища? Та ну-ж, ну!...

Річенко мовчав і тільки згодом-згодом промовив:

— На що вам така еквілібристика?

Вона ніби трохи змішалась, але, скоро опам'ятавшись, почала:

— Не хочете сказати? Боїтесь і стидаєтесь? Може думаете, що я скажу: дочка модниці, а вона дочка якого небудь генерала, се-б то з „бідної та благородної“ родини! Не бійтесь, не вразите! Хиба такі бувають з генеральських дочок? Прачка була моя мати, прачка — не більше, не менше...

Тепер молодий студент уже не втерпів: він за неї болів душею в сі хвилини.

— На що, — почав він зрушено і чуло, — ну, на що потрібно було вам згадувати те, що повинно вас вражати неприємно, болючо? На що вам розворушувати те, що не зовсім ще загоїло ся, що при найменшій доторканю справляє страшенний біль і муку? На що знати мені, хто ви і що ви? Я вас... про мене хоч би ви були Бог знає чим — всеж таки я не перестав би...

І він нараз зупинив ся, ніби хто задулив йому рота. А на обличчю Віри Павлівни грала усмішка, не знати тільки, чи удана, чи правдива...

— Ну, щож? Чого-ж ви „не перестали-б?...“ О, не-поправний ідеалісте! А хочете, я за вас доскажу! Хочете?... Ні, нехай коли небудь... А тільки ось що скажу я вам, — говорила вона далі. — Не малюйте собі таких страшних картин, де панують і неприємні, болючі вражіння і рани, „що не зовсім ще загоїли ся і при найменшій доторканю справляють біль і муку“! Нічогоісінського навіть схожого в мені нема, — тут вона якось з погордою хитнула головою. — А так, так — нема! Невже ви не признаєте мені хоч стільки розуму, щоби не дивитись на походженє із становища 17-ого віку? Моя мати була прачкою, а я...

Але вона не договорила. Подивившись якось ненароком на свого товариша, вона стільки внутрішньої муки побачила на його молодому обличчю, що чим скорше замовкла. Та і час було, бо вони вже підходили до якоїсь каварні.

Увійшовши в ню, роздягшись і сівши за одним столиком, вона знов почала:

— От тільки таким чернечим ідеалістам і може прийти в голову божевільна ідея: іти на прогульку в таку слоту. Брр... холодно! А тут ще філософія в душі якого небудь протопона Йоана. Гаразд ще, що я розіграла себе трохи своїм... цинізмом. — І вона засьміялась.

Принесли горячу каву. І справді дуже приємно було напити ся паруючого напитку, що немов житевий еліксир розливав ся по жилах. З обличчя молодого студента не сховався вираз гасного болю, терпіння, хоча після першого погляду се годі було примітити. Що думав він?...

Але Віра Павлівна мабуть постановила собі не давати йому задумуватись і ззов загомоніла:

— Ну, чого-ж ви сидите мовчки? Хиба так можна робити порядному кавалерови? Ну, їй Богу, сі ідеалісти нікуди не годять ся! Не пють, в карти не грають, не зроблять ні одного божевільного вчинку, котрий показав би, що вони живуть, а не лише їдять та думають, се-б то живуть рослинним житєм. Ба — не подумайте сьміятись! На мій погляд тим-то і недвижні рослини, що багато думають; життя в них нема. А про мене: нехай кобила думає — в неї здорова голова, кажуть ті люде, між котрими я зросла. — І вона тепер уже справді розреготалась.

Але студент сидів мовчки і якось машинально пив каву, що все підливала йому Віра Павлівна.

— Ну, чого-ж ви, чого-ж ви, мій голубчику, такі смутні та невеселі? Може гніваєтесь на мене за мій цинізм? Так хиба-ж вам можна мати таке чорне почутє? Ви-ж таки в ангельському чині, — і веселий сьміх залунав по саді. — А правда: мені здаєть ся, що ви, панове ідеалісти, справді неначе черці. Того вам не можна робити, а того не можна думати, те треба ширити і розповсюджувати, хоч би воно було й не до смаку, а отсе треба, навпаки, нівечити... Тимчасом можна иноді напевно сказати, що такого ідеаліста щось таки невизразно тягне до сього призначеного на звівеченє. Хоч би, на приклад, наше пропалюванє життя. Боже, які громові філіпіки сиплете ви на нас, які огненні промови, які добрі поради так і злітають з ваших уст по нашій адресі! А той чисто ангельський жаль, з котрим ви дивитесь на нас, загинувші сотворіня!... Та між тим 98 відсотків з вас завидують нам... Прямо завидують... І підленько воно в них виходить!...

Студент усе мовчав.

— Ну, їй Богу, — не переставала Віра Павлівна, — з боку можна подумати, що ми поміняли ся ролями, що тепер ви — дама, а я — ваш кавалер. Ай-ай-ай — який сором! Та щож пак я? Ви, ідеалісти, узброєні в свій ідеалізм, як черепаха в щит. — вас не вколоти таким соромленєм. Якби я вам сказала: от ви йшли і у вас у жмені

був єдиний срібний карбованець, на котрий треба було купити чаю та цукру, або, скажемо, черевички дитині. Та зустрів ся вам жебрак і ви відмовили йому: „Пробач, дядьку, нема... дрібних...“ На що ви сказали „нема“, а потім уже додали „дрібних“? Хиба неоднаково і то брехня і то брехня? Чому, як є „великі“, не дати милостині? А чому не віддати всіх, бо сеж менший брат, йому похмелитись ні за що? Чому, чому? А? Я вас питаю — чому? — І вона, весело регочучи, сіпала його за рукав.

— Ну, досить! — сказала вона, раптово встаючи. — А то ви і справді розсердитесь! Я бачу вже у вас на губах усміх ображеної гідности і з них готове вірватись „слово правди“; слово, що повинно зараз мене, богохульницю, або спалити, або наставити на „шлях правий, шлях істини і сьвятої любови!“ О, Бога ради, не починайте говорити! Я вже знаю з досьвіду, що воно значить дати ідеалістови змогу балакати: не переслухаєш тоді його і до вечера.

Коли вони вийшли з каварні, вона zostавилась на пішході і промовила:

— Ну, у мене буде сьогодні мій добрий теній, мій шестидесятилітній амур. І я біжу, лечу, щоби приготувитись і по заслугі його стрінутти. Оттим-то я сяду на фякра. Властиво ви, як кавалер, повинні були би проводити мене аж до дверей, але... сісти зо мною на фякра — значить, яко кавалерови, і заплатити за мене, бо не дозволить же вам ваш кавалерський гонор їхати на мій кошт. Ну... а платити вам треба і за иньше дещо, а не за фякри для якоїсь... примховатої... — І зараз же, ніби схаменувшись, вона взяла його за руку і поважно та ласкаво дивлячись йому в очи, сказала:

— Та ви не прийміть сего, чого доброго, собі за образу. Беже мене спаси, щоб я хотіла вас образити. Ви не сердитесь? Ну, от і гаразд! Так прощайте, поки що! Чекаю вас у себе що дня і що хвилини, звичайно, тії, в яку мене можна застати дома, — і, кивнувши пальцем на модний фякер, що по тиху їхав серед вулиці та зараз же підєкочив до неї, вона сіла, сказавши візникови „здрастуй, Семен!“ Семен підобрав віжки і, після приказу „до дому“

жваво лягнув ними, а кінць мірно відбиваючи ногами, по-ніс ся вперед. На закруті вулиці Віра Павлівна оглянулася, кивнула студентови головою і щезла, а Річенко, потушивши голову, пішов, ледви перебираючи ногами.

Але не пройшов він і трох десятків кроків, як побіля нього знову застукотів фякер, почудось „тиру-у“ і шелест платя. Він підняв голову і побачив Віру Павлівну, що вискочила вже з фякра і підбігла до нього.

— Мені захотілось подивити ся на ваше обличчє, — сказала вона. — Чи нема на ньому слідів образи моїми словами...

Сяючими очима дивив ся юнак на Віру Павлівну, а вона казала:

— Ні, нема здасть ся... Так ви не сердитесь? Ну, спасибі, — і звернулася до фякра. А студент, забувши, що він на улиці, забувши, що перед ним „дама“, ухопив її за рукав і, мало не задихаючись, щось хотів казати, але тільки загарливо бурмотів: „Віра Павлівно, Віра Павлівно...“ Вона розреготалась, шуткуючи висмикнула у нього свій рукав і, сказавши „mauvais fou“, сіла, все сьміючись, у колясу. Фякер рушив, zostавивши серед пішоходу бідно одягнутого студента з розставленими руками і з щасливим виразом на лиці...

II.

Річенко пішов до дому, але в кождим кроком чим ближше було до хати, веселість щезала з його обличчя і замість неї являла ся якась журба; якась гадка, видко, починала мулити його душу, сверлити мозок. І правда: сьогодні був перший день, коли він задумав ся над своїми вражіннями, над своїм почутєм. Нічого з ним не стало ся, ніщо не скоїло ся таке, що могло-б навести його на сі найповажнійші питання, але чомусь вийшло так, що тільки сьогодні він так про се замислив ся. До сеї пори йому все здавалось, що все якось минеть ся, перемелеть ся; він вірив, що якісь добрі духи візьмуть на себе обовязок улагодити його внутрішні почування, його родинне житє; що вони погодять якимись невідомими способами

Його повинність і його бажання — і все піде своєю чергою, своїм веселим, щасливим шляхом. Але проходили дні, тижні — і добрі духи не з'являлись, а він все більше і більше залутував ся у своїх почуваннях і своїх гадках. Та про те серйозного питання він ще не завдавав собі, серйозно роздумувати над своїм становищем — він ще не роздумував. І от тільки сьогодні, чомусь саме сьогодні нараз перед ним з'явилось те питання, від котрого він так ніби тікав досі, хоч і передчував, що воно колись прийде, прийде і примусить дати на себе відповідь. І страшно йому ставало, коли він прозиравав ту хвилину, в яку немов гора насунеть ся на нього се суворе питання і зажадає зараз відповіді... А от, нарешті, і прийшла ся хвилина. Він не тікав від неї і не відкладав, він чесно чекав на неї, але тільки вона не приходила...

„Що я їй і що вона мені?“ — немов огненними буквами написано стояло перед ним. І на те і на друге він не міг дати ані якісінької відповіді. Одно тільки ясно було йому, що се треба якось порвати, якось скінчити, бо не на сьому він має будувати своє будуче життя, своє щастя. Але далі в сїм напрямку думка не йшла; не знаходилось ані одного практичного виконання сеї теоретичної гадки, сього рішення.

А тимчасом уява малювала йому пишні образи, образи тихого родинного щастя, тихої і через те вічної любови, невтомної праці. О, як се приємно, як се чудово гарно!...

І йому марилось: ось маленька сьвітла комнатоčka, по стінах образи в простеньких рамцях, стіл з купою книжок на ньому, невеличкий каламар, годинник, рукописи, аркуші писані, друковані, білі — все ніби в якомусь неладі розкинуте по столі, але на всьому видко дбалу, люблячу жіночу руку. І тихо-тихо так у комнаті; тільки годинник тикає та іноді скрипне перо по папері...

А ось вечір. Тихо скотив ся сумрак на сю веселу маленьку оселю; годі вже читати і він спер ся на спинку свого крісла. Положивши голову на обидві руки і дивлячись кудись-то далеко-далеко, він замислив ся. Про що? Чи цїниш ти як слід теперішні свої щасливі хвилини? Так, цїню... А за стїною, тут же, в другій комнаті розля-

гають ся тихі-тихі звуки фортепяна, меланхолійна, журлива мелодія наповняє душу невиразним щастєм, щастєм життя, істнуваня... Не будить вона зверхніх гадок, не маює ніяких образів, а тільки щастєм, щастєм наповняє всього, живить і відроджує...

Нараз ледви чутно, немов замерли в далечині, затихли звуки. Скрипнули легенько двері і, як мрія, як чиста, сьвята поетична думка, склонилась вона над ним і тихо поцілувала в чоло... „Не нудно тобі?...“

— Ні, ні — не нудно! З тобою мені не нудно! — крикнув Річенко і... Де він є?... Та ось же недалеко його оселя; ось тут же він живе, і ось зараз же вибіжить до нього вона, його мила маленька Любка. Дарма, що живе він в низу дому; дарма, що не сьвітла, а скорійше темна його комната: вона-ж тут, вона осьвітить, вона окрасить усе — і тепло, весело жити-меть ся тоді, і в сьому брудному, звичайному дворі великого міста!...

III.

Але Любка не вибігла. Коли Річенко увійшов у свою квартиру, вона сиділа біля вікна і щось-то шила. Тихо піднявши голову, глибоко подивилась вона на нього — і радісне, щасливе почутє десь зародилось у неї... Тепер перед нею стояв її давній милий, любий Микола; той, задля котрого вона живе тут, задля котрого вона всім, всім готова пожертвувати, а не лише тим, так званим „дівочим соромом“, який вона радо йому віддала. Що з того, що тепер донебудь гуляща кумонька розповідає своїй знайомій, що панна Любка кинула батька і матір і живе тепер з якимсь студентом, не повінчавшись, а так, забувши дівочу честь? Що з того, що у них тепер нема грошей, щоби перевінчатись і справити весіле? Гроші будуть, весіле справимо: тоді й останнє буркотіне схолястиків у спідницях затихне, розпливеть ся, немов бульки по воді. Що з того, що батько і мати, хоч і відпустили дочку на жите з будучим чоловіком, але дорого дали-б, щоби не відпускати, щоби мати на стілько сили над нею? За те у неї

спільні ідеї, спільні засади праці з її коханим Миколою, а сеж і є „свояцтво душ“ і основа будучого вічного життя.

А всеж таки якось... неприємно було їй руйнувати старий, консервативний стрій гадок свого батька та матери; вона-ж „чесною“ вийшла з їх дому, вони се знають... І що з того, що вона перейшла до свого чоловіка не після вінчання, а перед вінчанєм?...

Та, коли казати правду, і кумівські брехні не так відскакують від неї, як горох від стіни: всеж таки дитяче жите серед буржуазних розумів, серед адамівських звичаїв поклато свою печать уже на завсіди, і трудно їй відразу так залишити все те, не звертаючи ніякісінької уваги... Та про те щож? Сеж не минуче: треба-ж мати кумонькам теми задля розмов, треба-ж догоджувати їх незвичайній охоті до перелущування кісточок своїм знайомим, до передавання всіляких нових вістей і тасмних проступків, чужих, звичайно! І коли їм тепер темою служить вона, то щож? Треба-ж комусь служити. Та воно і коле тільки, як голка, або красше як комар, що коле та не шкодить... Ну, так нехай собі і конає, кусаючи! Бог з ним!...

Та хоча-б він і не оженив ся з нею... То щож? Не оженив ся, ну, і... не оженив ся. Жите її було-б розбите, правда, зовсім розбите: болюча рана довго-довго, може увесь вік не гоїлась би, але сказати се і, взагалі, говорити що небудь, просити або роз'яснювати йому — крий Боже! Її Микола повинен сам усе бачити, сам усе розуміти, він не потребує указки...

Але... Боже!... В остатні часи... О, нехай вони загинуть, загинуть з памяти сі остатні нелюдські часи!... Хиба вона не бачить, не розуміє сього всього, вона, що знає найменшу думку його, що передчуває найменше його бажане? І вона бачить же, що не було ще кризису, що ще не ставив він на вагу її і... ту, і не готовий ще рішити се питане цілого життя, питане людського щастя. І, Боже, як хочеть ся иноді їй дати і принуку, приневолити його чим небудь задуматись, хоч він і так мов темною хмарою завсіди оповитий!... Але... вона сього не зробить... Він сам, сам повинен дійти до сього, і не їй водити його на налигачі, коли став потрібний сей налигач...

Але зараз... зараз... Сеж щастє, сеж та давно бажана хвилинка, сьвята, дивна хвилинка! Він, щасливий, з усміхом на милім обличчю, з готовими розкритись обіймами, з серцем, повним чистого, як молитва, почуття, схилив ся над нею... щось тихо шепоче на вухо, і горяча, мабуть почервоніла щока доторкуєть ся до її холодного блідого личка...

Довго, до пізної доби сиділи вони у двох і балакали. Любка і розказуючи і слухаючи не переставала приглядатись і спостерігати, бо дуже за остатній місяць звикла вона до сього німого оглядання, продумуваня. Але нічого не могла вона помітити і тільки вже лежачи в постелі нараз обхопила її жорстока думка: „Що, як се все тільки вибух добрих гадок? Що, як сї гадки засновані не на почутю, а на доказах думки? Він анї разу не звернув бесіди на неї... Чому се, чому?... І що, як далі, може завтра-ж почнеть ся знову те саме, настане те саме конанє, неперестанна мука з ранку до ночі? Та яку-ж, яку жертву і кому принести її, щоби те все минуло ся, щоби знову найти щастє? Чи є над людьми чия небудь висша власть, котру можна-б умолити віддати щастє, дати те, чого бажаш? О, чого в мене нема на стілько віри, щоби скочити зараз з ліжка і тут, серед тиші ночі, під завиванє вітру на дворі, упасти на колїна перед Тим, котрому вчили мене молитись в дитинстві, і конати, конати перед Ним, благаючи щастя, забутя?... Всеж, все, що треба, що можу я — віддам, віддам без жалю, не нарікаючи, тільки верни мені його, верни спокій душі!“ — І голосно серед тиші, серед темряви хруснули її пальці на руках...

IV.

Другого ранку, коли все у комнаті було більше-менше прибрано і на столі шумів самовар, неждано блиснув у віконечко сонїшний промінь, рідкий осїнний гїсть. „Се наше сонце“ — сказав Микола, усміхаючись. Він хотїв власне сказати „знов засяло“, але зупинив ся....

Він пішов потім до університету і не був дома навіть в обїд, зіставляючи Любку в крайній непевности. Задля

неї сей день був не першим днем нової щасливої ери, як хотілось би їй думати і почувати, а просто продовженням тих важких, повних муки днів, що так багато пережила вона їх за сей місяць. До найдрібніших дрібниць згадувала вона перші дні сього нещасного місяця, коли Микола тільки що познайомився з... тією, як він із своїм звичайним ентузіазмом розповідав їй, Любці, про всю ексцентричність Віри Павлівни, про її розум, про її розкішну обстанову. Памятає, о дуже гарно памятає вона, як з кожним його словом вливалось їй в душу передчуте чогось гіркого, чогось темного і нещасливого. І тепер, коли вона митає себе, чи повинна була остерегати чоловіка, чи повинна була, хоч може не словом, та чим небудь відвернути те, що мало насунутись і... роздавити їх обох — тепер вона не знає, що відповісти собі. Розум її каже, що ні; він сам повинен був се бачити, не дитина-ж він; але почуте, жіноча натура десь з глибини кажуть їй, що треба було мати в руках які небудь віжки, що треба, треба було зупиняти його, розказувати... Коли би питане: Любов чи Віра зразу повстало перед ним, то, звичайно, з сьміхом відкинув би він Віру і залишив би собі Любов, але се зробилось так повагом, крок за кроком... Кождий день бачити її, бувати так довго на самоті, серед її на пів темного запашного сальону, мати змогу милуватись так близько може справді дивною красою... І по чім знати, як далеко зайшло у них... Може вона обнімала вже його своїми нагими рожевими руками, може вже розлягались попід екзотичними деревами, на м'яких меблях горячі поцілунки, і таємні шепти ледве розводили горячі уста... І при таких гадках вона чула, як палало її обличчя, і біль, тупий, скажений біль стискав груди...

І що ж? Коли се все минеться — треба все забути... А як не минеться? Що ж тоді? Але на се вона давно вже мала відповідь: вона чекати-ме, аж поки сам, він сам не зробить рішучого кроку. Знести все, всю щоденну, щохвилину муку, стане в неї сил, стане їх і на далі... А коли він вернеться, схаменеться... що ж — треба простити його і... забути... О, хіба-ж се можна забути?...

І він.. Яким він вернеть ся? Блудним сином... Та на сеж треба вже нелюдського терпіння, на се треба Христового всепрощення, щоби блудний син став за вірного, щоби каючий ся богохульник і сьвятотат став за праведника!... Правда, вона прийме його і його покуту, але один... але одна вона буде знати, що се її коштує...

А ось і він вернув ся... Просто, своєю особою вернув ся, а не морально... Він сумний і не багато можна побачити на його потемнілому обличчю...

— Обідав ти денебудь?

— Обідав...

І, переодягшись, він, темний і ніби засоромлений вийшов. Куди-ж се він?

На долівці лежав якийсь-то лист... на рожевому папері... Мабуть при переодяганю випав він... Щож? — і не думаючи ні про що, не мавши навіть часу подумати, вона, нервово дріжачи, підняла сей лист і почала читати... Рука тремтіла і ледве можна було розібрати...

„Милий ідеалісте! Коли маєте змогу, приходьте до мене сьогодні о 8-ій годині вечером. Я буду сама і обіцяю Вам чудовий tête-à-tête в теїстичному дусі. — Репрезентантка сотворінь, що загинули, але бажають весело каяти ся — В. П.“

Так от куди пішов він!... Щож? Вона се знала, передчувала в глибині душі своєї, але всеж таки се болуче... На щож було учора прикидуватись таким?... Прикидувати ся!... Як се підло з моєї сторони!... А може він тепер пішов у послідне до неї, пішов, щоби сказати про свої обовязки, про свою честь?... Се тільки я досить свобідно дивлюсь на обовязки порядної людини. Читати чужий лист, хоч би він був і загублений — се підло, підло! Коли-б він хотів, щоби я знала, що там написано, він не ховав би так його.. І я вкоїла нечесне діло проти його бажаня, проти його волі...

— Щож? Сказати йому про се, чи не казати нічого? Не знаю... Нехай буде так, як Бог на душу положить: так кажуть ті, що вірять...

Але вона не звикла робити після указок такого непевного рішеня, та про те рішити якось не могла вона

зараз... Думка мовчала, почуте образи запанувало всею її істотою, і вона, вже забувши клясти свою слабкість і нервність, кинулась головою у подушки і заридала таким плачем, що душу рве... Ой, і гіркі були сї сльози, сї ридання, що мов би з тяжким стогоном виривались зі здавлених грудей!...

Північ. Ще нема його, а тимчасом біль, мука дійшли до найвишого пункту. Кожда частина, кожда фібра її тіла були напружені незвичайно, серце билось, руки, що инколи стискались, тремтіли і вся істота її виявляла пекучу думку, одно бажанє: прийди, прийди, прийди!... Але він не приходив... Найогидніші сцени малювались тепер у неї в голові; найбрудливіші розмови лились тепер з уст щасливої, закоханої, страстної пари!... Розум зі своїми розумними доказами кудсь зник і зостав ся лише чоловік-звір... Виступили на верх ті інстинкти, що при иньших, красших обставинах може ніколи й не з'явились би на сьвіт, задавлені розумом, але тепер... вони запанували, вони були господарями душі, голови, почутя... І нараз їй схотїлось бігти, знайти їх, замучити їх такими пекольними муками, якими вони мучили її... Вона встала...

Протягнені вперед руки, закинута назад голова, очи, вся істота — все було напружене до неможливости. Здавалось, от ще яка маленька пригода — і натура не вдержить, зломить ся, загине...

...І несподївано по східцях почули ся спїшні знайомі кроки, розчинили ся двері і в хату майже вбіг Річенко...

— Миколо! — роздираючим душу голосом крикнула вона і кинулась до нього...

Безпорадні слова, що переривались риданнями, слова кохання, прощання, забутя полились з її уст; вона обіймала його, аде...

Але він був в неменшому зворушеню... Він не бачив, ні що з нею, ні яка вона, не бачив, як випав гребїнь з її голови, і розпустилось біляве шовковисте волосє, не бачив сеї мольби, що виявлялась її істотою, і тільки, несамовито якось відпихаючи її руками, твердив: „Де гроші? Де гроші? Давай гроші, гроші!...“

Нараз усе стихло у неї. Широко розкритими очима подивилась вона на нього, на його шанку, що зїхала на бік і, підійшовши до столу, витягла з якоїсь книжки пять рублів, остатні пять рублів... Вона навіть спокійною здавалась в ту хвилину, як подавала йому гроші...

Він вибіг, не зачинивши дверей... На дворі знову підняв ся вітер і сумно завив поміж суточками на подвірях... Вона лягла ниць на ліжку і одна рука її безсило впала аж до доду... В комнаті стало холодно і десь цвірінькав цвіркун...

V.

Коли Річенко, одержавши записку, прочитав її, якесь дивне почуте заволоділо ним. То була якась мішанина радості, сорому, задоволення і вкупі з сям передчуте чогось... чогось такого, про що він не міг і думати... „Що то буде, що то буде?“ — тислось йому в голову, і він пішов до неї все під впливом сього-ж сподівання, сього-ж невідступного питання „що то буде“. Не маючи мети, не маючи ясного, визначеного рішення, немов віддаючи знов себе на волю все тим же таємним силам, він подзвонив біля дверей знайомого дому, увійшов у сїни і, спитавши „дома бариня?“ пішов на верх. Гадка про „конець“, „покласти конець“ якимись кусниками носилась у нього в голові, але він досить глибоко був перейнятий одним почутем, щоби мати змогу скласти в ясну форму все, що миготіло у нього в голові.

Він увійшов у маленьку витальню, що знана була під назвою „задля добрих другів“. Нога тонула в мягкім дорогім килимі, блідо-рожеве сьвітло по тиху лило ся з ліхтаря, покриваючи всю комнату якоюсь таємною на пів темрявою. Віра Павлівна встала назустріч гостеві...

На ній було чорне платє, і білий ковнїр, що виднїв ся округ шії, ефектно відтїняв білість пещеного запашного тіла. Якимсь милим, пориваючим запахом віяло від її гарного стану, від сих білих-білих рук, від волося, від платя, від усіх сих отоманок, кріселець, соф, від важких великих завіс, що навіть шуму не пропускали з улиці, і взагалі

від усеї тої чарівної обстанови. Коли би треба було кому небудь зробити жіночу красу принадною, щоби когось затуманити, задурити, то не можна було-б і вигадати красшої для сього обстанови.

— А, здорові були! От гарно, що прийши! Сідайте-ж, сідайте!... Боже! Як треба просити його, щоби він сів!

Річенко, привитавшись, сів на якийсь пуф і, не знав, що далі робити. Та, правда, Віра Павлівна не давала йому й думати.

— Знаєте, — казала вона, теж сівши, — я сьогодні в мелянхолійному настрою: мені моя покоївка пропала красше моє платє! — Се сказала вона так комічно-жалібно, що й сама не видержала і розреготалась. — Так от, з причини такого дійсно сумного випадку, я і зосталась сьогодні дома і нікуди не поїхала. Та щоб мені не було нудно, я і покликкала вас; таким способом ви виходите тепер в новій зовсім ролі — товариша для забави пустої кокетної модниці. О, яка низька роля для того, хто пізнав величні ідеали правди, добра і всього такого іншого! І знаєте: стережіть ся своїх фанатичних товаришів, бо вони вас, як перекиньчика, підстрілять ізза вугла, або утоплять, надівши залізну маску на обличє. Ну, а поки вони зберуть на се генеральну воєнну раду — давайте пити какао, — і вона смикнула за дзвоник.

Чисто, навіть дуже чисто одягнений льокай увійшов і поставив на стіл якийсь прилад, чашки, солодощі і тихо, автоматично зник.

— Ось дивіть ся, який хитрий механічний прилад для вареня какао. Якби ви думали, скільки він коштує? О, дорого, дуже дорого!... А скільки нещасних родин можна місяць прогудувати на сї гроші! Скільки науково-популярних книжок, що піднесли би нарід, державу, людей, можна видати на сю суму! О, горе мені, горе! Лекше верблюдови пройти скрізь ухо голки, ніж мені попасти в царство небесне, — і вона розреготалась.

— Ну, та й щасливий ви чоловік, — не зважаючи ні на що, казала вона далі. — У вас є чудовий талант: розвеселяти молодих примхуватих дівчат, що з причин грошевих, або може й моральних мають впасти в „чорну

мелянхолію". Знаєте, ви надаремно не вдаєтесь в експлюатацію сього дивного таланту: великі гроші могли-б мати, великі... Та, пак — я й забула: ви і-де-а-ліст! — І знов веселий, незневолений регіт.

— Та яка-ж я, справді, пуста! Але се нічого, нічого — я вже перестала. Хиба не бачите? Я почуваю, що вас уже зворушила до дна душі, і з уст у вас готове зірватись: „Поважана пані! Мені здаєть ся, що можна було знайти иньші теми для розмови. Не на саме-ж лише кецьковане покликали ви мене сюди!“ — і до сього серіозний погляд, серіозний голос... А, Боже мій! Як я боюсь всіляких серіозностей! Мені красше з моста та в воду, ніж годинку побалакати серіозно!... Але-ж на те, щоб ви знали, що і серед пропащих сотворінь існують великі душі, що і там, серед мраки і морального холоду зустрічають ся горячі серця, готові віддати увесь свій огонь за щастє ближнього — я жертвую собою задля вас і... дайте балакати поважно і на поважну тему... Ви сьмієте ся в душі: як то дочка прачки, хоч би вона й учила ся в імназії, може балакати поважно, живучи серед зовсім невідповідних обставин. Але неможливого, правда-ж, нема нічого на сьвітї і я — зараз починаю, бо ви, видко по всьому, дали своїй Дульч... дали взагалї обіцянку мовчати хоч на сей вечір.

Вона, вигіднійше сївши в невеличке кріселко і простягнувши свої маленькі ніжки, обути в шовкові пантофлі, прийняла журливо-поважний вид і, доповняючи свою річ округлими рухами, почала:

— Насамперед, приступаючи до всілякої розмови, треба починати аж із самісїнького початку, а як початок усіх початків не є ще конкретний в науці, не є ще розсліджений, то найцікавішою темою, на мій погляд, є ся. Відомо вам, яко фанатичному проповідникови релігійно-ідеалістичних ідей, що видів атеїзму існує стілько-ж, скілько було волосинок на голові патлатого якого небудь „міннезінтера“ середніх віків. Основою нашого спору нехай буде на сей страшенний час — атеїзм... атеїзм, ну, хоч би сказати, космольоїчний, котрий, як вам повинно бути відомо, каже: „Ранійше від усього був атом; він існував сам собою

і був першим творцем світа“. Дивіть ся, як під впливом такої ясної формули падають храми, несучи з собою у безодню тисячолітню людську темноту; дивіть ся, як летять, сьмішно перекидаючись, всілякі атрибути упокореня людей, засади абсолютної віри, безпідставної надії і комічної вічної любови! Дивіть ся...

Але вона не скінчила, бо Річенко, що сидів за весь сей час потупивши голову, підняв її і з якоюсь мольбою в голосі, в погляді сказав:

— На що, на що се?...

Вона мов би чекала лише на сей запит, щоби зупинитись. А Річенко, також тихо і з тією-ж інтонацією в голосі казав далі:

— Мене, ви знаєте, сим не зачепите, а собі ніякого задоволення не принесете... Так на щож воно?... А краще от що я вас попросив би: заграйте що небудь мені... коли вже не поїхали ви сьогодні нікуди, пропав у вас вечір, так нехай пропадає до кінця, нехай буде чорною плямою на тлі всіх веселих, бучних ваших вечерів...

Вона якось сумно і ніби зверху подивилась на нього і з тихим усьміхом промовила тільки: „Ех, Миколо Іванович!...“ Що вона хотіла сим сказати — не зрозумів Річенко, але тон сеї фрази здав ся йому таким милим і симпатичним, що якось навіть відживив його і приневолив з надією дивитись на Віру Павлівну. А вона, зітхнувши, встала і промовила:

— Ну, ходім, коли так, в салю, мій лицарю ідеальний...

В салі було трохи холоднійше. Вона, підійшовши до фортепяна, стала над ним, і кілька хвилин пройшло в незвичайній якійсь мовчанці. Потім вона сама відкрила віко, притягла стільчик і сіла. Безмірно любив Річенко, коли вона, провівши легко-легко рукою по волосою, сідала грати; коли перші вступні акорди розлягли ся в сій великій просторій салі. Йому здавало ся, що все віддав би він тоді за те, щоб вік оттак просидіти, щоби без кінця слухати, слухати, не віддихаючи, і все дивитись на сі чудові білі руки, що перебирають клявіші. От і тепер: вона сідає за фортепян — і передчуте естетичного задоволення наповняє

душу молодого студента; він ніби готується розкрити своє серце назустріч чудовим звукам, ніби по тиху колишеться перед ним, готова піднятися, важка завіса, за котрою криється ся иньший світ, иньше життя...

Ось перший сумний мінорний акорд. Якийсь мороз пробіг по всій істоті Миколи, він здригнувся навіть...
Ось другий, третій... Що се?... Щось знайоме-знайоме пролинуло перед очима; щось давно забуте, занехане почуло ся в сих журливих звуках, що несуть ся кудись, наповняють комнату, доторкають ся серця... Шож воно? З мукою, до болю старається пригадати він, де чув сю мелодию ранійше, чому вона йому знайома — і не може, загубив... А звуки не ростуть, не ширяться, а все так само тихо, тужливо летять з повітря і мов ножем крають душу... Тиха така вона, нехитра ся мелодия, і видко відразу, що написана тим великим композитором, імя котрому — нарід. Просто скомбіновані акорди, без хитрих модуляцій, а тимчасом скільки почуття, скільки „душі“ в ній, в сій простій, простенькій пісні!...

А всеж таки де, де чув він її ранійше, чому вона близька, рідна йому? І він думав — і не знав, не пам'ятав... Він хотів подивитись на ноти, але бачив, що вона грала без нот: се була її фантазия. Се мотив, котрий довго носив ся в душі, довго нудив, поривав — вилив ся тепер на клявіші і запанував тут...

Ах! Стій! Він пригадав, де чув сей мотив. Пригадав, пригадав... Немов зараз звивається ся йому тиха-тиха малесенька річка, навколо котрої, мов сторожі, поставали стеблини очерету. Над нею, над сею милою рідною річкою блищить сонце, грає в країнах води, що розлітають ся від сплесків риб, пригріває головоньку, прикриту солом'яним капелюшком. Тихо-тихо так навкруги; у саду, через котрий протікає ся річка, хтось майструє лавку — і далеко чути стукотіне сокири по сирому дереві... І він тут, маленький Микола, тімназияєт ще. Вибіг він потай від мамуні до річки і ловить рибу вудкою. Гарно так, а все страшно, що от-от побачить його хто небудь, от-от роздасть ся крик матері: „Синку! Де ти? Іди чай пити!“
А у нього он сіпати почало. Утопив він оченята на попла-

вещь і, ледве переводючи віддих, стежить, як рибка смикає, як від поплавця розходять ся маленькі-маленькі хвильки... А на тім боці річки, десь далеко-далеко за вербами розлягаєть ся пісня; стогне, плаче вона звуками, серце рве — але маленький Микола ще не розуміє сього: рибка он сіпає...

Але не пропала ся пісня. Правда, таїлась вона довго-довго на дні душі, не спливала тоді, як він був на перших курсах і кричав на товариських зборах; не пригадувалась і тоді, як почав він заробляти гроші і жити так, день до вечера; не знав він її і тоді, як покохав Любку; не знав тоді, як перекликав її жити до себе; не знав учора і аж до сьогодні не знав... А тепер... тепер зринула вона десь зі дна, з невимовною силою викинула все з душі — сама там запанувала... О, Боже! яка туга, яка страшенна туга! Все, все жите за ці 25 років його існування на сьвіті, стояло перед ним німим докором: він не жив, не милував ся красою, поезією, коханем, а лише існував, обідав, чай пив... І от тепер, коли душа його розкрита на зустріч усьому красному; коли серце, повне кохання, готове все віддати, всіх зробити щасливими; коли хочеть ся жертвувати собою, жити для другого — кого він кохає?... Її... Віру Павлівну...

Глухі ридання розляглись в кімнаті... Нараз Віра Павлівна перестала грати і обернула ся до Річенка; він стояв навколішках, уткнувши обличчє в подушку крісла, і ридав, ридав, як дитина... Вона не сказала йому нічого. Та і що вона, вона могла сказати йому? І сама вона не знає, чого треба їй: хотілось би і кохання і щастя, хоч „у куріні“ — хотілось би і роскоший та богатства; хотілось би одного кохати, одному бути надією, красою життя — хотілось би мати і тисячі поклонників та улесників; хотілось би бути матірью, жити родинним тихим, супокійним життям — хотілось би і на баях та виставах блищати красою одягу, фігури; хочеть ся читати і грати — хочеть ся і їздити в кариті і пустословити з своїми прихвостнями... І не знала вона, що сказати Річенкови, чим потішити наболілу його душу. А, бачить Бог, хотілось їй се зробити та тільки... честь помінала. Вона пригадала, що вже „потур-

чила, побусурменилась задля лакометва нещасного“, що наплив „гарних“ почувань розлетить ся на кусні при першому звуку модного вальса — і не хотіла говорити „гарних“ слів. Як атеїст, передчуваючи близьку смерть свою, сягає оком у глибінь життя і бачить там не єдину матерію, а ще щось-то, бачить Великого Духа, що живить і творить усе, бачить — але не хоче кинути земних своїх мізерних дитинячих переконань і вмирає атеїстом, так і Віра Павлівна не хотіла зходити хоч єдиним словом з того шляху, на котрий змислово, змислово ступила...

А Річенко все ридав і ридав, як дитина. Аж нараз він відозвав ся, і глухо доносила до Віри Павлівни иноді переривана риданнями його мова, бо він не відняв облича від подушки: йому легше було не дивитись нікуди. Він казав:

— Куди, куди ви закопали свій талант, що Бог вам дав? На що занехали ви сей дар величний; на що зміняли його на бренькіт модного мазура та кадрілі? Скільки щастя, скільки неземних хвилин могли ви дати чоловікови — і замість того що? Пікнік, баль, маскарад, наруга над собою, над своїм чоловічим образом... Невже ви не відчуваєте всеї пустоти, всеї нікчемности такого низького, недостойного розумної людини існування? Що зробили ви? Чим згадає вас після вашої смерти хоч одно сотворіне на світі? Може скажете ви, що віддали усе за власне жите, що лише йому служили? Але скажіть мені по правді — і Річенко підняв голову з крісла і протягнув до неї руки, — скажіть ради самого Христа: були ви щасливі коли-небудь? Дало вам щастє се ваше мізерне жите, сей ваш плюгавий загал?

Віра Павлівна мовчала і з сумом дивилась униз. І без його запиту повстало тепер у неї се питанє; боляче забрєніло серце, мукою пролинула думка в голові — і все; вся істота була відповідю „ні“!... Микола знав сю відповідь і, вставши з колїн, якимсь грізним голосом казав далі:

— Так на що-ж ви в першу хвилину не кинули всіх тих дурниць, усе те ваше старече жите? Чи у вас духа не стало, чи може... не було людини, що привела-б вас

через усе те довге життєве море... Так... тепер... тепер є вона, ся людина. Обіпріть ся на мене, дайте мені руку, руку... хоч брата... сестри — і ми сьміливо підемо на зустріч мізерії житя, сьому найстрашнійшому ворогови чоловіка....

Річенко увесь підняв ся; огнем горіло його обличє, і на все був він тепер спосібний. Бідний! Йому і в голову не приходило зараз, що йому двох прийдець ся вести через те саме „життєве море“...

Він чекав на відповідь... Вона підняла голову і сказала: „Нехай я подумаю... Прощавайте!“, але ся відповідь немов важкий камінь опустилась на голову Миколі. Він попрощав ся з Вірою Павлівною і пішов, гірку зневагу несучи в грудях...

VI.

Сьвіжий, холодний вітер обвіяв його, коли він вийшов з оселі. На дворі було темно, хоч і не дуже пізно. Річенко пішов у якийсь-то садок, що був поблизу, і там, зайшовши в якусь темну алею, важко сів на ослін. Немов від фізичного болю він иноді тихо стогнав, а голова тимчасом працювала інтензивно, з страшним напруженєм... Йому хотілось когось клясти, когось обвинувачувати, але в чому і за що — не знав він, не розумів. В якійсь чудній мішанині неслись перед ним обривки гадок, незв'язані, роз'єднані — і сказати зараз духово цільну фразу, висловити яке-небудь розумінє — навряд чи зміг би він...

Чи довго сидів він так — не міг би сказати, але нараз схопив ся і пішов геть із саду. Потроху вечірній холод зробив своє; його думки більше-менче упорядкувались, кроки зробились певнішими, але все-ж таки він ішов, не знаючи куди і не дивлячись наперед. Питанє, на що вона його кликала сььогодні, розрішене перше в тому змислі, що їй просто нудно було в самоті, тепер здавалось не таким легким до рішеня.

— Правда, вона кепкувала надо мною, але се завсідн так. Та про те, коли я попросив її грати, вона без ва-

ганя згодилась... А може вона... може вона мене кохає? Що я для неї розумніший від усіх її прихвостнів, то се видко. Але-ж може се почуте ще й далі йде, може воно і є кохане? Тоді... О, тоді я міг би мати хвилину щастя сьогодні і — не мав її... На що я пішов? Чому я й не попрощався як слід? Чому я не пішов туди, куди вона пішла? — і почуте якогось каєття запанувало в душі. Йому дуже, не по людському захотіло ся щастя, щастя пекельного, хоч би воно було куплене ціною жертви, хоч би самому прийшлося бути тією жертвою.

І він, піддаючись своєму бажанню, сій жадобі, хотів уже повернутись і бігти назад, дзвонити, стукати, кричати, поки не відчинять йому, поки не дадуть йому крихти, крапельки його щастя — як нараз зупинився. Знайомий, дуже знайомий голос крикнув „Stop“; побіч з студентом став якийсь-то фякр і в ньому Річенко побачив її, Віру Павлівну, з якимсь-то сухорлявим нечистим паничком, що вився мов змія коло своєї дами.

— Ей ви, Миколай Іванович! Хочете зо мною їхати? Хочете? Не дивіть ся на сього мого товариша — я його можу прогнати задля вас.

Річенко стояв стовпом, а вона нетерпляче казала далі:

— Та ну-ж бо, рішайте швидче! Тільки кажу вам наперед: я буду жорстока сьогодні. Ви... ну, та се потім... Так що-ж: ідемо чи ні? А, правда, у вас грошей нема...

Річенко глянув округ себе і zobачив, що стоїть самісінько біля своїх воріт; несамовито скрикнувши: „Ідемо! Я зараз!“ — він кинувся до своєї кімнати, взяв відомі п'ять карбованців і в якимсь божевілю, розмахуючи банкетом, кричав: „Ось! Ось!“...

Віра Павлівна, побачивши його, крикнула: „Є? Ну, то й гаразд! Так ви, monsieur, прошу, уступіть своє місце панови Іке, а з вами ще колись проїдемося“. — Панич, ростягуючи рота, солодко говорив: „Я є рабом бажань моєї дами, моєї цариці“.

Тимчасом Річенко сів у фякра, а Віра Павлівна, взявши його руку, роздивлялась на ціну банкнота. Неспо-

дівано, розреготавшись якимсь злим сухим сьміхом, вона скрикнула :

— Тільки се! Ну, не далеко-ж ви з сими грішми заїхали-б! Се от одному Семенови на чай мало. Правда, Семене? — звернулась вона до візника. Той, мабуть усьміхнувшись, промовив: „А, правда, правда, Віра Павлівно; я вже вашу душеньку потішу“ і, скрикнувши: „Е-ей, бережись!“ — він ляснув віжками.

Фякр поніс ся кудись вперед, а Річенко сидів, мов приголомшений. Але Віра Павлівна, взявши його за руку, вже весело казала :

— Та ну бо, не журіть ся! Я вас буду частувати! В мене гроші є: вони мені легко достають ся. Ех ви! Я-ж наперед вам казала, що буду сьогодні жорстокою, бо ви примусили мене... ну, та то нехай колись. А ви першого-ж нападу не видержали. А то лицар!

Тимчасом фякер ніс ся кудись у темряву; иноді ляскала підкова об підкову, фякр підскакував на вибоїнах, і Семен, гнівно покрикуючи, ляскав віжками. Ось уже головні улиці по заду; побіч тепер розстиляєть ся темний-темний майдан з якимись невеличкими будівлями на ньому. Семен уже не кричить, бо нема на кого, і тільки кінь фиркає та плюскають гумові колеса в калюжах та ямках.

Нараз із середини майдану, немов з темної якої ями, роздав ся довгий протяжний жіночий крик; немов кого придавили, і нещасна жертва кричить не надіючись на поміч, а просто тому, що не можна більше терпіти. Уже замовк крик, уже знову тільки грудки болота розлітають ся від коліс, а Річенкови все гуде він в ухах, мов стоїть там, і все рве душу своїм стогнучим плачем... Тут Віра Павлівна промовила :

— А що, Миколай Іванович! Може років через пять, а багато-багато як через десять, і я буду оттут кричати. Тоді ви, бідні та сухі і ситі людці, і не подивитесь на мене: гидко вам буде... Так дайте-ж хоч тепер я доволі насьмію ся і накепкую ся над вами, щоб хоч сказати було що! Ех! Живи поки живеть ся! Правда, Семене?

— А правда, правда! Кажуть: їж, поки рот сьвіж, вівяне — ніхто не загляне.

— Так, так, мій філософе! А ви, Миколай Іванович, про мене не турбуйтеся: я собі грошенят поназбираю з вас дурних і буду собі жити, не журитись. Сама відкрию модний магазин... Ну, ну, не буду, не буду... Сховаю свій цинізм до „Ельдорадо“... Ну, Семене, піддай!

І Семен „піддав“. Духом доїхали вони до замійського веселого шинку з окремими кабінетами, що звав ся „Ельдорадо“. Тут, річ відома, молодіж прогулювала батьківські та материнські гроші; тут в одну ніч, дякуючи помочи десятків співачок, танцюр і циганок, що держались тут, минали ся такі гроші, що хлібороба в жар кинули-б при одному їх названю. Сам господар сих веселих палат, бувшиий льокай в сьому-ж самому „заведеню“, вийшов у „люди“ лише тоді, як обікрав одного купчика, що заснув тут же в комнаті; а тепер сей пан господар їздить „на гумах“, і сам губернатор стискає йому ручку.

Віра Павлівна, як своя, пішла прямісінько до одного з кабінетів, крикнувши на ходу комусь: „Bon soir, mon chère com e“; митець-Татарин вислухав мену вечері і стрімголов полетів до кухні, а Віра Павлівна, увійшовши тимчасом у кабінет, роздягалась. На ній було вже не те просте платє, а шовкове, пишне, що закривало лише половину тіла; вона розвалилась на софі, чекаючи вечері, а Річенко стояв біля порога все у своїм зимовім пальто, котре брудною плямою здавалось на розкішній обстанові.

— Та щож ви не роздягаєтесь? — не видержала Віра Павлівна. — Ой який же ви чудний в сьому площенькому балахоні. Ну, от тепер сїдайте тут, — і вона показала йому місце біля своїх ніг. Він притягнув низенький пуф і сїв, задуманий, на показаному місци, ніби чекаючи, що то буде далі.

— Можна вам ноги положити на коліна? — спитала вона, — а то так не вигідно мені, — і, не дожидаючи відповіді, вона положила свої ніжки в рожевих ажурних панчішках йому на коліна. А Річенко, немов не чуючи сього, дивив ся кудись-то у просторонь.

— Щож ви, милий чернечуку, мовчите? Я тепер почувую дуже велику прихильність до вас. Знаєте що? Дайте мені слово, що не будете ходити в церкву цілий рік —

і тоді просіть у мене чого хочете, чого хочете. Дивуєтесь може, чому мені така фантазія прийшла у голову? Ну, дивуйтесь собі скільки хочеться, а тільки виконайте мою просьбу! Один же рік, один маленький рочок, а потім знову щоденним постом та молитвою заслужите собі царство небесне. Та щож бо, не будете каятись! Я таким дурманом обпою вас в сю темну осінню ніч, що ви на другий рік і самі не підете. А мене буде дуже радувати моя роля злого демона-скусителя. Ви знаєте: образ жінки — се сама відповідна форма задля сатани, бо ми не більше-ж, як сосуд диявольський: так нас звали колись. Ну, щож: згоджуетесь?

Річенко мовчав.

— Ех, ви! Кісіль молочний! Якби на вашому місці був Француз, то він за змогу оттак сидіти, як ви сидите, віддав би душу. Хиба часто вам приходиться ся бачити таку ніженку, хиба часто, питаю? А таку руку, — і вона, трохи піднявшись на софі піднесла свою руку йому до губів.

Але Річенко не поворухнувся; він сидів як пригломшений, і видно було, що почуття його всі притуплені, бо якась думка свердить йому мозок, але він ніяк її не впіймає, ніяк не ухопить. А Віра Павлівна все балакає:

— Ви мене образили, — сказала вона, знімаючи ноги з його колін і знов прилягаючи на софу... Навіть руки не захотіли поцілувати. Ех, ви!... Вам у монастир би швидче! Тепер мені жаль. Ви краще зробили-б, коли-б відмовились їхати зо мною і zostались би спочивати на лоні своєї білявої Гретхен...

З мукою якоюсь, тихо-тихо промовив Річенко:

— Остатні п'ять рублів! Остатні... І ані найменшого докору, ані найменшого слова...

Мова відживила його; він говорив далі:

— Так, Гретхен, сказали ви... Але тільки не Гретхен пуста і наївна, а розумна, з дивною силою характеру жінка... Вам, що зросли, або коли не зросли, так хоч живете серед підлих підлягань своїм власним порокам; вам, що поставили собі завданням — не мати перегородок перед своїм „я хочу“; вам, кажу, не зрозуміти всієї величній жертви її. — Прощайте! — сказав Річенко, встаючи. —

Я піду до неї, до своєї Гретхен... Не жите для своїх забаганок, не сито і п'яно проведені ночі чекають нас, а тиха праця, праця до кінця... А за нею тільки і всталась правда на світі. Прощайте!...

— А за мною нема хіба анї крихітки правди? — спитала Віра Павлівна. Але се була не та ранішна Віра Павлівна; се не та, що дивилась так глумливо на людей і не хотіла їм показати хоч маленької своєї раці душі; се не та висока, струнка і огрядна, тільки низенька якась, ніби зморщена істота, котра з палаючим болем, розкривши перед чоловіком всю свою страшенну хворобу, чекає на відповідь...

І Річенко почув жаль у серцю... Хотілось йому, по молодости, зараз кинутись до неї, зараз розпочати лічене; страшно йому здалось піти зараз звідси, з сього місця безумних радощів і дурноти і zostавити її тут, на поталу лихому. Але нараз гадка, що все те може навіяно хвилиною на неї, і потім навіть невність у сьому, відразу повернули його...

Так часто буває з ними, з сими милосерними людьми...

— Прощайте! — сказав Річенко і взяв її за руку. — І слухайте, Віра Павлівно! Коли захочеть ся вам побачити душу чоловічу, коли вам захочеть ся хоч раз у рік розумної бесіди, тихого запашного вечера — приїзджайте без сумніву до нас, приїзджайте! — І він скорою ходою, надіваючи пальто, пішов із комнаты, і не оглянувшись, коли почув за собою щось похуже на тихе риданє...

Коли він добіг до свого дому, далеко вже перейшло за північ. Комната його була відчинена і вітер набризкав на долівку води, лампа горіла, освічуючи вбогу обстанову, ліжко і на нім худе тіло, біляву головоньку в розпущеним волоссєм. Річенко у нестямі прискочив і припав до ліжка, обнімав свою кохану, називав що найласкавішими йменами, але вона все тремтіла, і чутно було, як цокотіли її зуби. Микола післав дверника за лікарем, затопив піч, уложив Любу як міг красше на постелю і сам сів біля неї. Вона не повертала й голови і все тремтіла,

хоч на ній було все, що найшлося теплого в комнаті. Вона не вірила йому, вона не вірила...

Прийшов лікар, щось то дав, але поставити правдивої діагнози не зміг; сказав, що аж завтра можна буде пізнати недугу по признаках...

Усю довгу-довгу осінню ніч Річенко не спав, сидючи коло хорої. Ранком знов прийшов лікар, сказав, що у хорої горячка і, порадивши Миколі взяти недужу в больницу, вийшов геть. А коли сонце, розігнавши хмари, глянуло в низеньке вікно Річенкової комнати, воно бачило Миколу, як стояв на колінах, уткнувши голову в покривало, і чогось плакав, а Люба, лежачи навznak, дивилась своїми великими очима кудись далеко-далеко у верх. На оченятках її блищала сльоза, одна рука по тиху перебирала шовкове Миколине волосся, а уста ледве чутно шепотіли: „Блудний син! Блудний син!...“

В ПОЕЗИЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

I. На спомин І. Котляревського.

У кожного люду, у кожній країні
живе такий спогад, що в його в давнині
були золоті віки,
як пісня і слово були у шанобі
в міцних сього світа і в ясній оздобі
складались поетам вінки.

За пишніє хрїї, величній оди
король слав поетам-сьпівцям нагороди,
він славу їх мав у руці;
за станси ввічливі, гучні мадригали
вродливиці теж нагороду давали,
не знали погорди сьпівці.

І що найпишнійшії дами з придворних
вдавали на сцені субреток моторних,
щоб слави і втіхи зажить;
сама королева здіймала корону,
спускалась до долу з найвисшого трону
поетовій жрїї служить.

Богам були рівні сьпівці лавреати
 і гордо носили коштовні шати
     у панськїм магнатськїм гуртї;
 цвѣли в них і лаври і квіти барвисті
 і навіть терні їм були позлотисті,
     кайдани — і ті золоті!

Так... в кождїй країні є спогоди раю!
 Нема тільки в тебе їм, рідний мій краю!

    Були й за гетьманів сьпівці;
 в них деякі вічні сьпиви зложили,
 а як їм наймення? і де їм могили,
     щоб скласти хоч пісні вінці?

Цурались вони кучерявої хрїї
 і вабили очи їм иньші мрії,
     не вів до палацу їм шлях:
 не оди складали, а думи народу,
 не в стансах прославили милої вроду,
     а в тяжких, журливих піснях...

Ті вічні пісні, ті єдині спадки
 взяли собі другі поети нащадки
     і батьківським шляхом пішли;
 ніхто їм не брав під свою оборону,
 ніхто не спускав ся з найвисшого трону,
     щоб їм удїляти хвали.

Чоло не вінчали лаврові віти,
 тернів не скрашали ні злото ні квіти,
     страждали сьпівці в самоті;
 на них не сияли жупани-лудани,
 коли-ж на руках їм дзвонили кайдани,
     то вже не були золоті...*)

---

*) Сю поезию Л. Українки деклямував М. Старипський на сьвятї Котляревського в Київї 26-ого грудня 1898 р.

II. У пустині.

Сказав Господь: „Мені належить помста!
Той, хто не вірить у дива Господні,
не вартий бачить їх. Поки не згине
остатній з вас, отруених зневірем,
не ввійде мій народ в обітовану землю.“

Так говорив Господь через свого пророка
і слово боже лунало сумно
серед пустині. Потім наш пророк
зійшов на гору, щоб здалека глянуть
на ту недосяжну обітовану землю,
і більше не вернув ся. Ми самі
зостали ся у сій німій пустині.
Тепер куди? На схід? на захід сонця?
На північ? на полудень? Все одно!
Лягти-б отут, на сей нісок горячий
і ждати, поки вихор налетить
та нам насипле золоту могилу.
Але дітей, маленьких немовлят,
їх тільки шкода! Чи на те вродились,
аби у сповитку пізнати голод, спрагу
і смертю марною загинути в пустині?
Ми підемо пісками навманя,
приспавши в серці гадину зневіря,
відважно дивлячись дочасній смерті в очи.
Чого боятись нам? Палив нам душу жаль,
точивсь по людях, мов лиха зараза,
і серце розтинав, мов острый меч.

Умер пророк — на нас мов грім ударив!
Замість проводаря зосталась тільки мрія,
далека наче марево в пустині.
Тепер ми вже не боїмо ся кари,
бо гіршої над ту, що знаєм ми,
сам грізний Бог Адонаї не має!

Ходім! Ачей се гіркеє страждання
нащадкам нашим скоротить дорогу
до ясної і певної мети.

III. Весна зимова.

Тихо і тепло, так наче і справді весна. Небо неначе спа-
лажує часом від місяця ясного світла. Мінять ся білії хмари то
сріблом, то золотом. Ледве на місяць наплине прозора хмара,
коло на ній засияє, мов одсвіт далекий веселки. Зорі між дріб-
ними хмарами наче таночки заводять.

Сніг на верхівлі узгір'я блищить так яскраво, що видаєть ся
нераз мені, ніби займають ся раптом огні вартові. Матовим сріб-
лом біліють дахи на будинках, тіни ріккі вирізняють всі мури,
балькони, тонкі балюстради, а кипариси між ними здають ся ви-
сокими вежами замків. Листя широке магнолій, важке, нерухоме,
кованим сріблом здаєть ся; тінь фантастична латацій лягла на
блискучий поміст мармуровий; лаври стоять зачаровані, жаден ли-
сток не тремтить.

Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година; вже й на горі
у будинках огнів не багато востало ся золотом червоним горіти.
Тихо... Тільки потік невидимий гірський як млиновеє коло шумить
та відзиваєть ся пісня десь, ледве лунає. Часом по улиці люде
проходять, безгучно, мов тіни. Море далеко леліє так ніжно, як
мрія; легкі тумани серпанками сонні долини вкривають.

Тихо і тепло... і сон не бере і робота не йде! Вабить се
місячне світло і ся несподівана люба весна. Я похожаю по своему
бальконі, що довгий, високий, немов той чердак корабельний.
Видко мені звідти ціле півкрузе узгір'я і неба широкий намет
і далекеє море; звідти легче й думкам розлітатись „по всіх укра-
їнах...“

Довго я там похожала, а мрії та думи снувались, мов на
колівроті прядиво тонке: порветь ся тай знову пряцеть ся. Часто
літали думки мої в сторону рідну, що оповита в сніги та окована
ледом лежить там, за горами сими. Іншії гори згадались мені,
улиці інші й будинки, тільки сей самий ясний місяченько осві-
чує їх в сю хвилину. Хто там спить, хто не спить? у кого в вікні
видно світло?...

Раптом чогось я згадала велику, понуру будову, брами в важ-
кими замками, сторожу й високу ограду, а за оградю... вас, мій

товаришу бідний, у клітці тюремній. Щоб, коли ви не спите в сю хвилину? Щоб, коли місяць крізь ґрати освічує стіни порожні світлом холодним і жаским? Ви може в вікно подивились, може вам видко при місяцю місто, і улиці, й гори... Сон не бере і робота не йде! а ніч така ясна і — довга...

Раптом зійшла я з балкону і двері засунула міцно. Тяжко чогось мені стало в тому чарівному садочку, місячне світло докором заглянуло в серце, зорі чогось затремтіли і небо стемніло. Може туман застелив... Може погляд у мене змінив ся...

Ялта, 24-ого січня 1898.

Легальний до дна душі.

Оповідане

Василя Кравченка.

Я дуже люблю вести денника, але коли їдеш у дорозі, то не можна-ж відразу писати про те, що зараз вравило тебе, і от у мене є папірки, де я завсіди пишу свої ревізії по поштових конторах, куди мене посилають як урядника при начальнику пошт.

То ревізії свої пишеш на-чорно з одного боку паперків, а при кінці записуєш собі на памятку все те, що вражає тебе, а вже з того дома, як маєш вільний час, зложиш усе так, щоб воно було „до людей“.

Ой лишенько, скільки вчора ті папірки принесли мені страху !...

Почну з кінця... Аж і досі трусюсь... Учора я мав сідати у поїзд на Здибинецькому двірці; туди я приїхав одягнений поверх усього у кирею в відлогою; але у ній душно, так я скинув її а востав ся у сірій решетилівській шапці та в козушку покритому сіренькою черкасиною — він трохи похожий на козачинку.

У невеличкій кімнаті другої кляси Здибинецького двірця крім мене не було нікого.

Я раз пройшов ся по кімнаті, вдруге... Подивив ся на графин з водою у кутку, свої речі оглянув. Далі несподівано позирнув у зеркало і — ось тобі! чорні дов-

жезні вуса у низ тирчать, а погляд суворий. Козак, зовсім козак!... Якась панночка, навіть гарненька, визирнула з жіноцького покою, що тут же біля другої кляси. Панночка скинула на мене очи:

— „Еге, міркую собі, цікавий я“!... Знов до зеркала, шапку красше настобурчив — у боки взяв ся — бравий козак тай годі!

Ходжу по хаті, радію — щасливий більш усього тим, що до козака подібний! І мрії мої десь далеко до Дніпра полинули. Вже я на воронім коні виграваю, озираюсь на миле товариство. Спочатку тримаюсь компанії, їду посередині. А там я (думка моя) майнула до панночки, що так довго чекає мене у величезному батьківському палаці, сидючи біля віконця! То вже я кинув усіх, мій кінь поніс мене! Несе й несе. Він уже давно чує — моя душа йому підказує, що до нашого війська „Турки-Татари наступають“. Я вірвав ся у саму середину ворожого війська, гачу мечем і гатьта і вісьта!... Усіх на капусту січу!... Ось тобі оден невірний ворог збив підо мною коня. Я липнув очима, біля мене моя люба панночка. Її чудові оченята проливають гіркі сльози, вона боїть ся, щоб я не вмер. О Боже єдиний, ті сльози падають на мої рани, на моє тіло порубане, постреляне. Ось прилетіли ангели з неба, вони беруть мою душу своїми маленькими рученятами, несуть генген, високо, туди аж до Бога, бо на сій грішній землі щасливіших хвилин для мене не буде...

Щось рипнуло — се друга панночка з жіноцького покою висунула голову, скинула очима на годинник, що на стіні... Ся панночка вже трохи поганійша від першої; в сеї ніс задертий до гори, а про те вона також зирнула на мене. „Певно, тепер я жвавіший!“ — шпигонула нова мрія, і я знов зиркнув до зеркала. „Коли-б не вид, що тепер троха втомлений, то звичайно, був би кращий“... І знов ходжу, кручу вуса.

Тут мрії мої якось нагло повернулись назад: почав пригадувати, що бачив, що мусіло вразити мене сьогодні від ранку. То отсе згадаю щось дуже сьмішне, осьміхнусь до себе-ж, а іноді, то аж зарежочу ся, як то, мовляв, воно хитро вийде, коли почати все те записувати! Та щоб не

забути — зараз-же у папірок і запишу. Запишу і знов регочу ся — так мені, бачте, весело, бо вже занадто гарно !...

У салі крім мене вже знов нема нікого, бо панни пішли собі до своєї кімнати. Але саме, як я радіючи сьміяв ся над папірками, з третьої кляси височенний жандарм зирк на мене !...

В одній хвилині я зістроїв дуже розумну міну : почав перекидати папірки, найшов те місце, де пишу цифри, де мої ревізії, і безпечно почав собі ніби то щось числити... Жандарм постеріг — то було в мене якесь писанє рядками, а то — нараз хочу показати щось иньше — обдурюю його. Він бачить, що я обдурюю його і я бачу, що я обдурюю його.

Ось він заховав ся за двері. Крихітку я там собі переминав ся, доки жандарм сидів у серці, а далі вже як виліз він звідти, знов душа моя щось згадала, знов щось сьмішне прийшло на думку, ще цікавішу річ записав у папірки, регочу ся, радію ! А тут жандарм — зирк ! Помірив мене вже страшнішим поглядом ! У мене щось порвалось у середині. Та про те не даюсь. Хутенько схопив ся, ще раз переглянув цифри на своїх папірках, ходжу по кімнаті, числю і знов мені байдуже до того, що десь там є якийсь то жандарм...

Спочатку блукав я віддалеки, аж наближив ся так, що жандарм очевидячки бачив, як я найбільше цікавлю ся числами.

Той байдужно, косим поглядом, пересунув ся попри мене. Йому теж до жадної людини у сьвітї нема діла ; його погляд перейшов на розклад поїздів, на оголошеня ріжних фірм, на ікону. Він відійшов від дверей і посунув ся між людей третьої кляси.

Щось собі мугичучи під носом вийшов і я з другої кляси. На, мов, дивись, яка я летальна людина ! Ось я підійду, поздоровкаюсь з буфетницею. Хоч вона й колишня моя знайома, про те досі ніколи з нею не здоровкав ся за руку ; аж тепер нехай бачить, що ми собі приятелі. Коли є охота, на, роспитуй ся у неї про мене...

— Що се ви, пані, романси читасте ? — питаю.

— А що-ж! — відповіла вона.

Справді, жандарм хоч і далеко десь був, але позирнув на мене, поглянув на паню...

Знов іду до другої кляси, ному свої папірки з цифрами, числю і ніби то ненароком заглядаю до иньших папірків, де понаписувано рядками, а се мені потрібно на те, що рахунки мої тоді дійдуть до ладу, коли візьму там, у рядках те, що мені потрібно для рахунку... Про те — морока тай годі! Вибачте, люде добрі, нічого не второпаю, мої рахунки ні на що!... Так, так! дай-но, сяду я за сього столика, буду все числити, все числити! Жандарм зазирне, а я все буду числити... От тоді то й запевниш ся, що я не шпiон... я службу справляю таку-ж як і твоя...

Очи метнулись до зеркала. Вже шапка моя геть зовсім похнюпилась, лівий вус збив ся в клоччя, а все обличчя таке, що от мов я тільки що з домовини підвів ся. Сиджу, нічого не числю, хоч папірки мої на столі, а моя права рука з олівцем над ними. А ось я закований у кайданах, у ланцюхах, мене женуть на Сибір, а жінка плаче, її не пускають до мене. А старшенький хлопчик мій, Дениско, кричить: „Тату, тату, і я з тобою піду!“... Воно рветь ся до мене, його Москаль відіхнув і — геть шкереберть полетіла сердешна дитина!...

А я?!... В мене руки сковані, я нічого тепер не варт...

Ой леленьки, який той Сибір великий! Коли-б ви хоч заглянули! А там, у Нерчинську, під землею прикують до тачки... на віки прикують... А може там дадуть мені паперу? Я ніби листа напишу до дружини, справді-же лист листом, а крім того потрошки свої мрії, питання всякі буду туди записувати... Про каторгу?... Ні, про що не візьмись, а писать, брате, не буде що! Достоевський так гарно її відмалював... Почнеш про Соколиний Острів — Короленко не згірш Достоевського описав... Ні, я не так, я...

Стук, стук підковами по підлозі... Жандарм прямує до столика, що в ньому замкнена книга скарг...

Я над папірками, несамовито працюю над числами, хоч мізинець лівої тримаю у тому місці, де є пам'ятки моїх мрій. От — міркую собі — і мізинець мій ось де

лежить, а ти нічого не бачиш! Ось тобі дулю, з'їж її! Нічого, серце, не зміркуєш, я кришку хитріщий від тебе!...

Жандарм ані зморгне. Йому жадного діла до мене нема. Хоч би тобі оком мене зачіпив. Прямуючи до столика перехрестився до ікони, знявши свою шапку з султаном, далі поставив її на столику; стоячи до мене спиною відімкнув шухлядку, дістав якісь папери, роздивляється.

Ой лишечко-ж моє, зняв шапку! А я — в шапці! І шапка моя миттю злетіла з голови і лице в мене таке гарне, богомільне, таке патріотичне! По що-ж се я зняв шапку? Москаль обернеться, побачить, що я без шапки, зняв її тоді, як він того захотів, думати-ме, що я його боюсь! Ні, я знов надіну. Він вийде, тоді я зніму, буду чухатись, неначе мене що у голову вкусило. От і вийде: шапку я зняв — до мене не присікуйся; але зняв тому, що мені було треба. А тебе не боюсь! Саме надіваю шапку, а жандарм зирк на мене зпід рукава своєї шинелі. Я несамовито зачухався й дуже, дуже насунув ту прокляту шапку і знов байдуже мені, службу справляю своїми числами.

Жандарм вийшов, я поважно підвівся, підійшов до дверей. Серджусь: щось праця моя в папірках виходить недоладна. Та все зпід лоба пасу жандарма. А йому до мене і гадки немає.

Ось уже з тими папірками я знов сідаю за стіл проти зеркала. Еге, краще я так зроблю: покину сі папірки на столі, сам вийду на перон, там буду бавитись, нехай жандарм зазирає в мої папірки; в них він нічого не знайде; проте нехай бачить, що я легальна людина, що в мене й гадки не має порушити підвалини держави. І тут же знов мій погляд у зеркалі.. О нене, розшолопав! Уся моя постань, мої вуса, обличчя, моя шапка, мій козушок — були геть чисто українські, сепаратистичні! Я вилетів між люди, туди, де був жандарм. Там уже давно я помітив двох сторожів. Вони кілька літ мало не що дня носили до двірця мої речі, тоді ще, як я жив у Здибинцях. Вони служать на двірці. Вони добре знають мене. І на що сьогодні я сам двигав свої речі? Гривеника шкода було людям дати? Ні за понюх табаки можна пропасти!

Я раптом підійшов до сторожів, осьміхнув ся до них, вони осьміхнулись до мене, пізнали. Вони мене й давно пізнали, та не осьмілювались забалакати, а я гордував. О мої любі спасителі!

— А що, люде добрі, як ся маєте?

При-сьому-ж я зирк на жандарма. Дивись, мов, сі люди те-ж мене знають як легальну людину.

— Спасибі, пане! Ми нічого, а як ви там?

— Я живу розкішно — дуже розкішно живу — їзджу від одної контори до другої, прогони беру аж на трое коней.

Тай знов позирнув на жандарма, що-б він почув, що я не аби що...

— Панове, будьте ласкаві, як підійде поїзд, хто небудь з вас візьміть мої речі, внесіть їх до вагона другої класи!

Жандарм чує, а вдає, що не чує.

— Добре — відказали ті разом.

Трохи згодом.

— А сьогодні я був у Здибинцях, на почті, бачив там вас — сказав один сторож. — Що се ви, до нас на ревізію приїздили?...

— Ет, то я так собі... Начальство послало.

Я вже помітив. Жандарм відразу скарючив ся! Тепер уже мої папірки десь далеко, далеко в кишені і муляють там. Проте яке мені діло до папірків! Хіба не бачите, як весело навкруги, як сонечко позирає з-за хмари, як радісно свище паровів, що тягне нашого поїзда. Як увесь поїзд радіє, що стане у Здибинцях! А в вагоні другої класи, коли я увійшов туди, підполковник знайомий — їх полк стояв у Здибинцях, ще як я в тому-ж містечку був за почмайстра.

Сяду біля підполковника. Почуваю, тепер ніхто не зачепить мене, жаден жандарм мені не страшний...

— Здоровенькі були, пане полковнику!

— Здоровенькі, здоровенькі! А, як ся маєте?

— Та, кажу, нічого, хвала Богу.

— О, честь нашому поїзду, жандарм іде — сказав підполковник, перш за мене побачивши жандарма.

У мене все нутро перевернуло ся.

— Яка-ж тут честь? — сказав я байдуже — по всіх поїздах ходять жандарми.

— Ні, сього не кажіть. А вже коли жандарм заглядає до вагона, то се — честь, се щось є — запевняє підполковник.

Се він за мною слідить! Він не чув моєї балачки з сторожами. Він хоче краще роздивитись на мене, що я за один, куди я взяв білета? Се вже йому відомо, що я один перегін їду — він у касі спитав ся. Він ударить телеграму до стациї Брудної, там я встану, там слідити-муть за мною... О, пропала моя нещасна доленька! Душа моя у клубочок зобгалась, про те баньки на жандарма вилупив що є сили: „На — мов — дивись, ні краплі тебе не боюсь!“

Підполковник щось говорить про полк, про товаришів, про те, як хутко він буде командувати окремим баталіоном, як то гарно бути самостійним начальником... Жандарма давно вже нема, очи-ж мої вилуплені, а про те я нічого не чую, не бачу — жандарм сидить у мені. У вагоні духота, скинув би кожуха — коли-ж під сподом у мене пальтишко казньонного крою, на ньому поперечні пагони, що їх нам так недавно пожалували; на тих пагонах по одній стрічечці, — се виходить: титулярний совітник. Коли-ж справді вже другий рік ось минає, як я колежський асесор! Підполковник побачить те, що я й досі обер-офіцер, він не в тим поважанем балакати-ме во мною, як то належить ся зі штаб-офіцером. Сей підполковник дуже поважає чини. Особливо таке порівнанє: він підполковник, а я майор! У него три зірки, у мене — дві. Але у обох по дві стрічечки.

Та мені-ж легко порадити: одів штаб-офіцерські пагони, не нашивай на них зірок, от тоді й полковник! Адже в мене й должность полковницька. Виходить теє, що я навіть старше за сього підполковника. От, як би він знав!

І дурний же я! Адже мені й жінка радила: „Купи, каже, з двома стрічечками, та без зірок — так же носять декотрі з твоїх колегів“... А справді, на иньшому й чина

нема жадного, про те, диви ся, пагони носить. Ні, таки й давно я помічав, що моя жінка — розумна людина, а я... Що я?... Ет, так собі, ганчірка... Еге, кожде буде ганчіркою, як діти обсіли, а жалуванне яке у почтових чиновників! Купиш пагони — діти не ївши сидіти-муть.

Так собі міркую, а жарота вже душить. Підполковник перекладає свої речі, а далі до мене:

— Чи чули, офіцер наш Хотовиця вмер?

— Не чув. Він мені зовсім не відомий.

— Правда, як ми стояли у Здибинцях, його ще в нашому полку не було. Нічого собі офіцер, тільки на зріст невеличкий. Кажуть люди, що щастє в грошах. Хотовицький одібрав наслідство 150 тисяч карбованців — се раз, а вдруге ще 45 тисяч, і не покористувавсь ними, вмер. От щастє його братови, теж мав своїх 150 тисяч, а ще й ті собі забере, бо більше в них нікого нема з рідні.

— Ой, душно — кажу. А в мріях: Душно, се так, але що мені шкодило зняти кожуха саме тоді, як жандарм був тут? Він би побачив мої блискучі гудзи, мої пагони, відразу не чіпав би мене, подумав би, що я їджу потайці, що моя служба така, у котрій потайці треба їздити.

— А вчора вранці приходимо на панахиду до Хотовицького, дивлюсь: іно я, командир полку, полковий адъютант та поручник Гаршин — більш ні души. Я й кажу до полковника: „Якось воно, полковнику, недоладно. Ніби-б то офіцер умер і вчення через теж сьогодні нема в нас. У полку сімдесять офіцерів, а нас прийшло тільки чотирьох“.

Третій дзвінок, поїзд зараз буде рушати, бо кондуктор зацьвірінкав, гудок з паровозу обізвав ся до него. Я хутко скидаю кожуха, раптом забуваю про підполковника, вибігаю до ганочка, що при вагоні... Відчиняю двері, вони не дають ся, а поїзд починає сунутись. Я з злістю відпер їх... Шукаю очима жандарма, хочу, щоб він побачив мене з моїми гудзами, пагонами, без шапки, який, мов, я гарний чиновник!

Жандарм ось тобі й недалечко стоїть, але йому нема жадного діла до мене; він балакає з кимсь, що сидить

уже у вагоні. Той, з ким він говорив, відїхав, він їде з нами... Ось тепер певне жандарм поверне на мене свої очі — міркую собі, але-ж, на́ тобі, вже з начальником стації забалакавсь, що на плятформі стоїть! Я кашлянув раз, у друге. Той веде таку пильну розмову, що пильніщюї не може й бути. Я вже кого-небудь знайомого шукаю очима на пероні, щоб до него заговорити, щоб дуже, дуже йому крикнути, яко до щирого приятеля, до друзяки. А тут же й жандарм почує, на мене погляне. На пероні жадної знайомої людини!... Я так, на вітер крикнув:

— Гей!

Хто був у кінці перона, всяке зирнуло на мене. А жандарм уже десь далеко, він дбає про иньші питання. Він зараз подасть телеграму до стації Брудної... Там невідмінно висліджувати-муть мене...

— Ну, а полковник прийшов до канцелярії, зараз-же настрочив приказ, дав відлітографувати, розіслали по ротах — читаю: геть усе чисто так само написано, як я йому казав... Уся моя мова.

— Справді — кажу — полковник якийсь у вас кумедний, сам не додумав ся до того, щоб написати якогось там приказу. У вас позичав.

— Отсе зустрінеш його, він зараз же провадить свої мрії про те, який сьогодні має приказ видавати, кого має виляяти у ньому за погане вчення, то-що. Я слухаю, бачу: не своє провадить, хтось вивчив; починаю говорити, думку його поверну на свій лад — уже він згодив ся, йде писати приказ по мойому. То се полковник після мене часом по дорозі ще когось здиває, балакає з ним так грізно, що аж страшно дивитись. Але душа моя почуває, що буде. Знов біжу навперейми полковникови, ненароком здиваюсь з ним, скажу своє, а той уже провадить иньші речі. Бий ся, виправляй на ново! Морока тай годі!

— Так — міркую я собі — я тут на Здибинецькому дворці був у кожущку, жандарм бачив мене у йому, а там як підївджати-мем до Брудного, кирею одягну, нехай пізнають... Чорта пухлого вони мене впізнають!...

— Бувають часи, полковник нікого не здиває, хто-б навчив його, як що зробити, бо він що хвилини потребує

поради; то отсе й дивини ся, ранком вийшов він зі свого намету, похнюпив голову, блукає по лаґєрах наче муха в осени, шукає свого пристановиська.

— І як воно хитро виходить, що вставати-му я у Брудному. Адже там знайомий жандарм, Сарута на прізвисько. Я-ж з ним колись балакав, з своїм дочиненєм обертав ся. Ми собі тоді так щиро балакали! Як то гарно, коли не гордуєш, коли й з простою людиною говориш по людськи! Я невідмінно осьміхнусь до нього, за руку поздоровкаюсь, як приятель. Адже то нічого, що я такий чиновник, усе одно як ніби-б то офіцер. А хіба-ж у мене на лобі написано, що я офіцер? Та ще може він і зовсім забув про мене? Здивує ся, але я скажу: Добродію Саруто, пам'ятаєте, торік я просив вас тут розшукати мої речі, що залізниця кудись заслала. Дякую, дякую, я їх відібрав усї цілі, спасибі за те, що пошкікувались.

— А Петренка у підполковники призвели. Кирпа з жінкою розійшов ся. Та ще добре, що тим часом я є при полку, а то з нашим полковником горя набрались би — розповідає балакучий підполковник.

Гальма заскреготала. У вагоні носильщик.

— Беріть, серце, річи — кажу я похапцем, боячись, щоб він не пішов далі. Той хапає мої клунки; сам я вже давно у киреї. Носильщикови не зручно разом нести аж три великі мої пакунки; беру сам одного, він — два. Ще поїзд не зупинив ся як слід, а я першим вискакую, не дослухавши кінця мови підполковника, не попрощавшись навіть з ним.

Сі два жандарми, вони далеко стоять на пероні... А деж мій знайомий Сарута? Якось його не видно між ним... А сі? Вони своїми очима блимають усюди, вони все бачуть. Вони такі великі! В них така сила тих медалів! Я побіжу, відверну своє лице, щоб жаден з них мене не побачив, щоб не впізнали мене!

— Пане, вам у Гнилице? — засапавшись кричить до мене носильщик.

— Ні, голубе, за мною тут є почта.

— А ви пішли у той відділ, що в його у Гнилице...

Біжу назад. Піт у три ряди ллєть ся. Ось тобі один жандарм кинув на мене одним оком...

— Чого він чіпляєть ся, люде добрі, я легальна людина! — хочу крикнути.

Жандарм задивив ся кудись. Ось тобі двері до другої кляси, я — ниць туди! Носильщик мало не впаде, не поспіє.

— Ой серце, коли-б хутчій, бо спізню ся!

— Зараз, зараз, пане!

— Хмелинецька почта! — гукнув я.

Під'їхала почта.

— Хведоре, серце! То се ти? — радію я, побачивши знайомого фурмана.

А що, як жандарм помітить біля мене носильщика?

— Натє вам, голубе, за труди! Хутчій ідїть до поїзду, там ще щось заробите, — кажу я любенько до носильщика.

— Торкай, та хутчій, буде на чарку!

Ет, чарка, що чарка!... Ну, а як жандарм пізнав мене по сивій смушевій шапці? Як він справді дізнав ся про тєє, що рєчи мої нїє носильщик нр. 4? Як він спитав того носильщика: „Куди поїхав той пан, що в сивій шапці?“... „У Хмелище“... От дурень, на що я гукав „Хмелинецька почта?“ Ну, вийшов, поглянув, пізнав Хведора, сказав: „давай“ — от і кінець. А куди я їду — яке кому діло до сього? Тай кирея-ж у мене в відлогою; ну, їдучи в ваїону міг наложити відлогу на шапку, нехай пізнають, яка та шапка на колїр.

А лан який розлїг ся — ой, нене!... А снїгу, снїгу!... Господи, Боже милій!... А вже вітер весняний, снїг гине; велика залива буде, не одну греблю вирве. А ось тобі за фосою й лановий сидить. Кумедні ті пани, ніколи вони не обїйдуть ся без сторожі. У них так багато всього, про те боять ся, щоб чиясь курка на їхній лан не зайшла пограбати ногою. Мужик мало що має, про те не стереже сього.

А я дуже щаслива людина! Я так хитро утік від жандармів! От дурники! Ет, що мені жандарми! Хиба я не легальна людина? Хиба я когось боюсь за свою одержу, за чоло, за вуса, за всю вроду, за свою мову? Мене таким мати родила, мене вона змалку й говорити вивчила рідньою вкраїнською мовою, таким і до смерти зістанусь, а їх нікого не боюсь. Ось-де їм!... З'їжте!!

ДВА МАЛЮНКИ.

I. Місячне сяєво.

Червона кімната була освічена червоним ліхтарем. Єдине вікно було відчинене, червоні навіски в половину закривали його, але все-ж таки у хатку-цяцьку вливало ся зеленясте, смутне сяєво місяця. Червоне світло в порівнаню з ним здавалось таке грубе і негарне, а головно без життя, що той, хто в початку любував ся ефектом усіх огневих відтінків і перейшов потім у бліду місячну смугу, здивував ся-б, як то могло йому подобати ся світло ліхтаря.

Як раз там, де місяць уже зовсім виразно панував, стояло кріселко і на його то майже упала панна Бетті, прибігши з шумної, веселої салі. Її маленька, струнка постать у темно-зеленій фуляровій сукні з пишними по лікоть рукавами здала ся зовсім мізерною при сім змаганю світла і сяєва. Бліде личко ще більше зблідло, карі блискучі очи згасли і з жвавої, вередливої та острої красуні стала якась негарна маленька людина.

Вона втікла відти, бо їй стало таке нудне, таке немиле все те панство з його порожніми речами...

— Порожніми? — Вдумалась дівчина у се слово. — Яке воно виразне! Справді в їх розмовах нема змісту.

Що се за гадки у неї? З якого часу? І сама не знає. Щось, десь чула. Так, уривки якихсь думок... Либонь випадково будши у громадці фантастів, (вони завсіди щось таке серйозне говорять) вхопила кілька слів і от що!

Досі вона чула і так думала, що вони — їх гурток, се, так сказати, найвисші люде у городі, а тепер здивовано питала, чим вони висші? Правда, є давно готова фраза: „Тим, що у нас найбільш розвинений естетичний смак, а се відрізняє людину від тварі“. Але тепер вона пересвідчилася, що все те дурниця. Висше — се думки. Де вони у їх? Якось то вона була у пекарні (чого туди зайшла?) — На столі лежало колоте порося, сите, біле. Тепер всі знайомі та родичі*) здають ся таким самим білим тілом без душі. Як гидко! Що згадала! Мов день без сонця, таке її жите. Ні на чім душею відпочити ні давно, ні тепер, ні на далі!... І її долю вважають щасливою! Хоч би хвилиночку справжнього жита — жита думок... За неї віддала-б і вроду, і богатство, і все, все!...

Ох, отсе червоне сьвітло! Яке воно! Нехай тільки один місяць сьвітить сюди. Панна Бетті раптово схопила ся, щоб загасити навісний ліхтар, коли в сю мить двері відчинили ся і висока, огрядна панна, білолиця, черноока, в пишній сукні, зупинилася серед хати вся облита крівавим сьвітлом.

— Де ти, Бетті? Та що з тобою? — здивувалася панна, розглядаючи зворушене личко. — Іди бо у салю! Там, коли тебе нема, твому царюваню доводить ся гірко. Ліна Згірська всіх чарує, а тебе нема. О, яка-ж ти бліда! Се місячне сяєво так погано впливає на тебе.

Перші думки зникли, мов їх і не було. Панна Бетті забула їх, а місячне проміне здало ся зовсім непривітним, навіть неприємним, і вона різким рухом спустила штору, поспішаючи у салю. Місячне сяєво зникло...

---

*) Свояки.

II. У лісі.

Сонце заходило.

Через подвірє панів Марченків дві високі тополі, що стояли біля рундука, вже поклали довгі тіни аж до самих воріт. Вся хазяйська родина зібрала ся пити чай під тією тополею, що праворуч, бо відти добре видно ліс, що обгортав їх хутір і дорогу, яка пролягала поуз ворота. Вигляд був зовсім коротенький і очи зупинялись зараз на високій, зеленій стіні „Великого ліса“.

Панні Христі у сю хвилину (як і завсїди) здавало ся, що ліс заступив їй не тільки синє небо, але й усе житє. Скільки раз не оглядала ся вона, наче сподїваючись знайти просьвіток, та все бачила лиш давно знайому зелену заслону.

За столом панувала тиша. Сухе, похмурне обличє пана Марченка було дуже невдоволене і він мовчав; тому й ніхто не сьмїв вимовити слова.

— Тату — осьмілилась менша дочка Оксана ледве чутним голосом і вся холодїючи від власної сьміливости — коли пошлете за поштою?

— Тоді як буде час! — різко, мов увірвавши відказав батько та відразу допивши склянку, пішов до загонів. У його грудях кипїло. Що се за дівчата — його дочки? Відкіль у їх цікавість до пошти? Що їм вона? Се матусин смак! Йому було так чудно і дико, що вони могли цікавитись, думати, мати свої мрії, свої бажання, як усі люде. Вони?!... Його родина!? Таке!

За столом все-ж панувало мовчанє. Не те, щоб їх стурбував гнів пана Марченка — се не першина, а так було чогось тяжко, тяжко, мов би „Великий ліс“ ще тісніше обступив навколо.

Пані перемивала склянки, панни стали шити. Помалу темніло, скрізь було тихо, спокійно. Лісовий хутір нагадував той став, де чорна вода зовсім зацьвіла і ніколи не ворухнеть ся за стїною густого верболозу. За зеленою заслоною змарніла, зівяла пані, така-ж доля судила ся й її дочкам. А батькови що? Йому вони потрібні, як і все в господі. Се наймички. Ні. Се раби!

Ніхто не заглядав на сей загублений у гущавині двір, мов усіх лякав його мертвий спокій. А коли який подорожний їхав поуз двір і чистий, голосний дзвоник лунав і розсипав ся у листю верхівія, всім ставало сумно, аж моторошно, ніби вони були закуті у темницю. Дзвоник усе тихшав і тихшав, далі зовсім стихав, а зворушений ліс ще довго гомонів про якісь невеселі, гнітючі думи і тоді у йому прокидалось таємне, та все таке-ж пригнічене, несьміливе жите...

— Почта! — побачила Оксана знайомий пакет у руках наймички.

— Се Мусій був на ярмарку і взяв її — сказала дівчина, віддаючи пошту.

Христя швиденько розрізала книжку і стала читати у голос. Се були листи одного українського діяча. Чимсь гарним, рідним повіяло на всіх з того давнього ідейного кола, котре як дійсність вставало перед ними.

— Ото справжнє жите! — вирвалося у Оксани, коли сестра скінчила. Всім відразу стало так тяжко, так пекуче сумно, мов у сих словах вони цілком зрозуміли всю непереможну силу „Великого ліса“, непереможну як смерть, і поруч широку волю і сонце. Але в купі з тим то була і ніяковість, що кожда показала, що дієть ся у неї на серці, а вони всі жили лише у своїх думках...

Вони довго так сиділи. Над верхівіями „Великого ліса“ заблищав тонкий серп місяця. У лісі було непорушно тихо як у домовині. На подвірю спочатку чув ся несьміливий рух, тай він затих, немов усім було страшно віді-звати ся...

Надія К. Кибальнич.

В О Р О Г Н А Р О Д А.

Драма в п'яти актах — Генрика Ібзена.

ДІЄВІ ОСОБИ:

Др. Оттон Штокман, купелевий лікар.

Йоанна, його жінка.

Петра, їх донька, учителька.

Вальтер } їх сини, 10 і 13 літ.
Фредрик }

Іван Штокман, старший брат доктора, бурмістр, директор міського купелевого закладу і ин...

Нільс Ворзе, властитель гарбарні, опікун жінки Штокмана.

Гауштад, редактор } „Народного Післанця“.
Білліні, співробітник }

Гольстер, корабельний капітан.

Томзен, властитель друкарні.

Горожане різних станів. Жінки. Школярі. Події отсього твору відбувають ся в одному побережному місті південної Норвегії.

П Е Р Ш И Й   А К Т.

Комната доктора Штокмана, уряджена і умебльована скромно але гарно. Вечірнє освітленє. Праворуч двоє дверей; задними входить ся до передпокою, передними до робітні доктора. Зараз напроти входу з передпокою є треті двері, що провадять до иньших покоїв. В середині ліворуч стоїть ніч, а трохи ближе наперед софа, над нею зеркало; перед софою овальний застелений стіл. На столі сьвітить ся лампа з прислоною. В заді отворені двері до їдальні; видко накритий стіл і засьвічену лампу.

Перша ява.

Йоанна. Біллінг. Потім бурмістр. Далі Гауштад. Біллінг з серветою під бородою сидить при накритому столі. Йоанна стоїть біля стола і подає йому на тарели великий кусень печені. На иньших місцях при столі нема нікого; накрита порозкидани, хоч і не дуже, як по скінченому бенкеті.

Йоанна. Га, пане редактор, коли ви цілу годину спізнали ся, то мусите вдоволити ся пригріваною вечерою.

Біллінг (заїдаючи). Але мені смакує — смакує!

Йоанна. Ви знаєте, добродію, який мій муж точний в домовому порядку —

Біллінг. Е, се пусте. Мені, так правду сказати, найбільше смакує страва, коли я осібною заїдаю собі.

Йоанна. Аби лише вам смакувало. (Надслухує поворушеня з передпокою). Відай іде ваш товариш.

Біллінг. Мабуть він.

Бурмістр (убраний в пальто, палиця і капелюх у руці). Добрий-вечір, братова!

Йоанна (входячи до комнаты). А, се ви! Добрий-вечір, добрий-вечір! А, се гарно з вашого боку!

Бурмістр. Я от переходжу, а що — (споглядаючи на їдальню). А! Ви маєте гості?

Йоанна (трохи збентежена). Ні... се лише так принагідно. (Швидко). Може й ви зволите дещо також перекусити?

Бурмістр. Я! Ні, дякую дуже красенько. Під ніч тепла печеня — се не для мене.

Йоанна. Та що, от трохи —

Бурмістр. Ні, ні, дякую. Я навик до гербати, зимної печені і до иньшої такої поживи; а вкінці се і здоровійше — ба, і дешевше.

Йоанна (з усміхом). Ну, то ви мабуть уважаєте Оттона і мене марнотратниками?

Бурмістр. О, вас ні, братова; я так не думаю. (Вказує на робітню доктора). Може нема його дома?

Йоанна. Ні, пішов по вечері трохи перейти ся з хлопцями.

Бурмістр (смиючи ся). Се відай з гігієнічних причин. (Надслухує). От мабуть він!

Йоанна. Ні, се ще не він. (Хтось стукає до дверей). Прошу!

Гауштад (входить з передпокою).

Йоанна. Вітайте, вітайте, пане редактор!

Гауштад. Дуже перепрашаю, але я забарив ся в друкарні. Добрий-вечір, пане бурмістр!

Бурмістр (повдоровляє трохи зарозумілим тоном). Добрий-вечір! Ви відай за орудкою?

Гауштад. Щось трохи так. Якась стаття до нашої газети —

Бурмістр. А так. Мій брат мабуть добрий співробітник „Народного Післанця“.

Гауштад. А вже-ж, є на стілько гречний, що коли має дещо подати до загальної відомости, то звертаєть ся до нашого орґану.

Йоанна (до Гауштада). Може zvolите — ? (Вказує в сторону ідальні).

Бурмістр. О, я йому з сього не роблю ніякого закиду, що він пише для того кружка читачів, де надієть ся найти для себе найбільше симпатії. А що тикаєть ся моєї особи, пане редактор, то я маю причини почувати антипатию до вашої газети.

Гауштад. І я так думаю.

Бурмістр. Взагалі в нашому городі живе могутний дух, дух мирного пожиття — добрий, правдиво горожанський дух. А се тому, що нас звязує одна спільна велика справа — справа, що в рівній мірі займає всіх розумних горожан.

Гауштад. Еге, куцелевий заклад —

Бурмістр. А вже-ж. Маємо великий, новий, розкішний купелевий заклад. Побачите, пане редактор: заклад сей буде найважнійшою, житевою підоймою нашого міста. Се сьвята правда!

Йоанна. І Оттон так думає.

Бурмістр. В тих кількох останніх літах до якого незвичайного розвитку дійшло наше місто! Між людьми богатство, всюди жите і рух. Ціна домів і ґрунтів день-у-день росте.

Гауштад. А недостача праці все і все вменшаєть ся.

Бурмістр. І се правда. Добродійні видатки з боку богачів значно вменшили ся, і ще більше поменшають, коли лише в сьому році будемо мати добре літо — коли приїде багато гостей — багато хорих, що вироблять рекляму закладови.

Гауштад. На те є всякі дані, як чую.

Бурмістр. А є! Признаки сього є як найкрасші. День-у-день приходять замовлення на мешканя і ин.

Гауштад. Отже статя доктора була би як раз на часі.

Бурмістр. Чи доктор дав вам знову яку статю?

Гауштад. Він написав її ще в зимі: рекляма для закладу, опис добрих, пригожих санітарних відносин тут у нас. Але я тоді відложив її.

Бурмістр. Мабуть з причини якої малої колючки?

Гауштад. Е, зовсім ні. Лише я думав, що ліпше заждати аж до тепер, до весни; бо тепер починають ся приготовлення до літнього сезону —

Бурмістр. А добре, добре, дуже добре, пане редактор!

Йоанна. А що до справ купелевого закладу, Оттон невтомимий.

Бурмістр. Ну, адже він також є при закладі.

Гауштад. Так, а до того він дав почин до заснованя.

Бурмістр. Він? Так, так! Ну, і я иноді чую, що деякі людці є сього погляду. Одначе, о скільки собі нагадую, то і я в тім усім робив дещо.

Йоанна. А вже-ж, Оттон все про те говорить —

Гауштад. Сього ніхто не перечить, пане бурмістр. Ми знаємо про се всі, що ви, добродію, справу закладу перевели в діло та впровадили в жите. Я хотів

лише сказати, що перша ідея, перший починок вийшов від доктора.

Бурмістр. Справді, мій брат мав багато у своїому життю — теє — ідей. Але аби щось перевести в дійсність, треба иньших людей, пане редактор. Я гадав, що бодай тут в його домі —

Йоанна. Шватре —

Гауштад. Як ви можете думати, пане бурмістр —

Йоанна (вказуючи на їдальню). Прошу, пане редактор, мій чоловік небавом певно прийде.

Гауштад. Дякую... найбільш один кусничок. (Відходить до їдальні).

Бурмістр (трохи притишеним голосом). Справді дивно — сі люде з низших верстов — ніколи не можуть відзвичаїти ся від безтактовности.

Йоанна. Чи ж варто про се думати? Чи ви і Оттон, як брата, не можете поділити ся почестями?

Бурмістр. Аякже, воно ніби так має бути! Одначе не всякому на руку поділ слави.

Йоанна. Хтож вам каже! Адже ви і Оттон так з собою гарно живете! (Наслухує). Ах, се мабуть він! (Іде до дверей передпокою і відчиняє їх).

Друга ява.

Бурмістр. Штокман. Йоанна. Гольстер.
Фредрик і Вальтер.

Штокман (за сценою, сьмієть ся і говорить голосно). А, то ти Йоанно маєш гостя! Ну, і якже тут? Що? Прошу, пане капітане! Так, пальто нехай висить отут... Подумай-но ти собі, Йоанно, я стрінув ся з ним на улиці і взяв його на силу — ніяк не хотів ступити.

Гольстер (входить і здоровить Йоанну).

Штокман (у дверях). Сюди хлопці! Ну, вони знову голодні, як вовки! Ходіть, добродію капітане, покушайте нашої печені! (Іхає Гольстера до їдальні; також Фредрик і Вальтер ідуть туди, поздоровивши бурмістра).

Йоанна. Оттоне, чи ти не бачиш —

Штокман (відвертаючи ся в дверях). А, се ти, Іване? (Іде і подає йому руку). Якже мене се тішить!

Бурмістр. Дарма, я лише хвилинку маю часу —

Штокман. Дурниця! От зараз буде понч. Ти Йоанно не забула про понч?

Йоанна. А якже! Вода небавом закипить! (Іде до їдальні).

Бурмістр. Понч?

Штокман. Так, сідай-но лише; побачиш, як тут вигідно!

Бурмістр. Дякую; я не люблю п'ячити.

Штокман. Але-ж сього не можна найменувати п'ятикою.

Бурмістр. Одначе мені здасть ся — (глядить на їдальню).

Дивує мене, як вони можуть тільки халасувати!

Штокман (затирає руки). А чи се не роскіш бачити, як сі молодці заїдають? Все апетит! Се мені подобається! Без їди і питя нема сили і здоровля! Молоді люде, Іване, се дріжджі для хліба в будущині, бо такі старі хлопці, як ти і я —

Бурмістр. Старі хлопці! Ну, знаєш, по моїй думці, се трохи уличне прізвище —

Штокман. Е! так знову докладно сього не треба брати. Гей, аби ти знав, який я вдоволений... чую себе безмежно щасливим посеред усіх тих зворушень неспокоїного жита! Ах, справді, гарний се час, в яким тепер живемо! Виглядає так, немов би навкруги нас виринав зовсім новий сьвіт —

Бурмістр. Ти так гадаєш?

Штокман. Се правда, ти сього так не можеш бачити, як я. Ти ані ногою далі не ступив! Се насуває на очи сумрак. А я, що всі літа прожив далеко на півночі в моїй самотній закутині, що майже ніколи не бачив чоловіка, котрий міг би сказати мені слово, що мене підбадьорило би — ось тут чую себе немов серед шумного великоміського сьвіта.

Бурмістр. Гм, великоміський сьвіт —

Штокман. О, я добре розумію, що наші відносини в порівнанню до богатьох иньших городів є невеликі. Одначе і тут є жите, рух, поступ; тут можна щось робити і бороти ся, а се найважнійше. (Вличе) Йоанно! Не було тут листоноса?

Йоанна (в їдальні). Ні!

Штокман. Ай Іване, як тут можна дешево жити! Се може оцінити лиш той, кому голодна смерть зазірала в очи, як то було з нами —

Бурмістр. Але —

Штокман. Справді — заглядала! Ти, гадаю, порозумієш, яка була наша доля геть-геть далеко там на півночі; а тепер тут усього маємо доволі! Нині на обід приміром мали ми дику печеню; ба, ще й на вечерю. Може покушаєш? Або бодай зволиш глянути на неї? Ходи —

Бурмістр. Ні, ні! Прошу тебе —

Штокман. Ну, та ходи! Подиви ся бодай, яка гарна скатерть!

Бурмістр. Ей, я вже бачив.

Штокман. А потім сі ляmpi! Се все, як бачиш, заощадила Йоанна з домашніх видатків. Га, чи не робить се чоловікови домашній куток милійшим і дорожшим? Постій-но тут хвилинку... ні, ні, не так... Так! Бачиш... ге, отсе мені осьвітлене! А що, ел'гантско у нас, правда?

Бурмістр. Аякже, коли тільки на такі вибаги вас стати —

Штокман. О так, я тепер можу дозволити собі. Йоанна каже, що я тепер заробляю майже стілько, скілько нам потрібно.

Бурмістр. Майже — а!

Штокман. Чоловік науки повинен по трохи достатно жити.

Бурмістр. Гм, гм —

Штокман. Зрештою, Іване, я не роблю непотрібних видатків. А відмовити собі приємности баченя людей у себе — не можу. Бачиш, се моя житєва потреба. Я, що був так довго відрізаний від усякого товариства, мушу бачити довкола себе людей молодих, веселих, в яких є жадоба праці, — а такими є ті всі, що там заїдають так відважно. Я бажав би собі, аби ти ближше пізнав того Гауштада.

Бурмістр. Гауштад? Ах, так, справді: він оповідав мені, що в сих днях появить ся твоя статя в його газеті.

Штокман. Моя?

Бурмістр. Так, про купелевий заклад. Ти мав її написати ще в зимі.

Штокман. Ага, сеся... так, так!... Ні, я її не дам друкувати.

Бурмістр. Ні? Адже саме тепер для неї найкрасна пора.

Штокман. Твоя правда — між звичайними обставинами — (Ходить по комнаті).

Бурмістр (позираючи на нього). А щож такого незвичайного мають тут тепер наші відносини?

Штокман. Так, Іване, я того зараз тобі ще не можу сказати. У всякому разі ще не нині вечером. Може відносини уложать ся дуже незвичайно, а може буде так, як бувало. Можливо, що се лише уява.

Бурмістр. Те звучить якось дуже загадочно. Може нависли які хмари? Які вони, що ти їх закриваєш? Гадаю, що я, як директор купелевого закладу —

Штокман. А я повинен би гадати, що я, як... Ну, Іване, не берім себе посполу за волосє.

Бурмістр. Се не є моїм звичаєм брати когось за волосє, як се ти любиш висловлювати ся. Одначе мушу доконче домагати ся, аби всі постанови переходили через руки відповідних інстанцій. Я не дозволю ходити кривими шляхами.

Штокман. Чи я коли ходив кривими шляхами?

Бурмістр. Але все таки ти маєш вроджений нахил ходити своєю питомою дорогою, а на те з погляду належного суспільного порядку також нема дозволу. Одиниця мусить підпорядкувати себе загалови, або радше, коректнійше сказати-б: — власти, що має берегти добра загалу.

Штокман. Може й так! Е, чорт бери, що мені до того?

Бурмістр. В тім то все лихо, що ти сього не хочеш порозуміти. Але вважай, бо тяжко відпокутуєш — ранше або пізнійше. Я тебе наминаю! Добра-ніч!

Штокман. Чи ти збожеволів? Ти на зовсім фальшивій дорозі!

Бурмістр. Я на фальшивій дорозі!... А вкінці я собі випрашаю, аби ти мене — (Прощає ся в тими, що в ідальні). Добра-ніч, братова! Поручаю ся! (Відходить).

Третя ява.

Штокман. Йоанна. Потім Гауштад. Біллінг.
Фредрик і Вальтер.

Йоанна (входить до комнати). Вже відійшов?

Штокман. Відійшов і то дуже озлоблений.

Йоанна. Що ти йому, Оттоне, зробив?

Штокман. Та ніщо! Він не має ніякого права жадати від мене, аби я перед ним здавав справу.

Йоанна. Яку справу?

Штокман. Гм, гм; от, полишім се, Йоанно... Дивно, що листиноса не було! (Гауштад, Біллінг і Гольстер встали від стола в їдальні, та ідуть до покою. Незабаром за ними входять Фредрик і Вальтер).

Біллінг (витягаючи рамена). По такій вечері чоловікови якось так, гейби на ново на світ народив ся.

Гауштад. Відай пан бурмістр був нині не в доброму настрою.

Штокман. Причина тому жолудок; не може травити.

Гауштад. Се правда; бо йому в жолудку долотом лежить „Народний Післанець“.

Йоанна. Але ви з ним поводили ся вповні коректно —

Гауштад. Розуміє ся; хоч в сути річи ми лише на якийсь час поскладали оружя.

Біллінг. Поскладали оружя — а, се гарно сказано!

Штокман. А до того треба додати, що мій брат кавалір. Бідний! Не має своєї хати, не має родинного тепла; все і все ніщо иньше, лише якісь справи. А потім ся погана гербата, його одинокий напиток... Ну, хлопці, крісла до стола... А понч буде зараз?

Йоанна (ідуци до їдальні). Зараз, зараз!

Штокман. Прошу, пане капітане, сідайте ось тут коло мене на софі. Такі рідкі гості, як ви... Прошу, сідайте, мої панове! (Сідають коло стола. Жінка Штокмана приносить самовар на підставці, склянки, карафку і иньші такі річи).

Йоанна. Так! Ось тут арак, тут рум... А тут коньяк. Прошу собі брати, що кому до вподоби.

Штокман (беручи склянку). Отсього ми хочемо! (Приладжуючи понч). А потім цигара. Фредрик, ти знаєш,

де стоїть пуделко. А ти, Вальтер, принеси мені люльку. (Хлопці відходять до комнати на право). Е, сей Фредрик колись-не-колись потягне собі цигаро, але я вдаю, мов би нічого не бачив. (Хлопці приносять). Прошу, мої панове! Знаєте, я все з люлькою. Отся люлька була моєю товаришкою в неодній бурливій проїзді геть-геть там далеко на півночі. (Тручаєть ся склянкою). Prosit!... Гай, гай, милий Боже, тепла, вигідна комната — то не пара бурям і хуртовинам. Йоанна (занята роботою). Пане капітане, коли вибираєте ся на широке море?

Гольстер. Мабуть уже на другий тиждень.

Йоанна. Їдете до Америки?

Гольстер. Їду.

Білліні. Отже не будете на виборах?

Гольстер. А, то тут знову будуть вибори?

Білліні. Ви не знаєте про се?

Гольстер. Ні, я тим не займаю ся.

Білліні. Вам байдуже політика?

Гольстер. Так, я на тім не розумію ся.

Білліні. Се нічого; але голосувати ви повинні.

Гольстер. Отже також і ті голосують, що не розуміють права виборів?

Білліні. Не розуміють? Що се значить? Суспільність — се немов корабель. Усі мають помагати йому в його роботі.

Гольстер. Се тут на суші може й добре; але на хвилях могло-б покінчити ся лихо.

Гауштад. Замітне, але й дивне, що всі моряки байдужі до публичного жита.

Білліні. Справді дивно!

Штокман. Моряків треба порівнати з вандрівними птахами; вони всюди найдуть свою хату. Тому то ми, пане редактор, мусимо на иньших звернути головну увагу. Буде завтра що інтересне в „Післанці“?

Гауштад. Розуміє ся. Лише нічого льокального. За те позавтра задумую надрукувати вашу статю —

Штокман. Ага, сю статю!... Ні, ви затримайте ся ще з нею.

Гауштад. Затримати ся? А ми саме тепер маємо в газеті доволі місця, а до того й пора догідна.

Штокман. А якже, якже, се правда, але ви мусите ще здержати ся кілька днів. Причину я скажу вам опісля.

Четверта ява.

Ті самі. Петра.

Петра (в капелюсі і плащи, з купою зошитів під пахою). Добрий-вечір!

Штокман. Добрий-вечір, Петро; ну, прецінь раз! (Взаємні привітання. Петра кладе одіж і зошити на крісло побіч стола).

Петра. Тут у вас весело!

Штокман. Лише тебе нам бракувало —

Білліні (бадьорно). Чи сьмію подати вам склянку пончу?

Петра (приступаючи до стола). Дякую, я собі сама зроблю!

Ви робите мені за міцний... Ага, я маю лист до тата! (Іде до крісла, де поскладала річи).

Штокман. Лист? Від кого?

Петра (шукаючи в плащи). Дав мені його листонос, коли я йшла до школи.

Штокман (встаючи і приступаючи до неї). Ну, і ти приносиш мені його аж тепер?

Петра. Я не мала часу вернути ся! Прошу, ось він!

Штокман (швидко відбираючи лист). Дай-но, дай-но його, дитинко! (Глянувши на адресу). Аякже, се той!

Йоанна. А що, той, на який ти ждав, Оттоне?

Штокман. Так... Я мушу зараз — прошу, Йоанно, сьвітло!

Йоанна. На столику стоїть засьвічена лампа.

Штокман. Добре, добре! Перепрашаю на хвилинку! (Відходить до покою на право).

Пята ява.

Ті самі без Штокмана.

Петра. Мамо, що се може бути?

Йоанна. Не знаю; останніми днями дуже часто допитував ся за листоносом.

Білліні. Відай якийсь славний німецький або англійський купелевий гість —

Петра. Бідний тато! Працює за багато! (Робить собі склянку пончу). Ах, якже мені смакує!

Гауштад. Чи ви й сьогодні вчили у вечірній школі?

Петра (попиваючи з склянки). Дві години.

Білліні. А перед полуднем чотири години в пенсіонаті —

Петра (сідаючи при столі). Пять.

Йоанна. А нині на вечір, бачу, маєш іще задачі поправляти.

Петра. Цілу купу.

Гольстер. Богато маєте роботи.

Петра. О! є! і се тішить мене! А опісля гарна втома.

Білліні. Ви любите се?

Петра. А вже-ж; бо потім так добре спить ся.

Вальтер. Ти мабуть, Петро, маєш багато гріхів на сумління?

Петра. Гріхів?

Вальтер. Аякже, бо ти так дуже працюєш. Я чув, що праця — се кара за наші гріхи.

Фредрик (сьміючи ся). Ей, говори ти собі здоровенький!

Йоанна. Ну, ну, Фредрик!

Білліні. Се досконало!

Гауштад. Ти, Вальтер, не хотів би дуже працювати?

Вальтер. О, ні, ні!

Гауштад. Ба, а щож з тебе буде?

Вальтер. Я найрадше бажав би стати вікінгом!*)

Фредрик. Але-ж вікінги були погане!

Вальтер. Ну і що? То я не можу бути поганином?

Білліні. В тім, Вальтер, я годжу ся з тобою! Я те саме кажу.

Йоанна (даючи йому знак). Одначе ви, пане Білліні, сьогодні не зробили.

Білліні. Ой-йой, чому би ні! Я поганин і величаю ся тим! Побачите, ми небавом будемо всі знову поганами!

Вальтер. А тоді будемо робити всьо, що лише захочемо?

Білліні. Ну, бачиш, Вальтер, що тикаєть ся того —

*) Вікінг — се стародавній, норманський опришок.

Йоанна. Ідїть геть, діти; ви певно маєте виробити ще завданє до школи.

Фредрик. Я хотїв би ще хвилинку лишити ся —

Йоанна. Ти також ні — ідїть разом оба! (Хлопці говорять „добра-ніч“ і ідуть до комнати на лїво).

Гауштад. Чи ви справді вірите, що дітям се шкодить, коли вони прислухують ся таким річам?

Йоанна. Не знаю... але всеж не люблю того!

Петра. Ей, мамо, ви всього жахаєте ся —

Йоанна. Може воно й так, але я того не люблю; бодай не тут у комнаті!

Петра. Так, так: неправда дома і в школі! Дома не годить ся говорити, а в школі треба дозволу!

Гольстер. Ви мусите обріхувати?

Петра. Мушу; ви не знаєте, що ми неодно мусимо говорити, в що самі не віримо?

Біллінг. Безперечно, що так!

Петра. Коли-б я мала спосіб, то я основала би свою школу, а там було би инакше.

Біллінг. О, що до способів — —

Гольстер. Коли ви, панно Петро, щось справді таке задумете, я можу вам на те відступити велику комнату. Мій дїм зовсїм майже порожний, а в партері є простора їдальня, що —

Петра (сьміючи ся). Дякую вам, пане капітане; але з того нічого не буде!

Гауштад. Ні, панна Петра колись певно вступить до громади дневникарів... А прогос: Ви вже прочитали сей англійський роман, що ви обіцяли перекласти для нашої газети?

Петра. Ні, ще ні; та вже ви в означеному часі дістанете сей переклад.

Шеста ява.

Штокман. Йоанна. Петра. Гольстер. Гауштад.

Біллінг. Опісля Фредрик і Вальтер.

Штокман (киваючи листом). От маю щось; се викличе в місті великий інтерес! Новина!

Біллінг. Новина?

Йоанна. Яка новина?

Штокман. Велике відкриття, Йоанно!

Гауштад. Відкриття —!?

Йоанна. То ти се зробив?

Штокман. Так, я, я! (Ходить туди й сюди). Тепер можуть говорити, що то мої примхи — привиди і нісенітні забаганки! Але вони будуть берегти себе! Га-га! будуть стерегти ся!

Петра. Але-ж, таточку, що се?

Штокман. Лише помалу, — дізнаєте ся про все! Ах, шкода, що нема тепер тут мого брата! Аякже, тепер видко, як ми люде наче сліпі кертці проживаємо свої літа —

Гауштад. Та що се таке, пане доктор?

Штокман (стоячи при столі). Чиж не загальний се погляд, що наше місто здорове місце, наче лісковий оріх —?

Гауштад. Розуміє ся.

Штокман. Незвичайно здорове місце — місце, що заслугує, аби його найгорячіше поручувати хорим і здоровим —?

Йоанна. Так, але-ж Оттоне —

Штокман. І чиж ми наше місто дійсно не величали таким перед цілим світом? Чиж я сам не писав брошури і статі за статями в „Народному Післанці“ —?

Гауштад. Ну, так! Щож далі?

Штокман. Сей купелевий заклад, що ми його називали житевим нервом, душею, найважнішим чинником, і Біг-зна ще чим —

Білліні. Я з нагоди одного свята назвав його „серцем“ —

Штокман. Аякже, аякже, пригадую собі. А знаєте, що він в дійсности є, сей великий, величавий, дуже вихвалюваний купелевий заклад, що так багато грошей коштує — знаєте, чим він є?

Гауштад. Ну, чим?

Йоанна. Та кажи вже раз!

Штокман. Цілий заклад — се заравлива яма!

Петра. Купіль, тату!

Йоанна (рівночасно). Наша купіль!

Гауштад (подібно). Пане доктор!

Білліні. Та де там!

Штокман. Увесь купелевий заклад, кажу, се затроєна яма, в найвисшій степені небезпечна для людського здоровля! Увесь сей бруд там в горі в гарбарні — весь, що страшним смородом розходить ся навкруги — те занечищує воду, що водопроводами пливе до купелі; а весь сей поганий затроєний бруд видно наглядно на березі —

Гольстер. Там, де є морські купелі?

Штокман. Як раз там!

Гауштад. Але звідки ви, пане доктор, те все так докладно знаєте?

Штокман. Я робив сумлінні досліди над усіми відносянами! О, мене вже вони занимали від довшого часу! Минулого літа підмітили ми тут між купелевими гостями багато незвичайних хороб — тиф — гастричну лихорадку.

Йоанна. Так, пригадую собі!

Штокман. Тоді гадали ми, що сї гості привезли з собою вже сї недуги; але опісля — в зимі — виринули мені иньші гадки; і тоді зачав я пильнійше обсервувати воду.

Йоанна. І тому ти так невтомно працював!

Штокман (сміючи ся). Невтомно; ой так, Йоанно! Але тут не мав я належних приладів; отже післав проби води до питя і морської води до університету славному хемікови Ніссенови для докладної аналізи.

Гауштад. І тепер дістали ви відповідь?

Штокман (вказуючи на лист). Ось вона! Наглядно доказано, що в воді находять ся гнилі організми — міліони бактерій; а тепер уявіть собі, як се в купели, ба і при питю шкодить здоровлю.

Йоанна. Та ще добре, що ти вчасно підмітив се!

Штокман. Правда?

Гауштад. А що ви задумете тепер робити, пане доктор?

Штокман. Буду заходити ся, аби вода була здорова.

Гауштад. А можливо се?

Штокман. Мусить так бути; бо инакше цілий купелевий заклад пронаде! Нема чого жახати ся! Я вже знаю, що тут треба робити!

Йоанна. Але чому ти Оттоне все те перед нами держав в тайні —?

Штокман. Мусів; чи я мав трубіти по цілім місті, заки сам дійшов до повної певности? Я не дурний!

Петра. Ну, так, але нам —

Штокман. Ніякій живій душі! Можеш завтра перейти ся до „старого борсука“ —

Йоанна. Оттоне —!

Штокман. Ну, ну: та до діда! Старий зачудуєть ся! Він усе говорив, що я непроворний; та і иньші так гадають — я се замітив. Нехай же тепер дізнають ся вони про мене! (Ходить по комнаті і затирає руки). Йоанно, тож то буде метушня! Водопроводи треба буде переносити!

Гауштад (встаючи). Всі водопроводи?

Штокман. Розуміє ся! Вони дуже низько положені; треба їх попереносити на висше місце.

Петра. Отже на ваше вийшло —

Штокман. Ага, чи пригадаєш ти собі, Петра — я писав проти того, коли задумувано будувати. Але тоді ніхто не хотів мене слухати. Я, правда, не жалував радних міста, всипав я їм добру порцію — написав статю про всі вчинки заряду; вже цілий тиждень лежить вона у мене; я лише ждав на се! (Вказує на лист). Але тепер небавом мусять вони мати сей документ! (Іде до своєї комнати і вертає за хвилину з кулою паперів). Дивіть ся! Чотири аркуші густо записані! Ще й сей лист славного хеміка вложу тут... Дай мені яку газету, Йоанно! Треба завинути... добре... так... а тепер дай служниці, нехай зараз занесе до бурмістра!

Йоанна (іде через ідальню і несе папери).

Петра. Тату, а що скаже на се стрійко Іван?

Штокман. Щож він може сказати на се? Він дуже урадуєть ся, що така важна правда виринула на сьвіт.

Гауштад. Чи пристанете на се, пане доктор, що я про се відкрите уміщу маленьку звістку в „Народному Післанци“?

Штокман. Я дуже був би вам вдячний!

Гауштад. Се пожадана річ; чим скорійше дізнає ся публіка, тим ліпше!

Штокман. Аякже, аякже!

Йоанна (входить). Вже полагоджено!

Білліні. Справді, ви, пане доктор, тепер нараз стали першим чоловіком в нашому місті!

Штокман (вдоволений ходить по комнаті). Ей, що там! Я на добрий лад зробив лише свій обовязок! Я лише щасливий винахідник скарбу, більше нічого; а вкінці — поминувши те —

Білліні. Як ви, товаришу, думаєте, чи наше місто не повинно би вшанувати доктора Штокмана походом з факлами?

Гауштад. Гарна гадка! Берім ся зараз до діла!

Білліні. Отже спробуй-но зараз нині завязати комітет. От властитель друкарні Томзен — ви — я — і иньші —

Штокман. Але-ж, дорогі товариші, залишіть ті дурниці —

Гауштад. Пане доктор, хто поклав такі заслуги для родинного міста —

Штокман. Ні, ні; я не хочу нічого й чути про щось таке! Коли-б заряд закладу також забажав підвишити мені пенсію — я не прийму її! Йоанно, даю тобі слово на се: не прийму її!

Йоанна. Добре робиш, Оттоне!

Петра (підносячи склянку). На ваше здоровле, тату!

Гауштад і Білліні. На ваше здоровле, пане доктор, на ваше здоровле! (Тручають ся склянками зі склянкою Штокмана).

Гольстер (тручаючи ся з Штокманом). Нехай се відкрите принесе тобі багато-багато втіхи!

Штокман. Дякую вам, дякую, мої дорогі приятелі! Я чую себе дуже щасливим! Справді, сьвідомість, що поклато ся справдешні заслуги для вітчизни і для співгромадян, се величне чуте! Урра, Йоанно! (Бере її в обійми і крутить ся з нею довкола. Пані Штокманова кричить і намагаєть ся вирвати ся з обіймів. Сьміхи, оплески і многоліття на честь доктора. Фредрик і Вальтер визирають ізза дверей).

Завіса спадає.

ДРУГИЙ АКТ.

Ся сама комната. Двері до їдальні замкнені. Передполудне.

Перша ява.

Йоанна. Потім Штокман.

Йоанна (входить з запечатаним листом у руці, іде до задних дверей на право і стукає). Ти в покою, Оттоне?

Штокман (у своїй комнаті). Так, я тепер лише прийшов!
(Входить). Що там?

Йоанна. Лист від твого брата! (Дає йому лист).

Штокман. Ага! Покажи! (Роздирає швидко куверту і читає).
„Звертаєть ся надісланий рукопис“. (Читає далі тихо).

Гм —

Йоанна. Щож він тобі пише?

Штокман (ховаючи папери до кишені). Каже лише, що коло полудня прийде до мене!

Йоанна. Не забудь лишити ся в хаті!

Штокман. Добре, добре! Я вже повалагоджував усі передполудневі справи!

Йоанна. Я дуже цікава, як він на се задивляє ся!

Штокман. Йому не по нутру, що те відкритє не є його ділом.

Йоанна. І я того бою ся!

Штокман. А по правді він повинен тішити ся... але — Іван ще й того жахаєть ся, що иньші люде також можуть дещо добре вчинити для міста —

Йоанна. Ах, Оттоне, я знаю, як зарадити тому — поділи ся з ним славою відкритя! Можеш сказати, що він тебе навів на сей слід —

Штокман. Нехай буде й так; коли-б лише злomu можна вповні зарадити — все иньше мені байдуже!

Друга ява.

Ті самі. Нільс Ворзе.

Нільс Ворзе (вказує голову через двері в передпокою, роздивляє ся допитливо навкруги, усміхаєть ся незаметно і питає ся лукаво). Чи то правда?

Йоанна (іде напроти нього). Тату! Се ви?

Штокман. А дивіть, тато! Добрий-день, добрий-день!

Йоанна. Та ходіть же, тату!

Нільс Ворзе. А, коли се правда; бо инакше я вертаю назад!

Штокман. Правда? — Що таке?

Нільс Ворзе. А ся нісенітна історія з водопроводами! Правда вона?

Штокман. Так! Звідки ви вже те знаєте?

Нільс Ворзе (входить). Петра, ідучи до школи, влетіла до мене —

Штокман. Ага —!

Нільс Ворзе. Аякже, аякже... і розказала мені... Мабуть вона хотіла насьміяти ся з мене; але сього не видно з її лица!

Штокман. Що таке?

Нільс Ворзе. Ну, ну; годі то кождому дуже вірити; заки чоловік розгляне ся, а його вже добре обмалювали! Чи се дійсна правда?

Штокман. Правда! Але сїдайте, тату! (Садовить його на софі). Чи се не велике щасте для міста?

Нільс Ворзе. Щасте для міста?

Штокман. Так, що я ще в пору зробив се відкритє

Нільс Ворзе. Ну, ну, ну!... Я й не погадав би, аби ви дорогому братчикови могли вчинити таку штуку.

Штокман. Штуку!

Йоанна. Але-ж татку —

Нільс Ворзе (опираючи руки і бороду на палиці, глядить лукаво на доктора). Ну, та як там? Чи не всадив ся там який звівр до рур водопроводів?

Штокман. Аякже, бактерії.

Нільс Ворзе. Ба-бактерії... Гм!... а як каже Петра, то величезне множество тих — бактерий там всадило ся; міліони й біліони й —

Штокман. Ой так, так!

Нільс Ворзе. Одначе ніякий чоловік не може їх бачити — правда?

Штокман. Правда, годі їх бачити!

Нільс Ворзе (здержуючи захриплий, тихий сьміх). А нехай мене грім трісне, коли се не гарна штука!

Штокман. Як ви се розумієте?

Нільс Ворзе. Ви сего ніколи так наглядно не витолкуєте панови бурмістрови.

Штокман. Побачимо!

Нільс Ворзе. Ви справді гадаєте, що він такий дурний?

Штокман. Я гадаю, що ціле місто зсуне ся з глуздів.

Нільс Ворзе. Ціле місто! Може й те правда! Добре!

Нехай дістануть своє, ті панове радні! Е, бо вони хочуть бути проворнійші, ніж ми старі! Вони вигнали мене з міської ради! Так їм треба! Всипте їм, пане

Штокман, огню за обшивку!

Штокман. Але-ж, тату —

Нільс Ворзе. Чуєте, такого некогольного! (Встає). Коли те вчините, що бурмістр разом зі своїми товаришами піде в дубину, то я жертвую зараз для вбогих двіста корон!

Штокман. Ах, се було-б дуже гарно з вашого боку!

Нільс Ворзе. Ну, я так дуже багато, як самі добре знаєте, не маю; то вбогі дістануть на сьвятий вечір сто корон.

Третя ява.

Попередні. Гауштад.

Гауштад (входить з передпокою). Добрий-день! (Пристанув).

О, перепрашаю —

Штокман. Нічого, нічого; прошу ближше!

Нільс Ворзе (з притисненим сьміхом) Сей! І він також?

Гауштад. Що кажете?

Штокман. І він також!

Нільс Ворзе. Ба, я ще питаю ся! Історія ся мусить бути в газетах! Е, пане Штокман, з вас мудрагель! Забери-ж ся ти добре до тих фільзовофів патриційв...

А тепер я відходжу...

Штокман. Ні, ні; полишіть ся ще трохи!

Нільс Ворзе. Дякую, мушу йти. А що тикасть ся лиха, яке ти їм задумаєш зробити — чим завзятійше, тим ліпше... Тобі се нічого не зашкодить... (Відходить).

Йоанна (відпроваджує його до дверей).

- Штокман (усьміхаючи ся). Подумайте собі: мій тесть усій тій справі не вірить!
- Гауштад. А, то він так се розумів?
- Штокман. А вже-ж! Ви також в тій самій справі?
- Гауштад. Аякже! Маєте трохи часу?
- Штокман. Пане Гауштад, для вас маю доволі часу! Прошу!
- Гауштад. Одержали ви вже відповідь від бурмістра?
- Штокман. Ще ні! Він небавом сам сюди прийде!
- Гауштад. Я вчора вечером трохи глибше призадумав ся над тою справою.
- Штокман. Ну?
- Гауштад. Для вас як лікаря і вченого ся справа водопроводів є иньша, а для нас иньша. Я думаю так: ви не вважаєте на те, що ся річ є лише одним огнивом із цілого ланцюха похибок.
- Штокман. А то як? Прошу, пане редактор, сїдаймо... ні, тут на софі — (Гауштад сїдає на софі, доктор на кріслі по другому боці стола). Отже як ви розумієте?
- Гауштад. Ви казали вчора, що вода є затроєна всякими гнилими материями.
- Штокман. Безперечно, вона пливе з затроєного багна там у горі.
- Гауштад. Даруйте, пане доктор, але вона, як гадаю, пливе із зовсім иньшого багна.
- Штокман. З якого иньшого?
- Гауштад. З багна, в якім потонає усе наше суспільне жите.
- Штокман. Пане Гауштад, що се за бесіда?
- Гауштад. Усі городські справи дістали ся лише в руки малої громадки урядників і заскорузлих бюрократів.
- Штокман. Але-ж вони всі не є урядниками.
- Гауштад. Є урядниками, або їх приятелями, або прихильниками. Проводирями є тут лише богачі, люде в старими аристократичними іменами.
- Штокман. Але все таки — се могутні і проворні люде.
- Гауштад. Може сї патриції міста дали доказ своєї могутности і проворности, коли там закладали водопроводи, де вони тепер лежать?

Штокман. Справді, се діло є доказом їх великої глупоти.

Але се якось направить ся.

Гауштад. Думаєте, що ся справа легко здійснить ся?

Штокман. Легко й не легко — але якось воно буде.

Гауштад. Так, коли праса горячо підпоможе.

Штокман. Пане редактор, не треба зовсім тої підпомоги; я певний, що мій брат —

Гауштад. Дуже перепрашаю, пане доктор, але я зазначу тут із свого боку, що я задумую обговорити сею справу.

Штокман. У „Народньому Післанци“?

Гауштад. Так. Коли я обнимав провід редакції, моїм задушевним бажанєм було зломити панованє старих, заскорузлих самолюбів, що загарбали в свої руки усю власть.

Штокман. Адже ви колись-то казали мені, який наслідок се принесло: що „Народний Післанець“ туй-туй був би провалив ся —

Гауштад. І се правда! Тоді мусіли ми поскладати зброю. Острах напав усіх, що коли проводирі міста поломлять собі карки, купелевий заклад не дійде до своєї мети. Але тепер маємо купелевий заклад — отже тих високих паничів нам уже не треба!

Штокман. Не треба! Одначе їм від нас належить ся велика подяка.

Гауштад. Але дякувати їм треба з як найбільше обережною сумлінністю. Та дневникар з моїм народнім напрямом повинен використати, таку нагоду, як нинішня. Треба вже раз сі балаканя про непомильність власти усунути з лица землі. Се треба викоренити так само, як усякі иньші забобони.

Штокман. Що до забобонів — на тім пункті зовсім годжу ся з вами, пане редактор!

Гауштад. Я радив би не наближати ся до пана бурмістра, бо се ваш брат. Але знаєте, правда не зважає ні на що.

Штокман. Розумієть ся... лише — лише —!

Гауштад. Не гадайте про мене щось злого! Я не є більший самолюб, а ні більш ласий на почеси, як иньші люде.

Штокман. Але-ж, добродію, хто се каже?

Гауштад. Як знаєте, я вийшов з народа і мав нагоду пізнати, чого народови треба — отже годить ся, аби і він мав участь у кермованю публичними справами. Лише се причиняє ся до розвитку його здібностей, самосвідомости і його почуття обовязку —

Штокман. Я розумію се дуже добре!

Гауштад. Отже так — а опісля гадаю: журналіст бере на себе тяжку відвічальність, коли залишає добру нагоду розворушити народні маси, сих угнетених менших братів! Я й се добре знаю, що в таборі панів будуть се пятнувати як агітацію, або й ще що иньше таке... Але се мене не здержить від діла! Аби лише мое сумліне було чисте!

Штокман. Зовсім справедливо, зовсім справедливо, пане Гауштад: коли тільки наші сумліня будуть чисті!... Одначе... все таки — ся справа дуже крихка! (Хтось стукає). Прошу!

Четверта ява.

Штокман. **Гауштад.** Томзен входить через двері передпокою. Убраний чорно, скромно, але прилично; на шиї білий шаль; рукавички і фільцовий капелюх у руці.

Томзен (кланяєть ся). Перепрашаю, пане доктор, що я такий сьміливий!

Штокман (встаючи). Ви, пане Томзен —

Томзен. Я —

Гауштад (встаючи). Ви мабуть до мене?

Томзен. Ні, до пана доктора —

Штокман. Отже чим можу служити?

Томзен. Правда се, що мені пан Біллінг розказував, що ви задумете побудувати ліпші водопроводи?

Штокман. Так, для купелёвого закладу!

Томзен. Ага! Коли так, то я хотів сказати вам, що вашу справу я буду як найбільше підпирати!

Гауштад (до Штокмана). Бачите!

Штокман. Дуже красенько дякую, одначе —

Томзен. Адже се відай нічого не пошкодило би, коли-б ми, маломіщане, прийшли до вас бодай з невеличкою

підмогою. А ми є тут у городі компактна більшість, — значить тоді, коли ми хочемо! Все то добре, пане доктор, мати по своєму боці більшість!

Штокман. Безперечно! Тільки я не добачую причини, аби тут сього всього було потрібно! Адже річ ся така звичайна, ясна —

Томзен. О, але все таки воно не пошкодить — я знаю добре наші власти; хто має силу в руках, сей нерадо годить ся на поради, які виринають з иншого боку. Може добре було би оттак трохи задемонструвати —

Гауштад. Зовсім такий самий і мій погляд!

Штокман. Якже ви хочете демонструвати?

Томзен. А вже-ж, що тільки помірковано, пане доктор; я все люблю як найбільше помірковане, бо се найважніша горожанська чеснота!

Штокман. Ну, ну, пане Томзен, ви звісні із свого поміркованя!

Томзен. І надію ся, що слушно... Що тикасть ся водопроводів: вони для нас, маломіщан, мають велике значіне! Купелевий заклад має стати для міста жерелом доходів; із сього жерела задумуємо ми всі жити; найпаче ми, властителі домів. Тому ми дуже бажаємо підпомагати сей заклад. А що я, як голова товариства властителів домів —

Штокман. То що?

Томзен. А крім того член товариства тверезости — ви прецінь знаєте, пане доктор, що я і в тому напрямі діяльний?

Штокман. Знаю, знаю!

Томзен. Отже я маю найкращу нагоду стрічати ся з ріжними людьми. А що мене знають як проворного, спокійного горожанина, тому то я маю тут у місті деякий вплив, щось в роді визначного становища —

Штокман. Я про те все, пане Томзен, дуже добре знаю!

Томзен. Так бачите — мені легко довелось би зладити адресу, коли би справа була дійсно горяча.

Штокман. Адресу?!

Томзен. Ну, адресу подяки від горожан — бо ви покликали до життя дуже важну справу. Розуміть ся, адреса була би в дуже уміркованому тоні, так аби власти і всякі иньші силачі не дізнали якого болю голови. Коли так вчинимо, ніхто не буде міг нічого закинути адресі.

Гауштад. Се ніщо! Можна троха й острійше виступити —

Томзеп. Ні, ні, ні, пане Гауштад! Власти не треба дразнити! Опозиція супроти людей, від яких ми зависимі, не добра. Я в тім маю не аби який досвід; із сього ніколи не буде гаразду. Помірковане, хоча иноді троха й ліберальне висловлюване думок не може ніколи вражати.

Штокман (потрашаючи йому руку). Не знаю, пане Томзен, як і висловити свою радість з того, що співгорожане громадять ся так біля мене!... Може zvolите скляночку шеррі,*) що?

Томзен. Ні, дякую! Я таких напиків не пю!

Штокман. Ну, то може склянку пива —

Томзен. Дякую, дякую; і се ні, пане доктор! Так рано я нічого не споживаю... Одначе тепер мушу йти до міста, аби з деякою частиною властителів домів поговорити і приладити основу.

Штокман. Се справді велика гречність з вашого боку, пане Томзен! Але я зовсім не можу второпати, аби се все було потрібне; я гадаю, що справа сама собою —

Томзен (сьміючи ся). Власти, пане доктор, словнюють свої обовязки троха по медвежому.

Гауштад. Ну, ну, ми завтра в „Народному Післанци“ підбадьоримо їх.

Томзен. Але прошу, не дуже міцно! Вважайте на мою раду; бо я маю багато досвіду із школи життя... А тепер до побаченя, пане доктор! Отже в кожному разі ми, маломіщане, стоїмо за вами наче охоронний мур! Маєте компактну більшість по своїому боці!

*) Sherry англ. = ксерес — вино, шампанське вино в Xeres de la Frontera.

Штокман. Ще раз вам, пане Томзен, дуже красенько дякую! (Стискає йому руку). До побаченя!

Томзен. До побаченя, пане доктор! (Прощаєть ся і відходить, Штокман відпроваджує його аж до дверей передпокою).

Гауштад (до доктора, коли сей вертаєть ся). Ну, і щож ви на те, пане доктор, скажете? Чиж не пора вже раз прогнати сю байдужість і сей острах?

Штокман. Ви про Томзена — ?

Гауштад. Так! І він належить до тих людей, що застрягли в багні; хоч зрештою він також може бути чесний. А таких, як він, у нас найбільше. Усе вертаєть ся, крутять ся на всі боки; зважаючи на се і на те і розмірковуючи все, не можуть зробити ані одного-однієнького кроку наперед.

Штокман. Але мені здаєть ся, що Томзен — се чоловік з добрими переконаннями.

Гауштад. Є річи, які я ще висше ціню: рішучість і мужеська відвага!

Штокман. Гм — і се правда!

Гауштад. Саме тому я хочу використати нагоду, аби збудити ліпших із сну і застою. Обожане авторитету треба вже раз тут у нас викоренити. Цілу сю справу з водопроводами мусимо нашим співгорожанам, що платять податки, представити в як найяркійшій освітленю.

Штокман. Добре; коли гадаєте, що се буде найліпше для громади, то я не маю нічого проти того; одначе не скорше, доки не поговорю з моїм братом.

Гауштад. Я в кождому разі напишу тимчасом статю до „Народного Післанця“. А коли бурмістр не згодить ся на ваші внесеня — ?

Штокман. Як ви можете щось таке думати?

Гауштад. Воно справді так може бути! А що тоді?

Штокман. А тоді обіцюю вам — (раптом) Тоді надрукуєть мою статю в „Народному Післанці“!

Гауштад. А що, можу?!

Штокман (даючи йому рукопись). Маєть статю; можете її тепер от узяти з собою.

Гауштад. Дякую, дякую! А тепер до побачення, пане доктор!

Штокман. До побачення, пане Гауштад!... Побачите, що всьо буде добре, дуже добре!

Гауштад. Гм, побачимо... (Прощаєть ся і відходить через передпокій).

Штокман (іде до дверей їдальні і заглядає). Йоанно!... Ах, ти вже тут, Петро?

Пята ява.

Штокман. Петра. Потім Йоанна.

Петра (входячи). Уже; вертаю із школи!

Йоанна (входячи). Його ще нема тут?

Штокман. Івана? Ні; але я тут в редактором позалагоджував ріжні справи. Він дуже владуваній із мойого відкриття. Бачиш, воно має більше значіне, ніж я в початку думав. До моеї розпорядимости віддав свою газету, коли-б мене стрінули які перепони.

Йоанна. Чи тобі справді потрібно газети?

Штокман. Ні, ні! Але все воно чоловіка підбадьорить, коли має по свойому боці ліберальну, независиму газету. А подумай собі: також голова товариства властителей домів був тут перед хвилию.

Йоанна. Так! Чого він собі бажав?

Штокман. Заявив охоту також підпомогати мене. Всі хочуть дати мені підмогу, коли-б які перепони позаходили! Йоанно, знаєш, кого я маю за собою?

Йоанна. Кого маєш за собою? Ні! Ну, кого?

Штокман. Компактну більшість.

Йоанна. А, так! Чи добре се, Оттоне?

Штокман. Ай, ти, ти! Розуміть ся! (Ходить вдоволений по комнаті і втирає руки). Гей, гей, яка се втіха, коли є съвідомість, що по братньому рука в руку йде ся із своїми співгорожанами до мети!

Петра. І робить ся стілько доброго і користного!

Штокман. Аякже, і то ще для вітчини!

Йоанна. Хтось дзвонить.

Штокман. Се він! (Чути стуканє). Прошу!

Шеста ява.

Попередні. Бурмістр.

Бурмістр (з передпокою). Добрий-день!

Штокман. Ах, се ти, Іване!

Йоанна. Добрий-день, шваґре! Що чувати?

Бурмістр. Дякую, та нічого! (До доктора). Я одержав по урядових годинах вчера вечером письмо від тебе в справі водопроводів купелевого закладу.

Штокман. Ну? І прочитав його?

Бурмістр. Так!

Штокман. І щож ти на те?

Бурмістр (гляди́ть допитливо). Гм —

Йоанна. Ходи, Петро! (Іде з Петрою до комнати на ліво).

Сема ява.

Штокман. Бурмістр.

Бурмістр (по короткім мовчаню). Чи справді потреба було тої роботи поза моїми плечима?

Штокман. А вже-ж, доки я не мав абсолютної певности, то мусів —

Бурмістр. А тепер гадаєш, що вже її маєш?

Штокман. Ну, ти мабуть знаєш про се найліпше!

Бурмістр. Чи ти задумаєш сей акт передати купелевому зарядови як офіціальний документ?

Штокман. Так! Щось треба з сею справою зробити; і то як найскорше!

Бурмістр. Ти уживаєш, як звичайно, дуже міцних виразів у своїй статі. Між иньшим кажеш, що ми даємо купелевим гостям ненастанну отрую.

Штокман. Але-ж Іване, може знаєш яке лагідні́йше слово на те? Погадай лише собі: затроєна вода, так до купелі, як і до пиття! І се для хоровитих бідаків, що в найліпшій вірі поручають нам себе і віддають останній свій гріш, аби знову прийти до здоровля!

Бурмістр. А потім доходиш у своїх висновках до такого результату: ми мусимо побудувати кльоаку, котра могла би приймати весь сей видуманий бруд там

з гори; а також, кажеш, треба перенести водопроводи.

Штокман. Так, може ти знаєш дати яку иньшу раду? Бо я не знаю!

Бурмістр. Я навідав ся нині перед полуднем до міського архітекта і тоді повернув я — так пів жартом — розмову на сі твої внесеня, як щось таке, що колись опісля можна би взяти на розвагу.

Штокман. Ага, колись опісля!

Бурмістр. Він насміяв ся з моїх проєктованих екстравагантцій і зовсім природно. Чи ти завдав собі труду подумати про те, скільки коштували би сі проєктовані зміни? По поясненнях, які я дістав, то видатків правдоподібно було би на двіста тисяч корон.

Штокман. Так багато!

Бурмістр. Аякже! Та тут ще щось гірше насуваєть ся! Робота протягнулась би найменше два роки!

Штокман. Два роки, кажеш? Два повні роки?

Бурмістр. Найменше! А щож за той час вдіяти з купелями? Може застановити? Ну, бо нічого иньшого нам не линаєть ся. Або гадаєш, що тут завитає до нас бодай один купелевий гість, коли пійде чутка, що вода небезпечна для здоровля?

Штокман. Але-ж Іване, та в тім же вся суть річи!

Бурмістр. І се все тепер, саме тепер, коли заклад доходить до повного розвитку і слави. Адже і в наших сусідних містах можна побудувати морські купелі; так ти думаєш, що вони не доложать усяких старань, щоби заманити до себе як найбільше число гостей? Доложать, будь певний! Щож тоді з нами? По всякій імовірности муїли-б ми розпроцати ся з закладом, що нас коштував стілько; а тоді ти був би причиною руїни нашого міста.

Штокман. Причиною руїни — я —!

Бурмістр. Успішна, повна розвитку будущина нашого міста є в купелевому закладі. Так, чи ні? Ти се так само добре бачиш, як і я?

Штокман. А щож по твоїй думці треба зробити з сею справою?

Бурмістр. Я з твоєї розвідки не міг набратм такого пересвідчення, щоби відносини купелевого закладу були такі грізні, як ти се представляєш.

Штокман. Вони мабуть ще гірші! Або такими будуть в літі, коли настануть горачі дні.

Бурмістр. По моїй думці, як я вже сказав, ти малюєш се дуже чорно. Добрий лікар повинен знати спосіб, як помаленьки відвернути всі шкідні впливи і зарадити, коли вони почнуть виринати.

Штокман. Отже?... Щож далі — ?

Бурмістр. Урядження водопроводів покінчені і тому то з сего боку треба на них дивити ся. Та імовірно й дирекція не залишить узяти свого часу сю справу на розвагу і о скільки стане на се грошей, поробити деякі улїпшення.

Штокман. І ти гадаєш, що я на такий підступ згоджу ся?

Бурмістр. Підступ!

Штокман. А щож? Се був би підступ, обманство, брехня, ба, майже публичний злочин проти цілої суспільности!

Бурмістр. Я вже тобі казав, що не можу повірити, аби тут справді була така небезпека.

Штокман. Ні?! І се можливе? Моє представленє тої справи є таке наглядне, правдиве і справедливе! Ти се сам дуже добре розумієш, Іване; лише не хочеш того признати. Твоє се діло, що купелевий заклад і водопроводи там побудовано, де вони тепер стоять; се — твоя погана похибка, до якої не хочеш признати ся. Ба, гадаєш, що я не знаю тебе?

Бурмістр. А хоч би і так було? Коли пильную своєї поваги, то роблю се для справи нашого народа. Без морального авторітету не міг би я так кермувати справами, як сего домагаєть ся добро загалу. Так в тої, як і з иньших причин буду заходити ся, аби твоя статя не дістала ся в руки купелевого заряду. В інтересі загалу ся справа мусить лишити ся між нами. Опісля я її сам піднесу і без гомону переведемо

її в діло; але нічого, навіть найменша крихіточка не сьміє дістати ся до прилюдної відомости.

Штокман. Ой Іване, ти вже того не спиниш!

Бурмістр. Мушу перенкодити і таки перенкоджу!

Штокман. Але-ж дарма, пусте; вже багато людей знає про се!

Бурмістр. А, то вже знають про се і чужі люде? Хто? Чи не панове з редакції „Народного Післанця“, ті, що —?

Штокман. Аякже, знають і вони. Ліберальна, независима преса заходить ся вже, аби ви сповняли свої обовязки.

Бурмістр (по короткім мовчаню). З тебе, Оттоне, дуже нерозважний чоловік! Ти не подумав, які се наслідки може мати для тебе самого.

Штокман. Наслідки? Для мене?

Бурмістр. Для тебе і для твоїх — аякже.

Штокман. Що ти хочеш сказати?

Бурмістр. Гадаю, що я тобі все як брат помагав, дораджував.

Штокман. Так, се правда! І я тобі за те дуже вдячний!

Бурмістр. Я не домагаю ся від тебе подяки. В частині я був примушений також до того моїми особистими справами. Я все надіяв ся, що, поліпшаючи своє економічне становище, ти будеш держати ся в поміркованих межах.

Штокман. Що? Лише для своїх користей —!

Бурмістр. Кажу, в частині. Се страшна річ для урядника, коли його свояки безнастанно компромітують себе.

Штокман. І ти думаєш, що я таке саме роблю?

Бурмістр. Дарма, але на жаль, воно так є... хоч ти може сього й не знаєш. Ти чоловік неспокоїної, бурливої, ворохобної вдачі. А потім у тебе є нещасливий нахил прилюдно писати про всякі можливі й неможливі річи. Аби лише яка гадка засвітала в твоїй голові — ти зараз мусиш впарити газетярську статю, або навіть цілу брошуру.

Штокман. Правда, але-ж се обовязок кожного горожанина поділити ся з публікою, коли має яку нову гадку!

Бурмістр. Ах, на що публіці нових гадок? Їй дуже добре із старими, признаними гадками, які вона вже має.

Штокман. І ти кажеш се так — зовсім отверто!

Бурмістр. Так! Раз мушу з тобою говорити щиро. Доси я се оминав, знаючи про твою вразливість; але нині мушу тобі сказати правду, Оттоне. Ти і в гадці не маєш, яку собі шкоду робиш своєю нерозважною безоглядністю. Голосиш скарги проти наставників, ба навіть проти уряду — кидаєш йому в лице громи, — говориш, що тебе гнетуть, переслідують! Та чиж можеш ти — такий ворохобний горожанин — чого иншого ждати?

Штокман. Що — я ворохобник?

Бурмістр. Так, Оттоне, ти дуже ворохобний співробітник. Я се добре відчув і підмітив. Ти гадаєш, що крім тебе нема вже нікого висшого. Зовсім забуваєш, що ти своє становище купелевого лікаря маєш завдячити мені —

Штокман. Ні, воно правно належало ся мені, мені і нікому иншому! Бо я перший прийшов на гадку, що місто може стати славним купелевим місцем; я сам один думав про се тоді. Довгі літа стояв я осібняком — довгі літа мусів я сам один бороти ся за права сеї думки; я писав і писав —

Бурмістр. Я не перечу сего. Але тоді не була на се догідна хвилина. Ну, та ти не міг сего належно оцінити там у своїй далекій закутині. Коли наблизилася догідна пора, тоді я — разом із иншими — взяв сю справу в свої руки.

Штокман. Так, аби величний мій плян вивернути до гори ногами. Тепер видко, які проворні люде були в вас.

Бурмістр. По моїй думці тепер лише видко, що тобі забагає ся газетярської гадини для своєї ворохобної вдачі. Ти хотів би троха покусати своїх наставників — се твоя давня-давня привичка. Ти не хочеш мати над собою ніякого авторитету; ти з презирством глядиш на кожного, хто займає становище висше від тебе; ти вважаєш його своїм особистим ворогом і проти

нього кожда збруя для тебе добра. Та тепер я звернув твою увагу на се, що ти інтереси цілого міста — ба, також і свої — женеш на загладу прискореним темпом. І тому то я кажу тобі, Оттоне: з невимомливою суворістю стояти-му при своїх вимогах, які тобі задумую поставити.

Штокман. Ну, які-ж се вимоги?

Бурмістр. Коли ти був такий щирий і зволив говорити з непокликаними про сі невиразні відносини, хоч вони як урядова тайна не повинні бути розголошені на всі кінці сьвіта — то годі їх уже прицитькати. Небавом зачнуть ходити різні поговірки, а злобні люде ріжними додатками і перекрученнями заєдно додавати-муть їм нової поживи. Тому потрібно, аби ти прилюдно виступив сам проти таких поговірок.

Штокман. Я? Що? Я тебе не розумію!

Бурмістр. Можна надіяти ся, що ти при другім розсліді дійдеш до висновку, що справа зовсім не така грізна, як ти спершу думав.

Штокман. Ага — ти на се чекаєш!

Бурмістр. Можна надіяти ся, що ти маючи довіре до заряду публично заявиш, що сей з повною сумлінністю забере ся до діла, аби усунути всякі ненормальности.

Штокман. Так, але ви ніколи не зможете сього вчинити, доки будете вживати лукавих штучок. Отсе моя тривка, невідступна гадка, Іване —!

Бурмістр. Тобі, як урядникови, не можна мати якихсь своїх осібних гадок.

Штокман (зачудуваний). Мені не можна мати —?

Бурмістр. Кажу, яко урядникови. Як приватна особа — а, се иньша річ. Але як зависимий купелевий урядник не маєш права висловлювати таких гадок, що є противні твоїм наставникам.

Штокман. Е, добродію, ви далеко зайшли! Я яко лікар, яко учений не мав би права —!

Бурмістр. Справа, про яку тут іде річ, не є чисто наукова; се радше скомбінована, технічно-економічна квестія —

Штокман. Ах до чорта, се мені зовсім байдуже! Я признаю для себе свободу, висловлювати свою гадку про всі можливі квестії сего сьвіта!

Бурмістр. Прошу. Лише не про купелевий заклад — я забороню тобі се.

Штокман (майже з криком). Ви мені заборонюєте! Ви! Люде, що —!

Бурмістр. Я тобі заборонюю — я, твій найвисший наставник; а коли я тобі що заборонюю, — твій обов'язок — слухати.

Штокман (здержуючи себе). Іване — справді, коли-б ти не був моїм братом —!

Осьма ява.

Штокман. Бурмістр. Петра. Йоанна.

Петра (відчиняючи несподівано двері). Тату, ви не можете сього дарувати!

Йоанна (ідучи прискорено за нею). Петро! Петро!

Бурмістр. Ага, нас підслухали!

Йоанна. Се було злишне; ви говорили так голосно, що — Петра. Аякже, так що я чула.

Бурмістр. Ну, та вкінні для мене се ще й лінше —

Штокман (підходячи ближше до нього). Ти говорив про заборону і послух —!

Бурмістр. Ти приневолював мене говорити з тобою в таким тоні.

Штокман. Отже я маю в публичній заяві самого себе бити в лице?

Бурмістр. Ми вважаємо се доконечно потрібним, аби ти подав до прилюдної відомости таку заяву.

Штокман. А як я не послухаю?

Бурмістр. Тоді ми, аби втихомирити публіку, видамо самі заяву.

Штокман. Добре. А тоді я виступлю прилюдно проти вас. Я стою міцно при своїй постанові; докажу, що по мойому боці правда, а по вашому неправда. А щож тоді — що тоді ви вчините?

Бурмістр. Тоді я вже не буду робити ніякої перепони, аби ти дістав раз на все відпустку.

Штокман. Що —!

Петра. Тату — відпустку!

Йоанна. Відпустку —!

Бурмістр. Так, відпустку з уряду купелового лікаря. Я чую ся спонуканим як найскорійше вчинити те.

Штокман. І ви зважились би на те!

Бурмістр. Адже ти сам приневолюєш нас до того.

Петра. Стрийку, такий вчинок проти чоловіка, як сей проти батька, обурить кожного!

Йоанна. Петро!

Бурмістр (глядячи на Петру). А, отут, як бачу, всі дозволяють собі вже висловлювати свої погляди. Ну-ну! (До Йоанни) Братова, ви мабуть тут дома найрозумнійші. Ужійте всего свого впливу на те, аби переконати вашого чоловіка, які наслідки буде мати його діло так для родини —

Штокман. Моєю родиною нехай ніхто не журить ся крім мене —

Бурмістр. Так для родини, як і для нашого міста.

Штокман. Я, я один хочу правдивого добра для міста! Хочу викрити ненормальности, які скорше або пізнійше виринуть на сьвіт божий. О, тоді покажеть ся, хто з нас обох справді любить наше родинне місто.

Бурмістр. Ти, що в сліпим своїм завзятю хочеш відобрати городови найважнійше жерело доходів —

Штокман. Але-ж чоловіче, се жерело затроєне! Чи ти збожеволів! Ми торгуємо тут брудом — се жерело наших приходів! Ціле наше сите суспільне жите бере свою поживу з брехні.

Бурмістр. Видумка — або ще щось гірше. Хто виступає з такими гарними інсинуаціями проти свого міста, сей є ворогом суспільности.

Штокман (приступаючи до нього). І ти важиш ся —!

Йоанна (стаючи швидко між ними). Оттоне!

Петра (міцно захопивши батька за рамена). Тату, дайте спокій!

Бурмістр. Я не хочу себе тут дати на поталу диким, невгамованим інстинктам. Я вже остеріг тебе. Подумай же добре, що ти винен собі і родині! Поручаю ся! (Відходить).

Девята ява.

Штокман. Йоанна. Петра. Відтак Фредрик і Вальтер.

Штокман (ходить по комнаті). І я маю се все терпіти!
У своїй власній хаті!

Йоанна. Сором —

Петра. О, я тому стрийкови —!

Штокман. Але моя вина! Треба було з ними давно вже впорати ся, а тоді було-б инакше!

Йоанна. Ой Оттоне, за твоїм братом сила —

Штокман. А за мною право —!

Йоанна. Так, так, право, право! Що значить право без сили?

Петра. Мамо —!

Штокман. Що? У вольній суспільности право не є силою?

Йоанна. Але подумай собі, коли ти дістанеш димісію: твоя родина, твої діти —

Петра. Мамо, не думайте заєдно при всім найперше про нас!

Штокман. Отже сей ганебний острах має зведіти мені вклонити ся мойому братчикови і його поганим прихильникам, а правду потоптати ногами! Тоді-б я мусів раз на все розпрощати ся з щасливими хвилинами в житю!

Йоанна. Не дай Боже нам того щастя діждати, яке нас стріне, коли ти не покинеш свого діла. Тоді опинимо ся на леді. Повернемо знову до нужди, в якій ми жили давнійше. Не забувай сего, Оттоне; надумай ся добре, на чім стоїмо!

Штокман (з тяжкою внутрішньою мукою затискає п'ястуки). І ся машинка від актів зважила ся так грозити вольному, чесному чоловікови! Ах, се мабуть кінець світа, Йоанно!

Йоанна. Справді погана річ таке робити. Але тут на землі треба перетерпіти неодну несправедливість... Глянь на дітей, Оттоне! Глянь на них! Що стане ся з ними! Ах, ні, ні; твоє серце спинить тебе від такого діла —

Вальтер і Фредрик (увійшли в тій хвилі з книжками).
Штокман. Мої діти —! (Стає раптом, наче в якою ясною, міцною постановою). Ні, а хоча-б цілий сьвіт провадив ся: ніколи і ніколи не зігну свого карку в соромне, ганебне ярмо! (Іде до своєї комнати).

Йоанна (іде за ним). Оттоне, що ти задумуєш робити!?
Штокман (у дверях). Хочу зберегти для себе право: глянути отверто моїм дітям у очи!

Йоанна (розплакала ся). О, Боже, нехай буде над нами Твоя сьвята воля!

Петра. Мамо, не плачте! Тато лише се робить, що мусить робити! (Хлопці зачудувані питають, про що іде річ; Петра велить їм мовчати).

Завіса спадає.

(Конець буде).

Переклав

Ю. Клім.

ІЗ ОПОВІДАНЬ ОССІТ.)*

I. Падучі зорі.

Lieben und Untergehen, das
reimt sich seit Ewigkeiten.

F. Nietzsche.

Вечеріло. Захована в глибокім фотелі, одним з тих вигідних меблів, що так і вкривають, так і обіймають вас, в будуарі цілком білим мов сніг, коли би сніг був теплий, вона поринала в мріях.

Все було біле довкола неї, і дуже м'яке, і гарне — і все те було подібне до неї. Вона підперла голову рукою — подібна до блідої рожі, до дуже рідкої, виїмкової рожі, ніжної і білої, незвичайно білої, без рефлексів — а на її лиці тільки її великі зеленкуваті очі були одинокою барвистою плямою.

---

*) Оссіт — псевдонім молодого французького писателя чи писательки, що здобула собі в остатніх роках досить видне місце в літературі. Оссіт пише мало; оповідане „Ilse“, збірка новель „A quoi bon?“ і друга, торік видана збірка „Il n'y a plus d'Illes Bienheureuses“ — ось і весь її дотеперішній літературний доробок. Її літературна фізіономія цікава тим, що лучить у собі французьку грацію, тонкість і ясність рисунка з тужливо песимістичним світоглядом Ніцше, але без його цинізму, брутальзму та фальшивого аристократизму. Оссіт нагадує троха А. Доде, тільки без його гумору і блискучої фантазії. Подаємо тут перекладом пару її ескізів, винятих із остатньої збірки. *I. Фр.*

Обік неї лежало кілька книжок і газета з нинішньою датою, п'ятниця 13 падолиста. Вона розвернула її; від самого ранку то за візитами то за кухнею вона весь день не мала часу прочитати газету.

Вона перебігла очима зміст:

З товариства.

Новини з заграниці: з Бразилії.

Палата послів: підмога для опери.

Всячина: Падучі зорі.

І нараз ті остатні слова розбудили в її пам'яті щось таке, що дуже сильно зацікавило її.

Падучі зорі!... Нараз вона побачила себе маленькою дівчинкою, в піковій суконьці, в панчішках і з старою нянькою, що її звали Христиною. І вона ще тямить дуже добре те фантастичне оповіданє, що чула на сю тему від своєї сестри Вероніки, тепер уже покійної.

Як глибоко вона вірила тоді в таємничу силу паду-чих зірок! Ся віра тепер викликала усміх на її уста. Треба побажати собі щось: приміром, наїсти ся майбутнього літа багато суниць або зробити ся щасливою властителькою забавки з Синім Карликом, або висловити яке будь подібне і рівно важне бажанє. Тільки — і се був головний сук — треба висловити се бажанє як раз у тій хвилині, коли паде зірка. Вона докладно пригадує собі, як одної ночі вона встала в довгій сорочці, що тягла ся аж по землі, такій, у яку обвивають зовсім маленьких дітей і обвинувши нею свої малюсінські голі ніжки, тихенько, з обережністю Індіянина і з незвичайними хитрощами, вчитаними з книжки — оповіданя повного всяких страховин про Червоношкурин — висмикнула ся з ліжка і відістала ся аж на терасу. Там, захищена від усякої безпосередньої небезпеки, вона взяла ся вартувати. Один пан при вечері сказав, бачите, що особливо в отсю падолистову ніч зорі будуть падати густо, як дощ.

Вона ждала добрих двадцять мінут, муркочучи весь той час мов тиху молитву предмет свого бажаня, щоб не проминути відповідну хвилину. Бо коли запізниш ся хоч на одну секунду, то всі слова не здадуть ся ні на що і вимовлене бажанє не сповнить ся.

А вона не хотіла бажати собі нічого дитячого, як се чинила її сестра або її приятелька Клярісса. Ні, її замисли сягали вище. „Хочу бути гарною!“ Вона повторила те речення може з яких п'ять сот разів.

Сумовитий усміх промайнув по її устах.

Як же-ж то сварили на неї другого дня, коли побачили у неї страшну простуду; вона в кінці признала ся до свого проступка!

Але якже-ж то байдужно, зовсім стоїчно і спокійно перенесла вона довгі докори Христини і навіть жорстоку конфіскачу улюблених книжок Іюстава Емара! Не вважаючи на ніщо, в глибині душі вона була вдоволена, була певнісінька, що її бажання сповниться ся, бо-ж нарешті, насилу дождавши ся, вона побачила, як падала одна зірка, гарна та пишна, білява зірка. Вона вирвала ся з самого вершка неба і зачеркнула чудовий, широкий лук! І як раз, точнісінько в тій самій хвилі вона вимовила: „Хочу бути гарною!“

Тепер се певне. Її маленьке сердечко наповняло ся гордощами. Вона буде гарна, гарна як її велика кузінка, ота славна Льора, котру подивляють усі. І її також подивлятимуть усі. І вона також буде королевою балів, так само як Льора, а може ще й більше, бо-ж тут зорі, могуті, неохибні зорі наділяти-муть її своєю красою! А се було її найвище бажання, її найвища мрія.

Вона ще раз усміхнула ся сумовитими устами, дегенькою іронічною усмішкою.

І справді так воно стало ся! Її бажання сповнило ся. Вона зробила ся дуже гарною, була королевою незлічимох балів, мала великі успіхи...

Вона взяла ся читати статтю на третій сторінці.

— Як дивно — думається їй — се як раз той сам вечір, із 13 на 14 падолиста. Сьогодні як раз п'ятнадцять літ...

І ще раз її мрії приймають виразні риси. Але вона вже не думає про свої дитячі літа, вона думає про сучасне.

Вона підняла ся і наблизилася до вікна, але з вікна не було добре видно неба за високими супротилежними

домами. От тим то вона відчинила скляні двері і вийшла на балкони.

В її голові мигнула думка:

— Коли-б я ще сьогодні вірила сему, чого бажала-б я собі сего вечера?

Вона зітхнула. Перед її увагою промайнуло її жите: її шлюб уладжений так, як се випадало її батькам, а далі оте жите безбарвне, одностайне, пусте, без любови і без принади.

Не вже-ж вона не любила нікого? ніколи?

Її серце починає бити троха живійше. „Він“ дуже принадливий... Вона бачить перед собою усміх його синіх очей.

Та враз їй робить ся якось ніяково — так само, як і кождий раз, коли він дивить ся на неї. Його очи такі гарні... а проте в них є щось... щось черстве, холодне і жорстоке.

Вона глядить на небо.

— Чого-б бажала я? — думаєть ся їй. І вона чує, як у її серці знов оживає віра, те чудове дитяче віруванє, воно вернуло — могутне, самовладне, чарівливе.

Але всі звізди, бачить ся, стоять недвижно, тільки тремтять крихітку промінєм.

— Чого-б я бажала?... Щоб він усе любив мене?... Ні, щоб він на правду любив мене!... Бо чому-ж він не прийшов учора?

І вона звільно нахиляєть ся на балюстраді і не бачить зірки, що мигнула і впала.

Потім знов починає думати:

— Так, він любить мене, про се нема сумніву... Але його очи такі холодні!...

І нараз її душу обгоргає смуток.

— Я дуже нещаслива! — думаєть ся їй.

І нараз перед нею немов розпанахано заслону.

— Хочу бути щасливою!... Ось чого треба бажати.

І ось вона повторяє, повторяє ненастанно:

— Хочу бути щасливою!

Велика, розкішна надія надихає її, бо-ж зорі не брешуть!

І ось нараз ціле небо, бачить ся, западало незлічними іскрами, що тремтять і літають; одна за одною вони описують луки, довгі, граціозно вигнуті луки.

Упосна радіщами вона простягає обі руки, нахиляє ся. „Хочу бути щасливою!“ шепче вона. Її очи блищать, а довкола уст мигоче щось мов щастє вічності.

Вона нахиляєть ся, нахиляєть ся, раз-у-раз шепчучи немов магічне заклинанє: „Хочу бути щасливою!“

І ось нараз вона тратить рівновагу і вісковзуєть ся в безодню, мов велика біла птаха.

Зорі, бачите, не брешуть ніколи!

Вона навіть не скрикнула, майже легенько вдарилась об острій камінь, від чого у неї на виску виступило кілька червоних крапель — і се була знов таки одинока кольорова пляма на її лиці, бо її великі зеленкуваті очи були затулені.

Зрештою вона зовсім не мучила ся і не покалічила ся. Вона так і лишила ся дуже гарною, а на її устах заховав ся усміх екстази.

Одна бабуся, що йшла обік і була дуже забобонна, присягала ся, що се стало ся тому, „бо сьогодні маємо п'ятницю і д. 13“.

II. Іронія.

Rien nesert de rien. Et d'abord il n'y a rien. Cependant tout arrive, mais cela est indifférent.*)

Th. Gautier.

Усякий раз, коли іронія долі являєть ся мені виразно, в різкім образі, мені згадуєть ся той бідний хлопчище Люї Крессоль.

Се було в часі розрухів, яких наробив був у Альжирі Бу-Амена. Я був тоді поручником при другім полку стрільців у Африці.

*) Ніщо не впливає ні в чого. І в початку нічого нема. А тимчасом усе трапляєть ся, але се байдуже.

Одного дня надійшов наказ вирушити як стій, щоб гонити ворога до Ель-Уед-Фенді. Ми подали ся в дорогу і машерували звільна, широкою стрічкою, не зупиняючи ся три дні і чотири ночі. От тоді то, в часі того безконечного походу я пізнав історію Люї Крессоля.

Він мав 20 літ а виглядав на 15, був дуже малий, саме тільки, що дійшов до військової міри, дуже тонкий, в золотавим волоссем, мов у дівчини, з гарними румянцями, котрих навіть африканське сонце не встигло присмалити, і з великими синіми, задуманими очима. Він був дуже чемний, надзвичайно чемний — річ сьмішна у африканського стрільця. Його лице мало завсїгди якийсь вираз, що не тут його місце, що се хтось на сьміх перебраний за вояка і висаджений на великого, білого коня. А що у него ще більше ніж у иньших було охоти до снана, то я поставив свого коня обік його і ми в ночі почали балакати.

— Ну, Крессоль, швидко ти будеш вільний — мовив я.

— Так, пане поручнику. От то моя бабуся буде тішити ся!

Я запитав його: — А щож ти робитимеш, коли будеш вільний?

Його дитяча постать набрала якогось урочистого виразу і він промовив дуже поважним голосом:

— Я одержу спадщину, пане поручнику.

Ся відповідь розвеселила мене дуже. Я нодумав, які то ріжні пропорції приймає одна і та сама річ відповідно до людини, що дивить ся на неї. І так для сеї нерозвитої душі яка небудь ферма з коровами і свиньми, що дістанеть ся йому в спадку, являеть ся чимсь дуже великим і факт — одержати в спадку сї маловарті речі є для него якимись сьвятощами.

Я відповів з нехотя: — О, ти дістанеш спадщину!

Він відповів тим самим набожним тоном: — Так, пане поручнику. От то моя бабуся буде тішити ся!

Він повторяв ті стереотипові слова притишеним голосом, мов рефрен колискової пісні. Сей вояк заховав у собі вдачу малої дитини. Порушений тим я запитав:

— Ти дуже любиш свою бабуся?

— Чи дуже люблю її? Мій Боже! Чи дуже люблю її!... Сеж головно задля неї я тішу ся тою спадщиною.

Гарний собі був сей воячина з тими ясеними очима повними щирости. Він говорив далі:

— Я хочу купити для неї на її старі літа гарну палату, таку як мають багаті бабусі!

Я зирнув на него остовпілий. Але в тій самій хвилі я зрозумів, що се сон зломив бідного хлопчища і що він висловлював свої сонні мрії. Та про те я запитав його попросту:

— А кілька-ж ти дістанеш тої спадщини, мій хлопче?

Він відповів: — Я одержу три мільони.

І він розповів мені дуже дивоглядну історію, одну з тих щасливих і рідких пригод, що трапляють ся раз на сто літ і видають ся такими неправдоподібними, що люди називають їх „пригодами з романів“. Се несправедливо, бо пригоди дійсного життя бувають нераз ще дивніші, ще більше несподівані, як пригоди в книжках.

Якийсь Крессоль вивандрував колись до Індії, вмер там і лишив своїм своякам спадщину в сумі 60 мільонів. А що їх було для поділу сеї суми 20—20 малих Крессолів, кузенів Люї — то на кожного з них випадало по три мільони.

Се видалось мені таким фантастичним і неправдоподібним з кожного погляду, що я не хотів вірити. Але він показав мені всі свої папери в найкращім порядку: листи французького конзуля, далі листи нотаря — цілий акт в повні автентичний і комплетний. І з дивним браком самолюбства він повторяв:

— Але-ж то моя бабуся буде тішити ся! Вона-ж так набідувала ся, особливо від коли я пішов до війська.

Він істидулював живо на своїм білім коні і зовсім не мав охоти спати, впиваючи ся своїм дивоглядним щастем.

Я ніколи не забуду того щасливого лица, осяяного зорями, тими мовчазливими, тихими зорями, що немов дивили ся на наш похід. І крізь глухий гомін та ненастанний шум, який справляють коні в поході, я все ще чую сей радісний голос, як він вимовляє:

— Три мільйони, пане поручнику! Три мільйони! Се багато грошей, не правда? Се така купа грошей, як у Ротшільда! Кілько би з них можна видавати день-у-день!

Я ніколи не бачив на людському лиці такої безмежної і повної радості.

Всю ніч він снував проекти, що то він робити-ме, як буде свобідним.

Другого дня у нас була битва. Се був мій перший огонь. Ще доси я пригадую собі дуже докладно те дивне почуте, яке тоді заволоділо мною. Мені було дуже зимно; мене проймав той прикрий і дошкульний холод, що походить із величезної втоми та довгої безсонниці. Я не міг ніяк отрясти ся з одубіня — страшного одубіня, що стискало мій череп, мов здоровенна жменя якогось велетня. Я нерішучо, якось неясно і троха неспокійно запитав себе, як буду вести себе підчас битви? Чи може мене опанує страх? Але скоро я побачив ворога перед собою, того ворога швидкого, невловимого мов привид, у білих бурнусах розпущених на вітер, що летячи шелестіли під синім небом мов хоругви, з тими тонкими, довгими стрільбами мов тиками, з тими хрипливими та пискливими окриками... Коли я почув ті особливі тони, той жалібний свист, який справляють кулі на леті — мій Боже! Тоді я зрозумів, що страх не опанує мене!

В мні не лишило ся ані крихітки того, що мучить і нівечить нас у житю. Я почув себе неособовим, сильним, згущеним у одну-однісіньку могутню ідею: зберегти жите моїх двадцяти пяти вояків. Я ані на хвилю не подумав, що можу вмерти, я забув про се цілковито. Я тільки хотів, щоб моїх двадцять і пять вояків не померло з моєї вини.

Довкола нас літали кулі з острим свистом, з близька і з далека. Їх було без ліку, вони налітали ненастанно, брєнючи, сичачи, звільна або нагло; вони наближали ся, минали, віддалювали ся з якимсь любим, проймаючим, дивним джижчанем; часом одна з них пацєне сухо і ко-

ротко, то знов иньша бренть тихо, *crescendo*, довго і неясно. Здавало ся, мов нас обсіли нараз якісь незримі духи, легкі, насмішливі, жорстокі — се був несказаний і страшний гомін чогось живого ось тут довкола нас, поміж нами, чогось величезного і незримого.

Побивши значне число тих невірних і розсипавши решту по пустині ми стали спочивати, і в тій хвиль мені пригадав ся малий Крессоль. Я почав шукати його, але зразу не міг знайти його. З моїх людей три були ранені; один умер швидко по тім, бо куля розломала йому хребетний стовп.

Другий, на імя Дю, видужав досить швидко, діставши копитом у живіт. В кінці третій, що звав ся Кляншар, мав дивне щастє: він завдячував жите своїй військовій книжочці, котру зложив був у двоє і сховав на груди. Куля повертіла всю книжочку і сплющила ся на остатній обложці. Він потім заховав її собі як дорогоцінну пам'ятку.

А Крессоля не було. В кінці я знайшов його простертого на землі, з кулею в правім легкім. Але на його лиці грав усміх.

— Се нічого, пане поручнику! Я видужаю і таки візьму спадщину!

Сеї ночі він лежав під моїм шатром, поганеньким малим шатром, чотирикутним, тісним, низьким, у котрому або надто холодно, або душно. Він лежав обік бідного Бре, що швидко вмер.

Другого дня я пішов побачити його. Він ще всміхав ся тим своїм щирим усміхом, а в його тусклих очах блимало щастє.

— Все дуже добре, пане полковнику, все дуже добре! — мовив він. Але говорячи він плював кровю. Його поклали в носилки і ми рушили назад до Аін-Сафрі.

Страшні ті носилки, ті іронічні коліски зроблені для людей, для бідних вусатих дітей, що мають умирати! Се

передчасні домовини, пародії дитячих забавок при вході в могилу. Вони дуже болючі, дуже жалібні, ті великі карнавалові колиски. Не похиляється, не всьміхається над тобою нічне любе лице — тільки одна жорстока Бабуся-успокійниця, смерть із сонливими очима вколисує тебе.

В часі цілоденного походу я не міг займатися Крессодем, але я поручив його лікарєви. Аж над вечір ми зупинилися на ново і я забажав побачити бідного малого мільонера. Коло носилок я станув, завагався. Моє серце стислося перед сим закритим віком. Я не тремтів підчас битви, але почув страх перед отим замкненим віком. В кінці я промовив лагідно :

— Крессоль, мій хлопче !

Велика мовчанка в нутрі носилок.

Тоді моя рука, тремтячи злегка, відкрила помалу парусинове віко. Він чяпів у носилках скулений у двоє, поморщений мов вялена риба. Його сині очи отворені мали вираз дикого перестрашу.

Він умер, так як умирає багато інших підчас тих страшних поворотів після битви, на тім проклятім, варварським цвинтаровім шляху. Йому дали згинутися як собаці, без крихти повітря, без краплі води. Але в руках він держав зложені в гарнім порядку свої папери про мільонову спадщину.

Мене обхопив гнів, безсильний, паний гнів на жорстокість людської долі, на глупу жорстокість, на злобну іронію долі отсеого чоловіка !

Його поховали того самого вечера, коли добре потемніло, щоб Араби не підгледіли се місце. А що зовсім не було можливо випростувати його тіла, то мусіли поховати його так, як був, у сидячій поставі, в дивовижно малій, квадратовій паці.

Йому викопали дуже глибоку яму.

III. Жорстокість.

Viele sterben zu spät und
Einige sterben zu früh.

F. Nietzsche.

Оперши ся ліктями на поруччє Понте Веккіо (старого моста) Сент Джон де Трасі роздивляв ся довкола. Було дуже горячо, а соняшне промінє танцювало по поверхні зеленкуватої води.

Ліворуч, мов пустивши коріне в ріку, піднимали ся нерівні доми, жовтаві або брудно білі, троха понурі або ясні, подіравлені всюди, в незлічимих місцях, вікнами всяких розмірів, ріжних і дивоглядних форм. Там були малі, круглі віконця в середині якогось старого склепленого лука, далі довгі, широкі, малюсінькі аж до квадратових дахових віконць, таких маленьких, що, сказав би, в них ледво є на стілько місця, щоб достарчити досить повітря для одної квітки. І все те без ніякісінької симетрії, в таких місцях, де того найменше можна-б ожидати, так як у тих комічних рисунках, що рисують малі діти. Були там також дуже тісні бальконики, а десь не десь зелені стори.

Високість домів була також забавно неправильна: деякі були дуже довгі, иньші зовсім низенькі, иньші худі-худі, мов карикатура Англічанина і вузкі до неправдоподібности, знов иньші значно ширші, з видом троха ситішим; а на всіх були невеличкі дахи, навислі так, як дашки кашкетів над чолом.

Мали ті доми свій особливий вираз і, бачилось, були обтяжені велького рода нещастями і слабостями. Один, троха грубенький, подавав на горбатого; другий, бачилось, був хромий; був один кривоногий; один маленький, низенький, виглядав мов безногий каліка на відпусті. Але всі ті їх слабости були якісь веселі, збуджували сьміх. Обсипані соняшним промінєм, пречудово погані і артистичні ті доми було абсолютно роскішні для ока, як ні один иньший закуток у Фльоренції.

Сент-Джон де Трасі розумів вираз тих домів, але час від часу він озирався і його зір бігав по Понте Веккіо. Він винав годинник.

— Вже шеста — промовив стиха — вона сказала, що буде о п'ятій.

І він знов почав вдивлятися в три мости на Арно, що були перед ним, і далі, геть на краю обр'ю, в синій гори. Але він не бачив ані ріки, ані домів-калік, та за те дуже виразно бачив той сал'он у віллі Норі, де у-перве спіткав свою долю.

Він і доси почував ту дивну радість, яка опанувала його тоді, коли побачив сю жінку з очима мов сині аксамітки на білім тлі. Вона була рудава — може підмальована, але се не шкодило, бо її тіло було дивно біле. В руці держала чашку чаю і не вважаючи на довгі рукави, що обтискали її руку, вона порушувала ся свобідно і зручно, так як майже всі жінки, що привикли до тої невеличкої невигоди — пити чай стоячи і держати ще дещо в руках.

Вона була на прочуд зграбна, а її незвичайна постать була дивно гарна і видавала ся високою задля сукні з довгим тренем з дуже м'якого шовку, коліру ярко пурпурового, що виглядав мов почервонілий фіолет.

Не було нікого більше в тій кімнаті, тільки вона — вона і склеплена стеля покрита старими фресками з *cinquecento**) ; тільки ся стеля і ся жінка були однаково артистичні.

Коли де Трасі побачив її, він власне розмовляв з гарною леді Честер, милою особою, що все мала серце на долоні, а долоню дуже велику і все отворену.

В тій хвилі його розмова зробила ся баламутною і він видивив ся, дійсно очарований сею фіолетовою появою. Все було гармонійне у тої жінки, коліри і пози, рухи і матерії і її довгі білі руки, що инколи опускали ся на пурпурову сукню, видавались йому незрівняним малярським мотивом.

---

*) *Cinque-cento* називається в італійській історії XVI вік, час найвишого розцвіту італійської штуки. *Ред.*

— На кого се ви так видивили ся, Сент-Джон? — запитала леді Честер і обертаючи ся на своїх великих ногах зирнула в той бік. — А, на паню де Клев? Ну, як вона вам подобаєть ся? Я не люблю таких ексцентричних осіб.

— Хто такий та пані де Клев? — запитав він.

— О, варіятка! Вона дуже богата... Австриячка, здаєть ся, її мати була Французка... Говорять про якусь історію... Так, у неї є муж, нудяр, зарозумілий, ідеально глупий... Дехто дуже подивляє її, та по мойому вона сьмішна і язиката. Так, так, вона збудована чудово і знає се дуже добре, але-ж одягає ся по просту неприлично. Але не лакомте ся на неї, мій любий, з нею нічого не порадите, навіть ви. Розумієте? Нічого не порадите! Се не жінка. Вона обридливо вчена, малює, пише — просто страхіте, не правда? Вона ні про що не думає, тільки про гармонію колірів своїх суконь і свого тіла, і малює ся. Вона вдає з себе жінку якогось висшого типу, бо ніколи не мала любовника — а про те вона не жие зі своїм мужем. Вона не любить мужчин! Надто вона сентиментальна, велика егоїстка і дуже conceited*) — ось що!

— Представте мене їй — мовив Сент-Джон де Трасі.

— Але-ж кажу вам, що з нею не порадите нічого.

В його очах грала веселість; крайня глупота все забавляла його; він бавив ся нею артистично, як чимсь скінченим у собі, далеко ліпшим від мірного ума. І він відповів супокійно:

— Але-ж дорога леді Честер, часом чоловік любить побалакати... для відміни!

— Де Трасі бажає балакати! Новий Сент-Джон відкриваєть ся нам! — скрикнула вона.

— Мій Боже, дорога пані — відповів Сент-Джон флегматично — я все силкую ся пристосувати свою поведінку до поведінки і до смаку тих осіб, серед котрих обертаю ся...

— Імпертінент! — скрикнула леді Честер.

Він зробив дуже невинне лице і запитав:

— Значить, пані, ви справді не хочете представити мене?

*) Зарозуміла.

— Але-ж я не можу, я не знайома з нею, з сею комедиянткою!

Він поклонився і відійшов від неї і подав ся в напрямі до пані де Клев.

Добра містріс Кей, пані дому, була так занята роздаванем чаю, що не можна було їй подумати про те, щоб на хвилю перервати їй се занятє, а зрештою він не знав нікого в тім салоні, бо тільки вчора прибув до Фльоренції.

І от він постановив чекати і оперши ся о стіну, обернений лицем до неї, він придивлявся їй. Вона все держала рґки звiшені, без рукавичок і з далека дивилася в вікно, з виразом неприсутної. Її великі, темносині очі були мов мертві. Сидячи троха осторiнь, з далека від купки иньших, що пили чай в негармонійних поставах, вона виглядала мов велика, чудова та невжиточна квітка серед ярини.

Він не зводив з неї очей і його артистична душа була причарована. Звільна, сам не знаючи, коли й як, він наблизився до неї. І в тім нараз пані де Клев усміхнулася ся якимсь здержаним, мимовільним, троха ущипливим усміхом. В її чудових очах знов заясніло жите — вона зирнула на него. Потім, по хвилі вагання вона промовила:

— Я чула все, що оповідала вам леді Честер. А що вона змалювала вам мене як ексцентричку, то хочу бути раз такою і звільною вас від того, щоби хтось представляв вас мені.

Він завважив, що її голос був як раз такий, який повинен був бути, якого він ждав, в повній гармонії з усею її появою, так як і все у тої жінки. Вона говорила далі.

— Зрештою ви не потребуєте представляти ся мені, пане де Трасі. Я знаю вас від давна через вашу тітку, одну з моїх рідких і найліпших приятельок, у котрої я навіть сьогодні маю вечеряти. Леді Теквіль багато говорила мені про вас. Вона дозволяє мені добирати колірів моїх суконь, вибачає мені злочин писаня і навіть звиняє мене за те, що в мене нема любовників... Леді Честер забула ще сказати, що я поступаю некорректно: ось вам і проба такого могого поступка!

І вона почала сьміяти ся дуже гарним, троха сумовитим сьміхом.

Так почала ся їх знайомість. В его памяти все те було, немов стало ся вчора, хоча від того часу минув рік і ще й місяць.

Від того дня вони видали ся день у день, то в її помешканю, то у їх старої спільної приятельки. Вони разом звиджували галерії, з тим глибоким розумінєм штуки, що злучувало їх обоє, а по полудні вони їздили за місто. Але найліпше в цілій Фльоренції вона любила вид із отсего Понте Веккіо. Інколи вони приходили сюди обоє і оперши ся ліктями на поруче вдивляли ся в ті неоднакові доми.

Сент-Джон зажмурих очі потапаючи в споминах. Він знов переживав той одинокий місяць свого життя, той дивний місяць без завтра, зовсім не подібний до всего, що переживав він доси. Він любив її, любив безумно, і ще й доси не перестав любити. А про те Бог один знає, який легкомисний був отсей де Трасі. Його завсіди дуже пестили всюди, бо у него було лице дуже вродливе, а особливо крайна байдужність. Через те ні одна красуня не бувала для него недоступною і ніколи він не любив одну жінку довше, як 15 днів, а дуже рідко любив на раз лиш одну. Аж отся нагнула його в ярмо!

Все у неї подобалось йому до страти розуму, а особливо чарувала його її супокійна байдужність, не штучна, але зовсім щира. Він переконав ся, що вона інтелігентна в дуже високій мірі.

Перший раз, коли він заговорив їй про свою любов, вона всьміхнула ся тим своїм сьміхом мимовільно троха ущипливим, а потім промовила:

— Як би се була правда, то се було-б сумно. Але що се неправда, то ви преспокійно могли ошадити собі сего клопоту і не вважати мене за таку глупеньку, щоб я повірила сему.

Але в тих словах „як би се була правда“ чуло ся стілько болю, що він не сьмів довше настоювати на неї. Іншим разом вона відповіла йому:

— Не псуйте-ж нашої гарної гармонії душ. Знаєте добре — добра леді Честер упередила вас — що зо мною не порадите нічого... навіть ви.

От так він захохав ся в ній зовсім на серію. Вона здобула його, отся жінка, без ніяких заходів, мов якимись чарами; вона прикріпила його легкокриле серце своєю холодністю, так як прикріплюють метелика на шпильці. Вона не дозволяла ніколи, щоб він говорив їй про свою любов. Зрештою вона була у всьому така добра, така ласкава для него, і то для него одного!... Вона розуміла все, відчувала штуку особисто, глибоко, оригінально, не з чужих слів, і з тим усім була так дивно хороша!

По місяці вона виїхала з Фльоренції.

День перед виїздом у них була остатня стріча. Се було вечером. Вони звільна проходили в теплім повітрі. Він говорив дуже швидко, жалібно, понурими, уриваними фразами.

— Коли побачу вас знов? Де буду міг бачити вас?

Вона не відповідала. Вона йшла обік него і, бачилось, не чула його слів, а її очи мали такий вираз, немов би вона була душею десь далеко.

— Ах, Боже мій! Не можу повірити сьому. Завтра, завтра вас не буде тут! Не побачу вас тут, ви не будете говорити до мене, не будете всьміхати ся до мене! Але-ж се страшно, страшно! Що я робитиму?

І він запитав нараз:

— Не вже ви ніколи, ніколи не полюбите мене?

Вона подумала хвильку, а потім промовила сумним, троха втомленим голосом:

— Коли-б я могла любити кого небудь, то певно любила-б вас. Але, бачите, я не можу вірити в любов, не можу любити. Я багато роздивляла ся довкола себе, ще малою дівчиною... Моя мати була дуже нещаслива, і той, кого вона любила, знівечив її життя. Всюди я бачила тільки егоїзм, що прикриваєть ся маскою любови, і все се була тільки пародія, бачте!... Я допевнила ся, що все те таке погане, таке бруталне... як би ви знали!... і таке фальшиве! І звільна я дійшла до переконання, що любов така, яку бачу в своїх мріях, не існує зовсім. Я зрозуміла, що

завсїгди одно з двох мусить терпіти, що тільки лихі жінки бувають щасливі, тільки такі, що не мають серця і заставляють иньших плакати — а я не маю в собі материялу на таку лиху жінку. От тим то я ніколи не хотїла особистого досвїду, бо страшенно бою ся терпіня — волїла-б далеко краще вмерти відразу. І так само я дуже бою ся зробити лихо комусь иньшому. Ні за що в сьвітї я не хотїла-б бути ані жертвою, ані катом. Оттим то я зробила себе зовсїм байдужною, замкнула своє серце проти всяких любощів, полюбила тільки штуку і думку — і може ще себе саму. Здїбність до любови завмерла в моїм серці. Я не можу — розумїєте? — не можу! Зрештою на мій погляд жите не дуже то й цікаве...

Він дивив ся неї з великим смутком. Йому здавало ся, що чує промову покійника, а тим покійником було її серце. В кінці він промовив:

— Все те правда, що ви думаєте про любов, правда взагалї... Але-ж Богом клену ся вам, я люблю вас! Я радо вмер би за вас.

Вона всьміхнула ся своїм дуже дивним усьміхом.

— Як би то було небезпечно, коли-б я повірила — промовила ледво чутно.

— Але чому-ж не хочете вірити менї? — промовив він чуло. — Що маю зробити, щоб ви повірили?

Вони дійшли до Понте Веккіо і оперли ся ліктями на поруче, обернувши ся плечима до прохожих.

— Добре — мовила вона — я скажу вам. Сььогодні маємо 7 цьвітня. За рік приходьте сюди, на се саме місце, о сїй самїй годинї — і я приїду — і тоді скажу вам — скажу вам, чи можу любити вас...

— А до того часу?

— Ви не побачите мене, не повинні писати менї. До зобаченя, Сент-Джон, або може: прощавайте! Я приїду на певно, хиба-б умерла.

І вона пішла своїм чарівним ходом. Він бачив ще її сукню в синї смужки, дуже простеньку, а в кінці бачив, як соняшне промінє заломлювало ся в її золотистому волосою.

Пів до сестої! Ні, вона не прийде! Все пропало!

Великий, пекучий біль звільна опановував його, погашуючи промінчик за промінчиком надії, що блимала ще в душі. Вона сказала: „Прийду на певно“ — а одна з її хиб була та, що не брехала ніколи.

От тим то він ніколи не сумнівав ся, що вона прийде; одного тільки він бояв ся, перед одним тремтів — яку відповідь почує від неї. Але поперед усього він бажав, щоб вона прийшла. Побачити, побачити її! побачити її високу, ненаглядну, незрівнану постать, її сині, сумовиті очи, її рот з ущипливою усьмішкою. Побачити її! Ох, рав іще побачити її, навіть хоч би вона мала потім знівечити всі його мрії так як чоловік нівечить квітку в пальцях.

Бо він не забув про неї ані на хвилину. Він піддав ся, не силкував ся побачити її весь рік, але його любов лишила ся така сама, незмінна, глибока і могутня. Ах, недовірлива! Тепер вона буде могла повірити, повірити в його любов! Він був гідний її!

Він стиснув голову долонями, щоб опанувати бурхливе чутє. Змеркало ся. Повищерблювані доми набрали понурого вигляду, немов дразнили його якимись иоганими пиками. Віяло холодом.

Нараз чиясь рука спочила на його рамени. Він прокинув ся, обернув ся і побачив графа Лябрікоті.

— А, Сент-Джон! Ти у Фльоренції! А я й не знав нічого. Що ти поробляєш тут?

Трасі, що не був би навіть мусі зробив нічого злого, почував у собі охоту вбити сего пана. Лябрікоті так похилив ся на поручє — вода була так близько — а вона певно ось-ось надійде. Та про те він буркнув:

— Я приїхав сьогодні рано.

— Ах, дуже добре, все вияснено! — промовив Італіянець і поплескав його по плечі на знак особливого вдоволення.

— Ах, але ти ще не знаєш сумної новини!

Сент-Джон запитав з невдоволенням видом, посилаючи до чорта пана Лябрікоті з його новиною — що скаже вона,

коли побачить його в розмові з отсим туманом! — бо тепер він знав на певно, що вона прийде — і як він міг сумнівати ся про се хоч би на хвилину!

— Шож се за сумна новина? — запитав Сент-Джон. Сей відповів:

— Пригадуєш собі гарну графиню де Клев? Еге! Отже вона прибула вчора до Фльоренції, а сьогодні рано вмерла.

На видокрузі погасло сонце. Запала ніч. І в тій хвилі йому видало ся, що його серце так само згасло, нагло, так як коли би хто здмухнув свічку.

З французького переклав

Зв. Франко.

Із поеми Степана Руданського „Цар-Соловей“.

Від д. А. Кримського одержали ми в відписі незвісну доси ширшій громадї поему Ст. Руданського „Цар-Соловей“, що віднайшла ся між паперами, які відступив д. Кримському П. Г. Житецький. Згоджуємо ся вповні з думкою шан. д. Кримського, що „розповсюднений переказ про те, буцім Руданський не написав нічого кращого над „Царя-Соловея“, показуєть ся дуже переборщеним“ головно задля того, що автор задумав у тій поемі на основі народніх казок і анекдотів списати первісну історію Словянщини і через те поробив свої персонажі аллеторіями. Та про те треба сказати, що поодинокі епізоди поеми бувають дуже вдатні і живі. Який жаль, що ся поема, написана ще 1857-ого року, тільки тепер може побачити сьвіт божий! В часи літературної посухи вона могла-б мати своє значіне; тепер се значіне може бути дуже невелике, історико-літературне.

Полишаючи цілу поему до виданя в окремім (пятім) томі Писань Руданського, до котрого вїйдуть ще віднайдені також д. Кримським переклади Руданського з Королево-дворського рукопису, ми подаємо тут читачам „Літ.-наук. Вістника“ тільки дві перші частини „Царя-Соловея“ з деякими пропусками.

Редакція.

ЦАР - СОЛОВЕЙ.

ЧАСТЬ ПЕРША.

I.

За горами, за морями
Єсть велике царство:
Могучого Соловея
Сильне господарство.

І в тім царстві круту гору
Річка підмиває;
Над горою — Соловей
Пишний палац єє.

Стіль — шкляная, в діянтах,
Стіни — кришталеві,
Скрізь підлога золотая,
Двері — брилянтові.

У палацу на високім
Золотім помості
Стоїть престіл Соловея
З слонової кості.

А на нім лежить держава,
Скипетр і корона,
І шайки правдиві висять
На вагах закона.

І брилює царський палац,
Грає як зірниця,
А навколо розвинулась
Пишная столиця.

І столиця — вся обвита
Крепкими мурами,
Тай ті мури замикають
Дві желізних брами.

І від мідної дороги
З брами, як віднога,
Йде до самого палацу
Срібная дорога.

А землі-ж мав Соловей-цар —
Боже, твоя воля!
На полудень степ тягнув ся,
На опівніч — поле.

І як степ той, так і поле
Упирали в море;
На заході цілу землю
Розділяли гори.

І на північ від тих горів*)
Землю пуці вкрили,
На полудень росла травка
І джерела били.

І щасливо царював він:
Ворогів не було;
На заході було тихо,
Ніби сном заснуло;

З опівночі і з полудня
Брилювало море,
Да й в восході йому було
Не велике горе:

Хоть Канчук, царевич сильний,
По степу шатав ся,
Але й той із Соловейом
Воювать бояв ся.

*) = гір. А. К.

II.

Була в царя Соловоя
Красная столиця,
Та ще краща в нього була
Молода цариця.

І любились цар-цариця,
Нігде правди діти;
І на радість і потіху
Дав їм Господь діти.

Мали вони за три роки
Три хороших сына.
І першая із них була
Добрая дитина.

Таке тихе, таке миле!
Лиш на ноги стало —
Вже від раня до смерканя
Поля не кидало.

Все на полі, все на паші,
З чередою ходить,
І всі думи свого серця
Сьпівами виводить.

І найбільше в нього втіхи
Цар та жінка мали
І царевича малого
Пастушком назвали.

Середущий не так добрий,
Як проворний вдався
І ніколи, як і перший
Дому не тримався.

Ще цариця чує силу,
Ще й надію має,
А Соловей занедужав,
Смерти виглядає.

Вигнув дужку з обичайки,
Зав'язав струною,
Зробив стрілку з очерету,
Засмолив смолою.

І бувало, тільки встане,
З рання до смерканя
Скрізь ганяє і стріляє,
Робить полювання.

І із нього цар-цариця
Свою втіху мали
І царевича малого.
Всі Мисливим звали.

Третій син їх був Причена,
Так і називався
Чи від того, що ніколи
Льоху не кидався;

Чи від того, що до бочки
Коли прицялитсяся,
То бувало тягне, тягне,
Поки не звалиться;

Чи від того, що бувало
Няним хилитався
І, щоб тільки не упасти,
Він за все чеплявся.

Так і жили й виростили
Царські синочки:
Іден в полі, другий в лісі,
Третій коло бочки.

III.

Виглядає свої смерти
На гладкій підлозі,
Збілів волос його чорний,
Ніби на морозі.

І ослабли сухі руки,
Холодіють ноги,
І не може він підняти
Голови з підлоги.

Гаснуть очі, як ті зорі,
І життя згасає;
І жахнув ся Соловей-цар
І дітей скликає.

І царевичі зійшли ся,
Коло нього стали,
Коло нього разом стали,
Гірко заридали.

„Діти мої! — батько каже,
Нічого ридати!
І цареви, хоть і цар він,
Треба-ж умирати.

„Як умру я... діти, діти...
Станьте, не ридайте!...
Як умру я, моє тіло
В стену поховайте.

„І по колії*) три ночі
Ходить вартувати:
Там я буду своїм дітям
Землю роздавати.“

І на силу Соловей-цар
Руку підіймає;
Сини плачуть і ридують, —
Він благословляє.

І царевичі склонились,
На коліна стали
І останній раз живого
Батька цілували.

Незабаром по умершнім
Діти голосили;
Незабаром мертве тіло
В степу хоронили.

Хоронили й поховали,
Богу помолились,
Повернули до палацу,
Сіли, зажурились.

Стали вагу розважати,
Думоньку гадати,
Як то кождому прийдець ся
Нічку вартувати.

IV.

Нічка тиха. Зорі сьвітять,
В небі місяць грає.
Степ туманом обгорнув ся
І сном засипає.

Не шумить сухий чорнобиль,
Коник не стрекоче,
Перешілка не сьпіває,
І вуж не сикоче.

І дримає степ широкий
І кругом біліє,
Тільки сьвіжая могила
На степу чорніє.

І в могилі Соловей-цар
Сном опочиває.
Над могилою царевич
Варту відбуває.

*) по черві. А. К.

Відбуває самий старший,
 Батька виглядає
 І сумнії свої думи
 Та сьпіви сьпіває.

Вдруг по степу загуділо,
 Затряслась могила,
 І царевич ізжахнув ся:
 Північ наступила.

І дух царя-Соловея
 Став на верх могили.
 Як діямент, його шати
 Пишнії сьвітили.

І на вінку на смертельнім
 Квітки виростали,
 Виростали, роспукали,
 Чоло обвивали.

І говорить він до сина:
 „Сину ти мій милий!
 Іди, сину, ти на захід
 В ліво від могили.

В другу нічку середущий
 Варту відбуває
 І стрілою на могилу
 Землю підгортає.

І опівніч наступила,
 Степ заколисав ся,
 І дух царя-Соловея
 Сину показав ся.

І говорить він до сина:
 „Сину ти мій милий,
 Іди, сину, ти на захід
 В право від могили.

„Там ти будеш між горами
 Свою землю мати.
 Там ти будеш сам по собі
 Царем царювати.

„А за тебе, що вартуєш
 Ти могилу сюю,
 Я сопілку золотую
 Тобі подарую.

„І, як сумно ти заграєш,
 Усе засумує;
 А як весело заграєш —
 Усе затапцює.“

Дух іздимів. І на землю
 Ще роса не спала,
 Як сопілка на могилі
 Золотá лежала.

І узав її царевич.
 З братами простив ся
 Тай на рідну сторононьку
 Жити віддалив ся.

V.

„Там в лісах та звірами
 Будеш землю мати,
 Там ти будеш царювати,
 Звірів полювати.

„А за тебе, що вартуєш
 Ти могилу сюю,
 На потіху тобі, сину,
 Коня подарую.

„І як схочеш полювати
 В добрую годину,
 Через вуха лиш коневі
 Перелізеш, сину.“

Дух іздимів. Іще в небо
Зорі не уплили,
А вже коник вороненький
Стояв край могили.

І повів коня царевич,
З братом розпростив ся,
Тай на рідну сторононьку
Жити віддалив ся.

В третю нічку наймолодший
Варту відбуває
І десятую бутельку
З горя випиває.

І опівніч наступила,
Стен заколисав ся,
І дух царя-Соловея
Сину показав ся.

І говорить: „І ти, сину,
Хоть не вартий того,
А повинен долю взяти
В царя, батька свого.

„Будеш, сину, мою землю
І мій палац мати,
Там з царицею ти будеш
Разом царювати.

„А за тебе, що вартуєш, —
Я і сам не знаю,
Чім я тебе, п'яний сину,
Дарувати маю?“

— „Чим же, тату, дарувати?
Таку бочку дати,
Щоб із неї пити, пити,
І не випивати.“

Дух іздимів, зорі згасли,
І роса унала.
Аж тоді на верх могили
З вином бочка стала.

І пішов царевич з нею
Тай ідучи впив ся.
І в палацу на порозі
П'яний повалив ся.

VI.

Ще Причепа не проснав ся,
Лежить на порозі,
А вже Канчук з його військом
Бєть ся на дорозі.

Та воно пак і не страшно-б:
В нього війська много,
Тай усе народ добірний,
Їден у їдного.

Ба, й Канчука з його військом
Лихо не узяло!
Бо вже справного такого
В світі не бувало.

І два війська ізійшли ся,
Як дві сильних тучі;
Як блискавка, замигтіли
Палаші блискучі.

От без жалю січе палаш,
Спіса серце коле,
І валять ся трупом люди
На кроваве поле.

Що раз гірше Канчукове
Військо налягає,
Що раз слабше його силу
Друге відбиває.

І сонечко на полудень
 Іще не ставало,
 А Причепине все військo
 Покотом лежало.

Крик і галас у столиці:
 Канчук у дорозі!
 І цариця свого сина
 Будить на порозі.

І Причепа пробудив ся —
 Нічого діяти!
 Схвativ бочку перед себе,
 Давай утікати.

Тільки бочка будь здорова, —
 Пропадай, столице!
 Пропадайте ви, палаци,
 Й ти, стара царице!

А тимчасом під столицю
 Канчук підступає
 І гарматами желізні
 Брами розбиває.

Розбиває і ламає
 Срібную дорогу,
 А в палацу добуває
 Золоту підлогу.

І все військo похапало
 Срібла по кишені,
 Осаули й отамани
 Злота повні жмені,

А царевич — діяменти.
 І пішли з столиці...
 Ще спасибі, що не вбили
 Бідної цариці.

VII.

Нічка тиха. Зорі сьвітять.
 В небі місяць грає.
 Степ туманом обгорнув ся
 І сном засипає.

Не шумить сухий чорнобиль,
 Коник не стрекоче,
 Перепілка не сьпіває
 І вуж не сикоче.

І дримає степ широкий
 І кругом біліє,
 Тільки сьвіжая могила
 На степу чорніє.

У могилі Соловей-цар
 Сном опочиває;
 Над могилою цариця
 Тяженькo ридає.

Вдруг по степу загуділо,
 Затряслась могила,
 І жажнула ся цариця:
 Північ наступила.

І дух царя-Соловоя
 Став на верх могили,
 Як діямент, його шати
 Пишні сьвітили.

І на вінку на смертельнім
 Квітки роспукали,
 Виростали, роспукали,
 Чоло обвивали.

І говорить: „Жінко люба,
 Нічого тужити, —
 Кинь Причепу і палаци,
 В них тобі не жити.

„Палац скоро завалить ся,
І сліда не буде,
І столицю мою пишну
Занежають люде.

„Во Причепа уже другу
Десь там закладає,
Заким тую, як старую,
Кине-занежає.

„Не вертай ся ти до нього,
Жий собі на волі:
Не подбає син про тебе
При лихій недолі.

„Жий на волі, на степови.
Дасть тобі Бог доньку:
Та пригорне-приголубить
Твою головоньку.

„І у дочки тої будуть
Золотії крила,
У тих крилах її буде
І воля і сила.

„І як ворог прилучить ся, —
Най тріпне крилами:
То посиплють ся, як порох,
Коні з козаками.

„А з волося буде мати
Отамана свого;
Нехай тільки не виходить
Замуж за нікого“.

Дух іздимів, і вірниця
Ще не засьвітила,
Як цариця злотокрилу
Дочку породила.

VIII.

Жие собі на степови
Вбогая цариця.
Росте дочка злотокрила,
Як та чарівниця.

Росте вона що години,
Росте не літами.
Що зігляне кругом себе,
То й питає мамі.

Чи забрешить коло неї
Пчїлка або муха,
Чи заветь ся, защебече
Пташка щебетуха —

„Скажи, мамо, що говорять,
Що вони щебечуть?
Чи то діти з вітром грають,
З ненькою лепечуть?

„Чи то мати доньку кличе?
Скажи, моя мати.
Може-б і я полетіла
З ними погуляти?“

Чи комахів де загляне
То і просить неньки:
„Подиви ся, моя нене,
На кучки маленькі.

„Як вони билину носять,
Комашню будують
І — ніч іде — коло неї
Сторожі вартують.

„Подиви ся, як чужії
Разом ізійдуть ся,
Як кусають ся, їдять ся
І до смерти бють'ся.

„Мабуть, мамо, і комаха
Людський розум має,
Коли вона між своїми
Ворога пізнає.“

Чи на степ широкий гляне,
Де дзвінок синіє
І під ним, як шовк зелений,*)
Трава зеленіє, —

І вітрець весінній віє,
Травку нахилив
І по травці ніби хвилі,
Гонить, наганяє, —

Встає сонце від восходу,
Іде до заходу,
І нема сліда на небі
Після його ходу.

„І куди воно заходить
І де спочиває?
Скажи мені, моя нене,
Хто те розгадає?“

„І так сходить і заходить
Може вперед віка,
І як глянеш — чиж не тая
Доля чоловіка?“

„Зійде красний, як те сонце;
Світ його побавить,
І вмирає, і по собі
Сліду не оставить.“

„А на небі сонце вічно
Сходить і заходить,
Якже, мамо, теє сонце
Попід землю ходить?“

„Мамо, мамо, як весело!
Чи ж ти розважала?
Перед тим суха биллина
Поле покривала,

„І валилась, крила поле,
Як суха костриця...
А тепер... ізнов на полі
Молода травиця!“

„Мамо, мамо, чиж на світі
Так не все мінить ся,
Чи ж не там росте новеє,
Де старе звалить ся?“

IX.

„Най земля стоїть на морі, —
Деж оперлось море?
Які-ж будуть, моя нене,
Для води опори?“

„Як земля стоїть по собі
І опір не має?
Скажи мені, моя пене,
Хто її тримає?“

„І як висить на повітрі
Тяжка така брила?
Не згадаю, не зміркую,
Слаба моя сила“.

Стане нічка, сходять зорі,
Місяць випливає...

„Звідки світло в синім небі?“
Дівчина питає.

„Чи то слуги божі світять
Свѣчі восковії?“

Чи то сяють так на небі
Люди умерлії?“

*) В рукописі: „зеленій“. А. К.

„Чи то зорі, божі мислі,
 Божая дорога?
 Чи то, може, кожда зірка
 Інший світ у Бога?

„Не зміркую, моя нене,
 Гадки не згадаю.
 Полетіла-б, полетіла-б, —
 Силоньки не маю.“

І голубить її ненька,
 К серцю пригортає
 І милую свою доньку
 Правди навчає.

X.

Росте дочка златокрила,
 Краси добирає.
 А тимчасом її ненька
 З силоньки спадає.

Обсікли ся пишні коси,
 Світлом забіліли,
 Поспадались новні личка,
 Воском зажовтіли.

Очі в лоб позападали
 І там позгасали.
 І на лобі літа сумні
 Сліди поорали.

І ослабли сухі руки,
 Підкосились ноги,
 Похилилась, як билина
 Суха край дороги.

І згадала стара ненька
 Смертну годину,
 На могилу Соловєя
 Повела дитину.

І говорить: „Доню мила,
 Поглянь кругом себе:
 Доки глянеш — все те буде
 Сужено для тебе.“

І поглянула царівна, —
 Видить: синє море.
 Подивила ся на захід, —
 Манячіють гори.

На восході чорний ворон
 Понад ліс літає.
 На опівніч орел сивий *)
 Кохті розправляє.

І говорить до царівни
 Бідная цариця:
 „Де спочили твої очі,
 Там твоя границя.

„Будь довільна своїм краєм,
 Не бажай чужого.
 Але нехай і чужії
 Не займають твого

„Єсть у тебе в крилах сила, —
 Бий ся, відбивай ся.
 Єсть у тебе в лобі розум, —
 Звести не давай ся.

„Стережи ся, доню, хмілю:
 Хміль — погане віля:
 Платить мукою-тугою
 За часок весіля.

*) В першому: „сивий“. А. К.

„Будь царівною до віка, —
Заміж — то недоля:
Нема в світі, моя донько,
Як власная воля.

„Рік від року сповідай ся
У старій столиці
І не забудь царя-батька
І мене цариці“.

От цариця свою дочку
Поблагословила
І на віки свої очі
Темнії закрила.

ЧАСТЬ ДРУГА.

I.

Незабаром на степові
І Канчук конає,
Свої діти, свої слуги
З шатра висилає.

І виходять його діти,
Слуги виступають,
Ломлять руки, по цареві
Плачуть і ридають.

Лиш мізинець*) не ридає,
Шатра не кидає:
Заховав ся під постелю
І все розважає.

Встає Канчук із постелі
І трома ключами
Відмикає круглу скриню,
Збиту обручами.

Достає нагай ремінний**),
Кримку***) витягає,

Достає казан чугунний,
З тиха промовляє:

„От нагай, що вражій силі
Давав наганяю,
Як бувало говорив я:
„Погоуляй, нагаю!“

„А то кримка-невидимка,
Що мене ховала,
Як у полі вража сила
Мене наганяла.

„І казан!... Нераз варив я,
Що-йно попадалось:
І все військо було сите,
І ще зоставалось.

І узяв він тії річі,
К серцю пригортає,
Заливаєть ся сльозами,
Стиха промовляє:

*) наймолодший син. А. К.

**) В рукопису „рамінний“. А. К.

***) шалку. А. К.

„Річі мої дорогії!
Де міні вас діти?
Віддав би вас своїм дітям, —
Та не варті діти!

„Закопаю я вас в землю,
Там лежить до віка.
Нехай до вас не доткнеть ся
Рука чоловіка“.

І виконав в шатрі яму,
Річі укладає.
І землею засипає,
Тричі примовляє:

„Хто їх буде добувати,
Нагле най сконає.
Чия рука закопала,
Та най відкопає“.

І втиснув коліном землю
І підвів ся стиха.
Положив ся на постелю
І сконав до лиха.

II.

„Добре, батьку, що сконав-єсь!“
Синок промовляє:
„Чия рука закопала,
Та і відкопає“.

І ще теплого з постелі
Волоче до ями
І роскопує ту яму
Мертвими руками.

І роскопує, гадає:
„Все то моє буде,
І не бачити-муть брата,
Не знати-муть люде“.

А тим часом його брата
Своє пам'ятають:
Поробили в шатрі діри,
В шатро заглядають.

І що тільки докопав ся —
В шатро повбігали,
І над батьком своїм діти
Сварку розпочали.

„Моя кримка!“ каже менший.
„Моя!“ середущий.
„Моя кримка!“ каже старший, —
„Я старший і дужчий“.

І вхватали кримку в руки,
Кримки не пускають.
А тут раптом нахилились
І нагай хватають.

„Мій нагай!“ говорить менший.
„Ні, мій!“ — середущий.
„Мій нагай!“ говорить старший, —
„Я старший і дужчий“.

І всі троє заціпились
І нагай тримають.
І ще раптом нахилились, —
Казан підіймають!

„Мій казан!“ — молодший каже.
„Ні, мій!“ — середущий.
„Мій казан!“ говорить старший, —
„Я старший і дужчий“.

І счепились за дідизну
Тай не помирять ся.
І водять ся по шатрові,
День і ніч сварять ся.

І сварять ся, не мирять ся,
Батька проклинають.
А тимчасом ходять слуги
Та їм розважають:

Прийшли братя у столицю,
Палац відпитали,
І приходять до покою,
Край порога стали.

А в покою сам Причена
На високім троні,
Кучерявий хміль повив ся
На його короні.

Коло нього, ступнем нижче,
Сидять сенатори,
А за ними їднорали,
Пани й асесори.

За панами осавули,
Як сьвічки стояли,
А за ними прості люди
Мовчки уклакали.

У царя на відер двоє
Чаша брилянтова,
І на чаші стоїть надпись:
„Тут правда царьова“.

І цар нею вино тягне,
Відром — сенатори,
Піввідерком — їднорали,
Оком — асесори.

„Царевичі наші любі,
Сором, не сваріть ся!
Ходіть лучше до Причени,
Миром помиріть ся“.

І подумали три братя,
Покидають стени
Тай на північ, у столицю,
Ідуть до Причени.

III.

Пани пили із пів-ока,
З кварта — осавули,
Прості люди то з бляшанки,
То з бичка тягнули.

На около часовії
Стіни підпирали
І, як ружа, довгошиї
Бутельки тримали.

Підступили, поклонились
Діти Канчукові:
„Розсуди нас!“, говорили
Цяному царьові.

„Розсуди по правді Божій,
А не чоловічій:
Нам осталось після батька
Три чудесних річі.“

„І першая із тих річів —
Канчукова кримка,
І та кримка не простая, —
Кримка-невидимка.“

„Друга річ — нагай ремінний*).
Тільки йно сказати:
„Погуляй на кім, нагаю!
То й зачне гуляти.“

*) В рукописі „рамінний“. А. К.

„А з казана, щоби їли
Всі на сьвітї люде —
Кілько страви ізварити,
Тільки в нїм і буде.

„От таке то, ясний царю!
Ми й самі не знаєм,
Як ті річі між собою
Поділити маєм.

„Чи три річі взяти разом
Судиш ти їдному?
Чи кождому їдну взяти?
І котру якому?

IV.

„Не журить ся, царські діти,
Діти Канчукові:
Передайте ви ті річі
Нашому царьові.

Вже і тому і другому
Боки посинїли,
Вже кривлею тому й тому
Губи закипіли.

„Цар розсудить, кому взяти!“
Слуги враз сказали.
І царевичі Причепі
Свої річі здали.

А все таки вони бють ся,
Миром не мирять ся;
На остаток враз без сили
Покотом валять ся.

А Причепа тїї річі
На столї складає,
Устає із свого трону,
Стиха промовляє:

Плещуть сьвідки у долонї,
І цар помагає,
А мізинець помаленьку
Руку простягає.

„Сьвідок Бог: сужу я правду
І всі добрі люде:
Хто із вас братів поборе,
Усе того буде“.

Хвать за кримку! да на себе!
Давай утікати!
Сенаторам через плечі,
Людям через пати!

І в минуті двоє старших
Раптом ісчепились,
Ісчепились і до крови
Як ті півні бились.

„Ловить його, бісурмана!“
Усі закричали.
А він уже за порогом,
Поминай, як звали!

А молодший лиш на кримку
Скоса поглядає...
Нїби місце дає братам,
К столу підступає.

„Ну, пустили того біса,
Хоть сих не пускайте!
Не пускайте бісурманів,
Зараз порубайте!“

І царевичів безсильних
 На шматки зрубали,
 І собі нагай ремінний*)
 І казан узяли.

На полудень від заходу
 Пишна, як дівчина,
 Розвинулась і дрімає
 Сонная долина.

У головах терен вєть ся,
 Шию обвиває
 І квітками й ягідками
 Голову вбирає.

Від восходу, як покрівля,
 Відкотилось море,
 Від заходу при долині
 Стоять сиві гори.

Стоять гори при долині,
 Ніби батько й мати,
 І вартують, доки буде
 Їх дитина спати.

І вартують вперед віка
 І думу гадають,
 Та на сонную дитину
 Сльози проливають.

І на ноги спаде слізка —
 І, як невидимка,
 Закриває її чари
 Стидливая димка.

Тая димка зеленіє,
 Вабить і лякає,
 Вбитому життя дарує
 І сама вбиває.

А мізинець-невидимець
 З страху, чи із горя
 Десь погнав ся через степи
 До самого моря.

V.

Як на стан сльоза упаде,
 Кругом обіллєть ся,
 Оперече стан тоненький,
 В вузлик завинєть ся.

Завинєть ся і дівочі
 Чари замикає,
 І два кінці, як дві бинди,
 В море опускає.

Як на груди сльоза впаде,
 То до серця ллєть ся,
 Доки в серці у горячєм
 З вогнем не зійдєть ся.

І лиш тільки ізійдєть ся,
 Парою злітає
 І у сонної долини
 Груди підіймає.

Підіймає повні груди,
 Груди пробиває
 І горячою водою
 На свїт випливає.

Плачуть гори, течуть сльози
 Віки, не годину.
 Та ті сльози не збужають
 Сонную долину.

Плачуть гори вперед віка
 І не перестануть
 Тільки лекше горам стане,
 Як на море глянуть.

*) В рукописі „рамінний“. А. К.

Море тихе, море ясне
 Як дитя дримає,
 А за морем сьвята церква
 І хрест сьвятий сяє.

VI.

В сій долині меже морем,
 Терном і горами
 Жив собі Пастух-царевич
 З своїми стадами.

Живе собі, як пташина
 На сьвятії волі,
 Коло нього стада бродять
 На шовковім полі.

А він собі під оріхом
 Лежить на травиці,
 І в травиці червоніють
 Спілі полуниці.

А навколо на деревах
 Фиги і мигдали.
 Померанці і цитрини
 Гиля повгинали.

Там спадають спілі сливи,
 Жовті морелі,
 А там тільки доспівають
 Ріжки і дактелі.

На відклинах спілі дині
 Й кавуни пестріють,
 І над ними винограду
 Кетяхи синіють.

У долині над зілями
 То метелик*) грає,
 То жибонить бідна пчілка,
 В квітку заглядає.

А в повітрі над садами
 Грають Божі птиці,
 І над ними, як склепіня,
 Небо без границі.

А по небі плине сонце,
 Тоне**) на долину
 І, як ненька, огріває
 Рідную дитину.

Опочине ясне сонце, —
 Місяць випливає.
 Безграничне склепіня
 Зірненьками сяє.

І весело зорі грають,
 Мигтять і мінять ся,
 То погаснуть, потемніють,
 То знов загорять ся.

Тільки місяць, місяць думний,
 Знать — своє гадає:
 Мірним ступнем поміж зорі
 К заходу ступає.

*) В рукописі „метелек“. А. К.

**) В рукописі „тає“. А. К.

Хіба тільки, як проходить
В небі середину,
Стане думний і погляне
В сонную долину.

А в долині туман бродить,
Убрус випрядає,
І на сонную долину
Стиха накидає.

VII.

І як в небо сходить сонце
І як з неба сходить,
Стає Пастух на долині
І думу виводить.

— „Я зза моря“, піп говорить.
„Я зза моря, сину,
І бідую Христа ради,
Мало що не згину.

І стихає все навкола
Від орла до пчїлки,
Все живе й неживе
Слухає сопїлки.

„Я вдовець*), не маю жїнки
І дїтей не маю,
І за церкву лиш їдную
Та за душу дбаю“. —

І та дума, його дума,
Нїби з неба леть ся,
І широко і далеко
За межу несеть ся.

„Будьте ласкаві, панотче,
В мене відпїчїте,
Не цурайтесь мого хлїба,
Сядьте, закусїте“.

Раз виходить піп із церкви,
Кондаки сьпїває,
Коли чує: аж за морем
Яксь дудка грає.

Простелив піп свою рясу,
На травї сїдає;
Пастух ходить коло нього,
Щиро угощає.

„Га!“ подумав, „певне, люди
Заяли долину.
Пїду но я, що випрошу,
Хоть на сорочину“.

І наїв ся піп убогий,
І хрест сьвятий творить
І дякує сьпївакові,
Дякує й говорить:

І зібрав ся піп убогий,
Пїшов понад море,
І приходить на долину
Під високї гори

„О, спасибї! Добре, сину.
Ти людей приймаєш,
Тільки шкода, що до того
Вина не тримаєш.

Аж на встрїчу їде царевич,
З попом привитав ся.
„Чи здалека ви, панотче?“
Батюшку спитав ся.

„Знаєш, сину, вино добре;
Письмо сьвiate каже:
Веселить смиренне серце,
Маслом душу маже“.

*) В рукописї „вдївець“. А. К.

VIII.

„Вибачайте мні, панотче,
Я ще не розжив ся,
Ще і року не уплило,
Як тут поселив ся.

Розживу ся, і як будуть
Мене знати люде,
То на втіху добрих гостей
І то в мене буде.

„На сей раз, святий панотче,
Прошу, не судіте,
А убоге господарство
Поблагословіте!“

Спершу вийшли на озера,
Де між купинами
Пливали собі на волі
Гуси в лебедями.

І під руку підіймає
І благословляє,
А тимчасом пастухові
Стиха промовляє:

„О, хорошії-ж лебідки
Й гуси маєш, сину!
А годилось би й на церкву
Дати десятину“.

І дарує той найкращу
Гуску і лебідку,
А піп тільки-но погладив
Куцю борідку.

Ідуть далі, понад річку,
Аж на оболоні
Табуном на волі грають
Роскішні коні.

„Благословіть тобі Господь
І ті коні, сину,
Лиш не жалуї в свята церкву
Дати десятину“.

І вибрав той пару коний
Під масть і під міру,
Тай дарує і ті коні
В церкву на офіру.

Перейшов піп вдовж і нахрест
Всю його долину
І на церкву ізі всього
Вибрав десятину.

На остаток в нього видить
Дудку золотую,
І на дудку піп зливає
Благодать святаю.

„Всяка дудка твоя буде
Повна благодати,
Тільки, сину, треба сюю
На святе віддати“.

„Вже на сє, святий отче,
Прошу вибачати,
Дудка -- батьків подарунок,—
Не можу віддати“.

„Ну спасибі і за теє!“
Думає попина:
„Церкві хвала подобає,
Міні — десятина“.

IX.

Тільки-тільки що царевич
Батюшку відправив
І отець чеснії стони
За море направив, —

Аж за терену густого
Німець показав ся.
Іде, — пастух поклонив ся,
„Звідки?“ запитав ся.

„Я сем, члечку, вбогий Немец,
Фон Австрія з родем,
Жіє собі тільки штукем,
З чужим хлебом-водем.

„Як сват сватем, нам Австрія
Хлеба не родзіла,
Тільки з вогнем нас паліла,
З водем нас топіла.

„З таким бідем Немец нігди
З хлебом не працювал,
Тільки ходвіл із олейкем,
Штуки показовал“.

„Щож то в тебе за олейки?“
„Вшельке, мілий члечку:
І от того, жеби члечка
Покохал дзівечка,

„І од глави, і од очу,
Од боку боленя,
От седзєня і стосєня,
Піця і єдзєня“.

„Як такії-ж то олейки,
То сховай для себе.
Ще цікавий би я знати,
Що за штуки в тебе“.

„О, я славне умім штуки“,
Хитрий Німець каже.
„Тільки заплаць, мілий члечку,
Вшельке ці покаже.

„А то, члечку, і даремне
Маш ламане штуке“...
Перегнув ся назад Німець,
Падає на руки.

І руками впер ся в землю,
Ноги підіймає
І стоїть ногами в гору, —
Ніби чорт тримає.

І здихнув Пастух-царевич,
Просить Німця встати:
„Що ти робиш з себе, Німче?“
Став йому казати.

„Не пристало чоловіку
З себе сьміх робити.
Чоловіку завше треба
Чоловіком жити.

„Я дам тобі, чоловіче,
Всього для початку,
Та возьми, піди до дому,
Збудуй собі хатку.

„Сій, ори, працюй, труди ся,
Як всі добрі люде.
То із тебе поміж людьми
І сьміху не буде“.

X.

Після Німця якось Господь
Того не доводив,
Щоби ще хто на долину
Жебрати приходив.

І Пастух поставив хатку,
Хліб зібрав завчасне*),
І спокійно жив в долині
До самої весни.

Стала весна наступати,
Піст сьвятий кінчатись,
Ще лиш тиждень, — і великдень,
Треба сповідатись.

Із суботи на неділю
Йде пастух із дому
І приходить, поклонив ся
Богові сьвятому.

Поклонив ся і громаді,
Край пона вклякає,
А піп сидить в патрахілі
Йому промовляє:

„Доки в церкву не положиш
Дудки золотої,
Поти тобі не прокажу
Сповіді сьвятої“.

Устав з місця, пішов в олтар
І вечерню править,
А Пастуха коло серця
Мов кліщами давить.

Вийшов в церкви за дзвіницю,
Ходить і блукає,
Аж приходять полів наймит
Да і розважає:

„Не жури ся, пане брате!
До землі бідою!
Мало чого піп не каже!
Ходи-но зо мною.

„Ти думаєш, що він справді
Так за церкву дбає?
О, бодай так! Все те, брате,
Собі забирає.

„А як мучить на солоні
Бідну худобину!
Ходи, хіба, та оглянеш
Свою десятину“.

І пішов і сам оглянув,
Аж жаль йому стало!
У голодної худоби
Й стебла не лежало.

Вийшов Пастух із обори,
Вигнав десятину
І погнав її на пашу
На свою долину.

Гусака лиш забув взяти
У отця сьвятого.
Його рано серед хати
Спік отець живого.

*) завчасу. А. К.

XI.

Чи подужав піп за морем,
Пастух не питав ся;
Найшов церкву за горами
І до тої вдав ся.

Там і словідь проказали
І запричастили
І без плати на великдень
Паски осьвятили.

Забув Пастух їдно горе, —
Друге наступає:
Що день Божий з його стада
Все щось пропадає.

А то качка десь пропаде,
А то і овечка,
А то гуски не долічиш,
А то і бичечка.

Різно бідний Пастух думав.
Звісно: в кого згуба,
Ще й у того до причинку
Гріха повна губа.

На послідок — що робити!
Пастух засідає.
Коли гляне: поміж терен
Німець пролізає.

Пролізає... Ще нічого:
Може і не красти,
Може в гості йшов, сердечний,
Та не міг попасти.

От Пастух і виглядає,
Що то буде з того?
Німець виліз, кругом глянув...
Ні, нема нікого.

А тут саме коло терну
Череда стояла.
Він живенько за ягнятко
Та у терен драла!

„Почекай же, бісів Німче!“
Пастух розважає.
Взяв сопілку, засїв знову,
Німця виглядає.

Тільки Німець заліз в терен,
Дудка як заграє.
Німець скаче, Німець плаче, —
Не рад, та гуляє!

І обдерлась сурдутина,
Стало тіло голе;
Німець плаче, Німець скаче,
А тернина коле.

І пограла ще сопілка
Й перестала грати, —
Ледве живий вийшов Німець
І став промовляти:

„Нех же єму маць мордує
З таким дудкем єго!
Троха, троха не змордовал
Немца убогєго!“

Аж від тогді на долині
Жив Пастух щасливо:
Його щастя, його долі
Ніщо не мутило.

ІЗ ОПОВІДАНЬ ВЯЧЕСЛАВА ПОТАПЕНКА.

І. На нові гнізда.

Село. Починаєть ся весна. Де-не-де лежить ще сніг. По улицях болото. Далеко на селі дівчата сьпівають „веснянки“ ..

У старого козака Максима Квача людей мало не повнісенький двір. Хапане весіле, чи що? Ба ні — музики не чути! — Ховають кого? Попа не видко! Що-ж трапилось?... Переселенці! ідуть козаки на нові гнізда! Сини Максима видають батька, матір, кидають своє кубло, та ідуть на Амур за шматком хліба. Ось уже й воза підмазує старий, і коні годують ся, сини-переселенці і скрині виносять, та всякий дрібязок. Люде обступили старого Москаля. Москаль з Григоревським хрестом на грудях; лівий рукав шинелі бовтаєть ся, бо у ньому нема руки; у правій руці ціпок; права нога тільки по коліно, а від коліна деревляна, стельмах зробив її за пів карбованця. Добра нога, терпляча; її тепер не то кулею бий, а й сокирою рубай, Москаля не заболить. Зроблена вона тесаком та гиблем. На ніч Москаль скидає її, на день знову чіпляє — слухняна нога! Григоревський хрест не цяцька, не дармо Москаля величають „кавалером“. Хоч його і покалічено, а про те „кавалер“, а се чоловікови не аби-що. Він по вік дістає кілька карбованців на рік. У церкву увійде „кавалер“ — всі розступают ся, дорогу дають йому. „Кавалер“ стоїть по переду поруч з панами. Що року на

Григорія Побідоносця каліка-кавалер іде до Петербурга, обідає у дворці в купі з другими Москалями-кавалерами. Він до труни мати-ме що їсти, і йому не треба пхати ся до Амуру за шматком хліба. Правда, що його родина бідує, бо який з каліки робітник? Ну, щож робити, усіх не нагодуєш!...

— Еге — балакає Москаль — Амур сторона далека. Тепер, скажім, до залізниці десять верст, від залізниці до Одеси города верстов в тисяч, а відтіля на кораблі морем-океаном їхати треба більше ніж два місяці. Через те й начальство не пускає старих та хорих їхати, бо не витримають — помруть на морі! А начальству непотрібні видатки. Його старого вези, він поїдає казенний харч, а там дивись — помер! Бери його за ноги, та й кидай у море. Одно, значить, „сумнительство“ для себе, а казні видатки і неспокій!...

— Так, так — потакує старий чоловік слухач. — Якийсь Василь вздохне, а через нього начальству клопіт! — Старий балакає остро, а сам хоч би усміхнув ся.

— Ну, дідусь що скажуть, то наче рублем притягнуть.

— А бодай вас, дїду, по вік слухати! — озивають ся слухачі сьміючись.

— А хиба й не так! — каже знову дід, удаючи з себе ніби його розсердили. — Ще чого забажалось! Хліба!? Каменюки не хочете?! За що вас годувати хлібом? Може за те, що у вас одна на тілі шкура! Ач, яке велике сьвято?! Ондечки пани їдять, та й то не хліб, а якісь булки, що може й собака не схоче їх їсти, а вони бідолахи їдять, нічого не зробиш, а у панів не одна, а скільки шкур? Яку схоче, таку й натягне на себе.

Всі регочуть ся.

— „Парнишка“ — каже Москаль до парубка — а подізь-но ти у мою лїву кишеню, витягни ріжок з чемерицею, нехай я понюхаю, щоб дома не журились.

Парубок виймає. Москаль запускає пучки у табаку і набиває свій ніс.

— Добра се нагорода — хрест — бубонить дід. — Але як би можна своєю рукою виймати з кишені ріжка, було би ще красше.

Але Москаль не чує, він знову товче своє про Амур-ріку.

— Що й казати: — перебиває якийсь господар — у Максима два сини, та дві невістки, та четверо внучат, та одно у колисці, та своя стара, та сам — усіх одинадцять ротів, а землі три десятини, та городу округ — не розтанцюєш ся! Ну й недостача хліба, і йди шукати його по Амурах, та по Сибірах.

— А на що вони плодять ся, як свині?! — не вгамовуєть ся дід. — Ач, завели панські звичаї: щоб і жінка у нього була і діти, може хочеш і на подушці спати? Памятай, що ти худоба! А худобі що? Стійло, от і все! А то доживуть ся до того, що ні ікони, ні ножа, ні помолити ся, ні зарізати ся! Не аби-чого і захотів — хліба! А пареної половини не хочеш? Не здохнеш! У Росії ще ніхто не вмер без хліба, а як помирають, то не від хліба, а з голоду!...

Слухачі аж пирснули від дідової балачки.

— Воно як подумаєш гарненько — каже Москаль — то виходить так, що все одно, чи Росія, чи Сибір.

— Се так! — згоджуєть ся дід.

— А може там красше, ніж у нас?

— Мабуть, коли люде йдуть туди.

— Може тут Сибір?

— Може!

— І тут земля і там земля; виходить усе одно — каже Москаль.

— Звичайно — відповідає дід — звичайно однаково, от приміром у вас, „господа служба“, дві ноги: одна нога, що Бог дав, а друга, що стельмах зробив, а вони однакові, бо все одно, що тіло, що дубина.

Москаль соромить ся. Слухачі від сьміху кусають губи, але не хотять сьміяти ся, щоб не зобидити Москаля. А дід хоч би вусом рушив.

— Се ваша правда, свате... Не хотїв би я сього хреста. А дай мені мою руку, та ногу! Я-б у ноги вклонив ся!

— А до Амуру пійшли-б?

— Побіг би! Бо тут жити гірко! Земля скрізь панська. Наділу не прирізують, а люде плодять ся. Одно слово: погибіль козакови!...

— Отсе то правда! — озивають ся всі слухачі.

— Як мені, — каже дід — то не треба прирізувати землі, нехай відріжуть тільки місце, а я свої понавожу.

— Тепер скажемо про Максима Квача і його бабу. От бідні! Вже вони ніколи не побачать своїх дітей, все одно як ховають! Е-ех, як би мені рука, та нога! — Москаль махнув безнадійно правою рукою і пошкандибав у хату. Його слухачі розходять ся по дворі.

Старий дивить ся у слід покаліченого кавалера. „Нещасний!“ — каже він зітхаючи. У дворі галас: стоять вози, розкидана солома. У сараї реве корова. Свині ходять... Ось рушає з двору віз; се сусід везе збіже переселенців до залізниці. У дворі всі стоять мовчки. Всяк думає, що се він їде до Амуру, що се вже й його скриню повезли. Якийсь сум обгорнув усіх. Чути зітхання... У кутку дворища лежить Рябко і гризе костомаху. Сорока умости-лась на свиню зверху, їде на ній по дворищу і дзюбає її у спину, мов поганяє... Галка похожає по паркані і зазирає на кістку... Рябко гарчить...

Двері у хату раз по-раз відчиняють ся. Люде то входять, то виходять... На дворі ще холодно, якась мрака, хоч і сонце сьвітить, але мало ще гріє... Із стріхи вода крапле; у дворі теж болото. Приспа мокра, нема на чім і сісти... Невеселий малюнок!...

У хаті теж галас. Стара мати нишком втирає слъози, та порастєть ся з невістками та бабами біля печи. Два сини, мов орли, високі, здорові, чорновусі, кучеряві — пакують ся. Батько їх, сивенький чоловік, допомагає їм. Лице його усе в зморщках, вуса висять, чуприна розвіяна. У запічку діти гріють ся. У колиці дитина кричить. Люде хто стоїть, хто сидить, мовчать, та инколи важко зітхають. У хаті тхне парою, дьогтем та кожухами. Пара пливе

серпанком до печи, а там у-раз летить у комин... Долі мокра солома. Баби крутять з неї віхті, та пхають у піч. Сонце заглядає у вікна і кидає свій промінь на солому і деревляну ногу кавалера. Тут теж невеселий малюнок!...

В хаті попорядковано. Долівка підметена, стіл покритий білою скатертю. На столі по звичаю лежить хліб, а на ньому дрібок соли. Перед образом чадить воскова свічка. Всі дожидають „батюшку“... Ось він приїхав з паламарем. Вони увійшли в хату. Батюшка перехрестився, поблагословив людей — всі підходять і цілують йому руку. Він одягаєть ся у свій одяг, що виняв з хустки паламар. Паламар поклав з печи жару у кадилицю, роздмухав його, кинув у нього дрібок ялівцю. Димок закурив ся і розляг ся по хаті. Всі люде стоять богобійно. Батько розіслав долі ряднину, батюшка став на неї перед образом, а позад паламар, та Москаль, а за ними родина і люде.

— Миром Господу помолим ся! — заспівав батюшка тонесеньким голосом.

— Господи помилуй! — озвались співачки: паламар басом і Москаль підбаском. Всі почали молити ся. Родина стояла на вколішках. Невістки хлипали, але мати не плакала; вона богобійно дивилась на розпнятого Христа. Лице у неї було спокійне, а з очей самі по собі текли сльози і їх краплі під промінем сонця блищали самосвітними каменями. У хаті душно... Два сини-переселенці шептали за батюшкою молитви; їх чола поупривали.

— Ще молимось за від'їзжих! — співав піп. Всі перехрестились. Баби почали плакати в голос. Мати-ж очевидячки кріпилась, не плакала; вона, зложивши руки на грудях, дивилась на образи все нерухомо. Батько стояв понуро, але також спокійно і велухував ся у Божі слова. Лице його мов захололо, тільки зморщки на чолі, що поміж бровами, стали виразніщі... Батюшка скінчив молитви, взяв кропило, покропив по хаті, поблагословив людей і сказав своє слово до переселенців. Молебен скінчив ся. Батюшку посаджено на покуті за стіл, а паламаря на другім кінці стола. Родина та люде стояли, ніхто не сїдав. Баби подавали страву на стіл. Батько частував ба-

тюшку та паламаря. Подпоївши, батюшка помолив ся, подякував господарям за хліб за сіль і почав збиратись до дому. Старий батько сунув йому щось у руку і паламареві також. Стара винесла дві паляниці, шматок сала, та ковбасу і все те поклала у віз, куди посідали батюшка з паламарем. Візок рушив...

За стіл сіли тепер родина і люде.

— Ви глядіть — казала тихесенько мати до невісток, а казала так, щоб ніхто не чув — не плачте, а то старого стрівожите, а він у мене хорий. Пожалуйте його!...

— Ви глядіть — казав також потайно батько до синів — ані сльози! Дорогою вже поплачете, а тепер ані краплі, бо мою стару стрівожите, а вона у мене слабенька. Пожалуйте свою неню!...

Обідали всі мовчки. Ніхто не балакав. Тільки ложки стукали о полумиски. Старий батько підніс уже по третій чарці, але і горілка не розв'язувала язиків.

— Та що се? В труну кого кладемо, чи що, що всі мовчимо?! — сказав батько.

— Хай Бог боронить! — озвав ся Москаль. — Чого-ж сумувати! Мабуть на Амурі красше, коли туди люди переселяють ся. Там теж земля християнська! Ех, як би мені рука та нога, я-б там давно вже був би!...

— Хіба вам тут зле? — спитав ся дід. — Ви-ж на хреста дістаєте гроші!

— Що я дістаю!... А у мене діти. Робити не можу, каліка! Спасибі людям: не женуть з хати. Де весіле, де похорон, де яка оказія — я вже й там. Чи псалтиря прочитаю, чи що — так і годуюсь!... А дайте мені руку та ногу! — Москаль важко зітхнув, махнув правицею і крикнув: — Давайте, свате, ще чарку, щоб тут-тут біля серця заніміло!...

— Ви, тату — казали сини — вже сами не орить, бо ви вже старі, вам важко, а землю віддавайте з половини. А инколи ми пришлемо з Амуру якого карбованця, то як небудь проживате з матірю.

— Батькови вашому з хвостом! — крикнув батько. — Я старий?! Я?! Ха-ха-ха! От так ушкварили! І лікар ваш дурний, та й ви з ним! Лікар теж саме казав, що ми

старі, що не доїдемо до Амуру, що дорогою помремо і через те нас не пустили з вами їхати! Ану, лікарю, виходь против мене, поборемось! Чи сей старий не кине тебе об землю, як каменем! Я старий?!... Чи не думаєте ви, що я з матір'ю за вами будемо побивати ся? А не діждете! Та мені ваша мати приведе ще синів-орлів! З такими вусами, як у правдивого Запорожця! Приведе таких козаків, що ви їм і в підметки будете негодящі! Правда, старенька?!...

— А вже-ж! — відповіла мати, та й в голос зареготалась, удаючи з себе веселу.

— Ага!? А що!? — теж удаючи з себе веселого, кричав батько. — Начхав я на ваш Амур!... Яке добро, подумаєш!... Там, кажуть, бабів мало, ще якийсь одноокий Китаєць украв би мою стареньку. Ха-ха-ха!

Для вгодоби старому зареготали ся всі враз, та й змовкли. Знову сум обгорнув усіх. У кожного на серці мов коти скребли...

Після обіду приїхали сусіди — відвезти переселенців до залізниці. Ось уже все повиносили на вози. Настав час прощання!... Остатнього прощання! Остатнього цілування!...

Нараз зробилось тихо у хаті, як у могилі. Ніхто не пускав ані пари з рота. Батько зняв ікону. Підійшли переселенці і стали перед ним навколійки. Батько їх поблагословив і сказав своє слово:

— Живіть, сини мої любі, у добрій злагоді! Держіть ся вкупі, не міняйте свої віри і не кидайте звичаїв батьків та дідів наших! Дай Боже, щоб наша Україна запанувала на Амурі!... З сусідами не сваріть ся, жінок своїх жалуйте, але волі їм не давайте. Памятайте: „Люби як душу, а труси, як грушу!“... Горілку, діти, пийте, та розуму не пропивайте! А ви, жінки, слухайте своїх чоловіків, доглядайте господу, та дітей більш нарождайте. Дасть Бог діти, дасть Бог і на діти!...

Батько всіх перецілував.

— А тепер ідіть до матери, хай вона вас поблагословить. Неньчина молитва до самісенького Бога доходить.

Батько передав ікону матери, що стояла з ним поруч. Почала мати благословити, але ні сльозинки, наче вона їх випровожала не на Амур на віки, а в поле. Всі люде плакали. У синів заблищали на віях сльози, ще хвиля, і вони розревілись би, але батько зирнув на них очима, сердито старий глянув — сини зрозуміли сей погляд і задушили у горлі сльози...

— А тепер по старому звичаю треба всім сісти, щоб усе добро сідало! — сказав батько і сів. Всі теж посідали, а через хвилину разом устали.

Переселенці ще раз перехрестились до ікон і почали виходити на двір. Остатній раз переступили поріг своєї хати... Чи доведеться коли знову тут бувати?...

Ось діти вже посідали на вози. Батько глянув на них, а у самого мов би серце відірвалось, похололо і сльоза покотилась йому по щоці, але старий так стиснув зубами губу, що кров закипілась. Мати стояла бліда, але спокійна, водила по всіх очима, мов би не розуміючи, що се діється? Куди її діти їдуть і чого так багато людей у дворі? Всі се запримітили, що з старою щось діється непевне, і лякались, щоб вона розуму не втратила.

— Хоч би заплакала! — думав старий. — Лекше-б їй було, а то чого доброго не витримає сердешна сього лиха.

Мати підійшла до синів. Все нараз стихло. Баби, що плакали, так і обмерли. Всякий дожидав чогось злого. Мати якось чудно обвела їх очима і покірливо, мов дитина, усміхнулась...

— Так отсе ви вже й їдете? — спиталась вона — Куди?

— Як куди? — спитався старший син перелякано. — Адже-ж ви, мамо, знаєте, що ми ідемо на Амур...

Як вовчиця кинулась мати і ухопилась за колесо. — Ай! — крикнула вона несамовито, та так крикнула, що, здавалось, не сила чоловіка так крикнути. Мов щось ухопило кожного за серце від такого крику. Всі люде у дворі заплакали. Батько кинувся до старої і відтяг її від колеса.

— Не дам! Не дам! Се кров моя! Не пущу! — несамовито голосила стара на все село, та рвала на собі сиве волосє й одежину.

Вози рушили, а мати мов горлиця билась об землю, пускаючи з рота піну, аж поки не стеряла силу і простяглась мов мертва. Старий з Москалем та людьми внесли її у хату і поклали на полу. Довго мати не приходила до памяти. Аж ось вона підвелась і попросила пити. Нанившись води, вона оглянула свою хату.

— Се тепер не хата, се пустка! — казала вона — се домовина і в ній два мерці: мій старий і я...

І весь день мати лежала на полу та стогнала. Старий сидів задумано і не випускав люльки з рота. Нераз сльози підступали йому до горла, але він гриз цибуха, що аж зуби скреготали, та все кріпив ся. Москаль теж сидів мовчки над фляшкою з горілкою і заливав своє горе, але й горілка нічого йому не помагала. Думав, багато дечого думав каліка. Хата мов справді домовина. Ось уліз у хату Рябко, потяг з лави шматок хліба і знову пійшов у двері — ніхто його не бачить, ніхто не чує. Двері трохи відчинені, у хаті вже холодно. Всім байдуже! Їх у жар кидає від думок.

Вже стемніло. Цьвіркун виліз зпід печи — цьвіркнув раз, у друге. Поліз на лаву, а далі на стіл, а з столу побіг по руці батька — старий не чує, так замислив ся. Мати встала і хитаючись засьвітила сьвічку і почала подавати вечерю. Ось вона, як і колись, поклала на стіл цілу куну ложок. Москаль встав, відділив три ложки і зіставив їх на столі, а остатні поніс до мисника. Старі глянули на сі три ложки. Мати заревла і кинулась головою у подушки на піл, а старий, як опарений вибіг на двір. Він упав на віз, на котрому сусід возив до залізничці його синів і заривав, як маленька дитина, але сі козачі сльози бачив один темний весняний вечір і ніхто більше!...

— Вгамуйтеся, пані-матко! — заспокоював каліка стару. — Се ще не горе, а ось горе, що перед вами стоїть — се я! Я був колись людиною, я тепер я що? —

каліка, а все-ж не гнівлю Бога, не нарікаю і не плачу, бо гріх побивати ся.

Стара трохи заспокоюєть ся...

Північ... У хаті темно... На полу лежить стара, на печі старий, на лаві Москаль... Біля него долі валяєть ся його деревляна нога... Тихо, навіть і цв'іркун заснув...

— Старий!... Ти спиш? — питає стара. — Спиш?...

Тихо...

Старий не спить, але мовчить, щоб стара подумала, що він не думає, а спить, і тим сама заспокоїть ся...

Проходить пів години.

— Стара, ти спиш? — питає з печи старий. — Спиш?...

Тихо...

Стара мовчить, але не спить і тим хоче виявити старому, що вона не думає, а спокійно спить. — Се його заспокоїть — думає хора стара і він засне...

Москаль все те чує, але хоче старим показати, що він — не думає, а спить спокійно. Се їх обох заспокоїть, мислить каліка і починає хропіти. — Ех, як би мені рука та нога! — бурмоче Москаль ніби крізь сон.

Місяць плив по небі і допливши до хати осиротілих зацікавив ся, глянув у вікно і зрозумівши сю сьвяту лож усьміхнув ся, але як побачив долі деревляну Москалеву ногу, прожогом заховав ся за хмару. Мабуть він перелякав ся чоловічого звірства!...

II. Чарівниця.

(Оповіданє мого діда.)

Козачки Марисі я зовсім не знав, але про те багато дечого чував про неї. Старі люде казали, що вона божевільна, подруги величали її „козир-дівка, вогонь-козачка“, а парубки дали їй прізвище „чарівниця“.

— Там така дівчина — казали вони — пісню скласти, засьміяти кого небудь, прізвище притулити коза-

кови — се діло Марисі. На гулянці всіх перещобече, всякому рота затулить, а піде у танець — так повірте, столітній дід не витримає — піде садить гопака. — Одно слово: чарівниця та й годі!...

— А багато вона вашому братови позадурювала глови? — спитавсь я у парубків.

— І не питайте, паничу! Всі до неї нападом, мокрим рядном прилипають!... Раз-у-раз за неї бють ся наші козаки. Так і зорять, як тільки чарівниця на вулицю — так за нею ціла юрба нашого брата. Летять як метелики на вогонь!...

— А вона-ж що?

— Байдужісенько, регочеть ся над дурнями, та знай дужче причаровує. Там, як би ви побачили одні очі чого варті!... Здаєть ся, рідного батька проміняв би за них! Як зорі блищать!... А бровенята? Чорт їх бачив, де і хто їх малював такі!...

Козак, що казав мені се про Марисю, при сїм плюнув з пересердя і махнув рукою. — Хай мене грім убе на сьому місці, коли брешу! — казав він. — І скрізь вона перед веде!... Почне жати, не доженеш. А страху у неї ані крапелиночки! Нашу ріку ніхто човном не перепливе, хіба тільки один Ілько козак. Є у нас такий приблуда, що й самісенького чорта окульбачить, такий відважний!... На нашій ріці як раз по середині страшенна течія і крутінь — ну се ще не біда, але там як з води виросла величезна скеля — стоїть вона як ніж рубом проти течії. Кажуть люде, що під скелею сидить дід-водяник і збиває таку крутінь. Як би понесло на скелю човна, не вспів би вилятись або перехреститись, пійшов би водяникови на сніданє — а чарівниця весла в руки і вже на тім березі. Тільки й чуєш, як розлягаєть ся її чарівний сьпів... А сьпіває!... Вам, паничу, не доводило ся чути?...

— Ні!

— Красше й не слухайте!...

— Чому?

— Причарує!...

Я засьміяв ся.

— Еге, сьмійтесь, коли-б не довелось плакати!

— Хіба і так буває?

— А тож! Як би не шкода була, задушив би як гадюку!

— А то шкода?

Козак усьміхнув ся. — Красива, рука не підіймаєть ся! А то-б не побояв ся гріха!

— На щож душити?

— На що? Чудні ви, паничу!... Кажу вам, що вона як та крутїнь, позакручувала всім голови. І де воно узялось на наше безголове?

— Хто воно?

Козак розсердив ся. — Та кажу-ж: воно — чарівниця таки!...

— Хіба вона не тутешня?

— Зпонад Дніпра. Як вона каже, з якогось то козацького шляху. Вже два роки, як тут вона живе в старим батьком. Там такий рибалка, здаєть ся, усю рибу вловить у ріці. У нього і свій човен є.

Козак нахилив ся до мого вуха і зі страхом, таємно сказав мені: — Щоб ви знали, паничу, у нас на селі є така баба Горпина, що всі чари знає, про се усе село знає, так вона божила ся, що у Мариськи є хвостик, бо вона чарівниця. От, ей Богу, правда!

— А ти й віриш?

— А тож!

— Брехня! Плюнь ти твоїй Горпині межі очі!

— Так по вашому і відьом нема на сьвіті?!...

— Нема.

— Пропаций же ви чоловік, коли так! А ще й кажуть про вас люде, що ви науку вчили; аж бачу, що ви нічого не знаєте. — Козак почесав потилицю, махнув безнадійно рукою і відійшов від мене.

Оповіданя про чарівницю зацікавили мене і я рад був в нею побачитись та побалакати.

Якось о півночі прийшла мені охота пійти на ріку погуляти. Я пійшов. Ніч була зоряна та ясна, така ясна, як там кажуть: хоч голки збирай... Село спало... Скрізь тихо...

Пройшовши село, йду стежкою до берега, коли чую : хтось тихесенько сьпіває. Я зупинив ся. Не далеко від мене сиділа над кручею дівчина — я догадав ся, що се мабуть і є чарівниця. Вона так замислилась, що, здавалось, нічого не примічала навкруги себе. Я як злодій — крадькома наближаюсь до неї. Осока бе мене по лицю, якийсь бурян чіпляєть ся мене, коле мене в руки, але я йду вперед. Зовсім наблизившись, я заховав ся за вербу і почав придивлятись дівчині. Вона була не більше, як на три кроки від мене. Я чув її подих. Як ось вона повернула голову у мій бік. Місячний промінь упав на її лице, а я прикипів очима. Справді се була чарівна краса, се була пишна квітка українського садку, се була розкішна стеблина вільного українського степу. Але у сій красі було щось справді чарівне, виявлялась якась то сила таємного царства. Чорні як уголь очи горіли якимсь пекельним огнем і сяли дияментовим сьвітлом зпід густих вій. Чоло її високе, лице повновиде, румяне. Ніс трохи грецький, як обточений, прямий; вигляд відкритий, вільний — що твоя цариця. Козачка важко зітхнула і відкинула трохи позад себе голову. Вона заложила за неї голі по лікті руки, ніби піддержуючи свою важку косу, що перекинулась через її кругленьке плече, високі груди, і чорною гадюкою падала на вишивану сразументами червону плахту. Поверх вишитої, мережаної сорочки була одягнена кубова корсетка. На чолі не було вінка, але у гладко причесане волосє була заткнута якась квітка. Марися здавалась мені якоюсь то русалкою, що виплила отсе зараз зо свого водяного царства на берег, щоби погрітись проти місяця; вона тепер дивилась на нього і щось то думала. Я теж глянув на срібне коло, але не побачив там нічого цікавого. Все одно і те саме: „брат брата усе держав на вилах“. За рікою десь далеко сьпівав парубок. Марися провела долонею по чолі, наче розгонюючи той сум, що обгорнув її голову і сльози затремтіли на її віях. В сю хвилину під моєю ногою хруснула гилячка. Як дика кізочка здрігнулась козачка, випрямила гнучкий стан, стояла вже гордовито, мов когось то дожидаючи і дивилась на мою вербу.

— Любий, ти? — спитала вона і зробила крок у мою сторону. Я вийшов зза верби.

— Доброї ночі! — сказав я.

— Здорові були! — відповіла козачка і засоромилась; вона опустила очи, та перебирала червоні стрічки, що були на кінці коси.

— Чого так півно сидиш?

— Так собі.

— Може кого дожидаєш?

— Та нікого-ж, як вас! — Вона весело засьміялась і той сьміх як срібний дзвоник луною поніс ся по зеркалі ріки. Соромливість в мить счезла з її лиця, і я бачив перед собою ту чарівницю, про котру мені розповідав козак.

— А може кого другого піджидала?

— Може.

— А чого ти плакала?

— Ха-ха-ха! Води в ріці мало, я й підлила слізми...

Дурні слези по дурному й ллють ся!

— А я було подумав, що за мною зтужилась! — шуткував я.

— Як би так, то не дожидалась би, сама-б до вас прибігла.

— Справді?

— Та справді-ж у решеті дїрки. Так би у двері і вскочила, а як що, то і в вікно. Я маленька, пролізу, а воно у вас що вечера відчинене.

— А ти по чім знаєш?

— Пхе! я нерав стояла під віконницею, та слухала, як ви сьпівали та грали на бандурі.

— Он воно що!... І тобі подобаєть ся мій сьпів?

— Як би не до вподоби, не ходила-б під вікно. Якось чую, ви граєте нашу пісню, козацьку, мою любиму, а я віддомила бужку, та й кинула вам у кімнату на стіл.

— Пригадую! Тільки я думав, що то вітер.

— Що вітер, що я — одно й те саме!

По троха ми розбалакались і посідали на березі.

— Ти не боїш ся зо мною сидіти?

— Хіба ви кусаетесь? — сьміючись спитала Марися.

— Щоби, буває, люде не почали чого плескати...

— Про мене чи про вас?

— Звісно, про тебе.

— Не полохлива! Хай дивлять ся, та губи кусають.

— А все-ж таки!...

— Не їла душа чіснику...

— Може-б і з'їла, та боїш ся свого старого батька.

На се Марися жартобливо стиха засьпівала:

„Ой, ти старий бухи, бухи,
я молода — хи-хи-хи!
Ой, ти старий дідуга,
ізігнув ся, як дуга,
а я молоденька
гуляти раденька!“ —

Мені здавалось, що Марисина веселість була примушеною.

— Що ви читаете що вечера? — спиталась вона.

— Книжки.

— Про що-ж вони пишуть?

— Про кохане — шуткував я.

— Про кохане?

— Еге.

— Розкажіть мені, будьте ласкаві, що небудь про кохане з книжок, розкажіть!...

Я почав оповідати їй одну повість, що отсе сьвіжо прочитав. Марися жадно слухала. Очи її займали ся огнем все більше, та більше. Іноді вона зітхала. — „Як тільки вона його покохала“, розказував я...

— Стривайте, стривайте! За що-ж вона його так горяче покохала?

— За те, що він був добрий, тихий, покірливий хлопець.

— Брехня! Се книжки повигадували отаке. За що такого кохати? Чи не за те, що слину пускає через губу? — І при сім Марися отруйно усьміхнулась.

— А кого-б ти покохала?

— Козака! — горячо сказала гона — високого, вродливого з чорним вусом. Сяде на коня — орел! Щоб, що є духу, розігнав свого коня, налетів на мене, ухопив мене на своє сіделечко і щоб щільно, щільно притулив до себе, щоб аж в очах потемніло, щоби спалив мене своїм поглядом, щоб я залилась, задушилась жагою кохання.

Марися аж тремтіла від жару. В кождім її русі виявлялось, що у неї кипіла в жилах козача кров, жерелом било ся жите. Але ось вона глянула у той бік ріки, де за скелею далеко ріс очерет, і очи її згасли, вона важко повіхнула.

— Не вірте мені, паничу! Я... так собі... Не дармо мене звуть чарівницею... Я все плету дурощі!...

Марися на хвилину замовкла, задумалась — потім раптом підскочила.

— Ходім! — крикнула вона на мене, приказуючи, і вхопила мене за руку. — Ходім!

— Куди? — спитавсь я перелякано.

— До човна. Чи може і ви боїтесь чарівниці?

Марися, не дожидаючи моєї відповіді, потягла мене до човна, що був не далеко від нас; вона познаходила у траві весла і перша скочила у човен. Я стояв нерухомо. Чи сідати, чи втікти? — думав я. А як вона мене утопить?

— От і полетимо, сьвіта не побачите! — казала вона лаштуючись.

А я стояв, роззявивши рота, не знаючи, що робити, і все дивився на Марисю. Вона мене мов прикувала до себе. Яка-ж вона чарівна, думав я. А як утопить?!

— Злякались, злякались! — сьміяла ся Марися. — Не бійтесь, не перекину. Мені ще моя голова потрібна.

— Я... я... тее... я не бою ся!... бадьорив ся я і сів у човен.

Марися розмахнулась веслами і беріг тікав від нас.

— Де ти вивчилась гребти?

— На Дніпрі. Батько за переправщика були. Я теж їм допомагала. Хороше! Вода несе тебе, як тріску, а ти керуєш веслом і летиш як птиця. Гадюкою повзеш поміж порогами. Пролетів — твоє щастє, загавив ся, черкнув

о камінь — раків годувати-меш, до водяника пійдеш, а він сердитий, а через те сердитий, що він закоханий у царицю Дніпру, а вона на старого і глянути не хоче, а він в одно залицяєть ся. — При сїм Марися весело сьміялась. — У сій ріці теж є водяник.

— А він у кого закоханий?

— У мене! Ха-ха-ха! Він, стара собака, мене дожидає.

— Не лай ся, а то ухопить.

— Царицею буду, русалкою! Буду о півночи вишливати на беріг. Приходьте, я вас заласкочу, розкажу, що під водою робить ся. Ха-ха-ха!... А гляньте у воду, бачите, як місяць зазирає, як у зеркало. Гарний собі! На Дніпрі хороше, а тут... тут нема справжніх козаків. Куди оком скинеш — все забудовано. Тільки в степу і весело. Степ та небо і в сій безкраєві стоїш ти одна. Ех, тут не те житє, що на Дніпрі. Не звикну я до вас.

— Замуж вийдеш, звикнеш.

— Хіба за водяника! Мій суджений десь ще на припічку кашу їсть.

— Не вірю.

— Ніхто не сватає. Нікому не потрібна — лукавила козачка.

Ми замовкли. Марися гребла. Зпід весел наче сипались дияментові краплі, а позад нас тягнулась сьвітла водяна доріжка. На селі далеко сьпівали півні...

— Ілька знаєте? — спитала Марися.

— Знаю, а що?

— Нічого... Так собі... Теж в Дніпра козак. — Тонка тїнь журби пробігла по виду Марисї і вона засьпівала своїм срібним голоском думку про козака. Я заслухав ся. Менї здавалось, що я вже не панич, а козак рубака, що я пливу по Дніпру, а скеля, що далеко стирчала посеред ріки — ненаситинський поріг, а Марися вже була Мари-сею Богуславкою...

Пісня скінчила ся.

— Не відкликаєть ся! — промовила стиха Марися і позіхнула.

— Хто не відкликаєть ся?

— Ніхто! Всі сплять. Се не козаки, а веретена.

Ось ми на середині ріки... Течія скажено несла наш човен, Марися зручно здержувала його а про те його сильно несло. Через кілька хвилин я вже бачив против нас скелю; вона вся була залита срібним промінєм місяця. За скелею в очереті почулась пісня. Сьпівав якийсь козак мягким тоненьким голосом. Марися здригнулась, побідила на виду і на сей раз уже не сила була її захвати своє зворушенє, вона обернулась і глянула у той бік. Зва скелі як раз вплив човен. По голосі я пізнав, що то плив козак Ілько. Так он кого вона дожидала? — подумав я. — А на щож вона мене узяла? Але чую, що наш човен ще скорше несе вода і мене взяв острах.

— А теперенька, паниченьку, добре держить ся! — сказала Марися і підняла до гори весла...

— Ай, ай! — кричав я. — Господи помяни!

Човен несло як перо, що аж дух забивало і несло прямишенько на скелю. Я так і закликав на місці. Шапка полізла до гори. Холодний піт поляв ся по спині і мені здавалось, що я весь мокрий, що я вже у воді і несусь до водяника на сніданє. А Марися, аж заливалась, так реготалась. Я, хоч мені вже пішло на вісімнадцятий рік — трохи-трохи не розплакав ся, як школяр. Але вже сиджу і не дихаю! Ще хвилинка, і від нас нічого не зостанеть ся. Ось-ось човен повинен ударитись о скелю... Зо мною щось таке зробилось, чую, що я увесь упрів, мокрий. В мить весла шубовстнулись у воду. Не знаю, що зробила Марися, тільки наш човен підкинуло до гори і нами жбурнуло в бік, як тріскою. Човен трохи-трохи не черкнув ся о бік скелі. Марися крутнула правим веслом, човен кинуло від скелі і ми теж трохи не ударились об човен, на котрому плив Ілько. В мить весла наші були вже в човні. Я не вєпів опам'ятати ся, як опинив ся в обіймах Марисі. Вона цідувала мене горяче, несамовито... Сі поцілунки аж лоскотіли у мене в усі, коли чую, що Ілько регочеть ся.

— Так його! Так! Ха-ха-ха! — над другим моїм ухом Ільків голос.

А чарівниця знай в-одно цілує мене... Як ось наш човен ударив ся об щось і я перекинув ся назад і задрав до гори ноги, як ті весла. Марися зареготалась і як кітка скочила з човна. Я теж собі за нею як опарений. Наш човен урізав ся у беріг у пісок. Я хоч як був переляканий, а таки ухопив Марисю.

— Серденько моє — задихаючись мимрив я — ти мене кохаєш?

— Ха-ха-ха! — реготалась моя чарівниця.

— Бий його! Палюгою! — почув я кілька голосів і хтось оперезав мене кійком по жижках.

— Лови! Хапай! У ріку його!

Три козаки вискочили зза доз і кинулись на мене.

— Та се не Ілько, се панич! — гукнув один із них і всі розбіглись у розтіч. Я підобрав свій жуланець, та на втеки! Забув і про свою чарівницю. Я так біг, як, здасть ся, може бігти тільки заяць, коли за ним женуть ся хорти. Поперед мене як раз простяглось провалє, таке провалє, що і той заяць ніколи не перескочив би його, а я з переляку перелетів як камінець, аж сам собі здивував ся. Як я опинив ся у своїй кімнаті, не памятаю. Памятаю, що я тряс ся як хорт у дощ. А серце мені мало не вискочило. Я після сього три дні був слабий! Щось у середині мені повередилось. Моя бабуся усе перепалювала на вуголь житній хліб, наливала водою і поїла мене сим. Від чого се мені зробилось — я не признав ся бабуні. Вона думала, що се з пристрїту. О, се чарівниця! стогнав я.

На четвертий день я видужав і почав міркувати про те, що скоїло ся. Що се за комедия? Що воно означає? Чи се сон, чи се мара?

А що, як вона справді у мене закохалась? Ні, сього не повинно бути! На щож тоді та балачка її про коня, та про чорні вуса? Я аж підскочив з ліжка і глянув у зеркало. Запевнивши себе, що я не чорнявий, а більше моє волосє нагадує сметану, а замість вусів — тільки одно місце для них, я знову ляг на ліжку, щоб заснути, бо вже була північ, і твердо поклав собі не думати про те все, викинути з голови, а про те навїсна чарівниця не

давала мені спокою. — А що справді як би мені добути коня? Так я і їздити не вмю. Правда, я ще не давно їздив у бурсі, тільки не на коні, а на деревляній кобилі, і я сам на неї ніколи не сїдав, а мене клали на неї і... сипали березової каші. А солодко Марися мене цілувала!... Ну, й нога болить! Якась сатана добре улучила палюгою...

Я взяв бандуру і засьпівав.

— Ха-ха-ха! — почув я під вікном сьміх чарівниці і цілий соняшник упав мені до ніг. Я кинув ся до вікна — її вже не було.

Що дня мені хотїлось її бачити. Я наче ошалїв. Я... я... покохав Марисю! Я почав ходити на ріку, а щоб люде не запримітили, що я учашаю туди, я зробив ся рибалкою і вудочкою ловив рибу...

Почалась осїнь. На селі сьпівали вже весільні пісні, гудїв бубон, пищала скрипка. А я все блукав понад рікою, думка була побачитись з Марисею і розпитати її про горячі поцілунки. Іноді я зустрічав ся з Ільком. Він склав зуби і я ще більше путав ся в здогадах. Розпитувати його я бояв ся. Мені здавало ся, що ми вороги і він мене хоче убити.

Одного разу сиджу я на березі, за каменем: закинув вудочку, а сам усе думаю про чарівницю. Карасі не клювали, як затялись. Цілий час я дивив ся як той дурень на поплавець, а він анї з місця. Я сїпнув за вудлище, піймав гачок і плюнув з досади. Я так замислив ся, що замість його — привязав цьвяха, та ще й великого. Отсе так! Отсе закохав ся у Марисю! Хоч би хто не побачив, а то засьміють! І я оглянув ся. „Чи не дивить ся буває хто?“ Оглянув ся і рота роззявив. Зараз біля мене — вона, моя козачка, моя чарівниця, та ще й завітчана і в дорогій плахті... Тільки що я хотїв підняти ся зза каменя, щоби встати і кинутись до неї — зирк! в нею стоїть високий, красивий, чорновусий козак. То був Ілько. Я притулив ся до каменя і відтиля визирав одним оком. На Ілька жупан з синього сукна, червоний пояс, сива решетилівська висока шапка, а до неї причеплена стрічка. Се у нас означало молодого. Я почав прислухуватись до їх розмови. Вони мене не бачили і розмовляли у голос.

— Щож, Ілька — казала Марися — сьогодні твоє вінчане?

— Еге!

— З Пріською?

— А тож.

— Чуєш, уже на тім боці дзвонять у церкві, може се тебе кличуть? Після обідні вінчане?

Ілько кивнув головою.

— Час уже тобі йти?

— А час.

— Мене вже розлюбив?

— Та й чудна-ж ти людина! Розумієш: батько... мати... їх воля, а я що?... Я тебе...

— Кохаєш? Коли кохаєш — утечемо, зараз утечемо на Дніпро. Там воля, там рай — там наша доля! Ну?!

Ілько мовчав та кусав свій вус.

— Ну?

Ілько позіхнув.

— Ні, не любиш ти мене, козаче! — І сльози заблищали на очах у Марисі.

— Коли-ж ти якась така чудна дівчина, що й Господь тебе знає! Що ти за людина, так і не розберу!... Не дарма тебе всі звать чарівницею...

— Бо слини через губу не пускаю! — зле усміхалась Марися. — А раніше як голубив, як цілував, милував, своєю називав! Чому-ж тоді не сказав, що голову дуриш?

— Я тебе не обезчестив, на те я козак, а не Москаль! Але-ж ти якась чудна! Я тебе і кохав і лякав ся!..

— А я тебе кохала, молилась навіть до тебе, через те, що ти козак, а не баба, як усі тутешні козаки. Ти з Дніпра, гордовитий!... Одним поглядом ти палив, причаровував до себе дівчат. Вони бігали за тобою, а ти як орел дивив ся на них гордовито. Через се я тебе покохала! А тепер бачу, що і ти хочеш узятись за веретено! Берись, Бог з тобою!

— Кажу-ж, що ти якась чудна! От і тоді — казав Ілько — хіба я не зрозумів, на що ти отого миршавого панича цілувала!...

— А щоб ти подавив ся своїм язиком, мугиряка! — подумав я. — Ач, який лицар!...

— Задля того — казала Марися — що від тебе холодом подихнуло. Хотіла розпалити тебе, розжеврити той вогонь у тебе, що почав згасати. Хотіла, щоб знов занялась твоя козака кров. Хотіла, щоб ревнивість у тебе заклекотіла — через се на твоїх очах і цілувала отого... — При сім Марися ляпнула таке слово, що мене знов щось заболіло у середині і я пригадав бабусине питво...

— А щоб тебе чорти ухопили! — лаяв я Марисю у думці. — Се чорт, а не дівка! Так бач задля чого була та вся комедія? Задля підпалу Ількової крові! Добре одурила!...

— Чому-ж ти, Ільку, не просиш мене на вінчане?

— Ходім, хіба що!

— Спасибі!... Нам, Ільку, не слід розходитись ворогами. Ми кохались, були щасливі — спасибі і за се! Я не маю на тебе серця, я і тепер тебе кохаю і бажаю тобі доброї долі.

— Так ти, Марисю, не сердиш ся на мене?

— Ні.

— Я через се й прийшов сюди, щоб заспокоїти тебе...

— Я спокійна!

— Ти ще покохаєш... Ти знайдеш собі пару!...

— Закохаюсь у панича, так закохаюсь, що аж не стямлюсь! — реготалась Марися.

— А не діждеш! — трохи-трохи я не озвав ся за каменя, але здержав ся.

— Усе буде гаразд — казала Марися спокійно. — А тепер, козаче, попрощаємось в останній раз, бо після шлюбу вже не можна, буде гріх чарувати чужого чоловіка.

Марися повисла на шиї у Ілька. Вона горяче цілувала його карі очі, смагляве лице, червоні губи, чорні вуса.

— Годі, годі, моя чарівнице!

— В останній раз! Більше не прийдець ся. Дай Боже, щоб тебе так кохала твоя жінка, як я тебе кохала.

— Годі! годі! Голова занялась вогнем! Все крутить ся в очах... Млісно! — казав Ілько важко дихаючи та

хитаючись, ухопивши себе за голову. — Годі! Час рушати до церкви... Вже мабуть дожидають ся бояре...

— Так, так, годі! — сьогодні ти почувеш весільний сьпів. Щасливий! Тепер сідай у човен — я тебе сама відвезу до молодой. Перевезу на той бік у лози, а там уже берегом підеш.

Ілько, здавалось, нічого не бачив, нічого не чув; він нерівними кроками пійшов до човна.

Вони рушили. Марися гребла...

Ось човен посеред ріки. Марися підскочила і жбурнула весла по обі ручки. Ілько теж підскочив. Човен несло прямишенько на скелю.

— Ратуйте! Ратуйте! — в отчаєм гукав Ілько.

Марися ухопила свого коханця в обійми і своєю косою обмотала дві шиї.

— Чарівниця! Чарівниця! Русалкою буду! Царицею стану! В водяника закохаюсь! На сніданє йому йду! З Ільком вкупі! — божевільно голосила Марися, регочучись на всю ріку.

У мене захопило дух, я тряс ся, мов мене трусила пропасниця. Мені здавалось, що я теряю розум. На березі, на тім боці ріки заметушились люде. Ось човен уже у самісенької скелі... Я заплющив очи... Почув ся глухий удар, крик Ілька, нелюдський регіт Марисі і — все змовкло...

Коли я відкрив очи і глянув на скелю, то у її ніг крутились сива Ількова шапка та Марисин пишний вінок...

ІЗ НАРОДНІХ МОТИВІВ.

Ой цвила, цвила, тай і відцвила
калинонька у лузі;
та нема кінця, та нема краю
моєму горю й тузі.

Ой хоч цвіт зів'яв, хоч і лист обнав,
паленіють коралі;
хоч коханечко і минуло ся,
не минули ся жалі.

Не через людей, не через людей,
не через заздрих раду, —
ти мене лишив і саму пустив
через чорную зраду.

Як в осінній млі в ранню заморозь
плід калини палає,
так від жалю й сліз, від горячих сліз
моє серце вмирає.

Та чорна зрада, моя загида
вбавила мене сили.
Житя покину, тебе-ж прокляну
остатній раз, мій милий.

Бодай так тобі, як тепер мені
тяженько загигати!
Щоб ти так не міг, як я не можу
ніченьки переспати!

Щоб ти женив ся, щоб ти женив ся,
як вітер по дорозі,
за те, що забрав з душі супокій
сирітоньці небозі.

Щоб ти дружив ся, щоб ти женив ся,
як вітер в чистім полі:
я через тебе, ой через тебе
не знала щастя й долі!

Улана Кравченко.

ПІДПИС.

(ФОТОГРАФІЯ З ЖИТТЯ.)

То було так, що Яковови Яримієви не стало хліба. Одного дня увійшла жінка з комірки тай сказала, що лиш на дні міха зо дві мисчині є тай решта. Яків думав та розгадував тай пійшов писати си на сотку до заволічкового банку.

Ходив він кілька ходив тай виходив гроші.

Раз у Матія Щерби сиділо вечером богато газдів, а Яків розповідав їм свою біду.

„Прийшов я, знаєте, до того заволічкового банку і кажу, що так і так: не стало хліба mezi діти тай прошу, пане, вашої ласки тай божої позичити сотку.

— Грунт маєш? — питає ся банькір.

— Є, пане.

— А стоїть на тобі?

— На мині.

— А табула чиста?

— Гет все чисто стоїть на мині.

— Але довгів не маєш?

— Та дес у жидів э, та вже за цу сотку і хліба купю mezi діти і струп скину.

— Ну, то принеси аркушик і аністрат тай піде на посїдзене.

Випитав ся мене банькір гет за все чисто тай я приніс єму книжку платнічу і аркушик. За тиждень, каже, прийди!

Ходив я зо три рази, аж каже нарешті, що є гроші хвалені.

— А вмієш писати?

— Ні, прошу пана, кажу, я не ходив до школи тай у ваську не був-сми тай-сми цалком сліпий.

— То, каже, мусиш підписувати ся у натаря.

— Я, прошу, покладу хрестик, а ви підпишіть...

— Не можна, каже, на векслю робити хрестиків.

Став я в гадках. Це як озмут упіс, як процент наперед відберуть, як натареви за підпис заплатю тай де-сьитки не видко“.

— А з когож озме, як не з дурного мужика? — обізвав ся Матій.

— „А чекайте-ж, най я доповім. Звертів я си по місті за ручителями тай надобаю на місті шевця Ляпчінцкого. Кажу ему, шо так і так, шо беру гроші в банку тай мусю йти до натаря підписувати си.

— Хлоп все дурний, каже мині Ляпчінцький — гние цілу зиму тай би не навчив ся навіть мнѣ своє підписати.

Вислухав я це тай побіг за ручителями за Йваном Калинов тай за Романюком. Привів тай підписалим си у натаря, тай гадайте: з сотки тринаціть левів обірвали“.

— А з когож урве, з пана ци з Жида? Таже як з мужика не урве, тай не урве з нікого! Жид ци пан знає, куда дорога, не бій си... — знов обізвав ся Матій.

— „Не забудьте собі, Матію, бесіди! Тай несу я ті гроші до дому тай все гадаю за Ляпчінцкого. Таже, Боже милий, абим мав урвати си, та своє порекло навчу си написати. Притулить шуро до паперю, шое помаже тай три леви „плаць, мужику!“

— Та воно якурат правда, шо не варт сипати гроші натареви. Він має тай має тай ще має, а ти ему рви з бідної сотки, аби не пішов з торбами. То ще, хто був у ваську, хто віломив си, видите, хоть на думеро, то тому лехко, але як би я си възив писати тай бих стів пробив прором... — казав Петро Цікало.

Яка зима довга тай би і ви наломиле си. Я вже питав си професаря, якби то могло бути. То, каже, за два

дни готово, лиш дивити си на узір тай віломите си тай решта!

По сїм Яків виймив карточку з мошонки і показував взір. Витягнув олівце і шматок паперу і почав писати з узору.

Всі дивили ся на него зачудувані. Збили ся над ним гурмою і уважали на кождіське посунене запацьканого олівця.

— Мой, таже рука омлїє!

— Аді, яку кривульку, віписав!

— Ну, ну, тай Яків на старість письменний...

— Якове, таже ти далі таких векслів віпишеш, шо і хата піде на бубен!

Яків не уважав на ніщо, лиш писав а слинив, писав а слинив. Довгенько він мучив ся, врешті змайстрував підпис.

Всі оглядали Якову карту і тїшили ся як хлопці.

— Та ніби ви гадаєте, шо я розумію, шо там стоїть? Написати — написав-сми, але хоть очи ми вібийте, ци бим прочитав — говорив Яків.

Довго, довго оглядали газди Яковове порекло.

Може в тиждень пізнїйше сидїло у Матїя з десять господарів. Самі молоді, самі дужі. Посхиляли ся над довгим столом і писали з узорів, кождий зі свого. Стіл аж угинав ся під широкими грудьми. Поміж них ходила Матїєва Доцька. По лаві ходила поза плечі і всюди заглядала, чи добре пишуть.

— Доцю, ня, а подиви-ко си, ци оца кривулька добра?

— До, ану-ко зачитай, шо я написав?

— Павло Лазаренко.

— Якурат я! Добре си вівчила!

Доцька ходила, поправляла і тїшила ся, шо всі пишуть з її узорів, шо всі її питають ся. А дужі хлопи дуже єї вельбили і брали ся писма один борше, другий тупїйше.

Василь Стефаник.

Через Дністер.

Туча з цілим своїм апаратом громів, блискавок і пр. Довкола розлогі папі перерізані Дністром.

На одному березі ріки стою я і мої два товариші. Ми хочемо перевезти ся порою на тамтой бік. Порома нема, перевізник утік мабуть перед тучею в село, а ми боїмось блискавок, що вють ся коло нас і бють у воду або в кертичину. Минула година, туча лагодить ся до нового пароксізму, а мене здимає що раз більший страх. Його втихомирює пільма, а оживляє зелене світло блискавок.

Ані корча, ані ями, ані трави, щоб у неї голову сховати.

Я побачив під берегом малесенький човен. Він був витягнений до половини на пісок, та крив ся зовсім у глибокій вирві. Я знав його дуже добре, а тепер він мені дуже подобав ся.

Ми стояли в човні і держали руками грубу дротяну ливу, що присилена до кремезного стовпа бовталась над водою, а далі гинула в темряві. Ми рішили ся човном переплисти ріку. У нас не було весла, тому ми мали держати ся ливви і так попихати човен.

Ми зараз на початку зробили велику помилку: човен був за ливою з огляду на напрям струї. Я бачив сю помилку, та не хотів її справляти. Мені доконче заблаглось поглибити небезпеку. Я був вдоволений, що мої товариші не добачили помилки.

Ми зачали плисти. Перед нами триста сімнайцять метрів дороги.

Човен посунув ся о двадцять метрів наперед. Вода видає ся розтопленим оловом, така густа. Струї під човном не чути, а має ся вражінє, що десять рук тягне човен на дно.

Ми висуваємось поволи на обсяг головної „стріли“. Густі клубочки піни і скорість, з якою вони плывуть, показують, що вода прибуває.

Пливемо що раз помалійше. Похибка зачинає мстити ся на нас. Човен відсуває ся від ливни. Наші тіла з прямого положеня переходять в горизонтальне. Ноги тримають човен, а руки ливну.

Один із моїх товаришів сідає в човен, другий паде в воду, впливає на верх, відриває мої ноги від човна, влазить до нього сам.

Я лишаю ся учіплений до ливни, занурений у воді повисше пояса.

До того часу я зовсім нічого не думав. Мене так дуже занимала робота, що я забув про небезпеку. Навіть утека човна з товаришами не розбурхала моїх думок. Я учув лише злість на них, що гинули вже в темряві, уношені скаженою стрілою. Я хотів заплакати і — розсміяв ся сердечно, голосно, спазматично...

Довкола шипотіла вода. Вона прибувала заєдно. Стріла шарпала мене, тягла вперед, але я держав ся кріпко ливни.

Хвилинка минала за хвилиною. Я не думав про ратунок. Небезпека приняла новий вид, а я не привик до нього. По правді я повинен був попросити ся з житєм. Я знав, що до берега лише двадцять метрів, що я з невеликим трудом приплив би до нього, та... мені було так, якби хто оту двадцяти-метрову смугу відкроїв від цілої ріки і підніс разом з берегом у безконечну височинь. Я й не дивив ся в той бік.

Передо мною стояла довга дорога до другого берега, що ледви виднів у темряві. Я знав, що вона на мої сили за довга, то й чекав на смерть.

Деколи мені забагалось пустити ливну, та не ставало сили випрямити пальців, що судорожно стискали її.

Я лежав на воді тихо, випрямлений, любісінько прислухував ся шепотови та скоботаню хвильок, що пересували ся коло мого лица. Моє тіло колисало ся повагом, ритмічно. Я сам старав ся ще побільшити те колисанє. Я грав ся.

Звернений лицем до гори, я слідив блискавки, що крутили ся раз-у-раз над водою, в такою байдужністю, з якою нераз придивляв ся метеликови, що літав у городі.

Думки лїниво лазили у мене в голові. Вони й не були справжніми думками, а радше на пів свідомими вражіннями. Вода шумить, струя сїпає і т. и. шибало у мене в голові, як граматичні приміри на прості речєня.

Поволи я зачав тратити чує. Вода ставала що раз теплїйшою; ненастанний лоскіт грому, що гудів у хмарах, що раз тихшав...

Іноді я дивував ся, що мої руки так цїпко держать ся ливни, без нїякого впливу моєї волі. Та дивував ся так лїниво, немов би бачив якїсь не дуже дивні акробатичні штуки.

Мої очі заєдно заплющувались. Мене обгортала непоборима сонність.

Кількадєсять кроків понизше находились великі вири. Я знав про них так добре, як знав і те, що в них утоплю ся. Я обернув ся на бік і байдужно замкнув очі.

Під повіками у мене розстєлювали ся всїякі образи. Я бачив себе малим хлопцем, далеко в горах в домі мого батька. Я спускав ся з гори санчатами. Вони летїли по білому снігу стрїлою, а побіч бігла молода панночка, що я її любив колись-то. Вона сьміялась весело та вимахувала книжкою. Я тої книжки не скінчив ще читати. Вона у мене на столі. Велика віємка, велїновий папір, виразний друк. На нїй лежить червона закладка гарнєнько вишита. Чудові рожі, а між ними чорними хорошими то-тицкими буквами „Памятай“. Чому як раз чорними?

„Jenes wilde Thier“ ist gar nicht abgetödtet worden, es lebt, es blüht, es hat sich nur — vergöttlicht! „...

Остатня стрічка, що я її прочитав сьогодні. Як там слова йдуть одно за одним: Jenes, відтак wilde... Яке воно покручене, оте велике Й... І він збожеволів, отой дух-велитень! Каже, що книжка, то добрий торт...

Чую, як пес розбрехав ся під самим вікном, він перепинив мені читати. Я так люблю отсю собаку, його чорні лати на шовковій білій шерсті. Я назвав його „Цезар“. Тоді я ненавидів цезарів... Рим, лекція історії, Карло Великий, що підписує ся квадратом, собака — мішають ся у мене в голові. Образи розливають ся під повіками, виджу лише колесо, широке, яснійше до середини; воно крутить ся поволи...

Мене драгнуло щось в лице. Я отверезив ся. Мої руки були немов задеревілі. Коло мене плило множество бельок, палів, цілих тертиць та грубих пнів.

Вода рвала що раз більше. Недалеко впадав доплив до Дністра; він ревів та вкидав у нього гори води. Десь в горі розірвало сплави. Обік мене плив дуже скоро довжезний дубовий пень. На його кінці тріпалась здорова ужевка, вона драгнула мене в лице.

Я зрозумів мигом, що мені грозить. Мене в кожній хвилі могли роздавити оті здоровенні пні, що плили як стріли, а кінці мали остро позатісувані також як стріли. Я не думав ратувати себе перед утопленєм, але мені ніяк не хотіло ся дозволити, щоб якийсь там пень розторощив мені череп...

Мене пекло огнем подрапане лице, я дрозав на думку, що одно з пливучих бервен може вдарити мене.

Я зачав посувати ся наперед. Перебирав руками, обернений плечима до гори посував ся до дальшого берега.

Вода відривала мене цілою силою скаженого елемента, але мої руки були невтомимі. Хвилі заливали мені очи. Вони пекли мене. В них був пісок і всяка нечисть з води, а всеж таки я дивив ся, чи не надпливає на мене бервено.

Всі думки втікли з моєї голови. Я перемінив ся в машину, в якусь зовсім відрубне тіло. Я чув, що мене ніщо не вяже з давнійшим світом. Уся моя індивідуаль-

ність зосереджувала ся в руках і очах. Я не чув навіть ніг, не чув живота, не уважав на сіпанє струї...

На мене надпливало п'ять чи шість разом ще повязаних пнів. Вода кидала ними на всі боки. Вони находили ся від мене о яких п'ятнадцять кроків.

Мене прошиб неказаний лязк. Я преці повинен був тішити ся, бо такі пні повязані, то добра плоть, що понесе чоловіка. Я знав, що долі рікою нема ніяких перепон, щоби плоть об них розбилась, а я бояв ся...

Сльози, горячі і великі як горох, заступили мені очи. Я почув себе дуже бідним і покривдженим. Я обіймив кріпко ливву і тулив ся до неї з якимсь ніжним чутем любови. Чого ся природа така неконсеквентна? Чи на те вона створила мене, щоб убити великим пнем?...

Вода шарпала бервенами. Вони не плили просто, а якось скісно. Вони вже передо мною. Вода відкидає їх на бік. Я одним рухом ухилиюсь їм з дороги. Вони перепливають коло мене. Лише один із них ударив мене кінцем в бік і здер мені шкуру разом з куснем одежі. Пекучий біль заставляє мене заклясти, але в тій хвилі я відчуваю якесь вдоволенє, таке, як по вирваню болючого зуба...

Бервена поплили. Я посуваю ся наперед. А що доплив ріки прибуває сильнійше, тому струя в самому руслі не всюди однаково сильна. Знаю, що я вже на Дністровій воді. Стріла лагіднійша, не шарпає так дуже.

Тимчасом ливва, що ніколи не може бути зовсім напруженою, в сьому місці нуряєсь уже під водою. В звичайнім стані ріки вона висить над водяним плесом на середині все на якого пів метра. Тепер вона зовсім потонула в воді, що нею колише та сіпає.

Я посуваю ся все дальше, та вже руки не дістають ливви. Я мусів би іти під воду, коли-б хотів не пускати ливви.

На сьому боці ріки вода не несе вже бельок, лише біло-сірі клубки піни.

Моя байдужність про жите щезла геть. Я конче хочу ратувати ся. Чую, що руки слабнуть. Долоні, пошарпані дротиками, що повідривали ся від ливви та стирчать на

ній неначе шпильки, болять мене нестерпимо. Я починаю слабнути...

Одною рукою я відіпняв шлийки від штанів, заложив їх на ливну, і так продовжив руки. Та всеж таки посуватись наперед було неможливо. Мене відносила що хвилиі струя. Я знав, що шлийки незабаром урвуть ся.

Я замахав ногами кілька разів зі скаженою лютістю і ляг на воді обезсиленій, нетямущий від пересердя. Я не міг двигнути голови, а мені конче хотіло ся жити.

Я скреготав зубами, плакав і сьміяв ся. Я вговорював себе, що смерть не така страшна, а всеж таки я дуже бояв ся згинути.

Під пальцями я чув, як рвуть ся поодинокі нитки моїх шлийок. Мені здавало ся, що вода кусає мене і щипає. В устах пекло. Я хотів пити. Я проковтував воду жадібно, люто. Хотів випити всю воду. Пив і пив до нестями. Почувши, як ноги йдуть під воду, я звів голову до гори і крикнув якимось страшним ревом. Я не кричав ні в якій ціли. Се був протест одиниці, що гине в безодні...

Я замикав поволи очи. Мені виділось якесь малесеньке сьвітло. Воно рухалось скоренько — чи на березі, чи на воді, не знаю.

Я кріпко держав у руках шлийки. Коло мене стало зовсім чорно, відтак яснійше, відтак я забув, якої воно краски, те, що оточувало мене...

Хвилину я відчував іще оте своє зубуте, а вкінці й те чуте завмерло...

Я збудив ся накритий кожухами в хаті перевізника. Він учув мій крик, підплив і знайшов мене без памяти привязаного шлийками до ливни.

ІЗ ПОЕЗИЙ ЖАНА МОРЕАСА.

I.

Je suis las, si las.

„Я втомлена, втомлена дуже,
То як танцювати, мій друже?“
„Віткни отсю квітку в волосє своє, —
Танцюймо ще, серце моє!“

„Сумна я, сумна чогось дуже,
То якже сьміять ся, мій друже?“
„Хай плаче боляче, незряче за нас!
Ми сьміймо ся, поки ще час!“

„Заснути! Ах любо се дуже!
Чолюб нам не вмерти, мій друже?“
„Ах, смерть, моя мила, одна
Ніколи не здурить вона“.

II.

Je suis le guerrier, qui taille.

Я вояк, що в січи
Страшними ударами шаблі калічить;
Лице його ясне, рука приросла до шаблюки, —
Та він умира серед муки.
Під панциром ясним у нього
З глибокої рани
Кров річкою ллеть ся... не багато, не багато,
А крові й життя вже не стане.

Я лицар убогий, що чортові душу продав
 За гроші погані, огидні,
 А гроші за три дні
 У карти програв.

О ти, що подібна до Діви Марії
 Мені появилась, о пані високого серця,
 О пані з душею блискучою цвѣтом надії!
 Нехай твоя чиста рука доторкнеть ся
 І вигоїть біль мій увесь!
 Нехай твої очі палкіі
 Відкуплять мене для небес!

III.

Les feuilles pourront tomber.

Хай спадають листки,
 Меране площа ріки
 Я сьміюсь, я сьміюсь!

Хай утихне танець,
 Прийде скрипці кінець,
 Я сьміюсь, я сьміюсь!

Хай все щастє ровтáne,
 А все зло гіршим стане,
 Я сьміюсь, я сьміюсь!

IV.

Ah, c'est un peu.

Ах, сьміймо ся троха, коли на хвилину
 Сьміяти ся годні!
 Ах, сьміймось на краю
 Безодні!
 Ох, як же то любо сьміятись,
 Коли погадати,
 Що серце не має за всю свою щирість
 Відплати.

Коли-б твоє личко
 Я все мав тут близько,
 Я був би як лицар
 Без страху, без змаз.
 Колиж твої очи далеко від мене,
 То я як той дурень, що сам на шалене
 Іде воюване на тисячу копій
 На раз.

V.

Des yeux secrets comme le calme.

Твої очи погідні як той сунокій
 На поверхні морській
 Мені мовлять: ми будем ті пальми тінисті
 Над тобою в тривожному сні;
 В твоє грішнее серце — так мовлять мені —
 Ми надихаєм помисли чисті,
 Сунокій і проміня ясні.

Твої очи говорять мені:
 Бідний хлопче, кроваві зовсім твої ноги
 Від лихої дороги;
 Та не вжеж їм блукати тягом
 Пустинею тою?
 Над убогим твоїм нічлігом
 Будем зіркою ми золотою.

Ми криниця, що в ній
 Повно ласки й любови на дві;
 Будем в ранці твій дзвін,
 А по праці музики гучні,
 Відне, змучене серце. — Оттак
 Твої очи говорять мені.

З французького переклав

Ів. Франко.

БОРОГ НАРОДА.

Драма в п'ятих актах — Генрика Ібзена.

ТРЕТІЙ АКТ.

Редакційне бюро „Народного Післанця“. В заді на ліво входові двері. На право при тій самій стіні другі скляні двері, через котрі можна бачити друкарню. При правій стіні треті двері. На середині комнати великий стіл, де лежать папери, газети і книжки. Зпереду на ліво вікно, тут стоїть столик до писаня, при вім крісло. Довкола стола фотелі, здовж стін стоять крісла. Комната має понурій і неприємний вид, старосьвітське umeбльованє, брудні крісла; їх накритя порсадирані. В друкарні видко кількох складачів при роботі; ще трохи далі в заді видко впроваджену в рух ручну пресу.

Перша ява.

Гауштад сидить при столі і пише. Небавом надходить Біллїні в правого боку з рукописом доктора в руці.

Біллїні. Ну, я мушу сказати — !

Гауштад (пишучи). Ви прочитали вже ?

Біллїні (кладає рукопис на столику). Прочитав.

Гауштад. А що, правда, доктор горячо бере ся до діла ?

Біллїні. Кожде слово вдаряє наче ковальський молот, розбиває на трине.

Гауштад. Так, аде сі панове не падають від першого удару.

Біллїні. Певно, що ні. Ну, то будемо доти валити, аж доки не попадають. При читаню рукописи ввижала ся мені в далечині революція із скаженим ревом.

Гауштад (відвертаючи ся). Пет! Аби лише не почув Томзен!

Білліні (притишуючи голос). Томзен — се заяць, стара баба; в ньому нема іскри мужеської відваги. А все таки ви тим разом поставите на своїм, га, що? Надрукуєте статю доктора?

Гауштад. Аякже, коли лише бурмістр піддасть ся добровільно!

Білліні. Се було-б для него дуже погано.

Гауштад. Ну, але ми все таки можемо ситуацію використати для себе. Коли бурмістр не згодить ся на ради доктора, то проти нього виступлять усі маломіщане і ціле товариство властителів домів. А коли згодить ся, то увійде в конфлікт з великими акціонерами, що доси були його найліпшою підпорою —

Білліні. Ах так, так, бо тоді вони мусяли-б випустити із своїх рук гарну сумку —

Гауштад. Аякже, аякже, тоді все розвіялось би, а ми будемо день-у-день доказувати публіці, що бурмістр не доріс до свого завдання, що всі уряди, ціла управа громади мусять дістати ся в руки вільнодумного народа.

Білліні. Справді, відносини для нас не можуть бути ліпші, як тепер є! Бачу се, бачу се: ми стоїмо перед почином льокальної революції. (Чути стуканє до дверей).

Гауштад. Пет! (Кличе). Прошу!

Друга ява.

Попередні. Штокман входить дверми на ліво в заді.

Гауштад (ідучи проти нього). Ах, пане докторе! Ну, щож? Штокман. Друкуйте, пане редакторе, друкуйте!

Білліні. Урра!

Штокман. Друкуйте лише, кажу! Тепер буде війна в місті, пане Білліні!

Білліні. Війна? Але так може на ножі — на жите і смерть, пане докторе?

Штокман. Моя стаття — се тільки вступ. Я вже маю план до чотирох, п'ятьох иньших. Де Томзен?

Білліні (вличе в сторону друкарні). Томзен — прошу на хвилинку!

Гауштад. Кажете ще чотири, п'ять иньших статей? Про сю саму справу?

Штокман. Але-о! Ні, про зовсім иньші рiчи. Та вони будуть у звязку з водопроводами і збірником нечистоти. Одно є доконечним наслідком другого. Се так виглядає, мов би старий будинок починає розсипати ся.

Білліні. Так, нема кінця, доки не розвалити цілої халабуди.

Третя ява.

Попередні. Томзен.

Томзен (з друкарні). Розвалити! Чи не думаете ви, пане докторе, розвалити купелевий заклад?

Гауштад. Ні, ні! Не журіть ся, не журіть ся!

Штокман. Ні, ми звернемо ся до иньших уряджень. Ну, щож ви, пане редакторе, скажете про мою статтю?

Гауштад. Прекрасна, справді...

Штокман. А що, правда? Ну, се тішить мене.

Гауштад. Представлене таке ясне, таке наглядне, не треба бути фаховим чоловіком, аби мати вірний погляд на сю справу. Кождий розумний чоловік безперечно стане по вашій стороні.

Томзен. Правдоподібно всі розумні люде?

Білліні. Розумні й нерозумні, одним словом — ціле місто.

Томзен. Отже надрукуємо.

Гауштад. Завтра рано появить ся стаття.

Штокман. Так, отже не пропускайте ані одного дня...

Пане Томзен, старайте ся, аби не було якої друкарської похибки. Кожде слово має своє значіне. Я сам перегляну першу відбитку... О, я не можу вам сього й висказати, як я бажав би бачити статтю надрукованою, аби кинути її —

Білліні. Кинути так, як грім!

Штокман. У світ — і піддати під осуд неустрашимих. О, ви собі й не уявляєте, яка доля стрінула мене нині. Грозили мені, хотіли мені загарбати ясні, наче сонце, права чоловіка.

Білліні. Що! Ваші права чоловіка!

Штокман. Хотіли мене упокорити; понизити мене до боязливого карлика; домагалися, аби я свої особисті користи поставив висше, чим свої найсвятійші переконання —

Білліні. Се вже, скарай мене Боже, погана річ.

Гауштад. Ох так, з їх боку можна було того надіяти ся.

Штокман. Але вибрали ся вони в недовідну хвилю; я їм покажу чорне на білім. Я тепер день-у-день буду звертати ся до „Народного Післанця“ і засипати-му їх громовими статтями одною по другій. —

Томзен. Ну, так, одначе —

Білліні. Урра, буде війна, буде війна!

Штокман. Зваля їх, розітру, зруйную всі їх твердині в очах чесної публіки! Я зроблю се!

Томзен. Лише помірковано, пане докторе —

Білліні. Ах, що „помірковано“! Лише не жалувати динаміту!

Штокман (незбентежений продовжає). Бо тепер, бачите, не йде вже річ про купелевий заклад і кльоаку: ні, треба очистити, дезінфекціонувати цілу суспільність —

Білліні. Дезінфекціонувати — се наше діло!

Штокман. Проч з полатайками і дурисвітами! І то з кожного поля! Нині розвернули ся переді мною безмежні простори. Нам, товариші, треба молодих, свіжих сил; нових провідників для нових напрямів —

Білліні. Слухайте, слухайте!

Штокман. А коли всі станемо густою лавою, тоді все піде так гладко, так гладко! Уся переміна завершить ся прискореним темпом. Вірите тому, чи ні?

Гауштад. Я з мого боку вірю, що тепер усякі дані є за нами, аби віддати управу громади в руки тих, котрим належить ся правно.

Томзен. Коли ми лише помірковано заберемо ся до діла, гадаю, що не загодієть ся нічого страшного.

Штокман. Хто там до сто катів дивився би на те, чи воно страшне, чи не страшне! Що роблю, роблю в ім'я правди й мого сумління.

Гауштад. Так, пане докторе, ви чоловік, що вповні заслугує на підмогу.

Томзен. Звісна річ, що доктор — справдешній приятель міста.

Білліні. Доктор Штокман — се справдешній приятель народа!

Томзен. Гадаю, що так буде його звати товариство власителів домів.

Штокман (зворушений подає їм руку). Дякую, дякую, мої дорогі приятелі... Як любо мені чути такі слова... Мій брат дав мені зовсім инше прозвище. Ну, я відплачу йому се з процентом! Але тепер мушу йти подивитися на мого хорого... Я прийду знову. А в моїм рукописі — прошу не вичеркати ані одного оклику! Радше додайте ще з пів копи! Добре, добре; до побачення поки-що; до побачення, до побачення! (Взаємні прощання, дехто відпроваджує його аж до дверей).

Гауштад. Він може стати нашим неоціненим співробітником!

Томзен. Доки держить ся лише справи купелевого закладу; але коли піде далі, то не дуже добра річ підпомогати його.

Гауштад. Гм, се виходить так —

Білліні. Який з вас великий боягуз!

Томзен. Боягуз? У відносинах до льокальних владільців, то я справді боягуз, пане Білліні; з того боку призбирав я деякий досвід; але виступіть ви з вищою політикою; станьте в опозиції і до правління, а побачите, чи жахаюся я чого.

Білліні. Не жахаєтеся! Але втім як раз являєть ся ваша дволичність.

Томзен. Річ зовсім натуральна: я чоловік сумління! Коли хто виступає проти правління, то тим не наносить він йому найменшої шкоди; бо правительственні мужі не дуже журять ся, що пишуть про них газети —

вони стоять там, де стояли. Але локальні власти — можна усунути, а тоді придуть до керми непридатні люде, на велику шкоду властителів домів і иньших людей. Тому: в малій політиці гарна річ — помірковане!

Гауштад. А політичне виховане простих людей через автономію — як дивите ся на се?

Томзен. Коли чоловік дійшов до чого і хоче се міцно затримати, то йому годі про все думати, пане Гауштаде!

Гауштад. А, коли так, то я не хотів би нічого досягнути у своїм житю.

Білліні. Слухайте, слухайте!

Томзен (смиючи ся). Гм. (Вказуючи на столик). На тім самім редакційнім кріслі сидів перед вами урядник купелевого закладу Штайнгоф.

Білліні (спльовуючи). Тьфу, такий запроданець!

Гауштад. Я не хоруговка — і ніколи не буду нею.

Томзен. Політик, пане Гауштаде, не повинен на ніщо присягати. А ви, пане Білліні, як я зачував, шукали в останніх днях щастя-долі, заходите ся, аби стати секретарем магістрату.

Білліні. Я!

Гауштад. Правда се?

Білліні. Ну, так; але можете бути певні, що я лише хочу позлостити тих мудрагелів.

Томзен. Мені байдуже се! Але коли мене хто докоряє трусливістю і неконсеквентністю, то я лише се позволю собі сказати, що про політичну минувшину друкаря можуть усі легко дізнати ся. Не робив я ніяких перемін з собою, хіба що до мого поміркованя. Моє серце все ще належить до народа; хоча й не перечу, що мій розум иноді нахиляєть ся трохи до тих, що мають власть — розумієть ся, в місті. (Відходить до друкарні).

Четверта ява.

Білліні. Гауштад.

Білліні. Може-б ми з ним, пане Гауштаде, розпрощали ся?

Гауштад. А знаєте кого, хто кредитував би нам папір і друк?

Білліні. Біда наша, що не маємо потрібного оборотового капіталу.

Гауштад (сідаючи на крісло). Ба, коли-б ми його мали, тоді —

Білліні. А коли-б ви звернулися до доктора Штокмана.

Гауштад (перекидаючи картки). По що? Адже він сам не має нічого!

Білліні. Але має добру запоруку у своєму тестю Нільсеі Ворзе, в старім „борсуці“, як називає його.

Гауштад (пишучи). Знаєте напевно, що він має дещо?

Білліні. Знаю докладно! Частина його майна дістанеся безперечно його вихованці. Адже доктор Штокман в кожному разі не забуде про своїх дітей.

Гауштад (обертаючи ся до половини). Ви на те надієтеся?

Білліні. Чи надіюся? Я, сказати правду, ні на що не надіюся.

Гауштад. Я також не радив би вам. А що до посади маістратського секретаря можу вас наперед уневнити, що не дістанете її.

Білліні. Гадаєте, що я не знаю про се? Мене й те тішить, що не отримаю. Така невдача додає охоти до боротьби — вона є підоймою нового життя; а в такій Богом забутій закутині, де рідко коли виринає яка обставина, що зможе порушити — се велике щасте для чоловіка.

Гауштад (пишучи). Ой так, так!

Білліні. Ну, небавом дізнають ся вони про мене!... Іду написати відозву до товариства властителів домів. (Іде до комнати на право).

Пята ява.

Гауштад. Відтак Петра.

Гауштад (при столику; гризе ручку пера і говорить повагом).

Гм, аякже, аякже; таке то воно! (Хтось стукає). Прошу!

Петра (входить дверми на ліво в заді).

Гауштад (встає). Ах, се панна Петра!

Петра. Дуже перепрашаю —

Гауштад (присуває їй фотель). Прошу, будьте ласкаві сидати!

Петра. Дякую; я відходжу зараз.

Гауштад. Пані відай прийшли в справі батька — ?

Петра. Ей ні, я в своєму ділі. (Виймає з кишені плаща книжку). От вам англійська новеля!

Гауштад. Як, ви звертаєте мені її?

Петра. Так, бо я не можу перекладати її.

Гауштад. Адже ви обіцяли мені напевно —

Петра. Бо я не читала її. А мабуть і ви також не читали її?

Гауштад. Ні; ви знаєте, що я не розумію по англійськи; одначе —

Петра. Добре; саме тому хочу вам сказати, аби ви оглянулися за чим иньшим. (Кладе книжку на стіл). Отсе оповіданє зовсім непридатне для „Народного Післанця“.

Гауштад. А то з якої причини?

Петра. Бо воно є в повнім противенстві з вашими поглядами.

Гауштад. О, що тикаєть ся того —

Петра. Ви мене не розумієте. Тут говорить ся, як то надприродна сила піклуєть ся добрими людьми на землі, що вона зле переміняє на добре, — і що вона карає всіх так найменованих злих людей.

Гауштад. Ну, адже се дуже гарна річ. Майже уся публіка жадає такої поживи.

Петра. І ви хочете давати їй таку поживу? Ви-ж самі тому зовсім не вірите. Ви знаєте, що воно так не є в дійсности.

Гауштад. Се правда; але редактор не може все так робити, як думає. В менше важних річах він мусить нагинати себе часто до сьвітогляду читачів. Політика — се головна річ в житю, а в кождім випадку для газети; а коли публіка має бути мені вірною на шляху поступу і волі, то не можу-ж я відстрашувати її. Коли вона прочитає таке моральне оповіданє у фейлетоні, тоді скорійше прочитає се, що є поза фейлетоном — тоді можна її зовсім притягнути до себе!

Петра. Тьфу, і ви не жахаєтеся наставляти такі тенета на своїх читачів? Се неможливо, аби ви були такі хитрі; адже ви не павук.

Гауштад (сміючися). Дякую пані за добрий суд, який маєте про мене. Ні, такі погляди може мати лише Біллінґ, а не я.

Петра. Біллінґ!

Гауштад. Так бодай висказував ся він сими днями. Як раз Біллінґ заходив ся дуже, аби се оповіданє надрукувати в „Народному Післанци“; я зовсім не знаю його.

Петра. Як може Біллінґ зі своїми вольними поглядами —

Гауштад. О, Біллінґ многосторонній. Як зачуваю, він тепер стараєть ся дістати місце секретаря при магістраті.

Петра. Пане редакторе, я не вірю тому! Якже він зможе привикнути до чогось такого?

Гауштад. А, про се вже спитайте його самі.

Петра. Ніколи була-б я й не подумала про щось таке!

Гауштад (приглядаючися їй більш уважно). Ні? Чи се може для вас щось нечайне?

Петра. Так. Або може й ні. Я по правді й сама не знаю —

Гауштад (сміючися). Ей, знаєте, ми газетярі чорта варті.

Петра. Чи ви кажете се так серіозно?

Гауштад. Принаймні гадаю собі так іноді.

Петра. Ба, в звичайних, буденних розмовах. Але тепер, коли ви маєте заступати таку велику справу —

Гауштад. Ага, справу вашого батька?

Петра. Так. Думаю, що ви нині почуваете себе важним, ба, що більше, визначним чоловіком.

Гауштад. А вже-ж.

Петра. А правда? О, ваше призванє, яке ви собі вибрали, величне! Промощувати дорогу новим правдам, новим поглядам — вже ся обставина: невршимо стояти на визначнім місці і забирати слово в обороні пониженого чоловіка —

Гауштад. А передовсім, коли сей понижений чоловік — гм — не знаю, як се маю сказати —

Петра. Коли він є чесним, поважним чоловіком, ви так думаете?

Гауштад (тихо). Передовсім, коли він є вашим батьком, я так думаю.

Петра (раптом збентежена). А, се тому?!

Гауштад. Так, Петро — панно Петро —

Петра. Ага, то се мотор вашої роботи? А не сама справа? Не правда, не великий, горячий намір мого батька?

Гауштад. Аякже — розуміть ся — і се також.

Петра. Ні, ви перехопили ся, пане редакторе; і від нині я не вірю вже вам більше.

Гауштад. Ви мені берете се за зле, що в першій мірі роблю се для вас — ?

Петра. Я за зле беру вам те, що ви з моїм батьком не були щирі. Прислухуючи ся вашим бесідам, можна було вірити, що вам на серцю лежать найбільше права і добро загалу; ви добре собі закрили з мене, як і з мого батька; ви не є тим чоловіком, яким показуєте себе. І сього я вам не прощу ніколи — ніколи!

Гауштад. От не промовляйте до мене в такім острим тоні, і то передовсім тепер.

Петра. А то чому?

Гауштад. Бо ваш батько без моєї підмоги зійде на ніна-що.

Петра (споглядаючи на нього з погордою). А, то ви ще й такий! Тьфу!

Гауштад. Ні, ні, ні; се лише мені так — в роз'яреню — промчало ся через уста — ! Ви чогось такого не подумаете собі про мене?

Петра. Я знаю, що маю думати. Бувайте здорові!

Шеста ява.

Попередні. Томзен.

Томзен (входить з друкарні, говорить швидко і дуже таємничо).

А до чорта, пане Гауштаде! (Побачивши Петру). О горе!

Петра. Ось тут книжка; дайте кому иньшому перекладати її. (Іде до вихідних дверей).

Гауштад (ідучи за нею). Але ж, панно!

Петра. Бувайте здорові! (Відходить).

Томзен. Пане Гауштад! (Гауштад не чує. Голоснійше). Пане Гауштад!

Гауштад. Що таке? Ах, се ви —

Томзен. Бурмістр у друкарні.

Гауштад. Бурмістр?

Томзен. Так, хоче з вами щось поговорити; прийшов задніми дверми — не хотів, аби хто бачив його.

Гауштад. Чого він хоче?... Ні, пождіть, я сам — (Іде до дверей, що ведуть до друкарні, відчиняє, здоровить і просить бурмістра, аби увійшов). Уважайте, Томзен, аби ніхто —

Томзен. Розумію, розумію — (Відходить до друкарні).

Сема ява.

Гауштад. Бурмістр. Опісля Томзен.

Бурмістр. Ви відай не надіяли ся тут мене?

Гауштад. Таки ні!

Бурмістр (оглядаючи ся довкола). Ви добре урядили тут собі; дуже добре!

Гауштад. О, се... прошу... (Бере від бурмістра капелюх і палицю та кладе на крісло). Може зволите сідати, пане бурмістр?

Бурмістр (сідаючи при столі). Дякую!

Гауштад (сідає також при столі).

Бурмістр. Я нині, пане редакторе, мав дуже велику неприємність.

Гауштад. Так? Ну, та вже-ж: при богатях урядових обовязках, які ви —

Бурмістр. Нинішну неприємність зладив мені купелевий лікар.

Гауштад. Еге, доктор.

Бурмістр. Він написав до купелевого заряду щось таке в роді статі про деякі видумані недостачі нашої купелі.

Гауштад. Так, так —

Бурмістр. Аякже, а він вам не говорив нічого про те? Гадаю, о скільки розказував мені —

Гауштад. Ах так, правда; сказав тут щось кілька слів, котрі —

Томзен (входячи з друкарні). Деж той рукопис?

Гауштад (гнівно). Гм, он лежить на столику.

Томзен (находить). Є, є.

Бурмістр. Адже се вона —

Томзен. Так, се стаття доктора, пане бурмістре.

Гауштад. А, то ви говорили про неї?

Бурмістр. Про неї, про неї! Що думаєте, яка вона?

Гауштад. Та я не фаховий чоловік; я прочитав от так, п'яте через десяте.

Бурмістр. Адже ви хочете її друкувати у своїй газеті?

Гауштад. Годі відмовити такому визначному чоловікові —

Томзен. Я, пане бурмістр, не можу нічого говорити в редакційних справах газети —

Бурмістр. Ну, так.

Томзен. Мушу все друкувати, що дістану в руки.

Бурмістр. Зовсім коректно!

Томзен. І тому то мушу — (Іде до друкарні).

Бурмістр. Ні, полишіть ся ще хвилину, пане Томзене!

За вашим дозволом, пане редакторе —

Гауштад. Прошу, прошу, пане бурмістре —

Бурмістр. Ви розумний, чесний чоловік, пане Томзене —

Томзен. Таке признанє з таких уст дуже схлібляє мені.

Бурмістр. Чоловік, що в широких кругах має великий вплив.

Томзен. Одначе лише між малими людьми.

Бурмістр. Малих податників так у нас — як і деінде — найбільше.

Томзен. Се правда, пане бурмістре.

Бурмістр. І я не сумніваю ся, що ви обзнайомлені з тим настроєм, який домінує в тих кругах народа. А що, правда?

Томзен. Я позволю собі сказати, що воно справді є так, пане бурмістре.

Бурмістр. А вже-ж — коли між середно заможними горожанами нашого міста панує похвальна жертволюбність, тоді —

Томзен. А то як?

Гауштад. Жертовлюбність?

Бурмістр. Се дуже гарна признака, доказ правдивого горожанського почутя. Я майже не надіяв ся того. Та вкінці ви ліше знаєте сей настрій, чим я.

Томзен. Так, але пане бурмістре —

Бурмістр. А жертва, яку має принести місто, є чимала. Гауштад. Місто?

Томзен. Але я не розумію — тут іде річ про купелевий заклад —!

Бурмістр. По тимчасовім лише огляді зміни, які купелевий лікар уважає потрібними, мають коштувати щось кількасот тисяч корон.

Томзен. Се дуже значна сума; та —

Бурмістр. Отже місто мусить зтягнути довг.

Гауштад (підіймаючи ся). Як, місто —?

Томзен. Довг сей треба сплачувати з кишені міста! З бідної кишені маломіщан!

Бурмістр. Так, добродію Томзене, бо звідки набрати засобів?

Томзен. Се річ акціонерів!

Бурмістр. Акціонери не будуть уже більше жертвувати.

Томзен. Невже воно справді так, пане бурмістре?

Бурмістр. Дійсна правда. Га, коли будуть зміни, мусить місто платити.

Томзен. Там до чорта — перепрашаю! Коли так, то ся справа, пане Гауштаде, приймає зовсім инший характер!

Гауштад. А вже-ж.

Бурмістр. Найбільше лихо в тім, що ми є приневолені замкнути купелевий заклад на кілька літ.

Гауштад. Замкнути? Зовсім замкнути?

Томзен. На кілька літ?

Бурмістр. А так, найменше — як довго робота тривати-ме.

Томзен. Але до чорта, пане бурмістре, як ми зможемо се видержати? З чого ми, властителі домів, маємо жити за той час!?

Бурмістр. На сей запит, пане Томзене, годі відповісти. Та щож діяти? Гадаєте, що будемо мати тут бодай

одного-однісінького гостя, коли скажете їм, що вода затроєна, що ми проживали на зараженім ґрунті, і що ціле місто —

Томзен. А то все проста видумка?

Бурмістр. При найширїйших бажанях я не міг дійти до иньшого переконаня.

Томзен. А, сего вже докторови Штокманови не можна простити! Прошу дарувати, пане бурмістре, що се ваш брат, але —

Бурмістр. Ви самі, пане Томзене, висказуєте лише сумну правду. Мій брат ціле жите робив нерозумно.

Томзен. І ви, пане Гауштаде, хочете його підпомагати в такїй справі?

Гауштад. Та хто міг догадувати ся, що —

Бурмістр. Я написав коротку статю про сю справу — так, як її з повною розвагою треба розбирати; також підніс я, як можна усунути деякі недостачі відповідно до фінансів закладу.

Гауштад. Пане бурмістре, маєте при собі статю?

Бурмістр (шукаючи в кишені). Так, я взяв її на випадок, коли-б ви —

Томзен (швидко). А до сто чортів, ось він!

Бурмістр. Хто? Мій брат?

Гауштад. Де — де?

Томзен. Іде через друкарню!

Бурмістр. Фатально. Не хотїв би я стрїнути ся тут з ним, а маю ще поговорити з вами про ріжні справи.

Гауштад (вказуючи на двері праворуч). Прошу, поступіть трохи там.

Бурмістр. Але — ?

Гауштад. Нема там нікого, крім Біллїнта.

Томзен. Швидко, швидко, пане бурмістре! Він уже тут!

Бурмістр. Ну, то я йду; але старайте розстати ся з ним швидко. (Іде через двері на право, котрі йому Томзен відчиняє і за ним замикає).

Гауштад. Пане Томзене, сїдайте і буцїм то робїть денцо. (Сїдає і пише).

Томзен (перевертає завзято купу газет, що лежать на столику праворуч).

Осьма ява.

Гауштад. Томзен. Штокман.

Штокман (входячи в друкарні). Ось я знову тут! (Кладе капелюх і палицю).

Гауштад (пишучи). Вже, пане докторе? Скорійше, скорійше, пане Томзене; нині наш час дуже дорогий...

Штокман (до Томзена). Як чую, нема ще коректи.

Томзен (не відвертаючи ся). Ні, якже се можливо, пане докторе?

Штокман. Але-ж ви зрозумієте мою нетерпеливість. Я не маю спокою, доки не побачу надрукованої статі.

Гауштад. Гм; се мабуть трівати-ме ще добру годину. Правда, пане Томзене?

Томзен. Так, хоча й за се не ручу.

Штокман. Добре, добре, мої дорогі приятелі; отже я прийду опісля; і два рази прийду, коли сього буде потрібно. У такій великій справі, де рішаєть ся добро цілого міста — годі вилежувати ся на медвежій шкiрі. (Хоче йти, але полишаєть ся. Ага — ще одно —

Гауштад. Перепрашаю; але може се опісля — ?

Штокман. Лише два слова. Гадаю — коли завтра прочитають мою статю в газеті і дізнають ся, що я цілу зиму працював тихо для добра цілого міста —

Гауштад. Так, але, пане докторе —

Штокман. Знаю, що хочете сказати; ви думаете, що се лише проклятий обовязок і довг, звичайний горожанський обовязок і більш ніщо. Певно, що так — ; я се так само добре знаю, як і ви. Але мої співгорожане, бачите — мій Боже, добрі люде думаютъ багато про мене —

Томзен. Ваші співгорожане аж до нині багато-багато надіяли ся по вас, пане докторе...

Штокман. Ну, так, і тому я бою ся, що — коротко сказавши, думаю: коли вони про се дізнають ся, сї неможні верстви — про сей буцім то поклик перестороги, аби в будучині заряд міста взяли в свої руки —

Гауштад (підіймаючи ся). Гм, пане докторе, не думаю промовчувати перед вами, що —

Штокман. Ага — я й не погадав собі, що тут уже щось робить ся? Одначе я про се не хочу нічого знати. Коли тут роблять ся які приготування —

Гауштад. Що...

Штокман. Ну, се або те — похід з факлями або бенкет — або складка на який дарунок — або що там иньше — — Прошу, ви обіцяйте мені з ласки своєї поважно, що се все ви спините! І ви також, пане Томзене, чуєте —

Гауштад. Перепрашаю, пане докторе, ми можемо вам сказати усю правду так тепер, як і опісля —

Девята ява.

Попередні. Йоанна в капелюсі і плащі входить задніми дверми на ліво.

Йоанна (замітивши доктора). Найшла —!

Гауштад (ідучи проти неї). А, а — пані докторова також!

Штокман. Ей до біса, чого ти тут хочеш, Йоанно?

Йоанна. Та ти можеш догадувати ся.

Гауштад. Сідайте, пані.

Йоанна. Дякую, не трудіть са. А ви не беріть мені сього за зле, що я приходжу сюди по мойого мужа; бо я мати троїх дітей.

Штокман. Думаеш, що ти сказала нам щось нове?

Йоанна. Ну, воно справді так виглядає, мов би ти не думав про жінку і дітей, бо тоді не заходив ся би ти так завзято, аби загнати нас в ярмо недолі.

Штокман. Чи тобі в голові перевернуло ся, Йоанно, чи що таке? Се так, мов би чоловік, що має жінку й дітей, не міг боронити правди — не міг працювати для добра загалу — не міг мати ніякого права прислужити ся для рідного города!

Йоанна. У всім помірковане, Оттоне!

Томзен. Я се також говорю: у всім помірковане!

Йоанна. І тому то негарно з вашого боку, пане редакторе, що ви витягаєте мойого чоловіка з хати і від родини і приманюєте до всіх тих річей.

Гауштад. Пані докторова, я не приманюю нікого й до нічого.

Штокман. Приманювати! Ти гадаєш, що я дав би заманити себе!

Йоанна. Ой так воно є справді. Я знаю дуже добре, що ти найрозумнійший чоловік тут у місті; але ти так легко даєш себе водити на мотузку, Оттоне. (До Гауштада). Розважте собі добре те, що він стратить місце купелевого лікаря, коли видрукує свою статтю —

Томзен. Що!

Гауштад, А, коли так, пане докторе —

Штокман (сьміючи ся). Ха-ха! Нехай лише спробують! Не бійте ся, вони вже будуть берегти ся. Бо бачиш, я маю за собою компактну більшість.

Йоанна. Так, у тім і вся біда.

Штокман. Пусте, Йоанно — йди знову домів і заходи ся коло хати і дітей, а мені полиши стараня біля хорої людскости. Як можеш ти трівожити ся так, коли я такий веселий і певний побіди? (Затирає руки і ходить сюди й туди). Правда і народ побідять, сего можеш бути певна. О, я вже бачу вільнодумне горожанство, що громадить ся густою лавою коло мене —! (Стає при одному кріслі). Що се — що се до сто чортів?

Томзен (споглядаючи). Ой лишенько, ой горе!

Гауштад (також так). Гм —

Штокман. Тут сама вершина нашого міського авторітету. (Бере обережно капелюх бурмістра і підіймає його високо).

Йоанна. Капелюх бурмістра!

Штокман. А отут його булава. Яким способом вони попали сюди?

Гауштад. Та як — —

Штокман. А, розумію! Він був тут, аби вас переробити! Ха, ха; він знав, до кого зайти! А коли замітив мене у друкарні, (розсьміяв ся), і ноги на плечі! Утік, пане Томзене!

Томзен (швидко). Еге, пане докторе, почимчикував.

Штокман. Утік і лишив палицю і — але скажіть, де ви його запроторили? А — мабуть там. Тепер побачиш щось, Йоанно!

Йоанна. Оттоне! Прошу я тебе!

Томзен. Але-ж, пане докторе, пане докторе!

Десята ява.

Попередні. Бурмістр. Біллїні.

Штокман (вложив собі капелюх бурмістра на голову і взяв його палицю; відтак іде до дверей, відчиняє їх і здоровить рукою при капелюсі. Бурмістр входить почервонілий від гніву, зараз за ним Біллїні).

Бурмістр. Що мають означати сі дурниці?

Штокман. Вважай, Іване! Я тепер найвисший авторитет тут у місті. (Проходжуєть ся туди й сюди).

Йоанна майже з плачем). Але-ж Оттоне —!

Бурмістр (ідучи за ним). Дай мені мій капелюх і палицю!

Штокман. Гадаєш імпонувати мені тим високим тоном? Вчора грозив ти мені димісією, але тепер усуну я тебе — заберу тобі всі твої уряди. Думаєш, що не зможу? Прощай; за мною непереможна сила. Гауштад і Біллїні будуть греміти в „Народному Післанци“, а Томзен пійде війною з усіми властителями домів проти тебе —

Томзен. Ні, ні, пане докторе, се не мое діло!

Штокман. Ваше, ваше.

Бурмістр. Ага! Пан редактор може забираєть ся до агітації?

Гауштад. Ні, пане бурмістре, ні!

Томзен. Ні, нан Гауштад ще не збожеволів, аби занастити себе і газету для якоїсь там фантазії.

Штокман (оглядаючи ся). Що се значить?

Гауштад. Ви представили свою справу у фальшивім світлі, пане докторе; і тому я не можу підпирати її.

Біллїні. Годї; по дружних поясненнях, які мені подав пан бурмістр —

Штокман. У фальшивім світлі! Прошу вас! Надрукуйте лише мою статю; а я знайду вже людей, що стануть боронити її.

Гауштад. Я не надрукую. Не можу і не сьмію.

Штокман. Не сьмієте? Що се за бесіда? Адже ви редактор; і я думаю, що редактор кермує газетою.

Томзен. Ні, пане докторе, се діло абонентів.

Бурмістр. Щастє, що воно так є.

Томзен. Публична опінія, осьвідомлена публіка, властители домів і всі пньші кермують газетою.

Штокман (з застановою). Отже всі сили против мене?

Томзен. Так. Се була би повна руїна горожанства, коли-б надруковано вашу статю.

Штокман. А так — (Мала перерва).

Бурмістр. Прошу дати мені капелюх і палицю!

Штокман (знімає капелюх і кладе його біля палиці на столі).

Бурмістр (бере обоє). Твій уряд бурмістра покінчив ся вже.

Штокман. Між нами ще не кінець. (До Гауштада). Отже се зовсім неможливо, аби моя статя була надрукована в „Народному Післанці“?

Гауштад. Зовсім неможлива річ; також з огляду на вашу родину —

Йоанна. Ах, лише нею не журить ся, пане Гауштаде!

Бурмістр (витягає письмо з кишені). Аби з'орієнтувати публіку, сього буде доволі, коли надрукуєте; се є автентичне поясненє. Прошу!

Гауштад (беручи папір). Добре; небавом надрукуємо.

Штокман. А моєї статі ні!... І ви думаєте собі, що зможете приспати мене і правду? Та се не така легка річ, як ви собі думаєте. Пане Томзене, може zvolите надрукувати мою статю зараз як осібну брошуру — моїм коштом і моїм накладом? Чотириста екземплярів; ні — пять, шістьсот!

Томзен. Аби ви мені Бог зна що давали — не відступлю на се моєї друкарні, пане докторе. Я не сьмію — з огляду на публичну опінію. Вашої статі не надрукує ніхто тут у місті.

Штокман. Отже ви вертаєте мені її?

Гауштад (дає йому рукопис). Прошу!

Штокман (беручи капелюх і палицю). Одначе публіка все таки дізнаєть ся про неї. Я відчитаю її на великих народніх зборах. Усі мої співгорожане мусять почути голос правди.

Бурмістр. Ніяке товариство не відступить вам на селюкалю.

Томзен. Упевняю вас, що ані одно-однісіньке!

Білліні. І ніхто з приватних людей!

Йоанна. Погано! Але чом вони всі проти тебе, Оттоне?

Штокман (вражений). Я скажу тобі, Йоанно: бо вони всі труси — такі як і ти; бо всі вони думають лише про себе, про родину, а не про загал!

Йоанна (беручи його за руку). Отже я їм докажу, як труслива жінчина може також мати мужеську відвагу! Віднині я зовсім з тобою, Оттоне!

Штокман. Славно, Йоанно, славно! А вам присягаю: правда все таки вирине перед публікою! Коли не дістану салі, тоді візьму собі трубача, перейду з ним ціле місто і відчитаю свою статю на всіх кінцях улиць!

Бурмістр. Так далеко мабуть не дійде твоя божевільність!

Штокман. Так, так буде!

Томзен. Ніякий чоловік в цілім місті не піjde з вами.

Білліні. Йй Богу, ніяка душа!

Йоанна. Оттоне, не подавай ся! Отже твої сини пійдуть з тобою.

Штокман. Гарна думка!

Йоанна. Вальтер і Фредрик радо пійдуть з тобою!

Штокман. Так, і Петра також! І ти також, Йоанно!

Йоанна (сміючи ся). Ні, ні, я ні; але я стояти-му при вікні і буду дивити ся на тебе!

Штокман (обіймаючи її і цілуючи). Дякую, спасибі тобі, дорога жінко!... Отже приготуйте ся, хоробрі мужі, до боротьби! Хочу раз побачити, чи безхарактерність і трусливість зможуть замурувати уста вольному, чесному чоловікови. (Відходить з жінкою через двері на ліво в заді).

Бурмістр (киває іронічно головою). Ну, тепер зробив і з неї вже ідіотку!

Завіса спадає.

ЧЕТВЕРТИЙ АКТ.

Велика старинна саля в домі капітана Гольстера. В заді провадять відчинені бічні двері до передної комнати. Ліворуч три вікна; в середині при правій стіні підвиснень, а на ньому маленький столик з двома лямпами, карафка з водою, склянка і дзвінок. Між вікнами є стінні лампи, що осьвічують комнату. З переду на ліво стіл з лямпою; побіч нього крісло; більше з переду на право двері, біля нього пара крісел. — Великі збори: горожане міста з усіх верстов. Між купою видко кілька жінок і кількох учеників. Збираєть ся щораз більше людей, а вкінці наповнюєть ся ціла комната.

Перший горожанин (до другого, що стоїть біля нього).

Е, і ви тут, Альштеде?

Другий горожанин. Я є на кождих зборах.

Третій горожанин. А принесли ви свиставку?

Четвертий горожанин. Аякже, а ви ні?

Третій горожанин. О, дивіть ся! А моряк Еверзен обіцяв принести великий ріг.

Другий горожанин. Буде сьміху.

Иньші горожане. О, певно! (Сьміють ся).

Пятий горожанин (приступаючи). Ну, скажи-но ти мені, що тут буде?

Другий горожанин. Та не знаєш, що доктор Штокман хоче говорити щось против бурмістра?

Пятий горожанин. Адже то його брат, бурмістр!

Перший горожанин. Се ніщо; докторови се байдуже.

Третій горожанин. Я читав у „Народному Післанци“, що правда не по його боці.

Другий горожанин. Еге, в тім випадку справді не по його боці, бо ані товариство властителів домів, ані горожанський клуб не хотіли дати до його розпорядимости льокалю.

Перший горожанин. Навіть комнати в купелевому закладі не хотіли йому відступити.

Другий горожанин. Щось воно неясне з його справою.

Ремісник (в иньшій групі). Ну-ну, скажіть-но, з ким тут треба тримати в тій справі?

Другий ремісник (в тій самій групі). Ідіть за властителем друкарні Томзенем і робіть те, що він робить — я також се робити-му.

Білліні (протискаєть ся між купою з текою під пахою). Перепрашаю, мої панове! Прошу мене пустити! Я справознавець „Народного Післанця“. (Сідає при столі на ліво).

Перший робітник. Хто се?

Другий робітник. Не знаєш його? Се Білліні від газети Томзена.

Гольстер (впроваджує жінку Штокмана і Петру через двері праворуч зпереду. Вальтер і Фредрик ідуть за ними). Гадаю, що вам тут буде вигідно; звідси легко можна вийти, коли би вчинила ся яка буря.

Йоанна. Жахаєте ся, що будуть крики?

Гольстер. Годі знати — між таким натовпом людей — прошу сідати!

Йоанна (сідаючи). Як се гарно з вашого боку, що ви відступили салю мійому чоловікови!

Гольстер. Ну, коли ніхто не хотів, то я —

Петра (що також сіла). І відваги треба було до сього, пане капітане!

Гольстер. Відваги — прошу пані, щож се за відвага? (Гауштад і Томзен приходять рівночасно, протискаючи ся між купою наперед, кожний осібно).

Томзен (приступаючи до Гольстера). Нема ще доктора?

Гольстер. Жде тут побіч. (Поворухенє при дверях у заді).

Гауштад (до Біллінга). Дивіть ся, он бурмістр!

Білліні. Аякже, справді він! (Бурмістр промощує собі з трудом дорогу між зібраними, витаєть ся гречно і стає під стіною на ліво. Небавом надходить доктор Штокман через двері на право зпереду; одітий чорно, в плащі і в білім шалику. Тут і там плещуть деякі н сьміливо, але сі оплески перервано притишенням псиканєж. Усі мовчать).

Штокман. Ну, Йоанно, якже там твій острах?

Йоанна (сьміючи ся). Е, мені зовсім добре! (Тихше). Але прошу тебе, Оттоне, не говори за остро!

Штокман. О, я вмію гамувати себе! (Глядить на свій годинник, виходить на підвисшенє і кланяєть ся). Вже проминуло чверть години від назначеного часу — отже починаю. (Виймає рукопись).

Томзен. Я ставлю внесенє, аби вибрати голову зборів.

Штокман. На що? Се зовсім безпотрібне!

Деякі панове (кличуть). Треба, треба!

- Бурмістр. І я того погляду, що треба вибрати голову.
- Штокман. Але-ж Іване, адже я сам запросив приєднатих!
- Бурмістр. Відчит купелевого лікаря може дати причину до ширшої обміни гадок.
- Богато голосів (з купи). Вибрати голову! Вибрати голову!
- Гауштад. Загальна воля горожан домагаєть ся вибору голови.
- Штокман (опановуючи себе). Отже добре; нехай і так буде!
- Томзен. Може пан бурмістр зволють бути головою?
- Три пани (плещучи). Славно, славно!
- Бурмістр. З ріжних важних причин не можу прийняти вибору. Але от маємо між собою одного чоловіка, на котрого мабуть згодять ся всі. Маю на думці голову товариства властителів домів, властителя друкарні пана Томзена.
- Богато голосів. Так, так! Томзен! Томзен!
- Штокман (бере свій рукопис і сходить з естради).
- Томзен. Коли мене покликуює довіре моїх співгорожан, то я не відтягаю ся — (Оплески і оклики: Славно! Томзен виходить на естраду).
- Білліні (пишучи). „Властитель друкарні пан Томзен одногосно вибраний головою“ —
- Томзен. Приймаючи провід, позволю собі сказати панам кілька слів... Я горожанин, що любить спокій, що придержуєть ся розумного поміркованя, що любить усе наперед помірковано розважити; се кождому звісно, хто знає мене!
- Богато голосів. Знаємо! Знаємо!
- Томзен. Навчив ся я в школі житя і в школі досьвіду, що ніщо не окрашає горожанина так, як поміркованє.
- Бурмістр. Слухайте —!
- Томзен. Розвага і поміркованє — се елементи, якими найбільше можна прислужити ся суспільности. Тому то бажав би я се вложити глибоко до серця нашому поважаному співгорожанинови, аби по змозі держав ся поміркованя.
- Якийсь чоловік (при дверях в залі). Товариству поміркованя многая літа!

Кілька голосів. Тьфу до чорта!

Богато голосів. Ст! Пет!

Томзен. Мої панове, прошу не переривати! Може хто забирає слово?

Бурмістр. Прошу о голос!

Томзен. Пан бурмістр Штокман має слово.

Бурмістр. З причини мого близького свояцтва з лікарем купелевого закладу, про що панове знають, не повинен би я тут нині забирати слово. Одначе мої відносини до купелевого закладу і огляд на важні інтереси міста спонукують мене поставити внесенє. Вже наперед можу заявити, що ані один-однісїнький з присутних тут горожан не вважає потрібним, щоби розповсюднювано по всіх усїдах безосновні і пересадні погляди на санітарні відносини купелевого закладу.

Богато голосів. Ні, ні, ні! Ми протестуємо!

Бурмістр. Тому то я ставляю таке внесенє: Збори не дають дозволу купелевому лікарєви докторови Штокманови проголосити тут його представленє справи, чи то в дословній, чи у свобідній формі.

Штокман (крайно обурений). Не дають дозволу! Що, що?

Йоанна (кашляючи). Гм, гм!

Штокман (втихомирюючи себе). Нехай, не давайте дозволу!

Бурмістр. Моя статя в „Народному Післанци“ познайомила публіку з дійсним станом річи, так що всі розумні горожане могли собі легко виробити суд про сю справу. Моя статя вказує, що купелевий лікар задумав або засїяти недовіре проти управи закладу, або ще гірше: бажав придавити податників міста непотрібним видатком найменше сто тисяч корон. (Заворушенє, тут і там псиканє).

Томзен (дзвонить). Прошу, панове, втихомирте ся!... Я вповні годжу ся на внесенє пана бурмістра. І я того погляду, що агїтація доктора Штокмана має якісь хитрі наміри. Говорить він про купіль; одначе те, до чого він стремить, є льокальна революція: він хоче міську управу передати в иньші руки. Ніякий чоловік не сумніваєть ся про чесноту доктора Штокмана —

в тій справі може бути між присутніми лише одна думка. І я приятель самоуправи, але вона не сміє стати ярмом для податників. А се як раз може скласти ся; і тому то я противлю ся тепер як найострійше докторови Штокманови. Іноді можна й золото переплатити! Ну, такий мій погляд! (Живі признання із усіх боків).

Гауштад. Прошу о голос!

Томзен. Пан редактор Гауштад має слово.

Гауштад. І я чую себе спонуканим умотивувати своє становище. Агітація доктора Штокмана здобувала собі з початку признане з ріжних сторін, отже і я підпирав її так безпартійно, як лише можна. Але опісля переконали ся ми, що фальшиве представлене завело нас на хибні шляхи —

Штокман. Фальшиве —!

Гауштад (швидко). Ну, скажім так от: не дуже ясне представлене. Се наглядно доказала статя пана бурмістра. Надію ся, що ніхто з присутних тут не сумніваєть ся про мої правдиво ліберальні погляди; треба мені лише покликати ся на становище „Народного Лісланця“ у великих політичних питаннях. Але мене навчили досвідні, розумні мужі, що політична газета мусить поступати з певною обережністю в чисто льокальних справах.

Томзен. Вповні годжу ся в бесідником.

Гауштад. Що тикаєть ся нинішньої справи, нема ніякого сумніву, що доктор Штокман має проти себе загальну волю і публичну опінію. Щож, мої панове, є першим і найважнішим обовязком редактора? Чи не се: заєдно робити в гармонійному звязку зі своїми читачами? Чиж не дістав він немов би задушевне припоручене ненастанно, невтомимо дбати про суспільний розвиток своїх прихильників? А може я помиляю ся?

Богато голосів. Ні, ні, ні! Редактор Гауштад каже правду!

Гауштад. Я мусів перейти важку боротьбу, заки мені довелось вірвати з чоловіком, в котрого хаті бував я

останніми часами дуже часто — з чоловіком, що аж до нинішнього дня тішив ся щирою симпатією своїх співгромадян, — з чоловіком, котрого одинока — або бодай найбільше замітна похибка, що кермував ся більше серцем, чим розумом.

Деякі розсипані тут і там голоси. Се правда! Славно, доктор Штокман, славно!

Гауштад. Також і мої обов'язки до загалу звеліли мені зірвати з тим чоловіком... А відтак і иньші обставини спонукають мене поборювати його, здержувати на тій пропації дорозі, на яку ступив: роблю се з огляду на його родину —

Штокман. Полишіть ся таки при водопроводах і кльо-аці!

Гауштад. З огляду на його жінку і на його необезпечених дітей.

Вальтер. Мамо, се ми?

Йоанна. Тихо, дитинко!

Томзен. Коли ніхто не забирає слово, то я піддаю внесенє пана бурмістра під голосованє.

Штокман. Се непотрібне! Я нині не буду говорити про бруд купелевого закладу, тільки зовсім иньші річи почувте від мене.

Бурмістр (півголосно). Що він там знов задумує?

Пяний (при вихідних дверях). І я плачу податок! Тому маю право думати і вибирати! Отже і в мене є міцна — правдива — непрошена гадка, що —

Богато голосів. Тихо там!

Иньші голоси. Він пяний! Геть з ним! (Випроваджують пяного).

Штокман. Прошу о голос!

Томзен (дзвонить). Пан доктор Штокман має слово!

Штокман. Коли-б хто спробував був перед кількома днями замкнути мені уста, тоді був би я наче лев боронив своїх найсвятійших прав чоловіка! Але тепер мені байдужне се насильство. Бо я нині хочу говорити про важнійші річи. (Купа густо наближуєть ся до нього, між присутними видко Нільса Ворзе).

Штокман (продовжуючи). В останніх днях думав я і розважав багато річей — так багато, що вкінці ходором ходила моя голова —

Бурмістр (кашляючи). Гм, гм!

Штокман. Але тоді все виринали передо мною в ясній-шім сьвітлі. Зрозумівши все, стаю нині тут перед вами. Я поробив, мої співгорожане, великі відкриття і покажу вам їх. Я розкажу вам важнішу справу, ніж ся дрібниця, що наші водопроводи затроєні, та що наш купелевий заклад побудований на зараженім ґрунті.

Богато голосів (кричучи). Не говорити про купіль! Не хочемо нічого й чути про се! Залишити купіль!

Штокман. Сказав я, що хочу говорити про велике відкритє, яке я зробив у останніх днях — про відкритє, що всі наші духові жерела життя є застроєні, і що ціла наша горожанська суспільність спочиває на струпішілих основах брехні.

Зачудувані голоси (півголосно). Що він каже?

Бурмістр. От нісенітниця !

Томзен (тримаючи руку на дзвінку). Прошу пана бесідника говорити помірковано.

Штокман. Люблю моє родинне місто так горячо, як лише може любити чоловік батьківщину, в якій прожив щасливі дитячі літа. Я був ще дуже молодий, коли покинув се місто; далека сторона, недостатки і спомини молодости убрали його в моїх очах як сяєвом. (Тут і там оплески і оклики: Славно!)

Штокман. Опісля прожив я багато літ геть-геть далеко на півночі в страшній пустині. Коли часом довело ся мені стрінутись з яким чоловіком з отсих сторін, що коротає свій нужденний вік між скелями-вертепами, гадав я собі часто, що для сих бідолашних, зниділих животин радше потрібно ветеринаря, чим лікаря. (Заворушенє).

Білліні (відкладаючи перо). Ах, мій Боже, чи чув хто коли таке!

Гауштад. Се наруга з поважного, чесного населєня.

Штокман. Заждіть ще хвилину зі своїм обуренєм!... Надію ся, що ніхто мені не зробить закиду, мов би я там далеко забув про своє родинне місто. Роздумував я там безнастанно, аби зробити дещо для своєї вітчизни. Вкінці й видумав: був се плян купелевого закладу — (оплески і запереченя), а коли опісля вчинила доля, що я знову міг вернути ся домів — ах, мої співгорожане, мені здавало ся, що я в самім раю! Найгорячішим моїм бажанєм було — трудити ся невтомимо й невпинно для добра загалу, а найбільше для могого родинного міста.

Бурмістр (давлячи ся в простір). Дивний се метод — гм!

Штокман. І тут поринув я в щастю; воно заслїпило мене. Аж вчора перед полуднем — ні, було се позавчорашнього вечера — тоді розкрили ся мені мої духові очи далеко, далеко, і перше, що я побачив, се була незвичайна глумота власти — (Крик, оклики і сьміх).

Йоанна (міцно кашляє).

Бурмістр. Пане голово!

Томзен (дзвонячи). Силою моєї власти — !

Штокман. Не личить вам, пане Томзене, хапати ся одного слова! Так кажу: тоді відкрив я незвичайну легкодушність, в якій провинила ся управа при zaloженю купелевого закладу. В моїй душі нема місця для проводирів — я пізнав добре в житю сей рід людей; вони рівняють ся козам у городі з молодими щепами; всюди роблять шкоду; заходять дорогу вольному чоловікови, де би він і не був — найкрасше було би, якби ми могли їх винищити, як иньші шкідні комахи — (Заворушенє).

Бурмістр. Пане голово! Такі вирази —

Томзен (тримаючи руку на дзвінку). Пане докторе — !

Штокман. Зовсім не розумію, що аж телер моє око заглянуло глибоко в душу тих добродіїв; адже я тут у місті дивив ся майже день-у-день на сі величні екземплярі — на могого брата Івана, впертого у своїх забобонах і — (Сьміх, крик, псиканя. Жінка Штокмана кашляє, Томзен дзвонить міцно).

П'яний (що прийшов знову). Ви про мене? Еге, я називаюся Іван —

Гнівні голоси. Геть з паницею! За двері! (Знову викидають його).

Бурмістр. Хто се був?

Один, що стоїть близько бурмістра. То не звідси!

Томзен. Пане докторе, говоріть далі; лише говоріть більше помірковано.

Штокман. Отже добре, мої дорогі співгорожане, не буду вже говорити про наших керманичів. А коли-б хто се, що тут сказано, порозумів так, мов би я хотів посьміятися з сих панів-добродіїв, то помиляєть ся він — дуже помиляєть ся; бо я маю повну надію, що сі зацофанці, сі руїни вимираючого світа думок віддають дуже добре самі собі останню прислугу; не потрібно ніякої лікарської помочи, аби прискорити їх смерть. Зрештою сі люде і не такі дуже небезпечні для суспільности. Не лише вони затроюють дуже успішно духові жерела нашого життя, та заражують ґрунт під нами; сі люде не є ще найстрашнішими ворогами правди і волі.

Запити з ріжних боків. Отже хто? Імя скажіть!

Штокман. Зараз скажу! То в тому вся суть мойого великого вчорашнього відкриття. (Піднесеним голосом). Найнебезпечніший ворог правди і волі — се компактна більшість; так, ся проклята компактна ліберальна більшість — се найгірший наш ворог! Отже тепер знаєте! (Великий крик. Найбільша частина вібраних кричить, стукає, псикає і свище. Деякі старші панове виявляють свої гадки поглядами і дають ціанати, що їх бавить се. Жінка Штокмана встає трівожно; Вальтер і Фредрик наближують ся грізно до школярів, що кричать. Томзен двзонить і напоминає, аби був спокій. Видко Гауштада і Біллінґа, як вони завзято розмовляють в собою. Вкінці все втихомирюєть ся).

Томзен. Президия висловлює бажанє, щоби бесідник відкликав свої нерозважні слова.

Штокман. Ніколи, пане Томзене! Бо хтож иньший, як не більшість відбирає мені волю, та наказує виявити правду?

Гауштад. По стороні більшости є все справедливість!

Білліні. І справедливість і правда!

Штокман. А я кажу, що більшість не має ніколи слухности по своєму боці. Як раз се є одною з тих звичайних суспільних брехень, проти яких мусить виступити кождий свобідний, розумний чоловік. Хто-ж є більшістю всякого краю, розумні чи дурні? Гадаю, що ми всі годимо ся в тім, що як раз дурні складають незвичайну більшість так тут довкола нас, як і на цілій просторій землі. Одначе се ніколи і ніколи не може бути справедливо, аби дурні панували над мудрими. (Безмежний крик). Так, так, перекричати можете мене, але відперти могого висказу не зможете. Більшість має силу — дарма — але вона несправедлива. Справедливий тільки я і ще дехто. (Знову великий крик).

Гауштад. Отже доктор Штокман став від позавчера аристократом.

Штокман. Я вже сказав, що не думаю марнувати слів для малої, вузкогрудної, дихавичної череди, що полишила ся за нами. Нове жите не має з нею нічого більше спільного. Але гадаю про небогатьох, про одиниці між нами, що присвоюють собі усі молоді правди, які що-йно виростають. Сі люде є першими вістниками, що стоять геть-геть на переді, так що компактна більшість не може ще дійти туди — і вони там борють ся за правду, що ще є за молода у сьвідомости сьвіта, аби вже могла придбати на свій бік більшість.

Гауштад. Ну, доктор Штокман коли не став аристократом, то став революціонером.

Штокман. Справді, пане Гауштаде, я революціонер! Бо задумую провадити війну проти брехні, буцїм то по стороні більшости є правда. Щож се за правда, що збирає довкола себе більшість? Се правда, що дожила вже до такої глибокої старости, що день-в-день ожидає смерти. Коли яка правда вже так постаріла ся, тоді вона стає брехнею. (Насьмішки і злобні оклики) Так, так, можете мені вірити або й ні, але правди не суть споконвічними Метузалями, як то собі уявля-

ють люде. Нормально побудована правда живе — ну, скажім так от: п'ятьнайцять, шіснайцять, найвисше дваїцять літ; рідко коли більше. Такі старі правди є звичайно страшно сухі і худі. А про те більшість аж тоді починає заглядати до них і поручає їх людскости як здорову духову поживу. Але я можу вас упевнити: в такій іді нема багато чинників справдішньої поживи, на тім уже я мушу розуміти ся як лікар. Усі ті правди більшости рівняють ся старій дворічній солонині; вона є немов зіпсута шинка, що поросла мохом; і звідси береть ся увесь моральний скорбут, що ширить ся довкола нас у суспільности.

Томзен. Мені здаєть ся, що пан бесідник дуже відходить від предмету.

Бурмістр. Я зовсім годжу ся з думкою нашого голови.

Штокман. Ну, то ти, Іване, годиш ся на дуже глупу думку. Адже я тримаю ся так міцно предмету, як лише можна, бо про щож иньше говорю тут, як не про те, що маса, більшість, ся проклята компактна більшість затроєє духові жерела нашого житя і заражує ґрунт під нами?

Гауштад. І се робить велика, вольнодумна більшість народа, тому що вона на стілько розумна, щоби приймати лише певні признані правди?

Штокман. Ах, мій пане Гауштаде, не говоріть лише про певні правди! Правди, які признає маса, давні; за них бороли ся ще наші діди. Ми, сучасні вістники боротьби за нові правди, не признаємо вже тамтих, а я не вірю також, аби була иньша певнійша правда, як ся, що ніяка суспільність не може мати здорової житевої поживи із тих старих, бездушних правд.

Гауштад. Але замість говорити на вітер, для нас буде більш інтересно почути, які се старі, бездушні правди, якими ми живемо. (Признаня з різних боків).

Штокман. О, я міг би вам вичислити цілу купу; одначе я задержу ся лише на одній признаній правді, що в сути річи є поганою брехнею, якою живуть не лише пан Гауштад і „Народний Післанець“, але усі приклонники „Народного Післандця“.

Гауштад. Вискажіть її —

Штокман. Се наука, яку ви унаслідили по своїх батьках і без застанови проголошуєте по всіх усядах — наука, що множество, купа, маса є зерном народа — ба, що вона сама — народ, що простий чоловік, сей наш темний, духово нерозвинений менший брат має те саме право судити, панувати і управляти, як небогато людей духово визначних і вільних.

Білліні. Але-ж така наруга —

Гауштад (рівночасно, кричить). Горожане, докажіть йому зараз, що се брехня.

Огірчені голоси. Ха-ха-ха! Ми не народ? Лише визначні мають рядити?

Робітник. Геть з тим чоловіком, що говорить таке!

Інші робітники. А-ну, далі! За двері з ним!

Горожанин (кричить). Випсикати його! (Безмежні псикання і крики).

Штокман (коли знову збори втихомирили ся). Та будьте-ж трохи розумні! Чи не можете бодай однісінький раз послухати голосу правди? Я зовсім не домагаю ся, аби ви зараз признавали мені слухність. Хоч і справді надіявсь я, що пан Гауштад признає мені її, бо пан Гауштад уважає себе вільнодумцем —

Здивовані голоси (притишеним голосом). Каже, вільнодумець? Що? Редактор Гауштад вільнодумець?

Гауштад (кличе). Прошу доказати, пане докторе Штокмане! Коли писав я те?

Штокман. (Павза. Потім). Аякже, ви справді ніколи не мали відваги щось таке написати. І я не хочу бути таким немилосерним, щоби знущати ся над вами, пане редакторе. Отже я хочу бути вільнодумцем. Тепер я вам докажу — і то природничо-науковим методом, що „Народний Післанець“ водить вас ганебно за ніс, коли розказує вам, що ви, купа, маса є правдивим зерном народа! Бачите, се лише така газетярська брехня. Маса — се тільки сирій матеріял, з якого ми, ліпші, що-йно маємо виробити народ. (Невдоволене, сміх і заворушене) Невже воно не є так на цілім світі? Чиж нема різниці між годованою

і дикою звірячою породою? Пригляньте ся лише звичайній мужицькій курці. Щож се за мясо з такої терхатої птахи? Шкода й згадувати! А які яйця несе така курка? Добрий крук несе майже такі самі яйця. Візьміть опісля годовану іспанську або японську курку — або годованого бажанта, або індичку — то побачите тоді різницю! Позволю собі також звернути увагу на псів, з якими стрічаємо ся ми, люде, день-у-день. Уявіть собі звичайного мужицького пса — такого от поганого, кудлатого, ординарного похатника, що не дає нікому перейти дороги. А потім поставте сього похатника біля пудля, на котрого складало ся багато ієнераций і котрий виховав ся в елегантнім домі, де їв добру поживу і де мав нагоду прислухувати ся гармонійним звукам і музиці. Гадаєте, що мозок пудля не розвинув ся зовсім иньшим способом, як похатника? Так, можете бути певні, що воно так! Штукарі можуть вивчити таких цивілізованих пудлів найнеймовірнійших штук. Сього не зможе ніколи навчити ся мужицький брисько, хоча-б і на голові ходив. (Крики і насмішки).

Горожанин (кличе). Отже ви прирівнали нас до псів? Иньший. Пане докторе, ми не звірі!

Штокман. Але-ж, добродію! Ми всі такі звірі, як і иньші. Тільки визначних звірів між нами не багато. О, різниця між пудлями-людьми і бриськами-людьми — страшенна! А найбільше інтересне, що редактор Гауштад годить ся вповні зі мною, доки я говорю лише про четвероногих звірів —

Гауштад. Ах, дайте-ж спокій!

Штокман. Зараз. Але як я приложу се право до двоногих, то пан Гауштад дуже гнівається ся; тоді він не зважаєть ся мати своїх поглядів, жахаєть ся висловити свої думки; тоді перевертає він цілу науку до гори ногами і проповідує в „Народному Післанци“, що мужицький когут і мужицький брисько — найкрасні екземплярі менажерії. Та воно все так ведеть ся, коли хто є темним мужиком в цілім своїм естві,

коли хто не заходить ся, аби дійти до вершин духової аристократії —

Гауштад. Я не маю ніяких претенсій до аристократизму. Я з мужицького роду; в тім моя гордість, що я кість від кости народа, з якого тут насьміваєть ся дехто. Богато робітників. Славно, Гауштад! Урра! Славно! **Штокман.** Народ тої породи, про яку говорю тут, істнує не лише в низинах; крутить ся він, вертить ся, вештасть ся довкола нас геть-геть аж до найвисших вершин суспільности. Придивіть ся тільки вашому розкішному, елєгантному бурмістрови! Мій брат Іван належить також до тої великої купи, як і всякий иньший — (Насьмішки і псиканя).

Бурмістр. Я протестую проти таких особистих зачіпок! **Штокман** (незбентежений). А то не тому, що він, як і я, виводимо свій рід від якогось старого непотріба, від опришка з Поморя, або з околиці Поморя — бо воно справді є так з нашою родиною Штокманів —

Бурмістр. От нісенітна казка!

Штокман. Але тому, що він думає думками своїх наставників. А хто так робить, належить до духово темних плебеїв; тому то, бачите, в мойого брата Івана є так дуже мало імнунуючого духового аристократизму і вільнодумства.

Бурмістр. Пане голово — !

Гауштад. Инакше сказати-б: аристократами є лише вільнодумці! Вповні нове відкритє. (Сьміх).

Штокман. Так, се також належить до мойого нового відкритя. Але й ще щось иньше: а то те, що вільнодумство є майже рівнозначне з обичайністю. І тому кажу я: се зовсім непростиме для „Народного Післанця“, що він день-у-день проповідує брехню, що лише маса, купа, компактна більшість є вільнодумна і моральна — і що зіпсутє та всякий иньший духовий бруд є тільки впливом культури, так як весь бруд там в долі в купелевому закладі є впливом гарбарні там у горі. (Крик і перериваня. Незбентежений у своїм завзяту доктор усьміхаєть ся). А одначе той самий „Народний Післанець“ важить ся ще проповідувати, що масу треба піднести

до висших обставин життя! Та до чорта: коли-б наука „Народного Післанця“ була правдива, то піддвигнене маси рівнялось би загоді! Але на щасте, се лише стара унасліджена народня брехня, що культура деморалізує. Ні, глупота, вбожество, нужда, коротко: все людське лихо — отсе причини всякого зіпсутя! В хаті, де не замітають кожного дня долівки — моя жінка каже, що треба ще й мити; та про се вже можна спорити — в такім домі тратить чоловік за час двох-трьох літ здатність морально думати і робити. Недостача кислороду ослаблює сумління. Та як раз недостача кислороду дає себе дуже відчувати в богатях-богатях домах нашого міста, коли компактна більшість може бути така несумлінна, що хоче піддвигнене та розвиток міста здійснювати на струпішілих основах брехні і обмани!

Томзен. Годі кидати таку образу в лице цілому зборови горожан!

Один з присутніх. Я ставлю внесене, аби відобрати бесідникови голос.

Завзяті голоси. Так, так! Се добре! Відобрати голос!

Штокман (вражений). Тоді я стану проголошувати правду по всіх улицах! Уміщу її в чужих часописях. Нехай цілий край дізнаєть ся, яке в нас гадівство!

Гауштад. Се прибирає такі признаки, мов би пан доктор хотів зруйнувати наше місто.

Штокман. Правда! Я люблю моє родинне місто так дуже, що радше хотів би я його зруйнувати, як бачити розвиток його на підвалинах брехні.

Томзен. За багато вже сього добра! (Крики й свисти).

Йоанна (кашляє, але доктор не чує того).

Гауштад (силькуєть ся переконати всіх). Хто хоче зруйнувати ціле горожанство, сей ворог горожанства!

Штокман (зі щораз більшим завзятем). Ні! Мусять бути винищені як шкідні животини всі ті, що живуть брехнею. Ви заразите вкінці весь край, ви доведете ще до того, що треба буде знищити і його. Коли-б мало таке вчинити ся, кликнув би я з самої глубини серця: Нехай пропаде цілий край, нехай загине цілий народ!

Один (між зібраними). Так говорити може лише ворог народу!

Білліні. Слухайте, слухайте! Так говорить голос народу! Ціла купа. Так, так! Се ворог народу! Він ненавидить своє родинне місто! Він ненавидить цілий народ!

Томзен. Се, що довело ся мені тут чути, глибоко вразило мене і як горожанина і як чоловіка. Доктор Штокман скинув маску з лица таким способом, як мені се ніколи й не приснилось би. Та дарма, я мушу прилучити ся до осуду, який тут висказали тепер поважані горожане; я вважаю потрібним подати сей осуд у формі отсеї резолюції: „Збори признають купелевого лікаря доктора Оттона Штокмана ворогом народу.“ (Невгаваючі оплески. Довкола Штокмана стоїть багато людей, що свистуть і пеикають. Жінка Штокмана і Петра встають. Фредрик і Вальтер вчинили бійку зі школярами, що свистали. Інші дорослі розривають їх).

Штокман (до тих, що свистуть). О, дурні, дурні! — кажу вам —

Томзен (дзвонить). Пан доктор Штокман не має більше голосу... Мусять бути формальне голосоване. З огляду на особисті гадки буде тайне голосоване картками. Пане Білліні, маєте чистий папір?

Білліні. Є, є, прошу — блакитний і білий —

Томзен (сходячи з естради). Добре; скорше буде. Поділіть на кусники... Так, так! (До зібраних). Блакитні картки є проти мого внесеня, а білі за моїм внесенем. Картки відбирати-му сам. (Бурмістр виходить із салі. Томзен і инший горожанин ходять між зібраними і збирають картки у капелюхи).

Перший пан (до Гауштада). Що стало ся докторови? Що се таке?

Гауштад. Ви знаєте, який він нерозважний.

Другий пан (до Біллінга). Слухайте: адже ви бували в його хаті! Підмітили ви може, що він любить напивати ся?

Білліні. Боже, що-ж вам сказати на се! Понч не сходить у него ніколи із стола.

Третій пан. Я сказав би радше, що в нього не всі дома.

Перший пан. Мабуть божевіле є дідичне в його родині.

Білліні. І се може бути!

Четвертий пан. Ні, се вже справдішня злоба; ніщо иньше, лише жадоба пімети.

Білліні. Аякже, він говорив недавно щось про підвишене пенсії; але не дістав.

Всі разом (одні до других). Ага; тепер уже прояснило ся нам усе!

П'яний (між вібраними). Дайте мені блакитну картку! А також і біду!

Голоси. Знову п'яний! За двері з ним!

Нільс Ворве (наближаючи ся до доктора). Ну, бачите, пане Штокмане, до чого довели ваші штуки?

Штокман. Я лише зробив свій обовязок.

Нільс Ворве. Що ви сказали про гарбарні?

Штокман. Адже ви вже чули; я сказав, що з них пливе бруд до купелевого закладу.

Нільс Ворве. І в мої гарбарні?

Штокман. Дарма, з вашої найбільше!

Нільс Ворве. І ви хочете про се писати в газетах?

Штокман. Я не можу нічого затаїти!

Нільс Ворве. Але се може вас багато коштувати! (Відходить).

Грубий пан (приступає до Гольстера, не поздоровивши жінки). Ну, пане капітане, так ви винаймаєте свій дім ворогам народа?

Гольстер. Гадаю, що можу робити зі своїм домом, що хочу, пане Вік?

Грубий пан. То ви не маєте також ніщо проти того, що і я так само зроблю з своєю власністю?

Гольстер. Що хочете сказати?

Грубий пан. Завтра скажу вам! (Відвертаєть ся і відходить).

Петра. Чи се не властитель вашого корабля, пане капітане?

Гольстер. Так, се великий торговельник Вік!

Томсен (з картками в руці виходить на естраду і дзвонить).

Мої панове, позволю собі звістити вам про результат голосованя: всіми голосами, крім одного —

Молодий панок. Сей один дав п'яний.

Томзен. Всіми голосами крім одного, від п'яниці, сї збори признають купедевого лікаря доктора Оттона Штокмана ворогом народа! (Оклик і оплески). Нехай живе наше старе, чесне горожанство! (Нові оплески). Нехай живе наш відважний, діяльний бурмістр, що так льояльно придавив голос крови! (Оклик: Урра!) Замикаю збори.

Білліні. Нехай живе голова!

Ціла купа. Нехай живе властитель друкарні Томзен!

Штокман. Петро, дай мені капелюх і плащ! Пане капітане, є у вас місце для пасажирів до нового сьвіта?

Гольстер. Для вас, пане докторе, і вашої родини є доволі місця.

Штокман (коли Петра помагає йому убирати плащ). Добре! Ходи, Йоанно! Ходіть, діти! (Подає жінці рамя).

Йоанна (тихо). Дорогий Оттоне, ходім задніми сходами!

Штокман. Ніякими задніми сходами, Йоанно! (Піднесеним голосом). Почуєте ви ще про ворога народу, заки він отрясе порох із своїх ніг! Не скажу вам по християнськи: прощаю вам, бо не знаєте, що робите!

Томзен (кличучи). Докторе, адже се богохульство!

Білліні. Справді — сего вже за багато!

Суворий голос. Що, він ще відгрожуєть ся нам!

Підбурюючі голоси. Повибивати йому вікна! Зробити котячу музику! Висвистати його! (Свистаня, псиканя і дикі крики. Штокман іде із своїми до вихідних дверей. Гольстер промощує їм дорогу).

Ціла купа (кричить за ними). Ворог народа! Ворог народа! Ворог народа!

Білліні. Справді, нині не дуже безпечно пити пончу у доктора! (Присутні тиснуть ся до вихідних дверей. Крик переносить ся на улицу, звідси чути оклики: „Ворог народа! Ворог народа!“)

Завіса спадає.

ПЯТИЙ АКТ.

Робітня доктора Штокмана. Попід стінами шафи з книжками і різними приладами. В заді вихід до передпокою. На ліво зпереду провадять двері до комнати. У правій стіні два вікна, а в них усі шибки повибивані. На середині комнати стіл до писаня, заложений книжками і паперами. В комнаті непорядок. Передполудень.

Перша ява.

Штокман стоїть нахилений перед одною шафою і нишпорить під нею палицею; вкінці виймає камінь. Опісля Йоанна.

Штокман (говорить через відчинені двері комнати). Йоанно, ось іще один!

Йоанна (в комнаті). О, ти найдеш їх ще чимало!

Штокман (кладе камінь на кулу иньших на столі). Се камінь буду зберігати наче які сьвятощі. Нехай Фредрик і Вальтер глядять день-у-день на них, а коли я вмирати-му, запишу їм се у спадщині. (Нишпорить попід одною етажеркою). Не була ще служниця у скляра?

Йоанна (входячи). Вона ходила, але скляр сказав, що не знає, чи зможе прийти.

Штокман. Побачиш, що не стане йому відваги!

Йоанна. Таке говорила й служниця; боїть ся своїх сусідів. (З комнати говорить в сей бік, звідки прийшла). Чого хочеш, Елізо? Ага! (Виходить і вертає небавом). Ось лист до тебе, Оттоне!

Штокман. Дай-но! (Відчиняє і читає). Ага!

Йоанна. Від кого?

Штокман. Від господаря! Виповідає нам мешкане!

Йоанна. Не може бути! Такий чесний чоловік —

Штокман (переглядаючи лист). Каже, що не може инакше! Робить се так нерадо — лише з огляду на своїх співгорожан, на публичну опінію — що він зависимий від иньших — не може дразнити деяких визначних людей —

Йоанна. Бачиш, Оттоне?

Штокман. Бачу; всі вони підшиті заяцем; ніякий чоловік не зважить ся на щось з огляду на всіх иньших людей. (Кидає лист на стіл). Але нам се байдуже! Помандруємо у новий сьвіт і тоді —

Йоанна. Так, але чи ти, Оттоне, добре призадумав ся над тим від'їedom?

Штокман. Годі-ж мені тут лишати ся — тут, де мене напаятували імям ворога народа і виставили на позорище, де мені вікна повибивали! Глянь, Йоанно: от ще і в сурдугі зробити мені діру.

Йоанна. О, о! І то в найліпшій твоїй сурдугі!

Штокман. Не треба ніколи вбирати ся в найліпшу одіж, коли хто бореть ся за правду і волю. Та се дурниця; одно лише болить мене, що сей голодранець зважив ся в сей спосіб виступити проти мене, наче був би мені рівня!

Йоанна. Всі вони поступили з тобою, Оттоне, дуже нікчемно; але чи ми для того маємо зовсім покидати вітчизну?

Штокман. Гадаєш може, що в иньших містах ся юрба є трохи мудрійша, як тут? Ах, вона всюди з одного і того самого дерева. Даймо їм волю! Пес бреше, вітер несе; се ще не велике лихо; найбільше лихо в тім, що люде довкола в цілому краю є рабами партий. Правда, що до того — не ліпше воно є й на вольному Заході; там також панує компактна більшість і ліберальна публична опінія і всякі иньші чортівські видумки. Але відносини, бачиш, там красші; вони можуть там мордувати, але не катують вольного чоловіка, так як тут повільно, шпильками замучують на смерть. А в потребі можна там жити острорінь, здалека від публичного руху. (Ходячи сюди й туди). Коли-б я тільки знав, що можна там де купити дешево який прадіс, або малий південний острів —

Йоанна. А діти, Оттоне?

Штокман (станувши). Яка ти дивна, Йоанно! Чи ти хочеш, щоби діти виростали в такій суспільности, як ось наша? Адже ти бачила вчорашнього вечера, що половина усіх мешканців — се просто божевільні люде; а що друга половина не втратила розуму, се лише тому, бо не мала що тратити.

Йоанна. Ах, дорогий Оттоне, який ти необережний у своїх бесідах!

Штокман. Необережний! Може се неправда, що я казав? Чи ж не поперевертали вони до гори ногами всякі понятя? Чи не роблять одної сумішки з права і безправства? Не називають брехнею, що я узнав за правду? А вже найбільше божевілье, то се, що тут цілі купи дорослих вговорюють в себе і других, що вони вільнодумні!

Йоанна. Справді, се дуже глупо; одначе —

Друга ява.

Попередні. Петра входить.

Йоанна. Ти вже зі школи?

Петра. Вже; вимовили мені місце!

Йоанна. Вимовили?

Штокман. І тобі?

Петра. І мені; пані Буш вимовила мені; а я думала, що найліпше зараз усунути ся.

Штокман. Дуже добре вчинила ти, моя дитинко!

Йоанна. Хто би подумав, що пані Буш може бути така недобра!

Петра. О, мамо, пані Буш не є така лиха, я бачила докладно, як тяжко приходило ся їй робити се; але вона не могла инакше, казала.

Штокман (смиючи ся, затирає руки). Вона не могла инакше! О, се досконало!

Йоанна. Ах, так, по поганих вчорашніх вечірніх подіях —

Петра. Не лише те! Послухайте тільки, тату!

Штокман. Ну?

Петра. Пані Буш показувала три листи, які дістала нині рано —

Штокман. Розумієть ся, всі три без підписів —

Петра. Так!

Штокман. Назвати своє імя не зважились би вони, Йоанно!

Петра. У двох було написано: один панок, що навідував ся до нашого дому, розповідав у клубі вчора, що я маю страшно свобідні погляди на деякі річи —

Штокман. Але ти не заперечувала цього?

Петра. А вже-ж ні! Пані Буш також вільнодумна, коли ми балакаємо собі в чотири очі, але коли пішла така чутка про мене, вона не зважила ся задержати мене.

Йоанна. І се розповідав один, що бував у нашій хаті! Бачиш, Оттоне, яка подяка за твою гостинність.

Штокман. Ми не можемо довше проживати в такій низькій атмосфері. Ладнай усе швидко, як тільки можна, Йоанно, тай гайда в дорогу, чим скорше, тим ліпше.

Штокман. Тихо — мабуть хтось іде; поглянь-но, Петро! Петра (відчиняючи двері). А, се ви, пане капітане! Прошу, прошу!

Третя ява.

Попередні. Гольстер з передньої кімнати.

Гольстер. Добрий-день! Ну, гадаю собі, от піду, подивлю ся, як живете!

Штокман (потрашаючи йому руку). А, се дуже гарно з вашого боку!

Йоанна. Ще раз дуже красенько дякую за підмогу!

Петра. Але якже ви прибули до дому?

Гольстер. Е, се дурниця; я не з тих найслабших; а тутешні люде знають лише язиком молоти.

Штокман. А ся трусливість — чиж се не обурює чоловіка? Прошу, ходіть сюди; я вам щось покажу! Бачите, тут є усї камені, що нам накидали у хату. Гляньте-но! В цілій купі лише два порядні, міцні, пригожі до боротьби; решта самі камінчики. А пищали і присягали ся, що мене убють; та коли прийшло до діла —! З ділом — ах, тут у місті дуже погано!

Гольстер. Ну, як на сей раз, докторе, воно склало ся як найліпше для вас.

Штокман. Певно, що так! Але тут ще щось гірше; бо як прийде коли до поважної бійки одних з другими, то побачите, що ціла публична опінія швидко розвіється! А тоді, капітане, уся компактна більшість почвалає як череда свиней до міста, аби найти собі добрий захист. Яка то сумна гадка; вона болить

чоловіка... Та до чорта — те все просто дурниця тай годі; признали мене ворогом народа, добре, нехай і так буде!

Йоанна. Та ти, Оттоне, ніколи не станеш ворогом народа!

Штокман. На се ти не можеш присягнути, Йоанно! Погане слово може таке вчинити, як проколоне легких голкою; а сього проклятого слова я не можу дарувати; воно зарило ся мені міцно тут у серце; воно там живе і висисає кров. На се нема ліків!

Петра. Тату, сьмійте ся з того!

Гольстер. Пане докторе, людям знову виринуть иньші гадки в голові.

Йоанна. Будь певний, що так буде!

Штокман. Але воно мабуть уже запізно! Коли від'їжджаєте, пане капітане?

Гольстер. Гм — саме хотів я з вами в тій справі поговорити, пане докторе!

Штокман. Ну, ну? Може тимчасом стало ся що з кораблем?

Гольстер. Ні, але річ така, що я не їду!

Петра. Чей вам не вимовили місце?

Гольстер (сьміючи ся). Вимовили, вимовили!

Петра. І вам?

Йоанна. Бачиш, Оттоне!

Штокман. І то за правду! О, коли-б я міг прочути се —

Гольстер. Не беріть собі сього так дуже до серця; я вже знайду місце й на иньшій кораблі.

Штокман. І се робить сей великий підприємець Вік — заможний чоловік, що не залежить від нікого, — тьфу!

Гольстер. Се зрештою добрий чоловік; він сам казав, що радо затримав би мене, коли-б лише міг —

Штокман. Але він не може — розумієть ся!

Гольстер. Ся справа йому не на руку з огляду на партію, до якої належить —

Штокман. Хоч раз сказав правдиве слово сей добрага! Така партія — се буцїм то моральна ссуча помпа,

що зовсім висисає розум і сумління. Тому то так багато плосколобів.

Йоанна. Але-ж, Оттоне!

Петра (до Гольстера). Коли-б ви вчора не були нам то-варишили аж до дому, було-б може не дійшло так далеко!

Гольстер. Я зовсім того не жалую, дорога панночко!

Петра (подаючи йому руку). Які ми вам вдячні!

Гольстер (до доктора). Та я хотів сказати вам: коли справді задумуєте виїжджати, то я маю иньшу раду для вас —

Штокман. Гарно, аби ми лише могли від'їхати скоро!

Йоанна. Тихо; чи не стукає хто?

Петра. Се певно стрийко!

Штокман. Ага! (Кличе). Прощу!

Йоанна. Дорогий Оттоне, обіцяй-но ти мені, що —

Бурмістр (з передної комнати в дверях). А, ти занятий!
Отже я радше —

Штокман. Ні, ні, ходи!

Бурмістр. Але я хотів би поговорити з тобою в чо-тири очі.

Йоанна. Ми йдемо до иньшого покою.

Гольстер. І я прийду опісля знову.

Штокман. Ні, ні, йдіть і ви туди, пане капітане; я мушу ще ліпше порозуміти ся з вами.

Гольстер. Добре, отже я зажду! (Іде за жінкою Штокмана і Петрою на ліво).

Четверта ява.

Штокман. Бурмістр. Пізнійше Йоанна.

Бурмістр (не говорить нічого, лише крадькома зиркає на вікна).

Штокман. А що, правда, тут нині трохи вітер повіває?
Наложі капелюх!

Бурмістр. Коли дозволяєш. (Закладає капелюх на голову).
Я простудив ся вчорашнього вечера —

Штокман. Так? Вчора-ж було так тепло —

Бурмістр. Жалую, що се не було в моїй силі спинити єї нічні екстраваганції.

Штокман. Маєш мені сказати ще дещо?

Бурмістр (виймає великий лист). Маю припоручене від купелевої дирекції передати тобі се письмо.

Штокман. Мою димісію?

Бурмістр. Так! З нинішньою датою! (Кладе лист на столі). Нам вас жаль; одначе — так правду сказати — з огляду на публичну опінію ми не могли инакше.

Штокман (сьміючи ся). Ви не могли инакше! Я вже чув мабуть ті слова нині.

Бурмістр. Прошу тебе, постав-но ти собі ясно перед очи своє становище: в будучині тут у місті не маєш що вже більше числити на практику.

Штокман. Ах, до сто бісів з практикою! Та звідки ти знаєш усе те так докладно?

Бурмістр. Товариство властителів домів розіслало циркулярі — від хати до хати; в них жадає від усіх розумних горожан, аби вже більше не користали з твоєї лікарської підмоги; а можеш бути певний, що ані один-однісїнький батько родини не зважить ся відмовити свого підпису; проста річ — не сьміє.

Штокман. Не сумніваю ся про се. А що далі?

Бурмістр. Коли сьмію тобі дати раду, то дам таку, аби ти покинув нас на який час —

Штокман. Я вже подумав і про се —

Бурмістр. Добре! Коли-б ти по піврічному надуманю і по зрілій розвазі порішив ся в кількох покаяних словах визнати свою похибку —

Штокман. То може міг би я знову дістати своє місце, гадаєш?

Бурмістр. Може; се не таке неможливе.

Штокман. Ну, а публична опінія? Адже ви не можете з огляду на публичну опінію —

Бурмістр. Публична опінія дуже змінчива. Та вкінці — правду сказати — для нас дуже важна річ одержати від вас таку заяву.

Штокман. Ну, я знаю вже! Але до чорта, чи ти собі не пригадуєш, щó я давнійше сказав про такі інтригантські кручки?!

Бурмістр. Тоді була твоя позиція далеко краща; тоді міг ти надіяти ся, що маєш по своєму боці ціле місто —

Штокман. Тимчасом тепер воно сидить мені на карку... (З криком). Ні, а хоча-б і самий чорт зі своєю бабою всадив ся на мене —! Ніколи — ніколи, кажу я!

Бурмістр. Батько родини не сьміє так робити, Оттоне!

Штокман. Я не сьмію! Лише одного, вільний, чесний чоловік не сьміє робити; а знаєш чого?

Бурмістр. Ні!

Штокман. Ну, вже-ж! Звідки-ж тобі знати се! Отже я скажу тобі: вільному, чесному чоловікови не вільно поступати так, як поступає голодранець!

Бурмістр. Та се ще ніщо; коли-б не було иньшого пояснення на твій закам'єний упір —

Штокман. Иньшого пояснення —! Говори докладнійше!

Бурмістр. Ти знаєш дуже добре, що я думаю. Та я як твій брат і розумний чоловік раджу тобі: не вір так дуже проєктам і надіям, вони дуже легко можуть тебе обманити.

Штокман. То в щож так по правді треба вірити?

Бурмістр. Невже ти справді хочеш вмовити в мене, що не знаєш нічого про тестаментарні постанови гарбаря Ворзе?

Штокман. Знаю, що невеличка частина майна, яке має, дістанеть ся старим, незасібним ремісникам. Але що мені до того?

Бурмістр. Найперше тут не може бути бесіди про невеличку частину майна. Гарбар Ворзе дуже заможний чоловік.

Штокман. Я зовсім не знав про се —!

Бурмістр. Гм — справді ні? А також не прочував ти, що чимала частина його майна припаде твоїм дітям — і що ти і твоя жінка на час свого життя будете його вживати? Він тобі не говорив того?

Штокман. Ні, не говорив! Навпаки — заєдно лементував, що мусить оплачувати страшенно високі податки! Чи ти, Іване, певно знаєш про се?

Бурмістр. Знаю з певного жерела.

Штокман. Ах Боже, отже Йоанна обезпечена —! І діти також! Не можу сього втаїти перед нею —! (Кличе). Йоанно! Йоанно!

Бурмістр (здержуючи його). Тихо, не говори ще їй нічого! Йоанна (відчиняючи двері). Що, Оттоне?

Штокман. Нічого, нічого! Можеш собі йти.

Йоанна (зачиняє знову двері).

Штокман (ходячи сюди й туди). Обезпечені, обезпечені... Всі обезпечені! На цілий час життя! Ах, се розкішне почуте знати, що і сам і жінка-діти обезпечені!

Бурмістр. Таж се не твоє ще! Гарбар Ворзе може кожного часу знищити завіщанє.

Штокман. Але він не зробить того. Добряга старовина тішить ся, як би його хто на сто коней посадив, що я трохи допік тобі і твоїм мудрагелям-товаришам.

Бурмістр (зачудований глядить допитливо на нього). Ага, се поясняє дещо!

Штокман. Що таке?!

Бурмістр. Се все скомбінований маневр! Сі невгамовані, безоглядні закиди, які ти — в імя правди — робив мужам, що мають у своїх руках керму міста —!

Штокман. Що —! Що —!?

Бурмістр. Отже се все було лише умовленим противділанєм за завіщанє сього старого мстивого Нільса Ворзе!

Штокман (майже занімів). Іване — ти є найбільше ординарний плебей, якого мені коли довело ся стрінити в житю!

Бурмістр. Між нами все покінченє! Димісія твоя певна — тепер маємо зброю проти тебе! (Відходить).

Пята ява.

Штокман. Відтак Йоанна і Петра. Пізнійше Нільс Ворзе.

Штокман. Тьфу, тьфу, тьфу! (Кличе). Йоанно, треба витерти се місце, де стояв він!

Йоанна (в дверях комнати). Оттоне, Оттоне!

Петра (також у дверях). Тату, є тут дідо і питаєть ся, чи може з вами поговорити, лише з вами.

Штокман. Добре! (При дверях). Прощу, тату! (Нільс Ворзе входить. Штокман зачинає за ним двері). Ну, що там такого?... Прощу, сїдайте!

Нільс Ворзе. Ні, не сїдаю! (Роздивляється навкруги). У вас тут дуже гарно, пане Штокмане!

Штокман. А що, ні?

Нільс Ворзе. Гарно, гарно — ну... і сьвіже повітря маєте тут також; нині у вас доволі кислороду, про який ви балакали вчора. Отже і сумління ваше в дуже добрім стані.

Штокман. А вже-ж!

Нільс Ворзе. Ну, та певно! (Стукає себе в груди). А знаєте, що я маю тут?

Штокман. Мабуть також добре сумління.

Нільс Ворзе. Ба! Щось далеко ліпше! (Виймає пуларес, відчиняє його і показує йому багато паперів).

Штокман (гляди́ть на нього зачудований). Акції купелевого закладу?

Нільс Ворзе. Нині легко можна було дістати.

Штокман. Ви купили їх у місті —?

Нільс Ворзе. За всі гроші, які мав —

Штокман. Але-ж, тестю — тепер, коли такий безнадійний стан купелевого закладу —!

Нільс Ворзе. Коли будете робити як розумний чоловік, то купіль поверне знову до давньої слави.

Штокман. Адже ви бачите, що я роблю все, що тільки можу; але тутешні люде такі нерозумні!

Нільс Ворзе. Ви вчорашнього вечера сказали, що найбільший бруд походить з моєї гарбарні. Коли-б се була правда, то мій дід, мій батько і я довгі літа забивали тут люде́й як пошесть. Гадасте, що я таку ганьбу носити-му на своїй душі?

Штокман. Дарма, нічого иньшого не полишасть ся вам.

Нільс Ворзе. Ні, дякую! Я чую, що люде дали мені прізви́ско „старий борсук“. А борсук — се рід нехарного звіра; так я лю́дя́м покажу, що вони зовсім помиляють ся. Я хочу жити і вмирати як чистий чоловік.

Штокман. Якже хочете се зробити?

Нільс Ворзе. Ви, пане Штокмане, очистили мене знову!

Штокман. Я?

Нільс Ворзе. Знаєте, за які гроші купив я сії акції?
За гроші, що мали дістати Йоанна, Петра і ваші хлопці. Бо, бачите, я трохи наскладав собі.

Штокман (роз'ярений). І ви на се розмітуєте гроші Йоанни!

Нільс Ворзе. Так, усі гроші тепер в купілі. А тепер я хотів би побачити, чи ви вже справді збожеволіли, пане Штокмане. Коли не перестанете доказувати, що сії погані звірятка і иньші походять з моєї гарбарні, то воно вийде щось таке, якби ви несли на продаж шкуру своєї жінки і своїх дітей. Сего-ж не робить ніякий батько родини — значить, коли не збожеволів.

Штокман (ходячи сюди й туди). Так, і я справді такий; я збожеволів!

Нільс Ворзе. Ні, ви не божевільний, коли йде річ про жінку і дітей!

Штокман (стаючи перед ним). Чом же ви зі мною не поговорили, заки закупили се лахміте?

Нільс Ворзе. Що стало ся, се найкрасше.

Штокман (зворушений ходить по комнаті). Коли-б я не був такий певний моєї справи —! Але-ж я так міцно був переконаний, що по мойому боці правда!

Нільс Ворзе (важить пулярес у руці). Коли ви не позбудете ся своєї божевільности, то сії папери не багато варті. (Ховає знову пулярес).

Штокман. Там до чорта, мені здасть ся, що наука знає вже найти лік, знає деяку презервативу —

Нільс Ворзе. Думаєте, як знищити сих малих звірів?

Штокман. Знищити або зробити нешкідливими.

Нільс Ворзе. Може ви спробували-б трутини на щурі?

Штокман. Ах, що!... Адже всі кажуть, що се лише уява.

Коли-б се була тільки сама уява!... А темна, безсердечна юрба нап'ятувала мене ворогом народа — майже поздирала з мене одіж —

Нільс Ворзе. І повибивала вікна!

Штокман. А до того родинні обовязки! Про се мушу поговорити з Йоанною; вона в тій справі дуже оглядна.

Нільс Ворзе. Гарно; слухайте лише ради розумної жінки!

Штокман (наближаючи ся до нього). Що ви могли так нерозважно собі поступити! Гроші Йоанни поставити на лотерію; увігнати мене в таке страшне, розпучливе положення! Коли так от дивлю ся на вас, ввижаєть ся мені, що бачу уособленого чорта —!

Нільс Ворзе. Коли так, то я радше відйду собі. Але до другої години мушу мати відповідь. Так, або ні. Коли не буде відповіді, то акції повандрують на фундацію — і то ще нині!

Штокман. А що тоді дістане Йоанна?

Нільс Ворзе. Ані зломаного гроша! (Двері до передньої комнати відчиняють ся, видно Гауштада і Томзена).

Шеста ява.

Штокман. Нільс Ворзе. Гауштад. Томзен.

Нільс Ворзе. Ей, ей, погляньте-но там на тих двох!

Штокман (задеревіло глядячи на них). Що, що! Ви звужуєте ся ще переступити мій поріг!

Гауштад. А вже-ж.

Томзен. Бо то бачите, ми маємо дещо важного побалакати з вами.

Нільс Ворзе (шепотом). Так, або ні — жду до другої години!

Томзен (зиркаючи на Гауштада). Ага!

Нільс Ворзе (відходить).

Штокман. Ну, чого-ж ви собі бажаєте від мене? Говоріть раз-два!

Гауштад. Я розумію се добре, що ви ображені на нас з причини нашого вчорашнього становища на зборах —

Штокман. І ви звете се тільки „становищем“! Гарне становище! Я називаю се поганою нікчемністю — тьфу до чорта!

Гауштад. Називайте, як хочете; але ми не могли инакше.

Штокман. Ви й не сьміли инакше! Правда?

Гауштад. Коли хочете — ні.

Томзен. Але чом же ви не сказали перед тим ані одного слова! Лише легенький натяк для пана Гауштада або для мене —

Штокман. Натяк? Про що?

Томзен. Про свої забаганки.

Штокман. Не розумію вас.

Томзен (довірливо усміхаєть ся і киває головою до нього).
О, ви не розумієте, пане докторе!

Гауштад. Ну, та тепер не треба сего вже більше таїти —

Штокман (дивить ся то на одного, то на другого). Так, але-ж до чорта —!

Томзен. Чи сьмію завдати вам одно питанє? Чи не вештаєть ся ваш тесть по місті, щоби позакупувати всі купелєві акції?

Штокман. Так, він закупив нині купелєві акції; але —?

Томзен. Чи не лїпше було би припоручити се кому иньшому — хто не є в таких близьких відносинах до вас?

Гауштад. А тоді були-б ви не потребували виступати під своїм власним іменем. Ніхто не потребував би знати, що закид проти купелєвого закладу виринув від вас. Чому ви не порозуміли ся насамперед зі мною?

Штокман (глядить задеревіло вперед себе; йому роз'яснюєть ся в очах і він говорить, наче-б упав із хмар).
Невже се можливе?

Томзен (сьміючи ся). Ну, адже наслідки доказали, що се можливе. Але, бачите, годилось би зробити се лїпшим методом.

Гауштад. А потім до сього потрібно більше людей; бо чим більше товариство, тим менша відвічальність для одиниці.

Штокман (вгамований). Скажіть мені, мої панове, коротко — чого ви собі бажаєте?

Томзен. Се скаже вам найлїпше пан Гауштад —

Гауштад. Ні, кажіть ви, пане Томзене!

Томзен. Отже якби то... ну, справа ось така: тепер, коли ми знаємо, як усе склало ся, хочемо віддати вам до вашої розпорядимости „Нардного Післанця“.

Штокман. Тепер ви можете? А щож публична опінія?

Не жахаєте ся, що здійметь ся хуртовина против нас?

Гауштад. Ми вже будемо знати втихомирити сю хуртовину.

Томзен. А ви, пане докторе, лише позаходіть ся довести свою зміну дуже проворно до кінця. Коли ваш виступ зробив своє діло —

Штокман. Значить: коли мій тесть і я маємо в кишені акції за дешеві гроші —

Гауштад. Та тут найбільше важні є наукові мотиви, що спонукують вас, аби ви обняли керму купелевого закладу —

Штокман. А вже-ж; лише з наукових мотивів закупив акції для мене старий борсук. Опісля поробимо дещо при водопроводах і там в долині при березі, так що з фінансів міста не візьмемо ані шельюга. Правда, се вже якось зробить ся? Що?

Гауштад. Так, коли будете мати по своєму боці „Народного Післанця“ —

Томзен. У вільній суспільности праса — то сила, пане докторе!

Штокман. Певно; а публична опінія також; товариство властителів домів, гадаю, пане Томзене, ви візьмете на себе?

Томзен. І товариство властителів домів і товариство поміркованія! Про се ви не журіть ся!

Штокман. Так, але мої панове, я соромлю ся спитати вас, яка взаїмна відплата —?

Гауштад. Ми найрадше дармо будемо підпомагати вас. Але „Народний Післанець“ стоїть на слабих ногах; не може йти належно вперед; а дати тепер загинати газеті, коли у високій політиці є так багато роботи, не добре.

Штокман. Дуже справедливо; се було би дуже неприємно для такого приятеля народа, як ви! (Вражений кричить). Але я, я ворог народа! (Ходить прискороно по комнаті). Де моя палиця? Де до чорта заділа ся вона?

Гауштад. Що се?

Томзен. Невже ви хочете — ?

Штокман (стає). А коли-б я вам з усього мого придсаня не дав ані шеляга? Ви знаєте, що богачі страшенні скупарі.

Гауштад. Адже ви знаєте, що на справу акцій можна дивитися з двох боків —

Штокман. Ну, вже-ж, ви то вмієте; коли я не стану підпомогати „Народного Післанця“, то ся справа явить ся перед вами в дуже поганім світлі; ви будете мене переслідувати, ловити, давити — як пса за хвіст!

Гауштад. Се лише право природи; кожда звірина шукає поживи!

Томзен (сміючи ся). Шукає їди, де тільки можна знайти її!

Штокман. Отже подивіть ся, чи не знайдете чого на дворі! (Ходить скоро по комнаті). Чекайте, тепер я вам покажу — (Находить парасоль і вимахує ним). Чи бачите — ?

Гауштад. Чей же ви не кинете ся на нас?

Томзен. Прошу, захуйте ся трохи обережнійше з тим парасолем!

Штокман. Геть мені звідси, пане Гауштаде!

Гауштад (при дверях до передньої комнати). Ви зовсім збожеволіли!

Штокман. Геть звідси, пане Томзене! Геть, кажу вам!

Томзен (бігаючи довкола стола). Поміркуване, пане докторе! Я чоловік хоропитий; не можу видержати богато! (Кричить). Ратуйте, ратуйте!

Сема ява.

Штокман. Гауштад. Томзен. Йоанна, Петра і Гольстер входять з лівого боку в переду. Пізнійше Фредрик і Вальгер.

Йоанна. А, мій Боже, Оттоне, що заподіяло ся тут?

Штокман (вимахує парасолем). Геть, кажу!

Гауштад. Нанад на безоружних людей! Покликую вас на свідка, пане капітане! (Виходить швидко через передню комнату).

Томзен (безрадно). Хто знає льокальні відносини — (Уті-
кає через комнату на ліво).

Йоанна (держить міцно свого чоловіка). Та вгамуй ся,
Оттоне!

Штокман. До чорта, таки вирвали ся мені!

Йоанна. Та чого вони тут хотіли від тебе?

Штокман. Потім скажу! Тепер мушу думати про що
иньше. (Іде до стола і пише на білеті). Глянь, Йоанно,
що тут написано?

Йоанна. Три великі: ні! Що се?

Штокман. І про се дізнаєш ся опісля. (Тримаючи візитову
карту в руці). Ну, Петро, нехай се служниця занесе
до старого борсука — але швидко. Раз-два!

Петра (виходить з білетом через передню комнату).

Штокман. Ну, нині мав я в гостях усіх післанців чорта!
Але я тепер виострю своє перо проти них і замачаю
його в оцті і жовчи!

Йоанна. Адже ми від'їжджаємо, Оттоне!

Петра (вертає).

Штокман. А що?

Петра. Понесла.

Штокман. Добре! Їдемо, кажеш? Ні, ні! Лишасмо ся
тут, де ми є, Йоанно!

Петра. Лишаємо ся!

Йоанна. Тут у місті?

Штокман. Так, тут, таки тут на полі битви! Нехай
тут ведеть ся війна; тут хочу бути переможцем!
Скоро буде направлений мій сурдут, іду шукати меш-
каня; адже під зиму мусимо мати місце, аби було де
склонити голову.

Гольстер. Се вже моє діло.

Штокман. Ваше?

Гольстер. Аякже; бо в моім домі є місця доволі; а до
того мене ніколи нема дома.

Йоанна. Ах, якже се гарно з вашого боку, пане капі-
тане!

Петра. Щиросердечне спасибі! (Подає йому руку).

Штокман (потрашаючи йому руку). Спасибі! Спасибі, доро-
гий приятелю! Вже усунена одна жура. Ще нині йду

до роботи. О, Йоанно, тут так багато-багато роботи!... Але добре, що тепер весь час маю до розпорядимости; маю час, бо — бачиш — я одержав димісію яко лікар купелевого закладу —

Йоанна (зітхаючи). Ах, так, сього можна було надіяти ся!

Штокман. А тепер хочуть мені ще також взяти практику. Нехай там! Все-ж таки лишать ся мені бідаки — сі, що не платять; ах, мій Боже, та їм найбільше треба моєї помочи. Але тепер мусять прислухувати ся моїм словам; день і ніч буду їм проповідувати!

Йоанна. Оттоне, я гадаю, що ти вже знаєш, яка користь в такого проповідуваня!

Штокман. Ти справді сьмішна, Йоанно! Невже я маю уступити перед публичною опінією, перед компактною більшістю і иньшим чортовинем? Ні, дякую! Се, що я хочу, таке ясне і просте! Я хочу нерозвиненим ще головам доказати, що ліберали найгірші вороги кожного вольного чоловіка — що програми партій роздавляють усі молоді, здатні до життя правди — що вічна увага на се й те руйнує всяку мораль і справедливість, так що вкінці жите стає пеклом. Правда, пане капітане, що се треба вказати народови?

Гольстер. Може бути; але я не розумію ся на таких річах.

Штокман. Бо бачите: передовсім треба усунути усіх провідників партій. Проводир партії — се вовк — дуже голодний вовк — коли хоче жити, то мусить з'їсти рік-річно стілько і стілько штук дрібної худоби. Гляньте лише на Гаунтада і Томзена! Скільки вони вже пожерли дрібної худоби! Одних пороздирали, споневіряли, так що в них уже ніколи ніщо иньше не буде, як властители́ домов і передплатники „Народного Післанця“. (Сідає з краю стола). Ах, ходи сюди Йоанно, поглянь, як гарно нині сьвітить сонце. А потім се пишне, сьвіже весняне повітре, що пливе тут до нас!

Йоанна. Коби то ми, Оттоне, могли жити самим сяєвом сонця і весняним повітрем —

Штокман. От будемо жити ощадно, не будемо видавати на ніякі витребеньки — тай проживемо якось. Се дурниця! Ні, мене тільки одно гризе, що я не знаю ніякого вольного, духово величнього чоловіка, котрий зважив ся би продовжати боротьбу проти брехні.

Петра. О, тату, ви маєте ще так багато часу перед собою!... А! от наші хлопці!

Фредрик і Вальтер (входять з лівого боку з переду).

Йоанна. Ви нині вільні?

Фредрик. Ні, але нас підчас павзи хлопці били!

Вальтер. Ні; ми їх били!

Фредрик. Отже учитель звелів нам радше лишити ся в хаті через кілька днів.

Штокман (тріскаючи пальцями і віскакуючи із стола). Добре, дуже добре! Ані ногою не переступите більше шкільного порога!

Хлопці. Вже більше ні!

Йоанна. Але-ж, Оттоне —

Штокман. Ніколи! Буду вас учити сам — значить, не всіх шкільних дурниць —

Вальтер. Урра!

Штокман. Ні, буду виховувати і учити вас на вольних, чесних людей!... А ти, Петро, будеш допомагати мені в тім!

Петра. Буду, тату!

Штокман. Школа буде в тій комнаті, де мене назвали ворогом народа. Але де мої школярі? Я мушу найменше мати дванайцять учеників.

Йоанна. Ти не найдеш їх тут у місті!

Штокман. Побачимо! (До хлопців). Не знаєте ви яких уличників — таких голодранців —?

Вальтер. О, тату, цілу купу!

Штокман. Досконало! Отже приведи-но ти мені кілька екземплярів. — Спробую раз із тими неробами; у них бувають часом незвичайні голови.

Вальтер. А щож ми зробимо, коли станемо вольними, чесними мужами?

Штокман. Тоді ви, молодці, маєте прогнати всіх проводирів партій, сих хитрих вовків, геть-геть далеко

на захід! (Фредрик трохи призадумуєть ся; Вальтер підскакує і кличе: Урра!)

Йоанна. Ах, Оттоне, аби лише сї вовки не прогнали тебе!

Штокман. Яка ти чудна, Йоанно! Прогнати мене! Тепер, коли я наймогутнійший чоловік міста!

Йоанна. Наймогутнійший — тепер?

Штокман. А вже-ж, бо можу сказати велике слово: тепер я наймогутнійший чоловік сьвіта!

Вальтер. Тату!

Штокман (притишеним голосом). Тихо! Ще не можете сього голосно казати; але я зробив велике відкритє.

Йоанна. Вже знову?

Штокман. Так! (Збирає біля себе всіх і говорить довірочно). Отже я вам тепер скажу се: Наймогутнійший чоловік на сьвітї є сей, що — стоїть сам!

Йоанна (сьміючи ся, киває головою). О, о, дорогий Оттоне —!

Петра (з любовю беручи його руки). Тату!

Завіса спадає.

Переклав

Ю. Клім.

КОНЕЦЬ.

ПРО КРИТИКІВ.

Сон — Джерома К. Джерома.

Раз мені приснив ся сон. (Ніщо иньше й не може снити ся, я знаю. Але ся фраза звучить так поетично, по біблійному, що я не міг здержати себе, щоб не вжити її). Мені снило ся, що я попав у якийсь дивний, незвичайний край. У нїм вели лад самі критики.

Мешканці сего чудового краю дуже високо цінили критиків, майже так само, як критики самі себе, хоч, розумієть ся, не зовсім так само, бо се не можливе. І ось вони згодили ся у всім слухати критиків. Мені прийшло ся прожити у сїм краю кілька літ. Не дуже приємно було там жити. Так мені снило ся.

З початку в сїм краю були автори і писали книжки. Але критики не находили в сих книжках нічого оригінального і нарікали, що люде, котрі з більшим успіхом могли би копати картофлю, надармо тратять свій час і рабують час критикам (се ще важнійше), збираючи до купи всякі можливі дурниці, знані кождому школяреви, і подаючи публіці старі сюжети та старі історії, що вже давно-давно пережили ся і переїли ся і докучили всім до живої душі.

Автори прочитали се, що написали критики, зітхнули, перестали писати книжки і взяли ся до картофлі. Але вони в сій роботі не мали ніякого досьвіду і копали картофлю дуже зле, а люде, для котрих вони копали, безнастанно радили їм покинути се занятє і пійти писати книжки. Одначе всім не догодиш.

З початку в сім чудовім краю були й артисти. Вони малювали образи, а критики приходили і дивили ся на сі образи крізь свої окуляри.

— Нема нічого оригінального в сих образах, — говорили критики, — все ті самі краски, та сама перспектива, той самий захід сонця, те саме море, і суша, і небо, і люде. По що нещасні тратять свій час, малюючи образи, коли вони в далеко більшим успіхом могли би білити доми?

До речі сказавши, ви мабуть замітили, що ніщо не сердить так вашого критика, як думка, що ви „надармо тратите свій час“. Особливо страта часу мучить його. Він дуже дорожить чужим часом.

— Боже! Боже! — каже критик. — За той час, що він ужив на те, щоби намалювати сей образ або написати сю книжку, він міг би почорнити п'ятнайцять тисяч пар чобіт або розмішати п'ятнайцять тисяч ведер вапна. Ось як люде тратять час!

Ім і в голову не приходить, що як би не сей образ або не ся книжка, то чоловік зовсім певно ходив би без діла в кута в кут з папіроскою в роті.

Зовсім так само, пригадую собі, поступали собі зі мною, коли я був ще маленьким. Сиджу собі, бувало, як агнятко і читаю „Брехню розбійника“. Нараз хто небудь із моїх освічених свояків загляне через моє плече і скаже:

— Ба! По що ти час тратиш на такі дурниці? Пішов би та заняв ся би радше чимсь хосенним!

І він відбирає мені книжку.

Я встаю і йду „заняти ся чимсь хосенним“. За годину вертаю до дому і виглядаю як фігура в образі битви, бо я впав в даху оранжерії фермера Бетса і зломав кактус, хоч сам не знаю, звідки я взяв ся на даху. Лучше було би позводити мені дальше цікавитись „Брехнею розбійника“.

Артисти в тім краю, що я бачив його у сні, перестали малювати образи, купили собі драбини і взяли ся білити доми.

Як бачите, край, що мені снів ся, не був такий як наш, де вільно критикам говорити, що їм спаде на думку

і де на їх слова не звертає ніхто ніякої уваги. Ні! У тім чудовім краю на критиків дивили ся люде серіозно і слухали їх.

З поетами і різьбарями упорали ся вони дуже скоро. Думка, що освічений чоловік стане читати сучасні поезії, коли на сьвітї є Гомер, або що він захоче подивити ся на яку-небудь иньшу статую, коли ще дещо лишило ся з Медицейської Венери, — була занадто нерозумна. Поети і різьбарі тільки даремно тратили свій час.

Що вони радили їм робити, я забув. Знаю лише, що нової роботи вони зовсім не знали і так лишили ся без ніякого занятя.

Музиканти також пробували займати ся своєю штукаю, але недовго.

— От, звичайне повторюване одних і тих самих нот у ріжних комбінаціях! — сказали критики. — По що вони даремно тратять свій час на складане сих неоригінальних композицій, коли могли би замітати улиці.

Один написав драму. Я спитав ся, що про него написали критики. Мені показали його могилу.

Коли в тім освіченім краю не стало вже ні артистів, ні літератів, ні музикантів, котрих можна би було критикувати, народ сказав:

— Чому би наші дорогі критики не мали критикувати нас? Критика користна для кожного. Нам усе так говорено. Подивіть ся тільки, яку користь принесла вона артистам і письменникам: жаден з них не тратить тепер надармо часу! Чому-ж би й нам не користати з добродійств критики?

Сю думку подали вони критикам. Критикам вона незвичайно сподобала ся і вони заявили, що візьмуть ся за сю роботу дуже радо. Треба критикам признати, що вони ніколи не лякають ся роботи. Вони готові сидіти і критикувати вісімнадцять годин на добу, коли потрібно (і навіть, коли й не потрібно). Вони ніколи не нарікають на те, що мають за багато роботи. Вони готові критикувати всіх і все на сїм сьвітї. Вони готові критикувати всіх і все і на тім сьвітї, коли перенесуть ся туди. Мабуть старенький Плутон має з ними немало клопоту.

Таким способом, коли хто купував дім, або коли курка в курнику знесла яйце, то питали ся про гадку критиків. Для критиків кожний дім був неоригінальний. Кожний дім виглядав так як і инші: всі вони були збудовані після одного і того самого плану: в низу — пивниці, над землею — дім, а зверху — дах. Ані дрібки оригінальності!

Так само було і з яйцями. Одно яйце було таке як і друге.

То було просто нещастє.

Вони критикували все. Молода пара, залюбивши ся в себе, приходила до критиків і питала ся про їх думку:

— Люба панночко, — говорив критик, оглянувши молодця докладно, — у вашого судженого я не можу найти нічого нового. Ви тільки дармо стратите час, коли вийдете за него замуж.

А до молодця вони говорили:

— Боже борони! В тій дівчині нема нічого принадного. За що ви подюбили її? От собі — миленьке личко і фігура, ангельський характер, глибокий розум, добре серце і сильне здоров'є! Але з того часу, як є світ, то вже певно було таких дівчат в десять. Ви лише дармо тратите час, люблячи її.

Про вінчанє не було що тепер і думати.

Вони критикували пташки за їх нудний, стародавній сьпів, критикували квітки за їх давно звисні запахи і краски. Вони нарікали на погоду, що в ній нема оригінальності (правда, вони не знали нашої весни) і докоряли сонцю, що все однаково то сходить, то заходить.

Вони критикували дітей. Скоро тільки в яким домі прийшла на світ нова дитина, вони приходили сказати свою гадку. Мати з гордістю показувала їм свого новонародженого сина.

— Бачили ви коли такого молодця? — говорила вона. — Незвичайна дитина, правда? Подивіть ся лише на його ноженята! Бачите, які в нього ніжки? Няня каже, що вона перший раз в житю бачить таку дитину. Ах, ти мій голубчику!

Але критики не годили ся з тим.

— Говоріть своє! — відповідали вони. — В нім нема ні каплі оригінальності, ні каплі! Така сама дитина, як і кожда иньша: гола головка, червоне лице, великий рот, приплесканий ніс. То слабе наслідуванє. То плягіят, найзвичайніший плягіят! Ви тільки дармо стратили час, пані добродійко! Коли ви не можете сотворити нічого більше оригінального, то ми радимо вам заняти ся радше чимсь иньшим.

Аж тут прийшов критикам кінець.

— Ей ви! Надоїли ви нам із своїми критиками! — закричав нарід. — Коли вже на те пішло, то і ви неоригінальні і ваша критика неоригінальна. Ви повторяєте все те саме, що говорило ся ще в часи Соломона. Ми утопимо вас і відітхнем свобідно!

— Як? Утопити критиків? — скрикнули критики. — Се нечувана жорстокість!

— Ну, от почули ви раз від нас оригінальну думку, — злбно відповів нарід. — Тепер ви повинні бути з нас вдоволені!

Вони схопили критиків і втопили їх, а потім видали коротенький закон, в котрім критика називала ся злочином, що за нього кара — смерть.

Потім штука і література в тім краю стала де в чім дивна і сьмішна, але про те жити було там далеко приємнїйше. Так мені бодай снило ся!

Переклав

С. М

Шекспірів Юлій Цезар.

Студія Юрія Брандеса *)

I.

Одного пополудня, не довго перед третьою годиною, снувало багато човнів по Темзі, пробиваючи собі дорогу поміж лодками і лебедями і висаджуючи своїх пасажерів на південнім боці на беріг. Але від набережя Блекфраєр відчалюють усе нові човни з театральними гістями, що троха до пізна сиділи за обідом і отсе боять ся запізнити ся. Бо на високій жердці на театрі Globe повіває хоругов і заповідає сьогодні виставу. На вуличних стовпах публіка прочитала театральні плякати і побачила, що має бути виставлений Шекспірів Юлій Цезар — і цікавить ся сею штукаю. Кождий платить сікспене і входить; льожі і партер заповняють ся. Знатнійші і упривілейовані гості займають місця на сцені за куртиною. Потім роздаєть ся перший, другий, третій голос труб і аперед сцени цілком оббитої чорним сукном розсувають заслону на право і на ліво.

Виступають трибуни Флявій і Маруль; вони лають ремесників і гонять їх до дому за те, що в будний день ходять по місті без робітницької одежі і без внарядів — значить, переступають заборону льондонської поліції, котру публіка (і автор) уважає такою природною, що сьміло може прийняти її як обовязкову

---

*) Из книги Georg Brandes. William Shakespearare. Paris, Leipzig, München, 1896, стор. 424 - 456.

і в старім Римі. З початку та публіка троха гамірлива. В партері розмовляють півголосом, закурюють люльки. Але ось другий горожанин назвав імя Цезара. Роздають ся голоси: тихо! тихо! І з напруженою увагою слідять слухачі за ходом драми.

Вона сподобала ся і швидко зробила ся улюбленою. На се маємо свідoctва сучасних. Леонард Дігс у своїй поемі в пам'ять Шекспіра (Leonard Diggs, Upon Master William Shakespere, 1640) величає сценічний успіх сеї драми в противенстві до римських комедій Бен Джонсона. Читаємо там: „Коли мав появи́ти ся Цезар і коли виступали на сцену Брут і Кассій в різкій суперечці (at halfe sword parley), якже захвачені бували тоді слухачі і в яким подивом виходили з театру! Але иньшого дня з нудного, хоч і старанно обробленого Катіліни (Бен Джонсона) не могли видержати ані одної стрічки“.

Вчені тішили ся подихом старого Риму, що віяв на них із сих сцен, а простий народ був зацікавлений і любував ся незвичайними подіями і величними характерами драми. Одна строфа в поемі Джона Вівера (John Weewer, The Mirror of Martyrs or the life and death of Sir John Oldcastle, Knight, Lord Cobham) говорить:

Юрба стоголовна по Брутовій мові
Кричить: „Властолюбний був Цезар, амбітний!“
Колиж Марк Антоній в проречистім слові
Вказав єго добрість, заслуги крайові,
Ревнула: „То Брут є злочинець всесвітний!“

Певна річ, було чимало драм про Юлія Цезара — вони обговорені в Госсонівій Schoole of Abuse, 1579, в книзі The Third Blast of Retraite from Plaies, 1580, в дневнику директора Генсльо в 1594 і 1602, в Mirrour of Policie, 1598 і т. и. — але до жадної з тих, які дійшли до нас, не можна приложити Віверових слів. Оттим то майже не може бути сумніву, що вони відносять ся до Шекспірової драми. А що Віверова поема вийшла 1601 р., то ота строфа дає нам разом з тим також дуже важну точку опори для означеня часу, коли був написаний Юлій Цезар. По всякій правдоподібности драма була написана і виставлена в тім самім 1601 році; правда, Вівер у своїй посвяті говорить, що єго поема вложена була вже „без малого перед двома роками“, але хоча би було так, то висше наведена строфа могла бути додана пізнійше, перед самим друком. Перед 1601 роком Юлій Цезар в многих при-

чин не міг бути написаний; роки 1599-1600 по части так заповнені иньшими працями, що ся велика трагедия не могла би помістити ся в них; по части-ж велять нам догадувати ся внутрішні сьвідощва, що ся драма мусіла бути написана одночасно в Гамлетом, котрого стиль очевидячки подібний до стилю Юлія Цезара.

Яку популярність здобула собі ся драма зараз від першої хвилі, показує між иньшим і те, що зараз же викликала конкуренційні праці на ту саму тему. Генсльо пише в своїм дневнику, що в маю 1602 р. заплатив на рахунок своєї трупи 5 фунтів (звич 60 гульд.) поетам Мондесви, Дрейтонови, Вебстерови, Мідльтонови і ще деяким иньшим за драму п. з. „Упадок Цезара“. Очеvidно ті поети робили на замовлене і як в тім часі сценічний успіх Шекспірової драми був незвичайний, так і доси Юлій Цезар уважаєть ся одною з найкращих і найглубших драм Шекспіра, самостоячою драмою, що в противенстві до его драм із англійської історії є незалежна від усіх иньших, оригінально скомпонована і хоча вбійством Цезара ніби то ділить ся на дві половини, все таки чинить одностайну цілість і сьвідчить про дивно бистрий погляд поета на старовину і на вдачу Римлян.

Що тягло Шекспіра до сеї теми? А поперед усього яка се тема? Драма має титул Юлій Цезар. Але очевидячки не Цезарова особа притягла до себе Шекспіра. Правдивим героєм драми є Брут; на ньому спочиває весь інтерес автора. Мусимо поспробувати вияснити собі, чому і як?

Чому? Відповідь дає нам пора написаня драми. Се був той трівожний рік, коли найстарші приятелі Шекспірові між маґнатами, Ессекл і Соутемитон вдали ся в безумну конспірацію против Єлисавети, а за пробу повстаня заплатили смертю і тюрмою. От тут побачив поет, що горді і благородні характери легко можуть попасти в таке положенє, що нароблять політичних помилок і під прикривкою незалежности схоплять ся до бунту. Правда, дуже мало подібного було між змаганєм Ессекла — довести до двірцевої революції, котра б супроти невловимих примх королеви мала запевнити йому власть, а змаганєм римських маґнатів — при помочи вбійства піддержати аристократичну республіку супроти заснованої власне монархії. Але всеж таки повстане супроти монарха, нерозумне і нещасливе змаганє — викликати переворот в громадських порядках, проявляли деякі стичні точки.

Надто виявляєть ся у Шекспіра в ту пору якесь замилюване до осіб, що не вважаючи на свою чесність і талант не мають щастя, не можуть доконати своїх намірів. Доки сам він стояв ще в ряді борців, його ідеалом був Генріх V, той муж практичної вдачі, вроджений переможець і триумфатор. Тепер, коли він сам вибив ся на верх і швидко мав досягти вершка свого значіння, його погляд очевидячки з любованєм і тугою звертав ся на такі особи, як Брут і Гамлет, що не вважаючи на найвисші прикмети, не могли подолати поставленої їм задачі*).

Вони притягали його до себе як глибокоумні фантасти і великодушні ідеалісти. Він чув, що їх душі де в чому посвоячені з его душею.

Майже двадцять літ перед тим виданий був у Англії Нортів переклад Плутархових „Рівнобіжних жителісів“ і то доконаний не з оригіналу, а з французького перекладу Аміота. В тій книзі Шекспір знайшов материял для своєї драми.

Спосіб, як він виискує той материял, досить відмінний від того, як він доси поступав із своїми жерелами. У літописця такого як Голіншід він бере звичайно тільки хід подій, головні нариси найважніших осіб і анекдоти, які можуть йому придати ся. Від новелістів таких як Банделльо і Чінгіо, бере контури події, але для характерів або для діяльога не знаходять у них багато поживи. З давніших пес, які він оброблює або перероблює, як ось „Усмирена непокірної“, „Король Джон“, „Генріх V“, „Король Лір“ — старший „Гамлет“ на жаль затратив ся — переймає до своєї праці кожду сцену, кожду репліку, яка тільки дасть ся ужити, тільки що того вжиточного в тих випадках, які ми можемо сконтролювати, ніколи не буває багато і воно ніколи не буває надто цінне. Тут противно, коли Шекспір найвірнійше держав ся свого жерела, ми можемо добре придивити ся его методі праці і се дає нам несподівані і дуже навчаючі вказівки. Бачимо ясно, що він тим докладнійше держить ся свого оригіналу, чим більше сей розвинений, чим більше має знаня людської душі.

Тут у-перве зустрів ся Шекспір з чоловіком зовсім цивілізованим, що в своїй стародавній простоті буває иноді дитинячий, а все таки є немалий артист, з писателем, котрого Жан Поль пе-

*) Див. D o w d e n, Shakespeare, стор. 280.

ресоленим, але не зовсім неможливим виразом назвав біографічним Шекспіром всесвітньої історії.

Ціла драма „Юлій Цезар“ містить ся в Пліутарсі. Шекспір використав три життєписи: Цезара, Брута і Антонія. Прочитавши їх одну за одною маємо при купі всі деталі драми.

Ось ряд примірів із перших сцен пєси. Трагедія починаєть ся завистю трибунів на ту прихильність, яку має Цезар серед широкої верстви народа. Тут усе аж до найменших дрібниць узято від Пліутарха. Так само далі те, що Антоній при сьвяті Люперк лійї три рази подає Цезарови дїядем, що Цезар неохітно відсуває його від себе, Цезарьве недовіре до Кассія. Слова, з якими Цезар другий раз виступає на сцену:

Хай в коло мене будуть люде ситі,
Лисоголові, що в ночі сплять добре:
Он Кассий дивить ся понуро; він
За много мислить; се народ непевний —

знаходять ся дословно у Пліутарха, ба навіть ся анекдота так єму полюбила ся, що він у рїзних життєписах оповідає її тричі. Далі знаходимо у грецького історика: як Кассий по троха втягає Брута в конспірацію; картки з покличками підкидані Брутові; міркуванє над тим, чи вбивати Антонія разом з Цезаром і Брутів хибний суд про характер Антонія; жалі Порції на те, що її муж не вдостоює її свого повного довіря; доказ відваги, який дає вона вбиваючи собі ніж у ногу; всі віруваня і чуда, що попереджають убійство: жертвний бик без серця, огонь і борщі в повітрі; осторога, яку бачить у сні Кальпурнія; пост нова Цезара не йти в сенат д. 15 марта і проба Деція (Деціма) Брута намовити його до зміни сеї постанови; даремна проба Артемідора зупинити його перед небезпекою і т. и. Все тут є око в око.

Часом дещо передано з невеличкими, делікатними змінами, в котрих пізнати або темперажнт Шекспірів, або єго сьвітогляд, або основну ідею пєси. І так у Пліутарха нема Шекспірового маловаженя людвої маси, єго народ не є такий безумно перемінчивий. У Пліутарха нема Брутового монольога перед рішучою постановою (II, 1). Зрештою Шекспір, де тільки можна, передає ті самі слова, які знайшов у Нортовім перекладі. Що більше, Шекспір бере навіть характери, як вони є вимодельовані у Пліутарха, як ось Брута, Порції, Кассія. Брут у обох малюнках зовсім однаковісїнький; характер Кассія у Шекспіра поглиблений.

Що торкаєть ся до великої фігури Цезара, котрої імям названа паса, то Шекспір іде докладно за поодинокими анекдотичними оповіданнями Плутарховими; цікаво тільки, що він не привів собі ту могуту ідею про істоту Цезара, яку виносило з Плутарха, котрий зрештою і сам не був в стані зрозуміти Цезара в цілій его величі. Значить, навіть у Плутарха — чого не міг знати Шекспір — Цезар вийшов покривджений. Плутарх, уроджений сто літ по смерті Цезара в пору, коли самостійність Греції була тільки казкою, а велична колісь Гелляда була частиною одної римської провінції, написав свої порівняні житєписи на те, щоб пригадати гордому Римови, що Греція може під пару кождому великому Римлянинови поставити свого великого мужа. Він перенятий був тою думкою, що покорена Греція є паном і вчителем Риму на всіх полях духа. Він мав грецькі вклади в Римі, не вмів говорити по латині, хоча кождий Римлянин умів розмовити ся з ним по грецьки і розумів грецьку мову як свою рідну. Цікаво, що римська література і поезія не існує для него, хоча грецьких письменників і поетів він цитує раз у раз. Про Вергілія або Овідія у него нема ані згадки. Про великих Римлян він писав так, як писав би нині осьвічений і неупереджений Поляк про великих Росиян. Маючи все перед очима ст рі республіки осяяні ореолом, Плутарх був не надто здібний оцінити як слід велич Цезара.

Та що Шекспір так уложив свою драму, що Брут мав бути її трагічним героєм, то мусів штучно висунути його на перший плян і ним заповнити сцену. Треба було недопустити, щоб его брак політичної далекоглядности (супротив Антонія) і практичного зміслу (в суперечці з Кассієм) не вменшив вражіння его висшости. Все мусіло обертати ся довкола него, і задля того Шекспір вменшив, здрібнив Цезара, на жаль так дуже, що сей Цезар, сей образ незрівнаного державного і воєнного генія, зробив ся мізерною карикатурою.

В иньших місцях знаходимо виразні сліди, що Шекспір знав дуже добре, чим був сей чоловік і яка була його вартість. В Рішарді III. говорить Едвардів молодий син словами повними захвату про Цезара як про героя і переможця, котрого і смерть не поборола. В майже рівночаснім Гамлеті говорить Гораціо про великого (наймогутнійшого) Юлія і его смерть, а Клеопатра в драмі „Антоній і Клеопатра“ горда на те, що належала до Цезара.

В комедії „Що вам любо“ уживає вправді жартлива Розалінда виразу „Цезарова тразонська самохвальба“ про слова: „Я прийшов, побачив, побідив“, але в зовсім жартобливим звязку і значіню.

Але тут! Тут справді зроблено Цезара архисамохвальком і загалом зборищем досить несимпатичних прикмет. Він чинить вражінє інваліда. З натиском піднесено єго хоробу — падучу. Він глухий на одно ухо. Єго давня сила пропала. Він мліє, коли йому подають корону. Він завидує Кассієви, що сей плаває ліпше. Він забобонний як стара баба. Він тішить ся підхлібствами, говорить надуто і з висока, величає ся своєю незломністю, а на ділі хитає ся ненастанно. Він поступає неосторожно, нерозумно, не знає, що грозить йому, хоч бачуть се всі инші.

Гервінус мовить, що Шекспір не міг збуджувати занадто великого інтересу до Цезара; між єго прикметами він мусів висунути на перший ряд ті, що вияснюють конспірацію; зрештою він міг оперти ся на свідощві Плютарха, що не довго перед смертю Цезарів характер погіршив ся був значно. Майже до таких самих висновків доходить і Годзон. Шекспір — мовляв — хотів змалювати Цезара таким, яким бачили його конспіратори і то на те, щоб їх не суджено несправедливо; зрештою він признає: „Цезар буквально був занадто великий, щоб вони могли в повні бачити його“; „в тих сценах він далеко не є дійсним Цезаром; ледви чи одну з реплік вложених йому в уста можна вважати історично характеристичною“. Оттак Годзон доходить до несподіваного заключеня, що в цілій будові пєси бачимо тонку іронію, бо — поясняє він — „коли Брут, той плиткий ідеаліст, затемнює собою найбільшого практичного гєнія, якого бачив світ, — то се може мати тільки іронічний змісл“.

Все се — пустєсінька погоня за дєстєпністю і глєбокоумністю. Анї одного промінчика іронії не кинув автор на Брута. І ні нащо тут не придасть ся запевненє, що Цезар по своїй смерти робить ся головною особою і яко труп, як спомин, як дух побиває своїх убійцїв. Як може такий невеликий чоловік кидати таку величєзну тїнь? Шекспір справді мав єю думку, що Цезар побіджає по смерти. Брутового злого гєнія, котрий являєть ся йому в таборі і коло Філіппі, він перемінив на духа Цезара; але сєго духа таки за мало, щоб піднести занадто зниженє зображенє Цезара. Тай се неправда, буцїм то єдність драми була-б потерпіла від Цезарової величї. Поєтична вартість драми терпить від єго

малости. Песа могла-б бути безмірно багатша і глубша, коли би Шекспір був написав її лочуваючи дійсну вартість Цезара.

Звичайно у Шекспіра дивуємо ся тому, як багато він умів зробити з сухого, вбогого сюжету. Тут історія була так безмежно богата, що его поезія супроти неї вийшла вбога і суха. Так само як Шекспір — коли зрештою сцени з „Дівкою“ (Pucelle) в першій часті Генріха VI. вийшли зпід его пера, — змалював Жанну д'Арк без зрозуміння високої і простої поезії, якою яснє ся по-стать, — національні упередженя і забобони затемнювали его погляд — так само легкодушно, падто сьміло а без доброго знаня предмету він шарпнув ся змалювати Цезара, і як Жанну д'Арк зробив чарівницею, так Цезара зробив самохвальком. Цезара!

Коли-б він, так як школярі пізнїйших часів, був мусїв за молоду читати Цезарове оповіданє про галлійську війну, то такий малюнок був би неможливий. Може бути, що він чув щось про сю книжку і з неї наївно взяв той рис, що Цезар говорить про себе все в третій особі і називає себе по імя.

Порівняйте на хвилю того патетичного самообожателя в трагедії з тим образом, який Шекспір міг утворити собі з него хоч би на основі самого Ілжотарха і котрий вияснює не тільки високу самовладність, якої добив ся Цезар і на якій стоїть в початку пєси, але також ненависть, що помалу наклєблєть ся проти него. Зараз на другій сторінці Цезарового житєпису прочитував він анекдоту, як Цезар вертаючи з Бітвнїї ще зовсїм молодим парубком попав ся в неволю кілікійських морських розбійників. Вони зажадали від него двацять талантів (46.800 зр.) окупу. Він відповів їм, що вони певно не знають, хто такий їх вязень, обіцяв їм 50 талантів, розіслав своїх товаришів по ріжних містах, щоб зібрати сю суму, і лишив ся сам з одним приятелем і двома слугами серед тих бандитів звісних своєю кровожадністю. Він поводив ся з ними з приязнєством, видавав їм розкази; вони мусїли бути тихо, коли він хотїв спати; через 38 день, які він пробув між ними, він обертав ся до них як якийсь князь до своєї прибічної сторожі. Він займав ся гімнастичними вправами, писав вірші і промови, немов був зовсїм безпечний. Часто грозив їм, що велить їх повішати, тобто порозпінати на хрестах. Скоро тільки одержав окуп із Мілета, скористав із свободи поперед усього так, що в пристани узброїв кілька кораблів, напав на розбійників, забрав їх усіх до неволі і захопив усі їх скарби. Потім він подав

ся до азійського претора Юнія в тим, щоби сей покарав розбійників. Але коли грошолоб Юній відповів, що помаленьку поміркуює, що зробити з в'язнями, Цезар вернув до Пергаму, де розбійники сиділи в неволі і велів поприбивати їх усіх на хрестах так як їм було обіцяно.

І щож зроблено у Шекспірового Цезара з того почуття висшости, в тої грації, в тої незломної сили волі?

Я, правда, не бою ся,
Та, не будь страх чужий імю мойому,

Скажу хиба, чого-б боять ся треба,
Аніж чого боюсь, бо все-ж я Цезар.

Добре, що сам він впевнює нас про се, а тоб ми й не повірили йому. Тай так хиба віримо?

Шекспір виходить з того погляду, що розвалена Цезаром республіка могла-б була стояти і що Цезар провинив ся розвалюючи її.

Алеж стара аристократична республіка була вже розвалена, коли Цезар сковував нову монархію з її розвалин. В Римі панувало чистісіньке безправє. Там був тлум, про який із тлумів нинішніх великих міст не можна виробити собі ніякого понятя; не той глупий, переважно смирний, тільки десь колись в глухоті здичілий тлум, який у Шекспіра вислухує промови над Цезаровим трупом і розриває на шматки бідного поета Цінну. Се був тлум, котрого незлічими орди складали ся головню з маси невольників і в тисячів чужинців, що збігали ся до столиці сьвіта з усіх трьох частей сьвіта; тут були Фригійці в Азії, Негри в Африки, Іберці і Кельти в Іспанії та в Франції. До величезних куп домашніх і фільваркових невольників додайте тисячі невольників-утікачів, що у себе дома прокрали ся або вбили когось, по дорозі жили рабунком та пліндрованєм і отсе знайшли собі пристановище десь на передмістях Риму. Але крім дармоїдів чужинців і голодоморів невольників тут були купи вільнопущених, людей волсованих на скрізь невольництвом і котрим новоздобута воля, чи сполучена з беззахистним убожеством, чи з новонабутим багатством, служила тільки на те, щоби накоїти як найбільше лиха. Далі були там юрбища глядіяторів, людей однаково байдужних на жите своє як і на жите иньших людей, гатових в кожній хвилі стати до чо-

слуги кожному, хто заплатив. Із таких людей набирав Кльодий свої уоружені купи, що так само як римські вояки ділили ся на декурії і центурії і під проводом очайдушних комендантів на самім форум зводили кроваві битви з иньшими купами глядиаторів та пастухів із пустарів коло Піценум та з Льомбардії, яких сенат велів настягати і зорганізувати для своєї оборони. Поліційної сторожі по вулицях і огневої сторожі майже не було. Коли вибухло якесь громадське нещастє, пожежа або повінь, то запитувано автурів про їх значінє. Жадної зверхности не слухав ніхто; на конаулів і трибунів нападали, часом навіть убивали їх. В сенаті обкидали бесідники одні одних лайкою, на форум плювали одні одним в лице. На Марсовім полі при кожних виборах доходило до формальної битви, а жаден знатнійший чоловік не виходив ніколи на вулицю без сторожі вложеної в глядиаторів і невольників. „Попробуйте — мовить Момзен (1857 р.) уявити собі Льюдон в людність Нового Орлеана*), в поліцією Константинополя, в браком промислу таким, як у нинішнім Римі, а розбурханий політикою такою приміром, як паризька 1848 р., а будете мати досить близький до правди образ республіканської благодати, котрої упадок оплакує Ціцеро з товаришами у своїх бурчливих листах“ **).

Порівняйтеж із сим змаганя честолюбного Цезара в трагедії — запровадити королівську власть в державі дуже добре впорядкованій у республіканських формах!

Усіх, навіть противників, що могли зіткнутися з Цезаром, очаровувало єго добре вихованє, єго чемність і грація в єго поведінці. Ті прикмети робили подвійно сильне вражінє на тих, хто, як ось Ціцеро, привик був до надутої гордості і грубіянства так званого Великого Помпея. Цезар хоч і як був зайнятий, усе мав час думати про своїх приятелів і жартувати з ними. Єго листи щирі і веселі. У Шекспіра він раз надутий, то знов занадто фаміліярний.

Двацять і пять літ поборював Цезар яко політик усякими способами аристократичну партію, з давна маючи намір, без до-

---

*) Тоді головний ринок торгу невольниками в Сполучених Державах Америки.

**) Th. Mommsen, Römische Geschichte, III, стор. 510; Gaston Boissier, Cicéron et ses amis, стор. 224.

буваня зброї зробити ся паном усього звісного тоді сьвіта і маючи те переконанє, що республіка розпадеться ся сама собою. Тільки в часі своєї претури в Іспанії проявив він воєнні і адміністраційні здібности і стояв здалека від щоденної політики. А в тім парав. коли, здаєть ся, все складає ся користоно для него, він покидає Рим і йде до Галії. Маючи 44 роки від роду він робить ся генералом і може найбільшим полководцем, про якого знає істория, незрівнаним завойовником і організатором, і виявляє в тім уже підтоптанім віці велике багатство несподіваних, надзвичайно цінних прикмет. Шекспір не дає найменшого понятя про еластичність і багатство єго вдачі. Він заставляє його раз у раз пишно величати себе самого:

Ні, Цезар вийде! Все лиш з заду грозить
Мені біда; як Цезара чоло
Побачить, то напевно щезне зараз.

У Цезара не було ані крихти тої мертвої достоїнности і строгости, якою наділив його Шекспір. Рішучість полководця вливалася у него в елганцією великого пана і високою байдужістю на дрібниці. Він любив, коли єго вояки носили блискучі зброї і строї. „Що то кому вадить, що вони перфумують ся, — мовляв він, — а проте вони бють ся добре“. І вояки, що під иньшими проводирями не доконували нічого надзвичайного, під ним робили ся непереможними.

В Римі цар моди він був у походах такий байдужий на власні вигоди, що нерав спав під голим небом, ба навіть не крутячи носом їв затхлий олій; але в єго наметах усе стояли богато заставлені столи, а вся аристократична молодь, для котрої Галія була тоді тим, чим зробила ся Америка в часі її відкриваня, збігала ся в Риму до єго табору, найінтереснійшого табору, який коли бачила істория, повного осьвічених і розумних людей, молодих писателів і поетів, дотепних і прочитаних мужів, що серед найбільших небезпек і невигод займали ся літературою і про свої пригоди раз у раз посилали звістки до Ціцерона, що в Римі добив ся становища признаного голови і оіскуна літератури. В короткім часі Цезарового походу для завойованя Британії він пише два рази до Ціцерона. Їх обопільні відносини в своїх ріжних фазах пригадують потроха відносини між Фрідріхом Великим і Вольтером. А який же мізерний образ подав нам Шекспір малюючи Ціцерона як педанта!

К а с с и й.

Чи Ціцеро говорив дещо?

К а с к а.

Еге, говорив по грецьки.

К а с с и й.

Чого-ж йому треба?

К а с к а.

Е, коли я се скажу вам, то нехай вам ніколи не показую ся на очи! Але ті, що розуміли його, всьміхали ся один до одного і кивали головами. А що до мене, то для мене се була греччина.

Серед ріжнородних тяжких трудів, в ненастанній небезпеці життя, серед невисипущої боротьби з войовничими ворогами, котрих він побиває раз за разом, пише Цезар свої граматичні праці і свої Спомини. Посвята его праці про аналогію Ціцеронови, се похвала літератури і Ціцерона. „Ти відкрив скарби красномовства і перший ужив їх... Ти здобув найкращу почесть між усіми почестями, тріумф вартійший від тріумфу найбільшого полководця. Бо сеж цінніша річ — розширити межі духового життя, ніж розпросторити границі держави“. І се говорить чоловік, що власне побив Швайцарців, здобув Францію і Бельгію, виконав перший похід на Англію і розполошив германські війська так, що вони, будши перед тим для Риму загрозою смерти, на довгі літа перестали бути йому небезпечними.

Се дуже мало подібне до напушеного, зарозумілого і непо-рушного Шекспірового неборака:

О, дуже добре знає небезпека,
Що Цезар ще небезпечнійш її!
Ми — пара левів, що в один день родились,
Та я є старший і страшнійш її;
І Цезар таки вийде нині з дому.

Цезар умів бути жорстоким. В війні він ніколи не залишав своєю німстою ширити переляк між ворогами. Він велів цілому сенатови Венетів повідтинати голови; велів усім тим, що виступали против него з оружжєм коло Укселльодунум, повідрубувати праві руки; хороброго Верцінгеторікса він держав п'ять літ у тюрмі на те тільки, щоби підчас свого тріумфу привести його в кайданах до Риму, а потім покарати смертю.

А про те там, де строгість уважав непотрібною, він був сама лагідність, сама поблажливість. В часі домашньої війни Ціцеро подав ся до табору Помпея, а по поразенню просив прощення і одержав його. А коли потім видав книжку для звеличання Катона, Цезарового смертельного ворога, що вбив сам себе, щоб не мусів підлягати „імператорови“ і через се зробив ся героєм усіх республіканців, то Цезар писав до Ціцерона: „Читаючи вашу книжку я мав те чутє, що й сам роблю ся більше красномовним“. А преці в єго очах був Като тільки неокресаною людиною, ентузіастом перестарілих порядків. Невольникови, що з любови до свого пана не хотів Катонowi подати меча, задав сей такий лютий удар в лице, що його рука зачервонїла ся від крови. Такі поступки псували для Цезара ціле вражїне самовбїйства.

Цезар не зупинив ся на тїм, що пробачив майже всім тїм, котрі під Фарсалем виступили з оружем против него; многих з поміж них, як ось Брута і Кассія, він допустив до значного співудїлу в своїй власти. Ще перед битвою він силкував ся захистити Брута, а потім надавав йому багато почестий. Раз у раз виступав Брут як Цезарів противник, ба навіть „із принціпу“ він злучив ся з Помпеем, хоча сей велїв був убити його батька. А Цезар пробачив йому се, так як пробачав йому все инше без кінця. Здасть ся, що на Брута він перенїс ту любов, якою в своїй молодости палав до Брутової матери — сестри Катона — одной з тих, що найгорячїше і найвірнїше любили Цезара. В Вольтевовїй драмі „Mort de César“ подає Цезар Брутови тільки що одержаний від умираючої Сервілії (Брутової матери) лист, в котрїм вона просить Цезара, щоб добре подбав за їх спільного сина. Плютарх оповїдає, що підчас конспірації Катїліни Цезар одержав раз лист в сенатї і відїйшов на бік, щоби прочитати його. В тїй хвилї Като голосно висловив підозрінє, що сей лист мабуть від когось із конспіраторів. На се Цезар сьміючи ся подав йому лист, в котрїм були любовні запевненя Катонowoї сестри. Розлючений Като крикнув на се: „Пяниця!“ — найгірша лайка в устах Римлянина. (Бен Джонзон висвискав сю анекдоту в своїм Катїліні, V, 6).

Катонова ненависть проти Цезара перейшла в спадку на єго сестрінка Брута. У сїх обох остатнїх римських республіканців в доби упадку ішла рука в руку якась брутальність з високим стоїцизмом. Староримська неотесаність була у вдачі Катона, а Брут супроти азійських провінцій показав себе кровопїйцею і дихва-

рем, що іменем „штрмана“ Скапция велів свої лихварські проценти стягати під загрозою вбійств і пожежі. Мешканцям міста Саламіна він зичив гроші на 48%, а коли не могли заплатити, він вислав відділ кінноти і держав їх сенат в такій тісній облозі, що п'ять сенаторів умерло з голоду. Шекспір з невідомости очистив Брута з тих злочинів і коштом Цезара зробив його простим і великим.

В порівнянню з Катоном і потім в порівнянню з Брутом Цезар значить: всесторонній геній, що любить жите і діяльність і силу, в порівнянню з тіснозорим пуританством, що ненавидить таких геніїв по части з інстинкту, а по части з теорії.

Яке дивоглядне непорозумінє, що Шекспір — і сам поклонник краси і прихильник жита повного діяльності, уживаня і заспокою амбіції — Шекспір, що й сам усе воював з пуританством подібно як Цезар, тут з невідомости знайшов ся в таборі римського пуританства і через те позбавив себе можности видобути безмірні золоті скарби, які є в фігурі Цезара! В Шекспіровім Цезарі нема ані крихти простоти і чесности правдивого Цезара. Сей не виявляв ніколи фарисейського пошанованя супроти минушнни, навіть у граматичних питаннях. Він сягнув по власть і здобув її, але ніколи не додав собі виду — як у Шекспіра — що не хоче її. Шекспір полишив йому гордість, з якою поводив ся дійсний Цезар, але зробив її негарною додавши їй до пари фарисейство.

І ще один рис Цезарової вдачі не знайшов зрозуміня у Шекспіра. Коли вкінці по своїх побідах у Африці, в Азії, в Іспанії і в Єгипті він мав у руках ту необмежену власть, якої добивав ся двадцять літ, вона стратила для него всю свою принаду. Він знав, що ті, котрих пошану він цїнив найвисше, не розуміють його, цурають ся ним. Він був змушений уживати людей, котрих погорджував, і погорда до всіх людей наповнила его душу. Всюди довкола себе бачив він тільки захланність і зраду. Власть зробила ся для него несолодкою, жите не вартє того, щоб ним жите, щоб оберігати його. Оттим то коли його благали, щоб мав ся на острозі проти тих, що хочуть його вбити, він відповів: „Краще раз умерти, як раз у раз тремтіти“. І 15 марта він пішов у сенат без оружя, без узброєної сторожі. В Шекспіровій трагедії його зваблюють туди остаточно надією на титул і корону і страхом, щоб його не вважали за труса.

Ті дурні, що Шекспірові твори присуджують Френсісови Беконови, аргументують між иньшим і так, що таке знанє римської старовини, яке бачимо в Юлію Цезарі, не могло знайти ся ні в кого, хто не посідав Беконової вчености. Власне противно! Автором сеї драми був очевидячки чоловік, котрого вченість зовсім не була до пари его геніяльности, так що драма не тільки своїми високими прикметами, але й своїми слабими боками дає доказ, зрештою зовсім зайвий, що Шекспір сам був автором своїх творів. Тупиці ніколи й не догадують ся, до якої міри геній замінює собою книжкову вченість і як високо вилітає понад неї. Та з другого боку треба піднести як безперечну правду, що є такі поля, де ніякий геній не може заступити знаня, студіюваня моделів і обсервації дійсности і де навіть наймогутнійший геній мусить пошпотати ся, коли захоче компонувати на власну руку або на скупих основах.

Таким полем є історична поезія на тему таких часів і таких осіб, де багатство історії затикає за пояс усяку свобідну конструкцію. Де історія більше надавичайна і поетичнійша від усякої поезії, трагічнійша від якої хочете старої трагедії, там поет тільки на основі всестороннього знаня може піднести ся до тої самої висоти. Брак історичного і многостороннього класичного знаня у Шекспіра був причиною, що незрівняна величність Цезарової поstattі лишилась йому недоступною. Він здусив і зменшив сю поstattь, щоби зробити місце для розвою иньшого характера, що в его драмі мав грати головну ролю, а власне характера Марка Брута, котрого він за приміром Плутарха підмалював і показав майже тільки як великодушного стоїка.

II.

Ніхто крім наївних республіканців в роді Суйборна не повірить, щоб Шекспір вибрав Брута головою особою своєї драми задля того, буцїм то в его душі дрїмала якась політична прихильність до республіки. Певнісінько він не мав ніякої політичної системи, а при иньших нагодах висловлював велику вірність королям і любов до королів.

Брут уже у Плутарха був головою особою в трагедії Цезаря і Шекспір держить ся течії дійсної історії у Плутарха під

тим глибоким вражінем, що неполітично довершена проба державного перевороту — як ось Есексова і товаришів — не вистарчає на те, щоб повернути колесо історії в иньший бік і що практичні помилки метять ся так само жорстоко, ба навіть ще далеко жорстокійше, як моральні. Тепер прокинув ся в ньому психольог і його зацікавила задача — прослідити і показати чоловіка, що заплутуєть ся в справу, до котрої він з природи своєї непридатний. Сей конфлікт уже не є зверхній, як був у „Ромео і Джульєтти“ між коханцями і їх окруженєм, або в „Річарді III“ між Річардом і его ворогами. На сьому новому ступні его розвою його цікавлять внутрішні процеси, боротьба в глибині душі людської.

Брут жив доси в книжковім сьвіті, годуючи свійого духа плятонською філософією; от тим то його займає більше абстрактна політична думка — республіка підмальована любовю до свободи — і абстрактне розумінє моральности — терпіти над собою якусь власть є пониженєм — ніж дійсні політичні відносини, що є у него перед очима і ніж значінє тих перемін, які доконують ся за его житя. Отсега чоловіка горячо завзиває Кассий, щоб станув на чолі конспірації против свойого другого батька, добродія і приятеля. Се візванє розворушує всю его душу, розбиває її гармонію, виводить її раз на все з рівноваги. До Гамлета, що в тім самім часі наклъовуєть ся в Шекспіровій душі, так само доходить від духа вбитого батька поклик, щоби зробив ся вбійцею і сей поклик підбадьорює, підбунтовує Гамлетові духові здібности, але вбиває его організм. Так близько доторкаєть ся становище між двома обовязками, між якими має вибір Брут, до того внутрішнього розколу, який швидко потім має доконати ся в Гамлетовій душі.

Брут є в розладі з самим собою і через те забуває виявляти иньшим зверхні признаки приязни і чемности. Він чує, що иньші покликають його, але не чує внутрішнього покликаня. Як Гамлет вибухає звісними словами: „Сьвіт виступив із колії! Сором і розпука, що я маю направляти його!“ так само жахаєть ся й Брут своєї задачі. Він мовить (I, 2):

Волів би Брут в сільськїм затишку жити,
Нїж звать ся сином Роми серед тих
Важких пригод, які сей час грізний
На нас жене.

Єго благородна вдача вєть ся з болю серед непевности і сумнівів.

Від тої хвилі, коли Кассій заговорив до него, він не може заснути. Жорстокий Макбет не може заснути замордувавши короля. „Макбет замордував сон“. Брут зі своєю делікатною, розбірчивою вдачею хоче поступити лише так, як йому наказує обовязок; по вбійстві він спокійний, але перед тим не може заснути. Розважуване все одної думки змінило всю єго вдачу, всю поведінку; єго жінка не пізнає його. Вона оповідає, як він відцурав ся страви і розмови, а все тільки ходить і ходить з заложеними на грудях руками, зітхаючи в глибокій задумі, не відповідає на її питання, а коли вона налягає на него, відправляє її в воркітливою нетерплячкою.

Не тільки вдячність для Цезара завдає Брутові душевну муку, але поперед усього непевність, які справді є Цезарові наміри. Правда, Брут бачить, що народ обожає його, що у него в руках є найвисша власть; але Цезар ніколи ще не надужив тої власти. І Брут присвоює собі Кассійв погляд, що Цезар відсуваючи діячем властиво бажав прийняти його; одинокою точкою опори для конспірації є згодад про Цезарове бажанє.

Вже се є величі надужитєм,
Коли лиш совість розділя її
Від власти. Правду мовлячи, я ще
Не бачив, щоб у Цезара коли
Над розумом запанувала пристрасть.
Та часто так буває, що покора —
Східці для молодого честолюбства.

Значить, Цезар мусить згинути не за свої діла, але за те, що міг би зробити колись на будуще. Чи вільнож на такій підставі допускати ся вбійства?

В Гамлеті та сама ситуація в такою відміною: Чи є певність, що король замордував Гамлетового батька? Чи дух не міг бути манюю або й самим чортом?

Брут почуває слабість підстави, чим більше тягне його до вбійства як до політичного обовязку. І Шекспір не завагував ся при всій великодушности, якою наділив його, вложити йому в уста сумнівну для многих людей єзуїтську мораль, що потрібна мета усьвячує нечисте средство. Двічі, раз у монольогу, а раз у про-

мові до конспіраторів, захвалює він політичне лицемірство як розумне і пожиточне. В монольогу:

А що той закид
Не виправдить ся тим, чим Цезар є,
То так зроби (fashion it thus): те, чим він є, вбільшивши,
Моглоб зробить ся сим чи тим надмірним.

А в промові до конспіраторів:

Хай серця наші, як пани ті хитрі,
На скорє діло збудять своїх слуг,
А потім їх ганьблять про людське око.

Се значить, убійство має бути сповнене як найприличнійше, а потім убійці мають про людське око жалувати свого вчинку.

Та ось скоро постановлено Цезарову смерть, стоїть Брут в почутю чистоти своїх намірів гордо і майже безжурно посеред конспіраторів; аж занадто безжурно; бо хоча в принципі він не цураєть ся того погляду, що хто одобряє мету, мусить одобряти й ті способи, які ведуть до неї, то всеж таки при своїй чесности і непрактичности він здригаєть ся вживати таких способів, які по його думці або занадто низькі, або через свою безоглядність переважують усяку одвічальність. Він не хоче навіть, аби конспіратори складали присягу: „Хай присягають жерці, труси і хитрі рахмістри“. Вониж без заприсяженого залевненя повинні довіряти одні одним і без присяги доховати тайни. А коли піднесено думку, щоб разом з Цезаром убити й Антонія — думку консеквентну, в котрою він як політик мусів був згодити ся, — то у Шекспіра так само як у Плутарха він противить ся сему з гуманности. „Наш шлях буде тоді занадто кровавий, Кассіє!“ Він почуває, що його воля не потребує бояти ся денного світла; його болить те, що мусить уживати нічних, темних способів.

О змово!

Встидаєш ся підозрене чоло
В ночі відкрий, коли все зло свобідне?
То деж ти в день знайдеш нору так темну,
Щоб скрити в ній своє лице огидне?

Брут рад би понад усе в справі, що має бути підперта скритовбійством, здобути політичну перемогу без замовчування і без насильства. Гете сказав: „Тільки той, хто обмірковує, має сумлі-

не". Хто ділає, той не може мати його — в хвилі ділання. Тоді чоловік піддає ся своїй природі і постороннім силам, коли вмішав ся в якесь підприємство. Він поступає добре або але, але все інстинктом, часто глупо, ніколи геніяльно, ніколи в повнім свідомі, але в безоглядності природних поривів чи егоїзму чи геніяльності. А Брут хоче і в хвилі ділання оглядати ся на всі можливі боки.

Крайссіт і Доуден назвали Брута Жірондистом, що змальований в противенстві до его швагра Кассія, якогось ніби Якобінця в стариннім костюмі. Се порівнане вірне лише на стільки, на скільки тут мова про меншу або більшу охоту до вживання насильства; але воно кульгає, коли візьмемо на увагу, що Брут живе в рідкій атмосфері абстракції, око в око в ідеями і принципами, а натомість Кассій у світлі фактів; бо-ж Якобінці були так само завзяті теоретики, як і Жірондисти.

Брут у Шекспіра є строгий мораліст, одушевлений найгорячішим бажанєм — заховати свій чистий характер без віякої плями; натомість Кассій зовсім не дбає про заховане своєї моральної чистоти. Він по просту завидує Цезарови і признаєть ся явно, що ненавидить його; та про те він не кермуєть ся низькими мотивами; зависть і ненависть є у него виразом політичної пристрасти в її високій консеквенції. В противенстві до Брута він добрий обсерватор, крізь слова і вчинки людей уміє добачити їх душу. Але що Брут через своє імя, своє вроджене і становище як Цезарів близький приятель є природною головою конспірації, то все він переводить свою неполітичну і нерозумну волю.

Коли пізнійше Гамлет, що так кохаєть ся в сумнівах, ніколи не сумніваєть ся про своє право на вбійство короля, то се вийшло через те, що Шекспір власне вичерпав те явище змалювавши Брутову вдачу. Брут, се живучий у душі Шекспіра і в душах усіх чесних людей ідеал чоловіка, що в своїй гордості бажає поперед усього мати чисті руки, стояти душею високо і свобідно, навіть хоча би через се его зусилля мусіли змарнувати ся і его бажанє спокійного життя та остаточного успіха мусіло-б розвіяти ся паркою.

Йому противно приймати від інших присягу; на те він надто гордий. Коли вони захочуть ошукати його — нехай собі. Може бути, що ті інші кермують ся ненавистю проти великого чоловіка і раді би наситити свою зависть его кровю; він подив-

ляє його і хоче його жертвувати, а не зарізати. Інші боять ся наслідків, коли Антонію буде вільно промовити до народа; але Брут вияснив народови причини, що промовляли за вбійством Цезара і нехай після сего Антоній хвалить собі Цезара. Хибаж Цезар не варт похвали? Він сам бажає, щоби Цезар лежав у гробі з почесною, хоча й покараною. Він занадто гордий, щоби звертати увагу на Антонія, котрий підійшов до него як приятель, хоча рівночасно також як старий приятель Цезара, і він відходить із форум, заким Антоній розпочав свою промову. Не один із нас переживає хвилі такого настрою. Не один чоловік допускав ся таких, на око тільки нерозумних учинків для того тільки, бо гордість не дозволяла йому турбувати ся можливим некорисним закінченням діла, бо обурювала його обережність, що великим душам видасть ся низькою. Не один нпр. скаже правду, де розумніше булоб мовчати, або пропустить нагоду до пімсти, бо вважає свого ворога занадто низьким, щоб мав бжжати собі сатисфакції за его поступки і він залишить зробити його нешкідливим на будуще. Можна мати таке сильне почуте конечности довіря або противно, непостійности приятелів і підлоти ворогів, що чоловік відкидає на бік усяку обережність.

На основі подібного сильного почуття скомпонував Шекспір свого Брута. Коли-б йому ще крихту юмору і геніяльності, з него був би Гамлет. З додатком гіркої розпуки і погорди до людей з него був би Тімон і з него зробить ся Тімон. Тут він на своїй висоті — благородний, високий характер і доктрінер, занадто гордий, щоб хотів бути розумним і занадто слабкий обсерватор, щоб міг бути практичним, і з тим усім поставлений так, що від постанови, яку прийме він, залежить не тільки жите або смерть иншого чоловіка і его самого, але також добро держави, ба навіть, здасть ся, цілого цивілізованого сьвіта.

Обік Брута змалював Шекспір жіночу постать, его жіночий pendant, достроєний до него і сполучений з ним, его сестріницю і жінку, его своячку і любку, дочку Катона замужню за Катоним учнем. Тут — і тільки тут — подав нам Шекспір образ ідеального подружжя, такого, як він розумів його.

В сцені між Брутом і Порцією порушив поет мотив уже раз ужитий ним: стурбована жінка благає свого мужа, щоби втаємничив її в свої великі пляни. У-перве вжив Шекспір сего мотива в першій часті Генріха IV, де леді Персі просить свого

Генріха (Готспора) поділити ся з нею своїми замислами. Катерина подає тут опис вдачі і поведінки Готспора, зовсім подібний до опису Порції про зміну, яка зробила ся в Брутом. І у обох мужів однакові цілі. Але леді Персі не довідуєть ся нічого. Її Генріх певно любить її, любить її від часу до часу, між двома битвами, весело і троха грубо; але його любов зовсім не є чутлива, а про якусь духову спільність між ним і нею нема ані мови.

Тут же коли Порція просить свого мужа, щоб повідомив її про свої турботи і гризоти, він, що правда, відповідає їй в разу відмовно, вимовляє ся нездоровлем; колиж вона словами вложеними їй в уста Плутархом (їх старинну простодушність Шекспір лиш трошка влагодив) в натиском підносить, що сей брак довіря понижує її, то Брут відповідає їй щиро і гарно. А коли вона потім (знов за Плутархом) оповідає, що випробувала свою твердість, нанесла собі ножом рану в удо і нікому не пожалувала ся про неї, то Брут виголошує слова, вложені йому в уста також Плутархом: „О боги, зробіть мене гідним сеї благородної жінки!“ і обіцнює розповісти їй усе.

Ані Шекспір ані Плутарх не бачуть нічого розумного в тій балакучій податливості. Бо коли вся тайна не видала ся, то се певно не була заслуга Порції. Коли приходить рішуча хвиля, вона не може ані мовчати, ані опанувати себе. Вона сповідає ся слугі Люцієви ві своєї тривоги і турботи і сама говорить:

В мні мужеська душа, та ба, жіноча сила.
Як тяжко жінці доховати тайни! —

увага, в котрій очивидячки висловлена життєва філософія не Порції, а самого Шекспіра і в котрою він не хотів крити ся. У Плутарха вона навіть паде як нежива, так що Брут на хвилю перед доповненем убійства Цезара одержує нараз фальшиву відомість про смерть жінки і мусить добувати всеї своєї сили, щоб не дати опанувати себе.

Із характера, який Шекспір надав Брутови, впливають обі великі сцени, на котрих опирає ся трагедія.

Перша з них, се чудово збудована сцена, що є зворотною точкою трагедії, де Антоній за дозволом Брута промовляє над трупом Цезара і підбунтовує Римлян против убійців великого імператора.

З найдобрішої штукою скомпонував Шекспір уже промову Брута. Плутарх оповідає, що Брут коли писав по грецьки, послугував ся ляконічним стилем пересипаним приповідками, і приводить цілий ряд прикладів. І так він писав Самійцям: „Ваші міркування довгі; їх вражінє коротке, — як думаєте, що буде з сего?“ Або в иньшій листі: „Ксантійці, що знехтували мою лагідність, зробили свою вітчину гробом очайдухів. Патарейці, що піддали ся, заховавши свою свободу і свої права. Вибирайтеж тепер або здоровий розум Патарейців, або долю Ксантійців“.

Прошу вважати, що зумів зробити Шекспір із тих скупих вказівок.

„Римляне, горожане, приятелі! Слухайте моєї оборони і будьте тихо, щоб могли слухати. Вірте мені на мою честь і вшануйте мою честь, щоб могли вірити мені... Коли є хто в тім зборі, що був сердечним приятелем Цезара, то я скажу йому: Брут любив Цезара не менше як він. І коли той приятель запитає потім, чогож повстав Брут против Цезара, то моя відповідь буде: не того, що я Цезара любив менше, а того, що Рим любив більше“...

І так далі тим самим ляконічним стилем, в таких самих антитезах. Шекспір зробив тут свідому пробу — дати Брутові говорити такою мовою, яка була йому властива і своєю геніяльною догадливістю відтворив на ново Брутову грецьку реторіку.

„Цезар любив мене, за те я плачу по нім; він був щасливий, за те я тішу ся; він був хоробрій, за те я шаную його; але він був властолюбний, за те я вбив його. І так сльози за його любов, радість за його щастє, честь за його хоробрість і смерть за його властолюбність“. З надзвичайною штукою, а всеж таки в високою і широю штукою доведено сю реторіку до самого вершка: „Хто тут є такий підлий, щоб не любив свого краю? Коли є хто, нехай обізветь ся, бо я образив його“. А коли в усіх боків голоси кричать: „Ні, Бруте, тут нема такого!“ — то він відповідає спокійно: „В такім разі я не образив нікого“

Ще більше чудова промова Антонія, інтересна поперед усього задля свідомо відмінного стилю. Тут нема антитез, нема книжкового красомовства, а тільки устне, демагогічне в найсильнішійм роді. Антоній починає свою промову саме з тої точки, на якій став Брут. У вступі він запевнює виразно, що тут, над марами Цезара, не годить ся чей говорити его похвалу і аж до втоми повторяє, що Брут і всі иньші конспіратори є шановні люди.

А потім підносять ся его промова хитро і з добре обдуманним crescendo, в своїй найглибшій глибині оживлена чимсь таким, що не є обчислене на ефект, — себ-то горячою любовю до Цезара, огнистим гнівом на его вбійство. З разу, під впливом настрою маси позисканої Брутовою промовою, той гнів і ті докори виступають замасковані; потім маска трошка відхиляеть ся, потім троха більше, потім ще більше, аж вкінці бесідник одним диким замахом зриває і відкидає її зовсім на бік.

Тут знов Шекспір зумів майстерно визискати Плотархові на-таки, хоч і які вони скупі. „Антоній виголосив, як велить звичай, промову над Цезаровим трупом, а коли побачив, що сильно розбурхав і зворушив народ своєю промовою, підмішав нараз до похвал Цезарови дещо таке, що вважав придатним до збудження співчуття і до розпалення душ у слухачів“. Прошу вважати, що зумів створити Шекспір із сего реченя :

Приятелі! Римляне! Горожане!
 Послухайте мене! Похоронити
 Хочу я Цезара, не похвалити.
 Що злого зробить чоловік, оте
 Переживе його; добро не раз
 У гріб іде з ним разом. Так най буде
 І з Цезаром! Преславний Брут сказав вам,
 Що він був властолюбний. Га, як був
 Таким, то се тяжка провина, й тяжко
 Спокутував за неї Цезар. Я тут
 З призову Брута й інших тих усіх —
 — Бо Брут, панове, є шановний муж,
 І всі вони, усі шановні люде —
 Прийшов над трупом Цезара промовить.
 Він був мій друг, мені все вірний, щирий;
 Та Брут сказав, що він був властолюбний,
 А Брут, панове, є шановний муж.

Аж тепер починає Антоній збуджувати сумніви, чи справді Цезар був властолюбний. Він згадує, як він не прийняв королівської корони, як тричі відсунув її від себе. Чи се була властолюбність? Потім він пригадує, що вони колись любили Цезара і що ніхто не заборонить їм тепер оплакати його. А потім вибухав нараз:

Розсудок! О, ти втік між глупих звіврів,
 А люд став без ума!... О, вибачайте!
 В труні там серце з Цезаром моє,
 То я змовчу, аж верне знов до мене.

Тепер він викликає їх співчутє з тим велитнем, котрого слово ще вчора важило стілько, як цілий сьвіт, а котрий сьогодні лежить ось тут в такім стані, що й найменший не хоче схилити ся перед ним. Не добре було би кликати їх до якогось бунту; се була би кривда для Брута і Кассія, „котрих ви знаєте як шановних людей“ (тут уже в тих словах чути під похвалою укриту наругу); ні, він радше зробить кривду собі і покійникови. Але ось він має в руках пергамент, та борони Боже, він не відчитає його, бо як би простий народ дізнав ся про єго зміст, то цілував би рани небіжчика, мочив би свою одіж у його сьвяченій крові. — А коли народ проклинаючи вбійців шумно домагає ся відчитаня Цезарового заповіту, то він на сей крик відповідає впертою відмовою. Замість відчитувати заповіт, він розвертає перед їх очима Цезарів плащ з усіми єго дірами.

Плютарх ось що пише про се: „Вкінці він розвернув Цезарів плащ, що був весь кровавий і подіравлений штилетами і назвав убійників злочинцями і батьковбійцями“.

З тих немногих слів сотворив Шекспір ось яке чудо бунтівничої красномовности:

Сей плащ — усі ви знаєте його.
 Пригадую, коли у-перве Цезар
 Надів його; було се літом, вечір,
 В шатрі — в той день він Нервіїв побив —
 Глядіть, ось тут вбивсь Кассій штилет!
 А тут ось як прошиб зрадливий Каска!
 А тут пробив його коханий Брут,
 А як із рани вирвав вістре кляте,
 Глядіть, як бухла Цезарова кров,
 Мов кинула ся в двері, щоб вирнути,
 Чи справді Брут застукав так погано.
 Бо Брут, се знайте, в Цезара був ангел.
 Боги, сьвідчіть, як сей любив його!
 І жадна рана не боліла так,
 Як ся. Бо як побачив Брута Цезар,
 То ся невдяка гірше ніж штилети
 Його прошибла; його серце трісло,
 І сим плащем лице своє закривши,
 Там при підставі статуї Помпея
 Облитій кровю впав великий Цезар.
 Брати мої, се був страшний упадок!
 Се впали ви і я і всі ми впали

А з нас регочеть ся кровава зрада.
 О, так! Ви плачете; я бачу, жаль
 Порушив вас. Се благодатні сльози.
 Що? Плачете, ви добрі душі, вадрівши
 Плащ Цезарів лише? Глядіть ось тут!
 Отсе він сам, зогиджений зрадливо.

І він відкриває Цезарового трупа. І тільки тепер він відчитує заповіт, в котрім обсіпано народ дарунками і добродійствами і котрий Шекспір сам видумав і заховав на самий кінець.

Не диво, що навіть Вольтер був так перенятий красотою сеї сцени, що задля неї переклав перші три акти сеї драми, а при кінці своєї *Mort de César* написав своє, що правда, дуже мляве наслідуване сеї сцени. Власне із за сеї сцени він у своїм „*Discours sur la tragédie*“, присвяченим Англічанинови Болінгброкови, говорить з таким великим запалом і в такою завистю про свободу англійського театру.

В двох остатніх актах на Брута спадають наслідки його вчинку. До вбійства він причинив ся з благородних, несамолюбних, патріотичних мотивів, а про те його побивають наслідки сего діла, він відплачує за него своїм щастем і житєм. Акція драми в тих двох актах немов спадає в низ і, як звичайно у Шекспіра, не робить такого вражіння, не захоплює так усеї нашої душі, як той зріст акції, що заповнює три перші акти. Та про те тут є ще одна-одніська сцена, богата змістом, глибокоумна і збудована та переведена блискучо: се є сцена суперечки і перепросин Брута в Кассієм, що попереджає появу Цезарового духа.

Ся сцена многоважна, бо дає нам всесторонній малюнок обох головних характерів — строго чесного Брута, що обурюєть ся на ті способи, якими Кассій роздобуває гроші конче потрібні для їх війни, — і Кассія, політика зовсім байдужого в моральних питаннях, та про те зовсім не ласого на особисту користь. Ся сцена глибока, бо показує нам неминучі наслідки противзаконного бунтівницького вчинку: жорстоке виступуване, безоглядну поведінку, безсильне одобрюване нечесних поступків підвладних, бо-ж звязки законної влади і порядку порозривані. Чудово збудована ся сцена, бо через свою гру пристрастей, через поступенний зріст дисгармонії, що остаточно кінчить ся глибоким зворушенем і щирими перепросинами, вона драматична в найвисшій мірі.

Що Брут стояв у Шекспіра перед очима як дійсний герой трагедії, се видно найвиразнійше з тої похвальної мови, яку Пліутарх вложив в уста Марка Антонія і котрою кінчить ся також Шекспірова драма; я маю на думці ті славні рядки:

Се був найліпший Римлянин з усіх:
 Бо кождий з заговорників, крім него,
 Робив те, що зробив, із зависти
 На Цезара; лиш він злучив ся з ними
 Із чесних дум, для спільного добра.
 В житю лагідний; елементи в нім
 Змішались так, що встать могла природа
 І світу голосити: „Се був муж!“

Згідність сих слів з дуже славним висказом Гамлета сама кидаєть ся в очи. Всеюди в Юлію Цезарі чути близькість Гамлета. Коли Гамлет так довго отягаєть ся з нападом на короля; почувает такі сильні перепони, сумніває ся про успіх і наслідки, хоче все обміркувати і при тім робить сам собі закиди, що занадто довго надумує ся, то все те правдоподібно хоч в части основане на тім, що Шекспір перейшов до него просто від Брута. Ёго Гамлет — так сказати — тільки що бачив Брутову долю і сей приклад не додав йому охоти ані до вбійства вітчима ані до ділання взагалі.

Хто знає, чи Шекспір в тім часі не почував инколи сумнівів, при яких чоловік ледви може зрозуміти, як хто небудь може вважати ся на якесь діло, взяти на себе одвічальність, покотити в рух той камінь, що називаєть ся вчинком людським. Бо коли раз почнемо міткувати про необлічимі наслідки всякого діла, про все те, що можуть зробити з него обставини, то всяке діло в більшім стилу робить ся неможливим. Для того мало котрий старий чоловік розуміє свою молодість; він не мав би відваги ще раз зробити те, що зробив тоді мало дбаючи про наслідки. Брут, се перехід до Гамлета; в часі випрацьовування Юлія Цезара Гамлет накульовував ся в Шекспіровій душі.

Може сей перехід був ось який. Займаючи ся сим Брутом, котрого попихають до вбійства раз у раз пригадуючи йому того давнішого Брута, що прикинув ся був божевільним і так прогнав тирана, Шекспір дійшов до того, що заняв ся троха більше і сею

загалом дуже популярною фігурою, такою, як списав її Лівій. А старший Брут — се-ж Гамлет перед Гамлетом, котрого само ім'я, звісне йому з давнійшої драми і з Саксона Граматика, викликало в его душі певний настрій. Сеж було ім'я, яке він дав був своєму малому, так вчасно помершому синові*).

З німецького переклав

Іван Франко.

---

*) Шекспірів одинокий син звав ся Гамлет і вмер 11 серпня 1596 р., 11 $\frac{1}{2}$ літ від роду, див. Brandes, op. cit. 195.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА.

(ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНА СТУДІЯ).

Німецька культура, яка здавна панує на Буковині, і політичне верховодство Волохів на довго здержали там розвій руської інтелігенції. Та інтелігенція звичайно німчила ся і волощила ся, а через те й руське житє не проявляло ся на Буковині так, як того можна було сподівати ся по частині народу, числом найбільшого на Буковині. Тільки в остатних кільканайцяти літах видко у буковинських Русинів живійший рух, котрий і зростає чим раз більше та притягає до себе таланти, які перше не могли зростати на своїй землі.

Серед тяжких для Русинів обставин на Буковині Ольга Кобилянська могла дуже легко стати німецькою писателькою, а не руською, якби не знакомство її в двома свідомими Русинками, Софією Окуневською і Наталею Кобринською. Свої молодечі праці Кобилянська писала лише по німецьки; писати по руськи не приходило їй ані на гадку. Хоч батько її почував себе завсїди Русином (доказом того н. пр. церков у Кімполюні, поставлена його жертвами і заходами), але в домі його як в иньших руських домах на Буковині, панувала сильна німецьчина, а поза домою ще більша. Не маючи руських книжок до читаня, молода дівчина розвивала свій розум і таланти майже на самих німецьких книжках; ніщо не зобовязувало її признавати ся до Русинів і по руськи писати вона була би тоді і не потрафила, бо руської мови вчила ся лише кілька місяців, і взагалі всі школи її, які покінчила, то чотири нормальні класи. Вона самоучка: широку освіту, яку у неї видко, здобула собі сама.

В році 1881 вона пізнала Софію Окуневську, котрої батько прийшов до Кімполюнга на місце повітового лікаря. Приязнь в сею освіченою дівчиною, котра довела до того, що тепер є лікаркою, і знакомство з письменницею Наталею Кобринською, сестрою С. Окуневської, мали рішучий вплив на думки Кобилянської. Вони обі звертали її увагу на добрих письменників і на „жіночу справу“ та намовляли її писати по руськи. В той час Кобилянська пізнала твори Софокля, Шекспіра, Дрепера, Бокля, Спенсера, Біхнера, Дарвіна, Гердера, Гайне (котрий дуже припав їй до вподоби), пізнійше Ніцше і ин. Твори Данця Якобсена зробили на неї найбільше вражіння — і ми спомини про него, як і про иньших звісних Кобилянській письменників, находимо доволі часто в її творах. З руської літератури подобались їй найбільше твори Мирного, Вовчка і Федьковича. Ніцше, котрого читала остатніми роками (сліді сеї лектури находимо в „Царівні“ і в гуморесці „Він і вона“), мав добрий вплив на Кобилянську через те, що він навчив її дивити ся на світ і людей з висшого, більш ідеального становища; він звернув її увагу на стиль і взагалі, хоч то ніхто иньший, тільки той сам Ніцше сказав такий гіркий комплімент жінкам: „як ідеш поміж жінки, бери батіг“, — то проте він настроював її сильно і відважно.

Від часу знакомства з С. Окуневською і Н. Кобринською писати по українсько-руськи — то в Кобилянської був прегарний і, здавалось їй, недосяжний ідеал. Вона була майже на скриві Ніжиня і ддятого мусіла пильно вчити ся руської мови, щоби досягнути свій намір: стати руською письменницею. До сего наміру вона не признавала ся майже нікому і не могла признати ся, бо ніхто був би її за се не похвалив та не дав поради і заохоти, тим більше, що й сама вона не вірила свому талантові. Взагалі обставини життя мало сприяли розвоєви таланту у Кобилянської і тому то вона, звісно з відміннями, пише про них в такім жалем у „Царівні“.

Кобилянська вихована в горах — звідси стілько гірських образів у її творах на приклад, у Битві, Природі і Некультурній. Вона родила ся в Гурагуморі 27 листопада 1865 р., кілька літ жила в Сучаві, потім у Кімполюнзі, куди прийшла 8-літньою дитиною, а прожила там коло 15 літ. Батько її був там секретарем при старостві. Маломіські обставини, про котрі маємо стілько споминів у „Царівні“, маленька міська бібліотека з неруськими

творами, германізація і клопоти життя творили зачароване коло, в котрого молода, вразлива, високолетна душа даремно силувала ся видобути ся, щоб не змарніти перед часом із своїми таємними думками і мріями. Тільки справді прегарна гірська околиця, Карпати на самій буковинсько-румунській границі, дикі праліси, недоступні скелі і пропасти, розбуджували безнастанно її уяву — і ми Кімполонгським і сусіднім горам і талантови Кобилянської маємо завдячити таку одиноку в нашій літературі могутчу трагедію праліса, якою єсть „Битва“.

Знакомство з Софією Окуневською тягло ся лише до 1887 року, коли та виїхала до Швайцарії. Пізнійше бачили ся вони вже лиш рідко. В р. 1889 батько Кобилянської пішов у пенсію і переніс ся на власний хутір в селі Дижка в серетських повіті. Село — правдива пустка без товариства освічених людей, без гір і гірської краси — ще гірше не сприяло писаню, а своїм однастайним житєм доводило до розпуки. Аж в кінцем 1891-ого року родина Кобилянських перенесла ся в Чернівці, „між люде“, що так дуже було потрібне для нашої писательки, особливо з тої причини, що в Чернівцях в осередок руського життя на Буковині, коли Кімполонг, місто волосько-німецьке, нічим не могло підтримувати в ній руського духа і життя.

Перша проба, ще в Кімполонга, представити ся Русинам в ролі писательки, не повела ся їй, а навіть принесла їй гірке розчароване. Написала вона 1886 року коротке оповіданє п. з. „Вона виїшла за муж“. Н. Кобринська прийняла його до свого „Першого вінка“, але Іван Франко, котрий порядкував сей альманах, не видрукував його. Я маю тепер се оповіданє в руках і бачу, що воно й не заслуговало на друк, але авторка його у свій час покладала на него великі надії — ну, і розчарувала ся дуже гірко. Ту саму новельку Кобилянська потім переробила і продовжила і післала на пробу до німецької часописи *An der schönen blauen Donau*. Там її також не прийняли, але відповідь, яку прислав Кобилянській редактор Мамрот, додала їй довіря у свій талант і відваги на довгі часи. Мамрот найшов у її оповіданю „незвичайно цікаву тему, знамениті епізоди, справедливий погляд на справи і оригінальні думки“, лише вважав, що оповіданє за довге. Давав авторці поради, що має читати, і заохочував не покидати пера, одним словом, був першим чоловіком, що поучав її, як брати ся до писаня, і робив уважною на добрі і злі

Ольга Кобилянська.

прикмети літературного твору. Лист сего Німця нагородив авторці перше розчароване у Русинів. Ведена вже власним почутєм, Кобилянська поправила знову те саме оповідане, скоротила, назвала „Людиною“, і переклавши на руське, післала його в Кімполюнга в редакцію „Правди“ в р. 1888. Тішила ся, що за порадою Німця вже може Русинам подати твір „порядний“. Але склало ся знов лихо; редакція „Правди“ відослала Кобилянській оповідане з заміткою, що авторка не знає руської мови, та з порадою, щоби вчила ся її... Рада була добра і оправдана, але не в пору... Огірчена до крайности, кинула Кобилянська „Людину“ у столик і стала писати „Царівну“. Аж в осени 1892 р. післала вона „Людину“ в редакцію „Зорі“, котра й видрукувала се оповідане, правда не зараз, бо аж в р. 1894. Редакція мала справді клопіт в руською мовою авторки і тому так довго отягала ся в друком. Але коли вкінці видрукувала се оповідане, то кождий читач сказав їй спасибі: оповідане було цікаве і зачіпало живе жите. Так от перший виступ Кобилянської у Русинів по різних переповах повів ся. Історію сего виступу вона описала в „Царівні“ і сей опис має тут подвійне значіне: і для характеристики дівчини, що бажає щось робити для загалу і розчаровує ся, і для характеристики наших відносин, в котрих молоді таланти мусять розвивати ся без опіки і проводу. Як і є в нас люде, що могли би сим займатися, то в них за ріжними роботами нема часу до того.

Повість „Царівна“ має також свою історію. Вона почата ще в Кімполюнзі в р. 1888 і писана, в причини некористних обставин в довгими перервами, в Кімполюнзі і Димці, а викінчена остаточно в Чернівцях 1895 р. Єсть се друга більша праця Кобилянської; повість звала ся давнійше „Льорелай“ і була призначена до альманаха, який Олена Пчілка думала видати 1891 р. але не видала. В р. 1896 появилася „Царівна“ у фейлтонах „Буковини“, а потім виїшла окремою книжкою (сторін 424).

Інші, друковані вже твори Кобилянської суть такі:

Він і вона, гумореска, писана в Чернівцях 1892 р., друкована в „Неділі“ 1895 р. в чч. 21 і 22, передрук в „Ділі“ 1898 чч. 77—80.

Дещо про ідею жіночого руху, відчит на зборах Товариства руських жінок в Чернівцях 14 жовтня 1894 (відбитка в „Народа“ в Коломні).

Битва, нарис з природи, писаний в грудни 1895 р., друкований в „Буковині“ 1896 р. в чч. 77—80, передрукований в „Ділі“ 1898 в чч. 43—46, а по німецьки в „Gesellschaft“ 1898, ч. 20.

Некультурна, оповіданє, писане в грудни 1896 р., надруковане перше в „Буковині“ 1897 чч. 198—205, передруковане в „Універсальній бібліотеці“ Д. Лукіяновича ч. 19, а по німецьки у штутгартській *Neue Zeit*, 1898 р., зошити 1—8.

Природа, новеля, написана в Кімполюнаї 1888 р., друкована по німецьки в *Neue Zeit* у Штутгарті 1895 р., зошити 20—23, а по руськи в „Універсальній бібліотеці“ Д. Лукіяновича р. 1897 ч. 15.

Valse melancholique, фрагмент, писаний в Чернівцях 1897 р., друкований в Літ. наук. Вістнику 1898, том I.

На полях, нарис, писаний в Чернівцях 1898 р., друкований в Літ. наук. Вістнику 1898, т. IV, а по німецьки у віденській *Neue Revue* 1898, ч. 19.

Банк рустикальний, нарис, писаний в Димці, друкований в черновецькій „Неділі“ 1895, ч. 13, а по німецьки в *Neue Revue* 1898 в люті.

Жебрачка, нарис, писаний в Кімполюнаї 1887 чи 1888 р., друкований в „Буковині“ 1895 р. ч. 38.

Час, нарис, друкований в „Буковині“ 1895 ч. 33.

Матя Божя, нарис, в „Зорі“ 1895 в ч. 23.

Phantasie impromptu, писана в Чернівцях 1894 р., друкована по руськи в „Зорі“ 1895 ч. 3, а по німецьки в *Wiener Mode*, також 1895 р. зошити 23 і 24.

У сьв. Івана, друк. в „Зорі“ 1896 ст. 224, в „Буковині“ 1896, ч. 138, по німецьки у віденській *Neue Revue*, 1897, в 26 марця; по польськи в черновецькій *Gazet-i Polsk-ий* 1896, ч. 55.

Покора, нарис в „Буковині“ 1898, ч. 73.

Мужик, нарис друк. в „Буковині“ 1895 р. ч. 84. По німецьки в віденській *Neue Revue* 1897 в 26 марця і в берлінській *Zukunft* 1897, в марцю.

Поевиї в прові: I. Рожі, II. Акорди, в Літ. наук. Вістнику 1898, том II.

Аристократка, нарис з 1891 р., друк. в календарі черновецької „Руської Бесіди“ на рік 1899.

Поети, фантазия, писана 1897 р., друкована в сій книжці.

На зборах „Товариства руських жінок на Буковині“, що відбулися в Чернівцях дня 14 жовтня 1894, О. Кобилянська мала відчит і в ній виповіла свій погляд на жіночий рух. Тому, що сей погляд — се її пересвідчене — є головним мотивом більшости її творів, то я подам передовсім кілька гадок з її відчиту.

„Природа — говорила вона — журить ся лише своїми вимогами, і то механічними житевими вимогами. Ідеальних вимог вона не творить і тому й не журить ся ними. Отже ростинне, дійсне жите є підставою в житю людини. Під „людиною“ розуміємо і жінку, не лише мужчину, — иньшими словами: і жінка мусить мати свій кусник хліба, щоб жила. Задля сего свого істнованя вона домагає ся необмеженого права такого, як його уживає, на приклад, і мужчина яко людина. Вона домагає ся його на підставі людяности, індивідуальної свободи, людської поваги і справедливости. Вона не домагає ся того права, як дарунку з ласки, бо й як приходить вона до того, щоб домагатися ласки? Адже природа, вводячи її в жите, говорила до неї те саме, що й до мужчини: „ось ти — і жий!“

Хто не знає, як мужчина узброєний до боротьби за істнованє! Хто не відчуває сего? Кому се не звісне, як вихованє і закони кожного віку і всюди подавали йому помічну руку? — А замість того жінка! Чим узброєно її, щоб дати їй спроможність заспокоїти передовсім вимоги природи, а далі, щоб могла бути і сама собі цілею? Чим узброєна вона до боротьби за істнованє, що зробили для неї, щоб дати їй жити, як не перечить, не заборонює сего природа: жити після своїх здатностей, своєї сили і своїх вимогів! Їй лиш одного не заборонюють, в неї лиш одна зброя в житю, а то: сльози, сльози і ще раз сльози!

Не кажіть, що чоловік дбає про неї, що він має дбати про неї! Не обманюйте себе самих і не ганьбіть природи, начеб вона систематично приводила на світ неповнолітніх неудачників і вкладала працю на них лише в руки мужчини! Вона сказала до жінки, як сказала і до мужчини, і до пташки, і до рослини: „ось ти — і жий!“

Жити! — се гарна річ, кому припала „добра доля“ і хто такий щасливий, що живе в добрих обставинах, хто має родину, що дбає про него, хто має доброго, щирого товариша-мужа; — та як жити тій сиротині, що остала ся без батька матери, що не має ні маєтку, який тепер надає властиву вартість людині, ані не має

краси, ні інших принадних прикмет, що чинили-б її милою і придбали їй мужа! Як жити сій сиротині? Як жити їй повним життям, після її сили, її здатности, вимог та потреб, — коли вона повернена своїм вихованем лиш на одну-одніську дорогу подружжя, в котре увійти їй не вдало ся, а поза котрим дорога для неї замкнена, загороджена, і вона полишена на крайну нужду, вижидає хліба, ласки, — і корить ся, корить ся нерав аж до упадку! Адже і в її груди поклав Бог серце з чутем, а може і дуже горяче, шире серце, може і вона стала би доброю, сердечною жінкою, товаришкою мужа? Адже її з маленьку виховували тільки на те, — тільки на те! Як жити тій сиротині?

А таких сиротят, безталанних жінок є тисячі і тисячі на світі! І як думаєте, чи не подати помічної руки тим бідним, немов на посьміховіско полишеним істотам? Не постарати ся й для них про кусник хліба, а радше про такі відносини, щоб і вони могли придбати його самі собі, щоб наука і праця стали для них цілею і заступили їм те, чого не осягнули, себ то мужа і родину? Адже і вони хотіли би мати в житю якусь утіху, якесь задоволенє“.

Тому і взивала Кобиланська жінок, щоб не лякали ся слів „жіночий рух, еманципация жінок“, щоб не лякали ся праці і науки і були самі собою, а не невільницями, залежними від мужчин.

Ту саму провідну думку, що у відчиті Кобиланської, находимо і в першім друкованім її оповіданю Людині і в найбільшій її повісти: Царівна. Олена в „Людині“ і Наталка в „Царівні“ — то дві сестри, рідні собі духом і серцем, однаково характерні і трохи чи не подібні до себе і з вигляду, тільки що Олена не має щастя і паде, розбита обставинами, а Наталка перемагає обставини і навіть саму себе, чи то свої часті хвилі зневіри і смутку.

В „Людині“ при однім уступі Кобиланська ужила за мотто таких гордих слів Фр. Шпільгагена в „Allzeit voran“: „В мені живе любов до свободи, тверда постанова не дати себе взяти в неволю, хоч би не знати хто мене брав; ніколи не похилити своєї голови там, де мов серце не дає на се дозволу; жити своїм життям, так як я його розумію; іти дорогою, яку я собі вибрала, і нічим не дати себе звести з неї, жадними підхлібствами, жадною грізньою, нехай вона і веде мене, куди хоче“. Такою, як у тій реценті Шпільгагена сказано, хотіла бути „людина“ Олена і була,

доки доля не судила їй терпіти за вольні і невольні провини батька, матери, брата і сестер. Заможна, горда родина лісового радника Епаміондаса Лявфлера сходить головно в причини піянства батька на біду, і з тої біди має ратувати її Олена подружжям з заможним та неосвіченим женихом. Ніхто не зважає на те, що вона перебула гірке нещастє, бо в неї помер її перший суджений, ніхто не питає, чи може вона полюбити другого і чи взагалі хоче його, — всі побивають її одним доказом, що вона тільки „людина“, себто сотворіне таке, що до всего привикне і до всего мусить привикнути. „Якби вона була хлопцем! — оповідає знайомий лікар її батькови — були би з неї і вийшли люде: А так жінка... Що почне жінка з надвишкою розуму при горшках і мисці?“ І той самий лікар дораджує Олені віддати ся за нелюбого їй жениха словами: „Біда ломить і залізо, а ви лиш людина“. Вона каже йому, на те гордо, що ніколи не послухає його, саме для того, що вона людина; але потім іде вона до знайомої вдови, старої учительки музики, шукати поради і потіхи, і що вона там чує? Стара жінка не переконує її так брутально, як лікар, але ломить її гордість сумними виглядами на будучину, такими, які є в кожної бідної вдови і старої панни. „Всі вдови і старі панни — каже вона до Олени — вони ніщо. Старі панни належать ще до тих безталанних, з котрих сьміють ся. Самотні блукають в житю, без приюту, без становища, сказала бим — без зміслу, ат! — живуть, щоби не вмерти. На приклад я: смерти не бажаю, як в молодих пристрастних днях. Я знаю, що кінець прийде сам, а буде се сумний, глухий кінець... Чи хочеш і ти вести таке житє? Чи може хочеш жити для ідеї? На приклад, писати? Се тепер — неваче хвороба у жінок. Впрочім для ідеї жие ся доти, доки не треба побивати ся за кусником хліба. Однак вибє та година — і ідеї перестають бути метою житя. Врешті, нехай собі і так! Та чи ти думаєш, що праця для ідеї заступить тобі се живе щастє, котрого розуміне мусить ще жити у твоїй груди, бо-ж ти любила і була любленою? Чого-ж хочеш, Олено?“

Справді, чого ж по таких доказах і хотіти хоч би і якій ідейній та характерній дівчині, коли ще на неї спадає тяжкий обовязок ратувати родину? І Олена піддає ся обставинам, пращає ся зі своїми мріями і з тяжким плачем виходить замуж. Вона нічим не може оправдати свого поступку. Се, що вона „тільки людина“ — для неї не оправданє. Але читач уже досьпіває собі сам усі при-

чини такого поступку Олені: цілі століття життя, все виховане жінчин, ціла суспільність винна тому, що бувають такі поступки, що падають такі характери. зломані тягарем життя, засуджені на ласку і неласку мужчин, а самі без способу до життя в руках.

Ціле оповідане, зложене з кількох сцен, робить сильне вражінє правдивими вибухами чутя, що немов сьвітять на темній тлі здеморалізованой, тупоумной родини і не менше тупоумного окруженя, на яке складаєть ся маломіська буржоазийна інтелігенція. Оповідане се — коли брати на увагу саме вражінє — є навіть сьильнійше, драматичнійше, як „Царівна“, так як нераз далеко більше вражає чоловіка одинокий короткий крик розпуки, ніж довге викладанє живої душі частинами на стіл. В будові оповіданя можна найти хиби: воно порозриване, нема міри в укладі, важні психічні переходи тільки зазначені, але сцени і епізоди підхоплені з життя дуже вірно і написані сильно.

Я вже згадував, що того самого року, 1888-ого, як Кобилянська післала свою „Людину“ в редакцію „Правди“, почала вона писати „Царівну.“ Тут очевидна річ, що тема, яку вона зачіпила в „Людині“, не давала їй спокою, і так і просила ся, щоб її обробити в довшій повісти. Жівоча доля, зачеплена в „Людині“, викликувала в авторці очевидно щораз більше думок, і в міру того, як вона сама пізнавала жите щораз лїпше, ті думки і чутя діставали твердшу основу, яку дає власний досьвід і ширший сьвітогляд. І так коли „Людина“ є молодечим, коротким але горьчим протестом против жіночої неволі, то повість „Царівна“, писана протягом вісьмох лїт, має на собі нестерті слїди довгого і гіркого розважаня, жалю до сьвіта і задуми, і того спокою, який поневолі приборкує з лїтами молодість. „Людина“ Олена се молоденька пташка, що вірвала ся летіти і нараз пострілена паде; „Царівна“ Наталка — се вже, нехай скажу троха сьмїлійше, Геттівський Вертер у спідницї, очевидно не такий самий, але подібний. Вона поступає також після згаданой висше рецепти Шпільгагена, але й їй, так як Олені, приходить ся пізнати, що вона „тільки людина“.

Я не буду переказувати змісту „Царівни“, сподїваючись, що багато читачів уже його знає. Скажу тільки, що як Олену Лявфлєрівну, так і Наталку Верковичівну, сироту на ласці своєжків, жите доводить до крайної розпуки. Перша виходить замуж так, що то можна вважати її моральною смертю; друга доведена

життя до того, що так як Вертер, бере за револьвер, аби позбавити себе життя, тільки змілосердила ся над нею авторка і в саму пору „видала її за муж,“ мабуть не так з пересвідчення, що таке старосьвітське закінченє повісти доконче потрібне і найкрасше, як більше з уступчивости для звичайних читачів, що „не люблять трагедій.“ Не даром бо каже Кобилянська в гуморесці „Він і вона“ устами лікаря, ніби ворога жінок: „Баби мають дивний смак, бабський. Їм їде лиш о то, чи герої поберуть ся; се для них головна річ. Читають заголовок книжки, відтак кінець, — на остатку дві-три картки з середини. Саме ту спену, де він освідчає ся їй. Впрочім се для них і в житю найвартнійше. Тенденція, провідні ідеї і т. п. не існують для них.“

Про „Царівну“ писав А. Кримський в „Зорі“ 1897. ст. 17 і М. Грушевський в Літ. наук. Вістнику 1898 том I, 174. Навівши характеристику авторки в передмови Маковоя до „Царівни,“ А. Кримський ствердив крім того, що Кобилянська пише дуже інтересно, але самий кінець повісти від XV глави назвав за довгим і млявим. Потім разило його, що патріотка — Русинка в „Царівні“ вийшла за муж за патріота Хорвата, з чого сподівав ся клопоту. Саму Наталку він радби був бачити більше енергічною, а не такою терпеливою. Ніцшого, котрого твори любила Наталка читати, А. Кримський не вважає ніяким авторітетом. Врешті гадає, що „в усякім разі всі закиди, які можна зробити д. Кобилянській, будуть або дрібні, або суб'єктивні.“ — Д. Грушевський признав також, що повість „Царівна“ цікава, хоч на його думку, історія, оповіджена в повісти, має „виключно психологічний інтерес, се історія чисто особиста, інтерес лежить в характерах, все инше має в ній мале значінє.“ І він характери Наталки і її свояків вважає удатними й живими; за те каже, що Орядин, пані Марко і її син дуже мало подобають на живих людей. Першу половину повісти справедливо називає далеко ліпшою, як другу. Але Наталка, як особа, на думку критика, се кавочна царівна-сирітка, що жде на принца, змодернізована досить механічно за палом до „жіночого питаня“ і філософа Ніцше. Також національний елемент в повісти здаєть ся йому введеним механічно; робить докір Наталці, чи радше авторці, такий самий, як і Кримський за подруже в Хорватом. Ще один закид, що льокальної закраски в повісти дуже мало.

На деякі а тих закидів критиків не можна згодити ся без застереження і в мене думка про них така: Авторка назвала була спершу свою повість „Льорелай“. Ми знаємо ту німецьку царівну в поезії Гайного; така сама, на погляд, і Наталка. У неї, очевидно, як у німецької Льорелай, мусить бути рудава, чи то, як Німці кажуть, золотисте волосє; лице біле, як крейда, великі синяво-сірі очі, що тітці здають ся навіть зеленими — одним словом, се німецька русалка, що сидить на скелі над Реном. Але більше в неї і нема нічого спільного з русалкою; „царівна, Льорелай“ — се так собі тільки німецький комплімент за німецьку красу. Зрештою та царівна живе на Буковині, на тім маленькім просторі гарної землі, що простерла ся від Прута по чудові Кімполонгські гори, і хоч не має більше населеня, як 600.000, то проте годує відломки аж кількох народів: Русинів, Волохів, Німців, Поляків, Жидів, Мадяр, Росиян (Липован), багато Чехів, Циган — одним словом збираницю з різних сторін. Інтелігенція сеї збираниці, загалом взявши, у своїх пересвідченях є ц. к. австрійська, консервативна в поглядах на соціальний лад, а в товариськім житю — дуже нагадує типову маломіщанську буржуазийну інтелігенцію, що як на те прийде, страх любить займатися сим, що хто їсть на обід. Я не маю гадки перечеити, що є на Буковині і світлі одиниці, з ширшим світоглядом, — я говорю тільки про се велике переважне товариство, з якого вийшла і „Людина“ і „Царівна“, а яке жінку з розумом доводить до протесту ще більше горячого, якби се було потрібно в иньшій краю.

В „Людині“ ми бачили ц. к. лісового радника Лявфлера, його жінку зарозумілу а глупу, його сина з трема іменами Германа Евгена Сидора, але без трох глаздів, — і цілий гурток людей, нерав і невалих, але зовсім не таких, щоб могли зрозуміти, чого Олена хоче. Тільки сестра Олени, вдова, і друга вдова, учителька Маргарета, розуміють Олену, але вони і найлекше ломлять її саме тим, що вони вдови і розуміють своє гірке положенє. В „Царівні“ ми знову находимо ту пересічну буковинську інтелігенцію в особах гімназьяльного професора Івановича, його жінки і дітей, зовсім подібних до родини Лявфлера, далі професора Лордена, безхарактерного Орядина, кокетку — Румунку і Польку, доньку багатого адвоката, — одним словом ті самі нещасні обставини, що Наталку, подібно як Олену, трохи не спонукали вийти заміж за нелюбого Лордена — „мені, сказала вона тоді, ні на кого ждати, люде в моїх

обставинах не ждуть.“ — І знову бачимо тут доброго духа Наталки в особі пані Марко, мабуть чи не тої самої учительки Маргарети, що в „Людині“.

Тому, що повість „Царівна“ цілим своїм тоном наскрізь лірична і не може служити для забави широкої публіки, то треба глядати в ній того, що авторку настроїло так лірично, треба звернути увагу на обставини життя Наталки. Мені приходить тут на думку порівняти хоч коротенько „Царівну“ з повістю Габрієлі Райтер „Aus guter Familie,“ яка вийшла рівночасно з „Царівною“ і здобула собі широкий розголос, і з подібною що-до змісту повістю італіянської писательки Неери п. в. „Тереса“, якої Кобилянська також не знала, коли писала свою повість. Німецька авторка описує докладно всю ту дорогу, по якій дівчина з „доброї родини“ Агата, що не мала щастя вийти замож, доходить до тяжкого положення старої панни. Родина Агати — се типова інтелігентна німецька родина, в котрій дівчині того не вільно робити, а се не випадває, а на третє що люди скажуть. Агата ліпша, як иньші дівчата; вона не кокетка, чутлива, чесна, права, добра, але не енергічна, без волі; вона вміє терпіти, але не вміє робити, не вміє висвободити ся. З неї могли би бути також „люде“, але обставини просто не дають їй розвинути ся, людська недотепність робить з неї тип старої панни на посьміховиско таким самим недотепам, та на жаль людям з добрим серцем і розумом.

Г. Райтер обжалувала „добру родину“, що ізза своєї вузкоглядности витворює такі нещасні Агати. Вийшла з сего повість тенденційна остільки, що треба-ж хоч частину щастя і нещастя чоловіка приписати і йому самому, а не скидати всего на обставини, — але всі німецькі критики повісти Габрієлі Райтер, які доводило ся мені читати, признавали їй, що на описувані нею родинні і суспільні обставини, на виховане і вузкоглядність, можна справедливо нарікати.

Зовсім подібну історію, як Г. Райтер, розповідає також італіянська писателька Неера у своїй повісти „Тереса“. „Неволя — каже авторка про свою Тересу — давила її з усіх боків. Родинні звязи, звичаї, релігія, товариство, приклади, все накладало на неї свої кайдани. Вона бачила щастє здалека, але не могла його осягнути. Чи була вона свобідна? Дівчина ніколи не є свобідна, їй не дозволяють навіть виявити свої терпіння. Вона мусіла все удавати внишу або з любови до матерц, або зі страху перед

батьком, або в сорому перед сестрами." Се вже було потім, як Тереса стала просто жертвою родини: острого батька, хорої мами, пестія-брата і трох молодих сестер. Всі вони уладили Тересі таку неволю, що вона мусіла постаріти ся, не вийшовши за муж. Неера не виповідає від себе ніяких довгих теорій — у неї йде оповіданє так само просто і природно, як у Г. Райтер, описуване жите показує нам погляд авторки на жіночу неволю — але й вона так само, як Г. Райтер, все нещастє старих паннів скидає на обставини, в котрих мужчини очевидно мусять брати переважну пайку провини на себе.

Якось навіть дивно вражає подібність сих трох повістей: Царівни, З доброї родини і Тереси, хоч їх писали писательки трох націй. Так і видко, що ті писательки, пізнавши теоретично „жіночу справу," старали ся доказати жіночу неволю прикладами в житя і очевидно із жіночого становища. Старі панни, звісно, були і давнійше на сьвітї і не чути було їх наріканя, хоч і вони певно мали нераз причину до наріканя. Теперішні панни навчили ся не годити ся зі своєю долею і добивають ся права на „повне жите." Наталка розуміє се повне жите широко, бажає не тільки любви, але й осьвіти і праці для загалу, але її німецька й італіянська товаришка бажають передовсім права на любов," а що сего права обставини їм відмовляють, вони марнують ся і пропадають. На приклад Агата пересьвідчена глибоко, що як небудь жила би за мужем, а все таки лїпше, як без чоловіка. Тим часом не треба мабуть нікого впевняти, що подружне жите, навіть при любви чоловіка і жінки, має нераз також багато свого горя, а не саме лише щастє. І тому бажанє за всяку ціну „права на любов" і гістерия Агати з сеї причини вражають мужчин цілою наготою надмірної а силоміць придавленої амисловости.

Кобилянська у „Царівні" так само приписала дуже багато нещастя Наталки обставинам. Родина Івановича, гімназьяльного професора, у якої жила Наталка, нічим не лїпша, а радше гірша від „доброї родини" Агати, котрої батько був урядником, — а дуже подібна до родини Тереси. У свояків Наталки такі самі васкорувлі понятя і погляди, як у батьків Агати і Тереси. Наталка так само як Агата і Тереса не знає, куди подіти свою житєву енергію, — всі три бажають або вийти за муж або займати ся чимсь, щось писати, чогось учити ся, взагалі щось творити, для чогось жити. Entweder ein Kind, oder ein Werk! — сказано ви-

разно в повісти Райтерівни. Наталка так само, як Агата і Тереса, ліпша як иньші дівчата: вона добра, чесна, терпелива, чутлива, а претенсіональна хйба на стілько, що возить ся зі своїми думками і чуттями і навіть записує їх собі, так як би Бог знає що таке незвичайне переживала, якби Бог знає як сьвіт завзяв ся кривдити її, коли поправді вона дуже часто сама видумує собі нещасте, маленьке звичайне в житю всіх людей лихо прибільшує і підносить до Бога руки, нарікаючи без розумної причини; але вона притім і справді багато терпить під вагою обставин, хоч є о стілько енергичнійша від Агати та Тереси, що таки в саму пору вміє висвободити ся з неволі. І від того часу, як вона вже висвободила ся, як вона вже не була для нікого тягарем, а заробляла сама на себе, — чим і висше станула від Агати і Тереси — вона своїм романом зануджує читача. Все те вірно, що вона відчуває, і проте годі тут добачувати щось нове, незвичайне, якийсь героїзм. Наталці, що жадає для жінок повного житя, очевидно ніхто не сьміє відмовити і права на любов, але коли вона оповідає нам свої любовні пригоди в суміш зі своєю суспільною діяльністю і дивує ся, що не все складає ся так гарно, як вона надіяла ся, то ми від себе дивуємо ся її великим вимогам. Наталка дуже займає ся своєю любовю, але проте, гадаю, не можна згодити ся в думкою д. Грушевського, що вона — кавочна царівна-сирітка, що жде безрадно на принца; на мою думку Наталка всеж таки жінка з розумом, що думає з самого початку і справді бажає чогось більше, як самого принца; се жінка в нашім житю і в літературі нова, нова не тим, що читає Ніцшого або що говорить часом патріотичні фрази, тільки тим, що думає над своїм положенєм і жінок — думає далеко більше, як Агата і Тереса; — се жінка, що шукає виходу з неволі, що має висші ідеали, задля котрих і терпить (істория з письменською карьерою), що вкінци здобуває ся на відвагу покинути свояків, хоч не є приготовлена до житя! Сими прикметами вона зовсім не подібна до царівни-сирітки з казки і вони не причіплені до неї так механічно, як її патріотизм. Шо вона справді буває нераз невміру пасивна, дуже часто так як Агата і Тереса, так тут уже мабуть і нема чого дивувати ся. Її-ж нещасте саме те, що вона надто делікатна в чутю, а через те і не відважна на стільки, щоб іти до боротьби на кулаки. Через ту пасивність її і повстала повість а радше сей намятник, в котрім вона записувала свої чутя.

„Царівна“ се повість чутя і тут фабула не має великого значіння; можна се і те закинути їй. Авторка справді звернула більше уваги на обяви чутя, як на причини їх. Вона переказує ті чутя так, що ми віримо, що інакше й не можна було Наталці відчувати, але подвійним романом Наталки, колізіями, в які поставила її, позбавила її всеї авреолі мучениці, коли мала намір зробити в неї мученицю-героїну, взорець жінки. Руська Льорелай на перекір німецькій може сама потонути, плаваючи понід скелею, на котрій сидить раз Циган Орядин, другий раз Хорват-Марко.

В повісти, як бачимо, є одна провідна гадка, що верховодить иншим; містить ся вона в бажаню свободи і праці для жінок, в бажаню „вижити ся повним житєм“. Такого великого добра, звісно, бажати собі можна, та на жаль се вже справа не чисто жіноча, до такого добра не доходять і мужчини. За жіночу неволю можна винуватити суспільність або як хочете мужчин, але за те, що є на сьвітї не лиш Марки, але й Орядини, не можуть же відповідати мужчини: є такі самі не лише Марки але й Орядини — жінки. Тому то неволя Наталки в першій половині повісти займає нас а часто і переймає, але в другій, вложеній із усіх звисних любовних почувань, і то повторюваних та перемелюваних на різні способи, доля Наталки будить у читачу деякі сумніви. Се ж не новина, що декотрі дівчата мучать ся, не знаючи, кого вибрати, чи Орядина чи Марка, бо часом і той і сей подобає ся. І те все не таке трагічне, як русалці Наталці здаєть ся, се не щось спеціяльно жіноче, аби за те обжаловувати мужчин. Наталка зі своїм аристократизмом душі бажає самого естетичного на сьвітї, літає високо, фантазує — ну, і нічого дивного, що сїдає часом дуже низько. Нехай вона собі і „царівна“, але право на повне житє по її вподобі мусить вона так само собі здобувати, як здобувають мужчини. І тут уже справа не в збруї, яку ніби-то мужчини мають, а жінки не мають, бо їм не дають; тут просто треба особистої відваги. А того дуже часто не мають і мужчини. Врешті хто на сьвітї живе повним житєм?...

Отут ми починаємо вже зачіпати основну житєву філософію Наталки, чи то радше авторки. Та філософія складає ся в двох тез: одна загальнійша, важна для всіх людей, се т. зв. аристократизм душі — висші люде (Übermenschen) Ніцшого. „Чому в нас так мало гордості і відпорної сили, так мало наклону до величи, так мало поривів до могутости?“ — нарікає в однім місци

Наталка, що любить ся в Ніцшім (381). А друга теза, се та, що містить ся в словах „еманципация жінок“. Після сих двох тез авторка судить жінок і мужчин. Вона тих мужчин не знає багато — ледви кілька моделів — вона і жінок не знає багато, але передумала багато і виробила собі ідеали мужчин і жінок. Авторка немов знала, що хтось може закинути їй „Царівні“ мало життя, мало акції (звісна річ, що загал не має охоти чути називати також акцією), і ми не даром читаємо в повісти такі слова про Наталку: „Коли-б вона хотіла писати історію свого життя, то яка-ж була би то сумна і одностайна повість! Її життя то лише то, що вона перечула. Чи се може бути інтересне? Або то, що вона стільки тужила, стільки передумала! Ба! То не належить до офіційної історії жінки і не мало би жадної вартости. Під „історією жінки“ для „широкої публіки“ розуміє ся щось зовсім инше (374)“. — Нічого й казати, що від видуманих і відчутих ідеалів до живого життя доволі далеко — і аристократів духа ще менше можна подибати, як аристократів з титулами та з грішми. Не вдибала їх очевидно й авторка — і тому всі її аристократи духа, особливо мужчини — зовсім „не от міра сего“. Ще у жінок вона віднаходить велику масу чуття, цілий світ серця, чим і надає їм, сказати-б, серцевого аристократизму, але у мужчин глядає вона обидвох аристократизмів, розцвіту розуму і чуття — ну, і звісно, не находить, бо „висших людей“ по рецепті Ніцшого і Наталки нема. А коли-б і були де ті „висші люде“, то й на них можна би дивити ся з недовірем. Сеж були би панки з гаслом на устах: „ненавиджу глупу товпу“, панки, що відгороджують себе від сірої юрби, тим менше цікаві для людей, чим дальше втікли від них.

Друга справа — се те бажане права на „повне життя“, особливо на любов. Я вже про се сказав свою думку передше; і сама авторка в инших своїх творах дає на се — може й несвідомо — виразнійшу відповідь, як у „Царівні“. Сю відповідь находимо у Природі і Некультурній, котрі так як „Людина“ і „Царівна“ споріднені між собою однаковим світоглядом. Коли взяти на увагу ті чотири твори (до тої групи можна зачислити також гумореску Він і вона і *Valse melancholique*), то ми бачимо виразно, як авторка, занявши ся раз справою жінок, доходила до щораз дальших висновків. По крику розпуки в „Людині“ наступила дїрична аналіза в „Царівні“. І в Олені і в Наталки нема відваги до повного життя. Сей факт мабуть бачила і авторка,

і вона по „Людіві“ написала „Природу“ 1888 а по „Царівні“ — „Некультурну“ 1896, немов дві однакові відновіди на два однакові питання, — відповіді, правда, недокладні, але всеж — відповіді. Справа йде про повне жите, про потребу вижити ся. Повне жите, звісно, се не може бути ніщо иньше, як заспокоєне всіх потреб духа і тіла. Дразлива се потроха справа і в наших товариствах особливо про потреби тіла виразно не говорить ся, але хоч не говорить ся, то проте нікому не прийде на думку перечити, що їх нема. А коли вони є, коли чуємо, що жіноцтво о заспокоєне їх то голосно, то тихенько, здалека, допоминає ся, то було би несправедливо — бодай між довірлими людьми — про них мовчати. Звісна річ, що чоловік живе не тільки хлібом, але і духом Божим. Та бо мало того, не тільки духом і хлібом — і Наталка хотіла чогось більше, мимо свого аристократизму душі. На ніщо не придасть ся чоловікови весь аристократизм його душі, коли він голодний. Не дають йому їсти, не може він чесно заробити, не має він щастя найти хліб, — значить на перекір всім прийнятим законам: кради! Принятих законів мають жінки більше, як мужчини. З деякими їм зовсім невігідно, бо вони дуже обмежують їх особисте жите. Особливо незамужним приходиться ся від тих законів терпіти, ждати, тужити і вянати, як зівяла Агата в повісти „Aus guter Familie“ і Тереса Неери. І тут чим „ліпша родина“, тим більше оков, бо „некультурні“ вміють легше обійти прийняті закони моральности. Культурні-ж дівчата мусять перейти велику боротьбу, ваким упорають ся гладко в прийнятими звичаями.

І ми в „Природі“ і „Некультурній“ бачимо саме культурну і некультурну жінку в їх потребами, що не обмежають ся на самим хлібі. Обі мають що їсти, одна може й за богато, друга саме стілько, аби не журити ся хлібом, і обі хотіли би „вижити ся“. На наші звісні товариські понятя треба було доволі відваги, аби написати для Русинів „Природу“, і я зовсім не дивую ся авторці, що вона держала сю новелю сїм чи вісім літ дома, потім надрукувала її перше по німецьки, і аж опісля 1897 по руськи. Признаю ся до гріха, що будши редактором „Буковини“ я в огляду на передилатників не мав відваги друкувати сю новелю у своїй часописи, хоч з артистичного боку вважав її дуже гарною.

Героїна „Природи“, донька адвоката в гірськїм містечку, хоч як каже сама авторка — була чутлива до хоробливости, то всеж таки кнула собі в чистого „плеканя почувань і думок“,

— се-б то, скажу я від себе, з такого плеканя, як у царівни Наталки. В ній занадто кишло житє, щоби тільки думати. Але у всім иньшій вона була та сама Олена з „Людини“ і Наталка з „Царівни“, малярка з „Valse melancolique“ і дівчина з „Phantasia impromptu“ — всюди видно оден і той самий модель авторки, тільки раз у таких відносинах, другий раз в иньших; раз у них інстинкти придавлені, другий раз проривають греблі, правда, що аж під впливом дикої сили природи і не менше дикого Гуцула. В новелі „Природа“ — все справді природа, разом з її ненаглядною красою і з її твердими законами. Описи гір прегарні, дикий і забобонний Гуцул побіч „Некультурної“ Гуцулки — се пара дуже інтересних образків одного рода, але що ми бачимо, коли порівняємо культурну доньку адвоката з некультурною Гуцудкою? Ся панна, що читає Толстого і Шевченка, подібна в-всім з вигляду до аристократки духа Наталки, піддає ся природі тільки по довгій боротьбі з собою, зі своїм вихованєм, тільки тоді, коли вже не може думати. Вона не може ужити повного житя, тому що вона „культурна“.

А тимчасом „Некультурна“, зовсім не думаючи про „жіноче питанє“, уживає на свій лад повного житя так, що еманципантки можуть їй завидувати свободи і відваги. І через щож се? Чого-ж то приходить ся завидувати некультурній Гуцулці? Саме того, що вона некультурна; вона собі у своїм маленькім світі між горами Рунгом і Магурою живе, як живуть божі птахи, і з тим їй добре, вона щаслива...

Як бачимо з того, теоретичний програмовий бік творів Кобилянської в жіночого житя доволі слабій. Коли з становища „жіночої справи“ подивити ся на них, то можна довго про се і те перечити ся. Авторка поклала в них більшу вагу на любов, як на потребу хліба і соціальної свободи для жінок. Тимчасом саме ті соціальні відносини жінок заслугують на більшу увагу, ніж справа любови. Очевидна річ, авторка може, і справедливо, застеретти ся против такого пояснюваня її писань — вона-ж теоретично пояснила жіночу справу у своїм відчиті саме так, як поясняють її тепер і иньші жінки, недосказуючи багато, — але не може заборонити читачам доходити до таких висновків, до яких доводять її писаня. Коли-ж не звертати уваги на теоретичний бік сих писань — а нема справді причини вважати їх науковими розправами — тільки судити їх з артистичного боку, то „Природу“ і „Некуль-

турну“ можна сьміло назвати артистичними делікатними рисунками.

Якби доповненем до тих чотирох творів Кобилянської і завершенем низки праць з поля жіночого питання служить гарно обдуману й оригінально оброблену гумореску „Він і вона“ і „Valse melancolique“. В гуморесці представлений з легенька сьмішний бік жіночого питання а особливо аристократизму душі разом з філософом Ніцше, а у Valse melancolique жіночі типи, які доси займали уяву авторки, скристалізували ся в три жінки; одна з них простодушна доматорка, до котрої належить щастє; друга сентиментальна, зломана істота, котра гине, і третя дика, відважна натура, що не дбає про сьвіт так як Гуцулка. У всіх є однакове почутє гармонії і краси, так що вони справдешні три Грації, всі бажають повного життя, але шукають його на иньших дорогах. Авторка кладе великий наголос на те, що доматорці такі, як Марта, найлекше здобути щастє, очевидно в наших відносинах; і дуже жалус, що вдачі такі, як Софія, мусять загинати. В них стілько доброти, ніжності, гармонійности — і вони мусять гинути. І хто лишає ся побідником? Тиха доматорка, котру всі люблять, і „дика“ малярка, котрій всі дивують ся.

Я гадаю, що після Valse melancolique, новелі і з артистичного боку дуже цінної, авторка може сьміло ту сферу „жіночого питання“ покинути на так довгий час, поки придивить ся й иньшому житю та побачить і иньших моделів, чого їй з уваги на її дальший розвій дуже треба бажати.

В цілім тім циклю творів, крім гуморески і Вальса, вражають читача елементарною силою описи гірської природи. Таких чудових описів гір в нашій літературі ще не було. І вже як не за що иньше, то за ті описи належить ся Кобилянській велике признанє і подяка. І знов, як Valse melancolique можна вважати завершенем малюнків з жіночого сьвіта, так „Битву“, написану також після „Царівни“, можна назвати завершенем описів природи, які ми подибували в попередних творах. Ті оба твори свідчать рішучо про дозрілий талант. В „Битві“ описує ся звичайна історія, як зрубують праліс у горах, але проте се не є звичайна історія, се дійсна трагедія, повна такого щирого поетичного чуття і величі, що ми мусимо жалувати за погибшими смереками, як за хоробрими воєнками, що лягли на полі битви. Все на тім боєвищі живе, стогне, плаче і кровю підпливає, — вся природа, почавши від столітної смереки аж до здонтої трави та

роздавленої ягоди. „Битва“ остане ся в нашій літературі на довго взірцем описів природи.

Пора вже мені перейти до коротких нарисів Кобилянської. З них два: На полях і Рустикальний банк вказували би, що писателька відчуває потребу малювати й иньше жите, як у попередних творах, а то селянське жите. Поки що не видко, що вона на тім поли вмівє сказати щось нове, оба ті нариси з селянського жита подають факти темноти селян і кінчать ся знаним рефреном: „Світла! світла!“ Але, що правда, Кобилянська вмівє описати ті факти новим способом. Бачимо се особливо на нарисі „На полях“. Проста буденна пригода, як жид обдурив селянина, оповіджена тут з ріжними поетичними пригравками, навіяна осінім смутком і тугою, майже перетяжена всякими прикрасами, так що сама пригода визирає з нарису, як маленький корчик в осініх піль. Інтереснійший від самого селянина є жид Бенямін, що оглядає село, де доробив ся мастку, якби свою власність, хоч рисунок його не викінчений.

В другім нарисі, в „Рустикальнім банку“, є мова про ліцитацію господарства заможного колись селянина. Се відгомін тої руїни селянських господарств, до якої причинив ся знаний львівський рустикальний банк. Нарис коротенький, сіренький, але не без поезії.

Всі иньші нариси Кобилянської виглядають як ффрагменти її більших творів; се колоски, що лишають ся на загоні по жнивях, або малярські рисунки до більших образів.

Phantasie impromptu — фантазия на тлі композиції Шопена, що зветь ся так само, має багато спільного з *Valse melancolique*. В ній ми бачимо первовзір тих двох натур, малярки і учительки музики, що виступають у *Valse melancolique*, звісно, лише нарисований і злучений в одній особі. Мелянхолія і дика непогамованість, безмежний смуток і безмежна відвага — се основні черти молоді дівчини, якою уособила Кобилянська фантазию Шопена, стараючись переповісти словами вражінє музики, як се вона нераз пробує і в иньших творах.

Мати божя — се якась невиразна сонна фантазия на тему любви, туги за незнаним милим, чи за чимсь подібним. Я сеї фантазії не розумію.

У сьв. Івана — коротенький вірний образок храму в Сучаві.

Час — гірський образок Гуцулки-матери, фаталістки, що рада би доньку видати замуж, а доньці тимчасом „не прийшов ще час“; — донька відважна, не боїть ся життя і людей і не хоче слухати матери. Вона — дуже подібна до „Некультурної“. Образок, на тлі гір, робить миле вражінє.

Жебрачка — дуже вірно схоплені вражіння від одностайного „скомліня“ жебрачки: „Змилуйтесь над нещасливою, а Бог заплатить вам!“ Ті оклики доводять артиста в сусідстві трохи не до розпучки, він біжить до жебрачки з наміром дати їй гроші, аби тільки забрала ся, аж тут вона дякує йому і каже, що за цілий день він перший „змилосердив ся“ над нею. Гарне милосерде! В коротенькім нарисі ціла скаля почувань.

Подібний другий образок хоч слабший називає ся Покора. В нїм знов виступає артист, циганка і діти. Іде о поцілуй циганчати, що зробив велике вражінє на артиста. Такі нариси годі й переповісти, подібно, як ліричну поезію.

Аристократка — се очевидно аристократка духа, стара жінка, що вазнала колись добра, а на старість з великою гордістю терпіла нужду не дбаючи про нічию ласку, — звичайний улюблений авторкою тип.

Мужик — терпкий глум над Польками, що говорять багато про освіту і людяність, а називають хамом бідного вояка з рваненою ногою, що не може йти під такт музики і тим вражає польську делікатність. На слово „хам“ знайомий Русин покидає товариство сих Польок; за те дістає компліменти: То chłop, Jądwigo. — Rusin, Wando.. Виходить, що в „хлопа Русина“ більше чутя, ніж у польських аристократок.

Поезії в прозі: Рожі і Акорди нагадують зовсім новітню манєру писаня всяких декадентів — се малюнки словами — хоч у них лекше можна здогадати ся, чого авторка хоче, ніж у багатьох декадентів.

В сій книжці містимо нову фантазію Кобилянської п. в. „Поети“. Єсть се оборона поетів, написана оригінально і з безперечним талантом. Докладнійший осуд сеї фантазії лишаю читачам.

Так от я й подав огляд усіх друкованих доси творів Кобилянської, котрими вона вже здобула собі заслужений ровголос. Пишучи їх, авторка мала на думці певно те саме, що Наталка, котра у своїм дневнику записала раз: „Найбільше занимало мене жіноче питанє. Ніхто не відчував так глибоко зависимого нужден-

ного положеня жінки, як я. Ніхто, здавало ся мені, не думав стілько над рішенем його, як я. Мені снували ся преріжні думки по голові. Я бачила „жіноче питанє“ майже при кожній нагоді, коли приходило ся жінці терпіти. Тяжлю, щоо перечитавши Дж. Стюарта Мілля я плакала. З тої пори я читала з подвійною пильністю. Сьвідомість моєї низької осьвіти давила і корила мене сильно. Я постановила собі будь що будь осягнути висшу осьвіту. Я була завзята, горда, честилюбива і не хотіла ні за що в сьвіті бути тим „нічим“, о котрім говорив (молодий свояк) Муньо з такою погордою. Я не хотіла, щоби мені аж мужчина надав змисл і значіне. Рівночасно рішила ся я в будучности віддати ту здобуту осьвіту в користь загалу. В пайглубшій глубині мого серця говорив якийсь голос „віддати жінкам“ (ст. 32). Нема сумніву, що тут не Наталка, тільки авторка пише про себе. І вона дотримала слова, здобула собі осьвіту і послужила руському жіноцтву як уміла.

В Кобилянської, яко писательки, вдача наскрізь пбетична, повна мрій і туги, поважна, незвичайно вразлива на красу житя і природи і ще більше на грубости їх, іменно ті, що дотикають ся безпомічної, самітної жєнщини серед наших прикрих житєвих і товариських обставин; притім бистроумна, горда в добрім значіню сего слова, а в потребі і сьміла. Препишні ліричні, романтикою закрашені сцени ідуть в її творах сцен писаних реалістично, зовсім так, як се діє ся і в житю. Велике читанє, хоч правда головно в новійших творах чужих літератур, і богатство незвичайно глибоко передуманих рефлексий при великій масі ніжного чутя надає її творам, на приклад „Царівні“, характер психольогічних студий. Незаможна і незамужна жєнщина, поневіряна обставинами, грубостями житя, сама безпомічна аж до розпуки, сей улюблений авторкою а так часто подибуваний у нашім житю тип, має в Кобилянській оборонницю, що може не знає дати добру пораду, але цілим серцем відчуває недолю житя такої жєнщини. В обороні тих поневіряних невинно істот Кобилянська добуває із арсеналу серця саму найвлучнійшу зброю і побиває нею насьмішливого противника. Її писаня на свій спосіб доказують потребу допущєня жєнщини до тих занять, в котрих вони могли би найти ціль житя і прожиток на випадок незамужности, та потребу висвободженя їх зпід власти диких звичасвих законів.

З артистичного боку не „Царівна“, лише новелі Кобилянської мають більшу вартість, а в них особливо описи природи заслугують на найбільшу увагу. В тих описах знати поета-лірика з великим засобом спостережень, чуття і артистичного смаку.

Тим всім Кобилянська віддала прислугу жіноцтву, руській літературі і народови і ми можемо їй тільки побажати дальших успіхів на вибраній дорозі.

9. XII. 1898.

Осин Маковей.

Вражіння з Угорської Русі.

Вже за Бескидом тепліший вітрець дунув мені в очи; далі щедали смереки, сосни і ялиці а що раз буйніші дерева листеві, буйніше збіже, кукурудза а врешті спека, що зростала з кожним кілометром, нагадувала мені, що я в'їхав в край тепліший — полудневий. Вадовж велізничого шляху бачив я цвіти і зіле, однак таких буйних і яскравих даром шукав-би по нашому, галицькому боці Бескида.

Мене обгорнуло дивне чутє, якого зазнаємо звичайно, коли доведеть ся нам в'їжджати в чужий край. Вражає нас тоді з одного боку все чуже, відмінне і нове, а з другого неясне почутє, що ми те все колись уже бачили, немов у сні. Почутє отсе неказано приємне. Воно — як Гумбольдт каже — нагадує, що чоловік нігде не може почувати себе зовсім чужим. „І в химерних видах гімалайських гір, і в буйних, розкішних листках пальм, і в безмежних просторах американських прерій доглянемо якусь свою, знакому лінію, чи рис, що пригадає нам як стій рідні гори, рідні стени, верби і води, і скаже, що те все одна невідмінна природа, один великанський, суцільний організм.“

Я глядів цікавими очима на Бескид, потоки, полонини, на цілу отсю опінією засуджену на смерть країну і мені мимохіть прийшло на думку те все, що у нас говорить ся і пишеть ся про Угорську Русь.

Що 500,000 Угорських, Русинів скорше, чи пізнійше щевне в мадьярському морю, на те годять ся менче більше всі; ріжниця поглядів заходить лиш в сьому, чи на хребті Бескиду треба по-

ставити таблицю з написю: „Lasciate ogni speranza — чи такий видаток був-би злишнім.

Одні кажуть, що такий пам'ятник, яко вираза і документ тої сумної долі, яка жде Угорську Русь, був-би актом глибокого співчуття для наших нещасних братів а заравом розрешенем народного сумління від заходів коло пропашої справи. Адже-ж у нас самих стілько роботи, що не годить ся тратити ще енергію над підношенням того, що безповоротно пропало.

Другі знов доказують, що угорсько-руська інтелігенція і такого видатку не варта, а мужик — звісно угорський мужик — читати, і то ще по італіянськи, не знає і щирого наміру оцінити не потрафить.

Ще иньші, хоч не інтересують ся тим, що писав Драгоманов взагалі, а його думками про Угорську Русь спеціально, знають дуже добре його клясичний висказ, що Угорська Русь більше відрізана від Європи як Австралія від решти світа і цитують сей висказ залюбки, скоро заговорить ся що про Угорщину.

На отсей факт варто звернути увагу тих людей, що кажуть, бупім-би-то у нас не було живого заінтересованя угорською справою. Такий факт чей-же розібе їх песімізм. А вже-ж у нас всі дуже добре знають, що Русь Угорська мусить пропасти, знають навіть, длячого вона має пропасти і до якого речинця. Чи-ж отсих доказів не досить? Тут нема що доказувати ні балакати довго. Треба хіба подякувати Богу, що хоч наша інтелігенція не така як угорська, а то було-б і з нами круто.

Занятий такими думками я позирав на буйні ліси в горі, на бистрі потоки і мізерні ниви на долині і немов шукаючи очима відповіді на питанє, чи таблицю з такою написю поставити варто чи не варто, надслухував, чи крім жидівського жаргону і мадярщини, не почую де випадково і рідного слова. Але даром. Надійшла станція Сольва (Kis-Szolyva), де я висів на угорську землю.

Потім переїхав я більшу частину угорської Руси; пізнав місто Мункач, Унгвар, Густ, Севлюш, Сігот, кілька місточок і сіл Всюди, де лиш мав час і змогу, я розвідував і розпитував пильно про тамошні суспільні, економічні і політичні відносини, а хоч притім мало мав нагоди розмовляти з людом і взагалі приневолений був обмежати ся на усні інформації і особисті спостереження, подаю отсі вражіння і погляд, який у мене про Угорщину

виробив ся, до прилюдної відомости. Може бути, що він кого небудь зацікавить і спонукає до ближших дослідів над забутою і занедбаною частиною нашої вітчизни.

Вертаючи зі Строїни до Сольви пішки, я спішив ся, щоби захопити перед вечером остатній поїзд. У мене був невеличкий куферочок, але що найнятий мною, якийсь замізерований хлопець приоставав ся з ним з заду, а небо засунуло ся хмарами, я приїв на одну з фір, що веали до стації вуголь. Умостивши ся на верху, я був цікавий на чийм возі їду і спитав візника, до кого належить вугле. Бойко поглянув на мене дивними очима, немов-би своїм ухам не вірив. — Як чий? жидовський. Чий ліс, того вугле.

І поглянув знов так, як-би хотів сказати: „Се ж така проста річ. Мала дитина се знає“. Так, се було справді ясне. Але що мені ходило о віз а не о вуголь, я подумав, що питанє зле було сформуловане і питаю Бойка знову:

— А чий віз?

Але Бойко зрозумів очевидно, що я глухий, бо нахилив ся до мене і гукнув:

— Жидовський, пане. Жида із Сольви.

Потім, бачучи, що я тутешних відносин не знаю, показав батогом коні і каже:

— І коні жидові, все. Я токмо за кочіша служу.

Тепер я вже знав, що все жидівське. І ліс, і вуголь і віз і коні і візник. Мені відійшла вже охота розпитувати, але Бойко набрав охоти балакати. Своїм досадним диялектом і яркими красками змалював своє жите так, що я ще більше втратив охоту до розмови. Я бачив, що ні одно слово з оповідань про пекучу нужду між угро-руським людом не є переселене.

Тимчасом вітер надніс чорні, як смола хмари. За кілька хвиль зірвала ся буря, що засипала нам очи піском і трохи не перевернула воза. Потім упали перші, великі краплі дошу. Небо почорніло, провали між горами засунули ся густою мракою а земля немов ошаліла. З піль несло пил, листє, солому і лиш від блискавок видко було розкуйовджену вихром кукурудзу і яснійшу смугу, котрою гнали коні. Заки ми приїхали до Сольви, мій парасоль був поломаний а я мокрісінський, до нитки. Так зустріла мене за Бескидом природа. По просту, але щиро. Менше щиро зустріли мене угорські земляки. Все-ж таки я завдячую їм багато цінних відомостей, а через те що доводило ся мені півзвати людей

ріжних поглядів і становиск, я мав змогу, дорогою порівняння здобути собі більше об'єктивні погляди.

І так розпитуючи про люд, я набрав пересвідчення, що він не змадяризуєть ся і за сто літ. Він може ще більше підупасти материяльно, знидіти морально і уступити помалу перед сильніше розвитим елементом мадярським. Однак се ніяким чином не буде мадяризация. Се було би просто пропаданє і нидіне^т рости, що дає соки пасожитам, а сама через те тратить жите і не може зацвисти. Отсим листєм і цвїтом є угро-руська інтелігенция. Вона виходить з народу і живе з него, а однак тратить ґрунт під ногами. Відчужена від народу, вдає кепсько мадярів, так як наша інтелігенция пробувала в своїм часі натягати конфедератку.

Географічні, економічні і політичні відносини витворили на Угорщині інтелігенцію без душі, без суспільно-національних ідеалів. Вийшовши з люду бідного і темного, розбитого в давен давна на дрібні диялектичні ґрупи, вона не мала змоги заспокоїти сама своїх духових потреб і витворити ориґінальну культуру. Відокремлена від братів у Галичині і по части від иньших словянських народів переховувала останки мізерної схолястичної осьвіти, яку переймала з християнством, і животіла в байдужности і занедбаню всяких живих культурних інтересів. Против напору мадярського елементу вона могла у своїй нужді ставити що найбільше відрубність обряду. Подібно як у нас в одну пору, зробила собі була і угорська інтелігенция з обрядовщини васік, за котрого боронила (і боронить ще тепер по части) всіх своїх питомих сьвятощів. І до тепер ще обрядовщина, поруч зі словянською азбукою, то одинока сфера інтересів, в якій Угро-русин віднаходить свою окремішність. Коли до того додамо з одного боку до крайности темне москвофільство одної части, а мадяризаційні змаганя більшости в другого, можна уявити собі менше-більше той кромішний хаос, отсю духову нікчемність і порожнечу, в якій нидіє Угорська Русь. Отся нікчемність і порожнеча, то важка змора, що присіла угроруську країну і точить в неї житєву енергію і силу як філюксер. Вона пробиваєть ся скрізь у її житю. В мові, в письмі, в рухах, неледвє в голосі і ході знати нужду пропащого народу. Видить ся, що якась важка хвороба точить той організм і лише скоро а рішуча посторонна підмога здужає уратувати його від смерти. А якою може бути ся підмога?

Специально придумана малярська шкільна система поклала собі одинокою метою виховувати малярських патріотів. Я розпитував пильно про плани науки і підручники в середніх школах. В цілій програмі вражає непропорціональна вага, яку кладуть на вичуване малярської мови, історії і літератури з очевидною шкодою для математики, наук природних, пропедевтики а врешті для всесвітної історії. Не відрадні і у нас відносини на сьому полі, а все-ж таки треба поміркувати, на скільки легше виховати молодого чоловіка в малярському світогляді в школі, де ученик поза малярську мову не виїде, як там, де бодай німецька мова улєкшує зносини з західним світом. На Угорщині і отсей звязок відпадає. З дуже малими виїмками угорський інтелігент знає виключно малярську мову і літературу; заграничні часописі доводить ся зустрічати дуже рідко. Оттим то і поясняє ся нечувана ексклюзивність і шовінізм, з якими Маляр відносить ся до всего немалярського. Проста річ, що серед угро-руської інтелігенції стоїть справа осьвіти ще гірше.

Тут однак замітний характерний феномен. Вихований в ширі малярським дусі Русин запевнює, що правда, горяче, що він Маляр. „Я живу в малярському краю — я Маляр.“

Цікава перша частина сего сільогізму, котру Русин повторяє бючи ся ширі в груди, неначе б сам перед собою хотів себе оправдати.

Отже-ж иньша річ, на скільки такий сільогізм видержує критику. Ту певне лиш се, що пр. Англієць з роду не тому почуває себе Англійцем, що живе в Англії. Англійцями, і то хто зна чи не горячішими, почувають себе такі Бритийці, що живуть в Індії, в Китаю, Австралії, в Канаді, там породили ся і властивої Англії не бачили і не побачать. Але коли Англієць признаєть ся до своєї народности, він не потребує ні перед собою, ні перед чужим ніякого оправданя. „I am Englishman“ — того досить. Лише що він, говорячи се, почуває себе законним дідичем тих скарбів культури, на які склали ся віки праці геніїв і дужих, розумних, осьвічених людей: Шекспіра, Нютона, Дарвіна і т. п.

А що-ж угорським Русинам лишили предки? На що їм бути гордими? На **ы** і **ъ** хіба, на кромішну тьму і безвідрадну порожнечу духового життя?

Ось чому угорський Русин додає: „бо я живу в малярському краю.“ Інакше ніхто би йому хіба не няв віри, а врешті він і сам

сему не вірить. Він, що правда, Мадяр, але він і герет-католикуш (göreg-katolikus), а в отьому слові чимало значіня. При нім він почувася якусь таємну неясну симпатію до могучого північного володаря, що прийшов був раз у Мадярщину і побив кріпко Мадяра. Дивна річ, що за се він відчуває тепер до того пана симпатію! Атжеж той цар побив Мадяра, се так, як-би побив його самого. І так воно і не так. Мадяр то брат, але такий брат, котрого треба подивляти і заразом бояти ся. А цар, то такий батюшка, що його подивляєть ся і тужить ся до него рівночасно. Очевидне, що отся туга і вітханя — чутє чисто плятонічне, бо де як де, але сюди мабуть найменше прийшло рублів і приходить. Що-ж отсе за феномен?

На се питанє дав уже таку основну відповідь Драгоманов, що можна її лиш навести:

„На Угорщині москвофільство ще натуральнійше діло, ніж у Галичині, хоч ще натольогічнійше; воно там далеко чеснійше, бо там рубель ще менше доходить ніж в Галичині, де він в остатні роки безспорно грає певну ролю, хоч і не так велику, як се думає польсько-австрійська поліція і ті народовці, котрі в неї черпають філзофію історії і політики. Націоналізм угро-руський мусів узяти форму москвофільську власне тому, що він був і єсть чистим націоналізмом, без примішки соціяльної. Такий націоналізм завсіди тягне до держави а не до народу — і, коли держави українсько-руської нема, а московсько-петербурська єсть, то архинатурально, що націоналісти угро-руські потяглись думками до сеї держави. До того-ж в історії Угорської Руси не було і таких моментів, як козаччина і взагалі антипольський рух народний, котрий проявляв себе і в Галичині і одбив ся і в галицьких народніх піснях і пересказах, творючи там підвалину для народовства. Народ угроруський вступив у ХІХ ст. в добу боротьби за автономію скривджених старими державами національностей, без усяких національно політичних традицій, котрі могли-б імпонувати інтелігенції. А два факти імпонували їй на користь москвофільства: 1) карієра кількох Карпаторосів (Балудяньский, Орлай в Росії) і 2) ще дуще — російська окупація Угорщини в 1849 р. Треба-ж додати, що ніхто і не подумав познакомити Угрорусів з українським рухом і письменством, тоді, як про російське їм говорять і Німці і Мадяре, котрі перекладають Пушкіна, Тургенєва і т. п. Про український рух Угроруси почувли

доперва недавно од галицьких москвофілів, котрі виставляли сей рух, як вигадку Поляків. І незручна політика галицьких народо-вців а надто новоерців, мусіла підперти в головах Угрорусів упередженє против українського народовства“.

Одним словом, істнованє наївного почутя свого немадярства в Угрорусів гдї заперечити. Воно лиш як Драгоманов каже: „захованє в потайники душі а коли проступає в гору, то в формі москвофільства.“ Оттим-то, коли-б угроруські націонали мали змогу сформулувати свою політичну програму, вона була-б така: ждати терпеливо на прихід батюшки і царя, однак не робити нічого, хіба дбати, щоби поки що не загирило ся *йори* і *йор*.

Зібравши все дотепер сказанє, приходимо до висновку, що угро-руська інтелігенція живе у фальшивім, нездоровім положеню. Вона розломана між два суперечні напрями мадярський і словянський. Їй треба рішити ся, але куди? Отсе питанє!

Ми подумаймо!

Тисячу літ існує „могуча“ мадярська держава. Вона має свою літературу, має богацтва, на всіх полях намагає ся вже до-рівнати культурним державам; не можна сказати, щоби щадила заходів коло засімільованя „недобитків“ славянства. І сьміх лю-дям сказати! Не вспіла засімільувати марних кількасот тисяч бідних, темних Русинів! Отсе мав-би бути доказ мадярської культури?

Треба признати, що, як Німець каже, *die Ungarn haben doch etwas vornehmes an sich*, і отся їх циганська галянтерия навіть симпатична. Петефі, Верешмарті, Оронь (Orony) — великі поети. Промисл за остатних трицять літ зробив величезний по-ступ. Тимчасом при тім всім угорська література не може ви-казати ся ні одним визначнійшим мислителем. Монгольський, жва-вий і діяльний ум не любить запускати ся глибше. Він і за мало гнучкий. Зломить ся, а не подасть ся. Угорські Русини вже на брали якогось незатертого темпераменту, що пригадує мадярський. Мадяр вродить ся на чужині Мадяром і вгине таким самим горя-чим, загонистим очайдухом, як-би виріс в Дебрецині. І коли угор-ський Русин буцім то зовсім змадяризований сьпіває на нуту ко-ломийки:

Коли любиш — люби дуже,
Не кажи нікому,
Бо то люди порозносять
Як вітер солому.

Мадяр до кінця віку сьпівати-ме :

„Люблю тебе, дівчинонько,
Ніби рідну душу,
Так горяче, що про тебе
Засьпівати мушу.

Не кажи мені мовчати
Ні одну хвилину,
Бо тебе з жалю покину
Або сам загину.“

(Народня пісня).

Коли угро-руська інтелігенція на вні всеж таки не рушаєть ся — се ще не доказ загального занепаду живих сил того відлomu українсько-руського народу. Нарід бідний, бо не було кому його просьвітити, а надто з него ссе кров лихварська пявка. Все-ж таки урядові дати статистичні навіть при вчисленю змадаризованих сіл, виказують сталий його приріст.

Інтелігенція живе житєм неповним і штучним, а однак з неї рекрутуєть ся чимало здатних людей, що займають видні становишка в цілій мадярській державі. Духовий рух не то що не упадає а противно збільшаєть ся.

Самі угорські Русини мають сім часописий, а з них три виходить в руській мові, меньше або більше зближеній до народної. Видко, щось уже ворухить ся серед наших братів за Бескидом. Тільки біда в тім, що в Угро-русинів нема доси того духового ферменту, котрий, як Мойсеєва палиця зі скали, добуває в грудей завмерлого народу сьвіжі пориви, зачал і піднімає його на ноги. Таким ферментом для Угросусів було-б внесене поміж молодих, сьвітліщих Русинів насія загальномадярських сучасних ідей, далі познайомленє з поступовим українсько-руським рухом. Раз збуджені і осьвідомлені справлять уже вони духовий рух свого краю у властивий бік. На способи звісно подати загальну рецепту годі. Знаю лише з власного досьвіду, що з загально людського, широкого становишка в особистих зносинах зблизити ся найлекше. Починати в питань спеціальних уже і з огляду на низьку переважно осьвіту тамошних інтелігентів а врешті взаїмну незнаємість відносин незручно.

Першим кроком в дусі програми Драгоманова є та прогулька шіснацятки студентів в осени 1898 р. на Угорську Русь. Очевидно від нас тепер залежить, щоби добрий вплив сеї прогульки

не пропав марно. З нашого боку передовсім треба зближення до сего інтересного краю.

Я ніколи не забуду тих пару неділь, пережитих за Бескидом. Се-ж була колись „молоком і медом текуча країна“. А хоч тепер люд збіднів, філоксера з'їла виноград, худоба звела ся, винні тому більше нещасні порядки суспільні і політичні, а з їх зміною хто знає, чи сей край знов не зацвіте.

Край мальовничий, підгірський але характером відмінний від нашого підгір'я. Природа тут буйнійша і темперамент більше палкий. В пісні народній чути більшу тугу, але і більше вогню і фантазії. Почутє музики і мелодії у народу надзвичайне.

Загалом беручи зверхній вигляд міст, місточок і сіл від наших мало відмінний; по містах верховодять очевидно Маляре і жиди. І на селах покладає своє пятно оригінальна „циганська Галлятерія“. Вони доволі чисті і принальні. Подекуди знати добрий смак і замилуване до краси. По місточках одна і та сама біда, що у нас. З тою відміною, що тут жид ще більше має фантазії а „христинин“ ще менше, як у Галичині. По селах трапляють ся що правда дуки, яким у нас нема рівних, але є і біда ще більша. За подорожним пускають ся пів голі або і цілком голі діти, переважно циганчата, на здогін і напастують о грейцар.

Здасть ся, що се їх ремесло, бо з таким завзятем і упором нецеховий зебрати не потрафить. В Берег-бокош мале, може шестилітне голісіньке циганьча бігло за мною який кілометр і сьпівало вправним, жалісно монотонним голосом якусь просьбу по циганськи. Мій товариш переклав її на руське і я подаю отсей мадригал з памяти:

„Цілую вашу ручку, цілую всі ваші пальчики разом і кожний з осібна і прошу вас, пане ласкавий, дайте мені за кожний пальчик по грейцару. Не жалуйте бідоласі отсеї дрібнички. Він буде за неї цілувати ваші ніжки і ручки і скоро лиш перестане, знов зачне цілувати. А коли вже не хочете дати за кожний пальчик з осібна, так дайте хоч за кожду ручку і ніжку. Колиж і на те не ласкаві, то дайте хоч за всі пальчики разом, — змилуйте ся, паноньку ласкавий!“

Не є се може чиста „l'art pour l'art,“ все-ж таки щось до того рода поезії дуже зближене, зваживши, що я дав поетови лиш грейцар, а в більшій часті випадків його пісня лишає ся голосом вонючого в пустині.

Мені насували ся всілякі літературно-критичні рефлексії, але в сїм випадку я лиш сконстатував, що той рід поезії драгує, наводить понурі гадки і його належалоб хіба зачислити до декадентизму.

Будь що будь я, б'увши пізнійше в Сиготі на мадярськїм представленю, жалував, що не можу пізнати в близька мадярської поезії. Грала якусь драму толковану з іспаньського і я за цілий час зрозумів лиш два слова: *nem tudom* і більш нічого. Отже має хто злобний закинути мені, що висказую критичні гадки „без належитого знаня предмету,“ волю про штуку замовчати. Однак у грі артистів і рухах замітна була інтелігенція і я пізнійше довідав ся, що се справді грала найліпша мадярська трупа.

Признаю, що мені припала до вподоби горяча лицарська вдача Мадярів. Я не без жалю пішов в театру на дворець і купив карту до Ясіня, що тепер по урядовому зветь ся Керешмезе. Від одностайного руху поїзду я задрімав і в сні бачив дивний привид. На безмежнім степі Альфельду, на полі, лежав ранений молодий лицар і заводив тужну але могучу пісню. Слів я не розумів, але від мелодії защемило у мене серце, пісня говорила про свободу. Се був дух благородного Петефі. Збудивши ся, я чув, що прокинув ся не лиш фізично, але і духово. Свитало, приходила галицька границя. Інший сьвіт, інші люде.

Перед Ясенем, всіло до того самого відділу ціле польське товариство. Мене вразила їх мова, як щось чуже, забуте і я прислухував ся машинально. До мене долетіли слова:

— „А той хлоп пізнав зараз, що ми не тутейші Питає мене: Ви пане із Польщі? Вони всіх Галичан уважають Поляками.

— „Справді, — замітив другий з очевидною відрадою в голосі. — *Tutaj lud rozbioru Polski nie uznaje.*

— *A nie, rzeczywiscie* — повторив другий“.

Я відвернув ся, притулив чоло до шибї і згадав ще раз Угорщину. Мені прийшло на гадку питане, яку таблицю поставив-би я тепер на вершині Бескиду. І я мусїв відповісти рішучо: „*Avete ogni speranza*“ (майте всяку надію!)

По глибоких провалах дрїмала ще мрака, але над Бескидом сходило сонце...

Поїзд гнав далі і далі.

Іван Петрушевич.

Хроніка і бібліографія.

— Збори членів „Українсько-руської видавничої Спілки“ відбулися дня 26-го грудня м. р. в комнатах „Рускої Бесіди“ у Львові. В присутности нотаря п. Онишкевича прийнято статут спілки з незначними змінами і вибрано раду надзираючу та дирекцію. До ради надзираючої увійшли: проф. М. Грушевський яко голова, лікар д-р. Е. Озаркевич яко заступник, Осип Маковей яко секретар, а яко члени: д-р. Ів. Франко, д-р. Ев. Олесницький, д-р. Льонгин Озаркевич, Нат. Кобринська, Тит. Ревакович і Володимир Шухевич. Заступниками членів вибрано: д-ра Ал. Кульчицького з Коломиї, нотаря О. Онишкевича та Остяпа Терлецького. До дирекції увійшли: Вячеслав Будзиновський, д-р. Микола Шухевич, д-р. Волод. Охримович, Вол. Гнатюк і Микола Заячківський. Статут уже друкує ся і по затвердженю властями розішло ся членам. Спілка числить до тепер 148 членів з декларованими уділами і приготовляє вже деякі твори до друку.

— Д. Е. Чикаленко з України вложив тисячу зр. на залоговий фонд для укр. руських письменників ім. Данила Мордовця.

— Чернігівське музикально-драматичне товариство впорядкувало дня 29 падолиста м. р. літературно-артистичний вечір „въ ознаменованіе 100-лѣтія Энеиды Котляревскаго“, як було сказано в афішах. Саля мійського театру була прибрана вінками з дубового листя, щитами, на котрих були поміщені бандури з написом: „І. К. 1798—1898“, також портретом Котляревського. На фронтоні театру заборонено виставити щит з написом: „Столѣтіе Энеиды Котляревскаго“. Вечір почав ся співом хору: Де згода в се-

мействі, перед портретом К—го, показаним на екрані з електричного ліхтаря. Далі, перед великим, завітчаним бюстом К—ого, д. І. Шраг виголосив свою промову — відчит про значіне діяльності К—го. Згадавши, що мова Енеїди стала тепер мовою літератури, науки, школи і т. д., референт закінчив сими словами: "Значіне творів К—го і слава його рости-ме в міру поступу української літератури і в міру ширеня і зросту української національної самосвідомости". Наша громада не звикла до такої явности в українських справах, через те відчит д. Шрага зробив велике вражіне і був прийнятий шумними оплесками. Далі д. Сидич деклямував Шевченкові вірші „На вічну пам'ять К му“. Потім грали „Наталку Полтавку“, — місцеві аматори, члени музикально-драматичного товариства: Наталка — А. Тищинська, Терпилиха — В. Казанська, Возний — В. Самійленко, Петро — А. Лаазревський, Микола — Н. Володський, Макогоненко — М. Белкін. Грали „Наталку“ дуже добре, особливо, коли мати на увазі, що се-ж аматори. Гарна була Наталка (п. Тищинська) — щира, безпосередна, наївна; гарний був і возний (д. Самійленко), і всі иньші. — Театр був трохи не ввесь повний, і слухачі були задоволені, почували себе по св'яточному. Але помітно було, що в театрі нема більших місцевих панів, — не осмілили ся, щоби хтось чогось не подумав. Ну, щож, — без перевертнів та рабів якось ще веселійше. Ініціатором сього вечора був наш старенький лікар І. Лагода, котрому мусять дякувати за се Чернігівці. Колись давно, як не було ще постійного українського театру, сей добродій впорядковував у Чернігові українські спектаклі. *Гр. Коваленко.*

— Загальні збори товариства імени Т. Г. Шевченка в Петербурзі для запомагання земляків з полудневої Росії, студентів висних заведень шкільних в Петербурзі, відбули ся в грудни м. р. під проводом писателя Д. Л. Мордовця. Товариство, як звісно, має давати таку поміч студентам: платити за них оплати шкільні, безплатно достарчати їм книжок і приборів наукових або продавати їм по зниженій ціні, запомагати убогих студентів одежію, харчем і мешканем, доставляти їм лікарську поміч, помагати невасібним знайти занятя, а в виїмкових случаях давати і грошеву запомогу. В склад членів управи товариства увійшли з вибору: Д. Л. Мордовець, І. С. Іващенко, сенатор А. Н. Маркович, генерал-майор Я. П. Забілло, П. П. Катеринич і П. М. Саладилів, а заступниками: І. Е. Ріпин (славнозвісний маляр), В. В. Лесе-

вич (писатель-філософ), Е. Н. Ганейзер і В. Г. Короленко (голосний повістеписатель). В склад управи товариства, крім шести осіб з вибору, будуть входити ще завсїгди чотири представителі заведень шкільних.

— В Петербурзі недавно відбули ся перші збори товариства, що видавати-ме книжки для українського народа на „доступній“ йому мові. Своїми виданнями товариство має запомагати релігійно-моральному розвитку і поліпшеню економічного добробиту українського народа. Товариству надано право видавати книжки релігійно-морального, сільсько-господарського і літературного змісту, — з дозволу, звичайно, цензури. В комітет товариства вибрано дд. Мордовцева, Федоровського, Катеринича, Филипчава, Ігнатовича, Стебницького і Сластьонова („Сынъ Отечества“ — 1898 р., ч. 353).

— Російське імператорське Вольно-економічне товариство видало недавно „Історію Петербурскаго комитета Грамотности“, написану д. Протопоповим. Автор подає чимало дуже цікавих звісток що-до українських справ, видання українських книжок, запровадження української мови в школах і т. и., як їх трактовано в комітеті Грамотности.

— В „Трудахъ перваго всероссійскаго съѣзда сценическихъ дѣятелей“, що тільки що вийшли у Москві, поміщені всі доклади про український театр і його неволю: 1. Чернігівського міського уряду, 2. Гурта інтелігенції в М. Заньковецькою, 3. М. Старицького, 4. Саксаганського і Карпенка-Карого, 5. І. Шрага. У другому томі містять ся постанови з'їзду про те, щоб дати українському театрови ті самі права, що має російський. Зміст деяких докладів (напр. Саксаганського і Карпенка-Карого) дуже цікавий, і ми постараямось познайомити з ним читачів „Вістника“. — *Гр. К.*

— Д. Скляр в останній книжці „Русской Мысли“ за 1898 р., в статі „Сучасний російський театр“, висловлюєть ся за знесенєм цензурних утисків з українського театру і пригадує ту революцію, яку в сій справі ухвалив перший з'їзд сценічних діячів, що відбув ся перед двома роками в Москві.

— В останній книжці „Русскаго Архива“ за р. 1898 подано два досі ще не друковані листи Т. Г. Шевченка, писані в заслання. Один лист до В. А. Жуковського, славного російського письменника, а другий невідомо до кого, але як можна гадати по змісті листа — до генерала Дубельта, що був тоді „начальником

III отдѣлення". Обидва листи містять просьбу поета про дозвіл йому малювати.

— 31 грудня м. р. в Київській братській монастирі святковано 252 роковини смерти Київського Митрополита Петра Могили, що помер 31 грудня 1646 року. Роковини смерти Петра Могили в Київській братстві і духовній Академії справляють що року в сей день, поминаючи також і иньших українських діячів, що так чи сяк сприяли колись розвитку братства і Академії.

— Деякі Харківці, прихильні до памяти українського філософа Григорія Савича Сковороди, удались до уряду за дозволом засновати школу імени Сковороди („Жизнь и Искусство“ — 1898 р., ч. 359).

— Звістного українського філльоолога П. І. Житецького обібрано за члена - кореспондента до Академії Наук („Кіевлянинъ“ 1898 р., ч. 360)

— В Одесі засновано „Общество любителей науки, литературы и искусства“; статут товариства уже затверджено.

— Російська цензура дозволила друкувати перший том повістей Ів. С. Левицького, куди увійдуть з більших його повістей: „Микола Джеря“ і „Бурлачка“ і окрім того чимало дрібних оповідань. Цензура дозволила також повість Левицького „Поміж ворогами“; є чутка, що заборонено повість Левицького „Причепя“. Цензура дозволила: Збірка оповідань: Свекруха — Марка Вовчка. — Давонар — Мордовця. (Шматок — Марковича заборонено). — Квітки в чужого поля О. Я. Кониського (ранійш було заборонено). — Подано до цензури: Ів. С. Левицького: Приятелі, Рибалка Панас Круть, Баба Параска та баба Палажка“. — Заборонено цензурою: Івась (оповіданє про фабрики паперу). — Збірка оповідань І. Франка: Малий Мирін, Слимак, Муляр. — Перші київські князі І. Левицького.

— В Парижі з великим успіхом ставлять нову пєсу „Les cosaques“ — перерібку з повісти Гоголя „Тарас Бульба“.

— У петербурьській журналі „Журналъ для всѣхъ“ за сей рік є переклади з нашої літератури, а то: з Олекси Стороженка „Не в добрий час“, переклав Прокопченко у книзі ч. 9 за вересень 1898; У си, переклав В. К. у книзі ч. 7 за липень. З Т. Г. Шевченка „Думи“, переклад С. Дремцова у кн. ч. 2 за лютий і (Заповіт) „Завѣщаніє“ переклад І. Белоусова у кн. ч. 3.

за марець і з Ів. Франка: „До світла!“ п. з. „Къ свѣту“, надруковане в падолистї і у грудні 1898 року.

— В додатку до „Биржевыхъ Вѣдомостей“, в недільних ілюстрованих нумерах 1898 р. 22 падолиста подана українська легенда п. з. „Смерть Вернигори“. Прошу Українців розпитатись про неї скрізь по Україні й записати рідною мовою, коли вона існує, і подати до редакції Л. Н. Вістника. — А. Б.

— Чеський місячник „Slovansky Přehled“, що виходить від недавнього часу в Празі під редакцією Адольфа Черного, містить в випуску за місяць січень чотири стихотвори Шевченка в перекладі Ружени Ясенскої. Є се думки: „Тече вода в синє море.“ „Ой чомуж ти почорніло, зеленєє поле,“ „На що менї чорні брови“ і „Три шляхи“. Переклад випав гарно. В тїм самїм випуску є вісти про ювілейні обходи сотих роковин появи „Енеїди“ Котляревського, про наш „Краєвий Союз кредитовий“ і про видавництво Івана Левицького „Прикарпатска Русь.“ Автором сих нотаток є Фр. Ржегорж.

— Чеська часопись „Nový kult“, що виходить у Празі, помістила в нагоди ювілею Франка переклад статї Ляндава про нашого поета, надрукованої в своїм часї в віденській німецькій часописи: Wage. Празький Čas 1898 р. ч. 50 і 51 подав також статю Ф. Г. про Франка.

— 29 грудня в Одесї помер на 92 році свого віку відомий історик Аполлон Олександрович Скальковський. Небіжчик родив ся 1 січня 1808 р. в Житомирі; учив ся в Житомирській гімназії, потім в Виленській і Московській університеті. По окінченю університета Скальковський до р. 1862 був на службі в канцелярії Новоросійського генерал-губернатора, а потім до самої смерти — у одеського градоначальника. А. О. Скальковський був членом багатьох наукових інституцій (Академії Наук, Московського історичного товариства, Російського географічного товариства, Вольно-економічного і інших) і видав чимало наукових праць. З його творів до України належать отсі: „Наѣзды гайдамакъ на западную Украину въ XVIII столѣтїи“, „Исторія новой Сѣчи“, „Хронологическій обзоръ исторїи Новоросійскаго Края“, „Первое 35-лѣтіе Одессы“ і иньші. З них Історія Нової Січи не стратила своєї ваги й доси, завдяки використаним в ній архивальним матеріялам. Торік, 11 липня Скальковський святкував 70-літній ювілей своєї наукової діяльності („Кієвлянинъ“ 1899 р., ч. 1).

— Славний російський письменник гр. Л. Н. Толстой, що останніми часами писав лише наукові та філософічні розправи, знов повернув ся до белетристики. Він уже закінчив великий роман „Воскресеніє“, що в січні 1899 р. розпочнеть ся друком в ілюстрованому тижневику „Нива“, а тепер пише другу повість під заголовком „Історія матери“.

— В Росії захожують ся святкувати р. 1899 дуже величаво столітє народин родо-начальника нової російської літератури А. С. Пушкина. Навіть уряд приймає в сих заходах чималу участь.

Жорж Роденбах. В перших днях січня с. р. вмер у Парижі Жорж Роденбах, один із видніших французьких поетів молодшого покоління. З роду Бельгієць, роджений в Турне в Бельгії, він мав усього 43 роки. Від молодих літ перейшовши до Парижа він посвятив свої сили літературній праці. Єго літературний доробок — три томики віршів, кілька томиків оповідань і ряд літературних студій, вірцевих з погляду на красоту мови і стилю, хоч не дуже глибоких, а також кілька драм, що були з невеличким успіхом виставлені на сцені. Важніші з єго творів: „Bruges la morte“ — прегарний опис бельгійського міста Брітте, „Musée des béguines“, „Voyage dans les yeux“, „Vies encloses“, „Le regne du silence“, „Jeunesse blanche“. Критики віддають високі похвали чистоті єго характеру і високому настроєви єго думок. — *І. Ф.*

Етнографічний Збірник Видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Том V. Виданий під редакцією д-ра Івана Франка. Ціна 4 корони. Сторін 267. Матеріал дуже багатий, різnorodний, цінний, зібраний многими збирачами [в Галичині, Буковині і на Україні, але найбільше в галицькій Русі] а унорядкований і пояснений та порівняний д-ром Ів. Франком.

Ч. 58. Виданє Руского Тов. педагогічного. **Народні казки** Часть перша. У Львові 1899. Сторін 52, 8-ки. Ціна 25 кр. Книжка гарна з образками, призначена для дітей.

Богдан Хмельницький. Часть II. Події 1648-ого року. Переважно за М. Костомаровим написав Алекс. Борковський. Львів, 1898 р. Сторін 48, ціна 12 кр. Се в дванайцята книжечка „Просвіти“ за минувший рік.

Календар „Руського Сокола“ на рік 1899, зладжений Володимиром Лаврівським, справником тогож товариства, вийшов не-

давно. Книжочка в форматі малої шіснайдцятки містить крім інформаційної частини також устав гімнастичного товариства „Руський Сокол“ та устав проєктованого союзу сокольних товариств гімнастичних, а в додатку короткій підручник пожеарництва, призначений для руських сторожій огневих, написаний після чеського підручника Володимиром Лаврівським. При кінці календаря є 24 ілюстрацій для ліпшого зображення викладу про так пожиточну інституцію, якою являють ся добре і на питомих основах з'організовані сторожі огневі по наших селах. Зверхна форма книжочки, окрашеної вінетою в образком руського Сокола доволі принадна. Дістати можна у п. Вол. Лаврівського ул. Личаківська ч. 24 по ціві 30 кр.

Останній днѣ Помпѣвъ. Романъ Е. Л. Бульвера въ пяти частяхъ. Переклад Сидора Бзерського. Львів, 1898. Сторін 581, крім того пояснення. Єсть се 61-ий том бібліотеки „Діла“.

Наше вѣдроджене. Драматична дума Василя Щурата. Пам'ятка святочного обходу сотыхъ роковинъ вѣдродження руського народа рускимъ дѣвочимъ институтомъ въ Перемышли 8 (20) XII. 1898. Сторін 21. Ціна 25 кр. Видане в технічного боку елѣгантське.

Ілюстрований буковинський православний **Календар** на рік 1899. Рочник XXVI. Видане „Рускої Бесіди“ в Чернівцях. Ч. 156. Чернівці, 1898. Ціна 40 кр. У відділі календаря „Для науки і забави“ заслугують на увагу: нарис О. Кобилянської п. в. „Аристократка“, поученя про товариства, збори і петиції і житєписи деяких заслужених буковинських учителів.

Видавництва американської часописи „Свобода“ :

Ч. 1. **Образки зъ Америки.** Написавъ Бузько. Шамокинъ, Па. 1896. Сторін 37.

Ч. 2. **Народный рухъ австро-угорскихъ Русинѣвъ.** Часть I. Написавъ М. Павликъ. Шамокинъ, 1896. Сторін 62.

Ч. 3. **Статути „Руского народного Союза“ въ Америцѣ.** Мт. Кармель, Па. 1898. Сторін 48.

Ч. 4. **Канадійсна Русь.** Подорожній спомини Нестора Дмитрова. Мт. Сармел, Ра. 1898. Сторін 56.

Ч. 5. **Конституція Сполученихъ Державъ Північної Америки.** Подавъ Стефанъ Макарь. Мт. Сармел, Ра, 1898. Сторін 32.

Ч. 6. **Дещо про права и суды въ Сполученихъ Державахъ,** а особливо въ державѣ Пеннсилвеніи. Збравъ для пожитку рус-

кихъ людей Д-рѣ Юліянѣ Чупка. Mt. Carmel, Pa. 1898. Ціна 10 цент.

Оповідання про виспу та про ликаря Дженкера, що навчывъ людей щепити коров'ячу виспу. Написавъ Павло Махновський. У Чернигові, 1898. Зъ друкарни Губ. Земства. (Видавництво Б. Гринченка ч. 29). Сторін 32 16°, ц. 5 к. — П. Махновський уперше виступив сією книжкою на поле письменстві, — і виступив щасливо: книжка задовольняє пекучу потребу народню, написана доброю мовою; на 32 сторінках розглядаєть ся питанє про віспу в боку історичного, бактеріологічного, профіляктичного і т. д. Подана також коротенька житєпись Е. Дженкера і портрет його — на обгортці. Звичайно цензура не пускає наших наукових книжок. Се один з нечисленних винятків...

Колоскы. Збирныкъ казокъ та оповіданнівъ. Упорядкувавъ Б. Гринченко. У Чернигові, 1898. З друк. Губернск. Правленія. 96 стор., ц. 12 к. Се є друге виданє, доповнене, „Колосків“, що перед кількома роками вийшли в Одесі. Збірничок складаєть ся з 34 дрібних оповідань та казок, по части народніх, по части перекладів з російського.

Батькове вищовання та инше. Выдавъ Б. Гринченко. Ч. 30. У Чернигові, 1898. Зъ друк. Губ. Земства. Сторін 16. Ц. 3 коп. В збірничку знаходимо: Батькове вищованє — вірші Любенького, — так собі поезийка, змісту морального; далі йде Мати й Орел, вірші Я. Щоголева (передрук), — властиво пересьпів народної пісні; Чумацькі діти — П. Куліша (передрук), — пересьпів Міцкевичової поезії *Powrót taty*, написаний коломийкою, досить сухо, без співучости і без запалу; вкінци — оповіданє М. Вовчка (передрук) — Горпина, де в дрібненьких сценах змальовано величезне лихо — крєпацтво, змальовано так просто та щиро, і се маленьке оповіданє викликає найглибші почутя. — *Гр. Коваленко.*

Якъ дбаєшь, такъ и маєшь. Оповідання. У Полтаві 1898 р. Сторін 32, 8-ки. Ціна 3 коп, Автором брошури є М. Ганько, зміст — популярна агрономія у формі оповіданя.

Сто карбованцивъ грошей. Малоросійська драма въ 3-хъ діяхъ и 4-хъ одминахъ Теофана Д. Полещука. Херсон 1898. Сторін 36, великої 8-ки, ціна 35 коп. З окладинки дізнаємо ся, що автором драми є учитель Теофан Дор. Полещук з села Перво-Константиївка (Чакрак) коло міста Перекопа в Таврицькій губернії.

Зб'яли цвѣты зъ теки о. Иполита Погорецкого, пароха въ Бродкахъ. Жовква, 1899. Сторін 86, малої вісімки. Дохід призначив автор на будову церкви в Бродках. Збірник складає ся з монографії Бродок, поезій руських і кількох польських і з фундаційної грамоти для понівства в Бродках.

Партитура. Пѣсни церковнї. Квартеты на голоси мѣшанї уложивъ и выдавъ Семень Дорундякъ. — Ціна 2 зр. = Ї се дуже гарне виданє, що вийшло з артистичного літографічного заведеня Ц. Г. Редера в Липску. Зміст сего першого випуску, за котрим піде другий, є такий: I. Пісні на рождество Христове (разом 31). — II. Пісні на Богоявленіє Господне (дві). — III. Пісня на стрітенє Господне. — IV. Пісні на неділі великого посту (дві). До квартетів доданий також акомпанїямент фортепяну.

„Перша Служба Божа на чотири голоси хору мішаного“ видав Філярет Колесса у Львові. Се перше в Галичині виданє пісень літургічних, розписаних на чотири голоси хору, містить в собі: 1) „Слава“ Бортнянського [київський напів]. 2) „Святий Боже“ [з парт. Кипріяна]. 3) „Аллилуя“ [з парт. Кипріяна]. 4) „Іже Херувими“ і „Яко да Царя“ Римського-Корсакова. 5) „Вірую“ Рафаловича. 6) „Милость мира“ Римського-Корсакова. 7) „Свѣят“ Римського-Корсакова. 8) „Тебе поєм“ Бортнянського. 9) „Достойно єсть“ Бортнянського. 10) „Отче наш“ Вербицького. 11) „Да ісполнять ся“ Бортнянського [київський напів]. 12) „Буди імя Господне“ Вербицького. 13) „Под Твою милость“ Бортнянського [старий напів]. 14) Псалом „Діва днесь“ Лисенка. — Як бачимо, попри звисних уже піснях церковних се видавництво подає пісні авторів у нас майже зовсім незваних, як: Римського-Корсакова, Рафаловича, а також деякі незвисні у нас композиції церковні Бортнянського [„Под Твою милость“] і Лисенка. Виданє коштує 1 зр. Замовляти у Ф. Колесси, учителя руської гімназії у Львові.

ВІД РЕДАКЦІЇ.

З причини переносин друкарні до дому Товариства імени Шевченка ся книжка співнила ся, за що Впов. Читачів перепрошуємо. Другу будемо старати ся видати на час.

ЖИТТЄ ЕВГЕНА ГРЕБІНКИ.

НАПИСАВ

Трицько Коваленко.

I.

З кінцем р. 1898 минуло 50 літ з дня смерти талановитого письменника Евгена Гребінки; ми, користаючись з сієї нагоди, згадаємо тепер сього доброго чоловіка, що так рано загинув, а так щиро і горяче кохав наш рідний край. Живучи на Півночі, —

„Далéко, откуда кь намъ вѣють мятели,
Гдѣ страшно морозы трещать,
Гдѣ сдвинулись дружно и сосны, и ели“,*) —

наш поет душею линув на Україну, почував її теплий віддих, згадував „могили друзей, и родимыхъ, и предковъ“, сумував над віковичною долею України і пишав ся її славою. Вона була для його усім, — „і життем, і коханнем“.

До сього часу маємо тільки одну самостійну біографію Гребінки, що написав її Гербель і надрукував при виданню творів Гребінки 1862 р. (т. I). У збірнику Гербеля „Поэзія Славянъ“, поміщена таж біографія, значно скорочена. Далі всі иньші статті про житте Гребінки позичені із статті Гербеля, або просто переписані з скороченнями. Так, у збірнику „Гимназія Высшихъ Наукъ и Лицей князя Безбородко“ (1881) знаходимо трохи скорочену ста-

*) Козакъ на чужбинѣ“, Гребінки, собр. соч. 1862, т. V.

тю Гербеля про Гребінку, — з підписом — М. Михайловъ. Знаходимо там також гарний портрет Гребінки. Про життя Гребінки, за Гербедем, писали ще: Ф. Піскунов, — передмова до „Пирятинської Ластівки“, вид. 1878 р. — Н. Петров — „Очерки Украинской литературы XIX столѣтія“, 1884 р. — проф. О. Огоновський — „Исторія літератури рускої“.

Добрим підручником служить бібліографічний показчик творів Гребінчиних, зложений Гербедем і доданий до V тому творів Гребінки, видання Литова, 1862 р.

Критичні перегляди творів Гребінки написали: В. Белінский — („Современникъ“ 1848 р. кн. XII), П. Куліш („Хата“, збірник 1860 р.); О. Кониський („Свѣт“ 1881 р. чч. 8 і 9); Б. Вільхівський (Правда); М. Костомарів („Сніп“, 1844); Пипін („Исторія Славянскихъ Литературъ“, 1879 р. т. I).

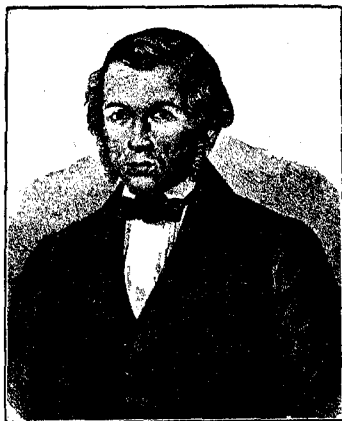
Пишучи свій нарис життя Гребінки, я користався також листами Гребінки з 30—40-их років, писаними до М. Новицького і переданими мені його родичкою, панною Прихідько, за що складаю їй тут щиру подяку. Листи ті ще ніде не друкувалися*).

У тій самій Полтавщині, що виходала першого діяча нової української літератури, Івана Котляревського, і що заховала найбільше ознак стародавнього українського життя, у патріархальному степу, що ще зеленів тоді не ораний, був хутір, що звався „Убѣжище“. Якесь чуже для того краю імя не було єдиним у Пирятинських степах: там ще можна було знайти і „Отраду“, і навіть „Усладу“. Сї назвиська повидумували пани, гусарські та гвардійські офіцери російської армії, що вже відбилися від народу, а разом втратили і здоровий народній естетичний смак; запрягши людей у ярмо крѣпацтва, вони творили собі „отради“ та „услади“. Батько Євгенів і був таким офіцером-гусарином.

*) У XII книзі Київської Старини за р. 1898 надруковані ще листи Гребінки до батька-матери, здебільшого в ліцею (1828—1831) і в Петербурга. Але вони якісь дуже „казенні“ тоном і змістом, нічого не дають для біографа, і дуже відрізняються від тих листів, що зберігаються у мене і писані були до товаріша, — щиро і вільно. Видно, не мало було „казенщини“ в відносинах між батьком і сином, — такий був тоді час і — такий батько.

Та в Гребінчиному домі панували не тільки сі нові і чужі народу звичаї. Ще бо дужі були перекази козацької старовини, що й відбило ся на більшости творів Гребінки.

Тільки що Євген побачив сьвіт (21 січня 1812 р.), як батько його мусів іти до козачого українського війська, що скликане було підчас війни з Французами, і пробув у війську до р. 1815.

Євген Гребінка.

Вражіння дитинних літ, прожитих серед патріархального степу, прекрасної природи, серед простого народу, так багатого на свою самородню поезию, зіставили на віки слід у душі Євгеновій. Мабуть не одна з народніх дум і легенд, переказаних потім Євгеном, робила тоді на його велике вражіння і ворушила його дитяче серце.

Особливо великий вплив мала на його бабуся-нянька, котра знала і переказувала йому безліч народніх оповідань. Ще й тепер

можна стрінути таких бабусь, що можуть переказати трохи не всю народню словесність. Євген ціле житте не забував своєї старої няньки, а як поїхав сам до Петербурга, то знайшов там для її сина посаду і заробіток*).

Як бачимо, вихованне Євгена складалося під двома впливами: з одного боку — вплив народній, український, ширій, поетичний, розкішний, як степова квітка; з другого-ж — офіціальна, чи то „казенна“ мова і погляди, що вже значно давалися в знаки серед пануючої верстви, урядників і т. д., а до тієї верстви належав батько Євгенів. Поетична, але м'ягка натура Євгенова підлягла обом тим впливам; і вийшла з того мішанина, яка потім стала змістом діяльності Гребінки.

Про домашніх учителів своїх Євген також згадував з великим поважанем і подякою. Він змалку був дуже охочий до книжок; особливо любив читати про українську історію, також українські книжки, яких тоді ще було мало. Він що вечора лягав спати не инакше, як із книжкою, і се дуже смутило його маму. Здається, у батьківській бібліотеці були й такі книжки, про які він згадує в одній повісті, малюючи дитинний вік панича, наприклад: „Знатная Корсиканка, переведенная титулярнымъ совѣтникомъ Навроцкимъ“, або такі поезії:

„Греми вездѣ Россійска слава
И вознесись превыше звѣздъ,
Туды, гдѣ Божія держава
Пространностью владѣеть мѣсть...“ **)

II.

Батько Євгенів поважав учених людей і бажав, щоб син його був професором. Року 1825 хлопця відвели у Ніжин і віддали до „Гімназії вищих наук князя Безбородька“ (потім ліцеї). Євгенови було тоді 13 років***).

*) Р. 1834, пишучи до дому лист в Петербурга, Гребінка каже до родичів: „цілую вас у думці, і мою няню...“ (Кіевск. Стар., 1898, XII, листи Гребінки).

**) „Докторъ“, повість. Збірник творів Гребінки.

***) Від р. 1828 у ліцею вчився також і молодший брат Євгенів, Аполон, і вони жили вкуші.

Ліцей заснований був р. 1820 коштом князя Олександра Безбородька, старанем брата його Іллі, котрий бажав мати висшу просвітну інституцію на Україні, де би хлопці, особливо небогаті, могли діставати освіту.

Місто Ніжин положене близько межі Полтавської та Чернігівської губернії, у самому центрі старої Гетьманщини, з давнього часу було одним із найкращих міст Лівобережжя. Ще гетьман Мазепа, потверджуючи Магдебурське право Ніжину, писав: „Місто Ніжинське серед иньших міст малоруських есть значне і вславило ся добрими та користними звичаями“.

Через те у Ніжині належало бути і першій висшій школі на все Лівобережжя. Як складав ся проєкт сієї школи, то ні Харківського, ні Київського університету ще не було; тим часом Київська Академія втратила вже тоді свій загально-просвітний характер. Ще за часів Катерини II була думка засновати університет у Чернігові; та й до сього часу край з 5 мільонами людности (Полтавщина та Чернігівщина) не має висшої школи, коли не згадувати фізіологічного інституту у Ніжині, бо з його край не має користи.

Гімназія складала ся з трьох відділів, по три класи у кожному, усього 9 клас. Програма науки була енциклопедична: тут були усякі науки, — історично-фізіологічні, політичні, і т. д., аж до фортифікації та артилерії. Хоч було багато усяких наук, про те се не шкодило, хлопці добре вчили ся, із них потім повиходили видатні діячі і спеціалісти по тій або иньшій науці. Перші два директори ліцею, В. Кукольник та І. Орлай, були родом Угорські Русини, добре освічені, працюючі. Через усе те ліцей процвітав перші роки свого істнованя.

Евген був записаний у гімназії з прізвищем „Гребенкинъ“; так він підписував ся і під першими своїми друкованими творами (українськими) р. 1831—1833. Лиш в 1834 р. став він писати ся „Гребенка“, а иноді й по народньому — „Гребінка“, от як у листах до Квітки-Основ'яненка*). Ся плутанина з прізвищем сама вже показує хиткий і непевний шлях Гребінчин з погляду літературно-національного.

*) Данилевскій. Украинская старина. Харків, 1866 р., стор. 273—275.

Евген був хлопець тихий, слухняний, ласкавий, веселий. Один з професорів звичайно звав його „воплощеною юністю“. Ми вже згадували, що ліцей за тих часів процвітав як з боку виховання, так з наукового. Хлопців не муштрували, волі їм без потреби не обмежували. Та скоро вступив до ліцею Гребінка, р. 1826, — директор Орлай перейшов на службу до Одеси, а на його місце в Ніжині не найшов ся добрий заступник. Тимчасом, як умер цар Олександр I і почало ся царюванне Миколи I, то зараз зникла і та маленька воля наукового розсліду, яка була попереду; почав ся гніт, — реакція щораз більше зростала і тероризувала наукові інституції, а між ними і наш Ніжинський ліцей. Тут почала ся довга і шкідлива боротьба, яка тягла ся до 1832 року і скінчила ся сумно. Головою ліберальної партії був професор римського права і інспектор Н. Білоусів. У противній партії перед вів проф. Білевич, що писав скарги і доноси начальству, обвинувачував Білоусова в вільнодумстві, в тому, що він попускає студентам читати шкідливі, заборонені твори, напр. Александра Пушкіна та иньших до його подібних. А найбільшою провинною Білоусова було те, що він викладав „природне право“, хоч ся наука тоді, після 1826 р., була вже викинена з курса університетів.

Студенти також втягли ся у сю колотнечу і здебільшого стояли на боці Білоусова. Безконечні сварки, допити, слідства і труси — на кілька років відібрали і час, і сили у професорів і у студентів. Між иньшим у Гребінки відняли р. 1826 рукописну оду Пушкіна — „На свободу“. Ми не маємо других фактів про те, як поводив ся у сій колотнечі Гребінка. А мабуть, що він, тихий та ласкавий, не мав особливого нахилу до боротьби і держав ся з боку. Так і потім він був байдужий до боротьби літературних партій і був співробітником разом у всіх журналах та збірниках.

Гребінка був у дуже гарних і ширих відносинах з учителем латинської мови, Кульжинським. Вони обидва жили в краю Ніжина, „на Мегерках“, у біленьких хатках під солом'яними стріхами. Ся приятель залишила ся і на далі, аж до Гребінчиної смерти.

Ще в ліцею Гребінка почав писати вірші та прозу і містив їх у рукописному журналі, котрий сам видавав. Кажуть, вірші його були здебільшого сатиричні. Але якою мовою вони писали ся? Ми знаємо, що ще до виходу з ліцея Гребінка перекладав по нашому

„Полтаву“ Пушкіна, а також що перші його друковані твори були українські, за винятком поеми „Рагдаєвъ пирь“ (1831 р.).

Ліцей дав Гребінці енциклопедичну, хоч і не глибоку, освіту, в якій можна було взяти ся за яку хоч працю. Тодішні ліцейсти повиходили на професорів, літератів, висших урядників і т. д. Ми вже згадували, що боротьба в ліцеї 1826—1832 років віднімала сили професорів і студентів, і се не могло не пошкодити Гребінці, віднявши у його спроможність добути глибоку освіту. Боротьба та скінчила ся тим, що вигнано більшість красивих професорів, а саму просвітну інституцію перероблено на математичний ліцей (р. 1833), що мізерно існував до р. 1840, коли його знов перероблено, — вже на юридичний ліцей*).

Гребінка присвятив потім Ніжину деякі свої твори: „Ніжинський полковник Золотаренко“ (повість, писана по російськи, переложена потім на нашу мову), „Ніжин-Озеро“ — поема, „Записки студента .....ского ліцея“.

III.

Скінчивши науку в ліцею (р. 1831), Гребінка пішов служити „в резерви 8-го малоросійського козачого полку“, та скоро кинув се і жив деякий час дома, гуляючи з сусідами-панами, пишучи „приказки“ по нашому, та кохаючись у польованню, культурі квіток і т. п. Тогож часу він щиро покохав сестру свого товариша, панну Новицьку (про се довідуємо ся з листів, що в мене переходять ся, — до М. Новицького). Кохання се описано подібно у „Записках студента“, про що сам Гребінка признавав ся. З цього кохання нічого не вийшло, і се зробило нещасним на довгий час Гребінку, людину з чулою душею і м'яким серцем. Після кількох років, вже буди у Петербурзі (1839), Гребінка писав до її брата: „Цілую милі рученята, що зробили образок (гаптований), який я одержав, — він для мене дуже дорогий.“

---

*) З того часу ліцей немов трохи знов ожив, особливо після 60-их років, хоч не ставало грошей: з фондів державних нічого не давали. Р. 1876 і юридичний ліцей був закритий, а натомість завели фільольогічний інститут, що й досі існує, усіма забутий, і свідчить про те, як сумно скінчило ся одно дуже добре діло.

О, память сердца, ты милѣй
Разсудка памяти печальной..."

Панна Новицька вийшла потім заміж за иншого, і Гребінці лишила ся сама щира „память сердца..." Але вернемо ся трохи назад.

Веселий і здоровий Евген, „вплоченіє юности“, справді мав дуже некріпке здоровле і нахил до сумовання. Згодом він розказує про се у своїх віршах:

„Я друженъ съ печалью, какъ съ нѣжной сестрою.
Не помню, когда я ее полюбилъ.
Ребенокъ, я сладко мечталъ подъ грозою,
Вѣтръ буйный понятно душѣ говорилъ.
Измлада, отъ самой моей колыбели
Мнѣ грустно стонали пастушьи свирѣли,
Печаль разливалася въ пѣсняхъ родныхъ:
Рыдая, я слушала унылую „чайку“;
Мнѣ пѣли, какъ Ляхи сожгли Наливайку, —
И сердце пріятно болѣло отъ нихъ...*)

Як бачите, се Українець признаєть ся московській громаді, як він сумував укупі з сьпівцями над долею краю, слухаючи „чайку“, або думу про Наливайка; він сумував, і журив ся, і плакав, але у ті часи не було того пророка, котрий сказав би доброму, чутливому хлопцеві: ти знаєш, яка була доля нашого краю, і скільки крови пролито за його волю! За щож боролись ми з Ляхами?... Ми мусимо знову встати і по новому бороти ся за волю і долю України, а не тільки сумувати та плакати... На той час не було ще того пророка; сам же Евген умів тільки плакати, він, м'який і щирый, був не з тих, що ведуть перед у боротьбі. Але й йому замануло ся полинути кудись по сьвітах, бо —

„Тамъ въ радугахъ прелести міра горѣли...“

І він на який час закинув своє сумованнє... Але — сього треба було сподівати ся — не знайшов він по сьвітах собі втіхи і поради; там усе чуже, холодне і зрадливе. Тоді він покликав знов „мрачную подругу дѣтства“ (печаль), і вже не хотів із нею розлучати ся.

*) Збірник творів Гребінки, 1862, т. V.

Любив Євген свій тихий край, і зелений степ, і рідну мову, і сумні пісні; але справді йому, паничеві, не було чого робити дома... Саме полювання та забавки з сусідами-панами йому наскучили. Легко уявити собі, як жили тоді, серед зневоленого народу, наші пани... В передмові до „Ластівки“ Гребінка писав про се: „Я вам кажу, що нема на світі красшого місця, як Полтавська губернія! Як згадаєш про неї, тільки здвигнеш плечима, цмокнеш, тай замовчиш... Отже послухайте: жив я там довго, веселив ся дуже, а скучав, — чи ви повірите сьому, — скучав іще дужче!“

Але за той час (1831—1834 р.) Гребінка написав більшість своїх байок (приказок), що вийшли потім р. 1834*).

Не мало товаришів Гребінчиних, що вчили ся в Ніжині, на той час жили вже в Петербурзі, здебільшого служили по всяких урядових інституціях (напр. Прокопович, Хошенко, Гербаневський, Горовий, Садівничий, Савицький, Колодїїв, Вілоусів). Інші-ж поїхали до Петербурга шукати собі широкої діяльності і слави (Гоголь, Кукольник). Замануло ся і Гребінці „пятами в Трої накивати“; і його потягло туди, в далекий, холодний, але діяльний город; земляки допоможуть йому знайти там посаду, — з енциклопедичною освітою чоловік міг робити яку-хоч роботу.

Але покидаючи рідний край, з яким був звязаний Євген цілою душею і серцем, — що знайде він на далекій півночі, і чи легко йому буде понести на своїх слабих плечах важкий тягар петербурської дійсности?

Такий настрій і такі думки були мабуть у Гребінчиній душі, як збирав ся він розетати ся з простором і волею цвігучих і запашних степів. Про се він писав у своїх віршах „Човен“:

Як темная нічка, насунулись хмари.
В тих хмарах, мов голос небесної карі,
За громом громи гуркотять.
І грає, і пінить ся синее море.
Хтось човен на море пустив.
Бурхнув він по хвилі, ниряє на волі, —

*) Перші твори Гребінчині друкували ся: р. 1831 — переклад першої частки „Полтави“ Пушкіна — „Моск. Телеграфъ“, ч. 17; переклад другої частки — „Утренняя звѣзда“; альманах 1833, II; „Будяк та коноплиночка“, — в тому-ж альманаху; „Шениця“, приказка (у тому-ж альманаху). — Дивись показчик бібліографічний при V томі творів Гребінки, вид. 1862 р.

Од берега геть покотив.
Хитаєть ся, бідний, один, без весельця.
Ох жаль мені човна, ох жаль мого серця, —
Чого він під бурю поплив!

Як човнові море, для мене сьвіт білий
Із малку здавав ся страшним.
Та як заховатись! Не можна-ж вік цілий
Пробути з собою самим.
Прощай, мій покою, пускаюсь у море!
І може недоля і лютеє горе
Пограють ся з човном моім.

То ще нічого, що поплив він у недобрій час по традицій-
ному „житейському морю“ сам собі, без весельця; а то лихо, що
поплив він без самосьвідомости, без сьвітла, без мети.. Остан-
ні-ж слова сіх віршів ховають у собі справді грізне віщування..

IV.

Поїхалъ далеко козакъ на чужбину
На добромъ конѣ ворономъ.
Свою онъ Україну на вѣки покинулъ,
Їму не вернуть ся въ отеческій домъ...“ *)

Се стало ся з кінцем року 1833 або з початком р. 1834;
бо в лютім р. 1834 Гребінка вже був у Петербурзі, а в марці
зайняв посаду в комісії духовних шкіл, де йому спершу дали 750
рублів на рік (асигнаціями **). Там він писав деякі „Записки“
та перекладав з французького.

7-го марця 1834 р. Гребінка писав до приятеля Новицького
(підкреслене — в оригіналі написано по українськи): „Думав я
довго, ідучи: що з мене буде в Петербурзі, що я там
робити - му між Москалями?“ Але вийшло, що „Петербург
є колонія осьвічених Українців. Всі урядові інституції, всі ака-
демії і т. п. — повні земляків, і приймаючи чоловіка на службу,

*) „Козакъ на чужбинѣ“, пісня Гребінки, що сьпівала ся
охоче літ 30—40 назад у Росії.

**) 12 лютого 1834 р. умерла в Убіжищі одна з сестер Ев-
генових і він про се довідав ся тільки з письма у Петербурзі.
Про се він пише до Новицького 7-го марця.

на Українця звертають особливу увагу, як на un homme d'esprit...“
На мясниці студенти Воєнно-Медичної Академії грали у своєму театрі „Наталку Полтавку“. Як вийшла вона в накладаній плахті да в стрічках, да як засьпівала: Віють вітри, — так і занило серце. Я сїпнув одного цапа за рукав і питаю, як подобаєть ся.

— Очень смѣшно! — каже він, — ана и вѣтра назвать не умѣеть.

„Ся відповідь примусила і мене засьміяти ся, — сказати-б йому: гала-ганжир! — Чи не правдаж бо!“ *)

Дякуючи землякам, Петербург не здав ся зразу дуже сумним Гребінці, а від великої сили вражіннь зашуміло йому в голові. У тому-ж листі до Новицького він пише: „Я зовсім нічого не тямлю, пиши що хочеш, питай про що зволиш, а сам я не виду-маю нічого путнього. Соловйов**) тобі кланяєть ся і нарікає, чого ти живеш дома. Я в його часто буваю і познайомив ся з многими вченими людьми. Він смертельно охочий до української мови, і ми часто втішаємо ся словами: гоготить, стугонить, шамотить, чемчикує і т. п. Я буваю також у Григоровича, — пам'ятаєш, що видавав журнал штук красних; він родом з Пирятина і служить секретарем у академії (штук красних). 20 літ його життя у Петербурві не могли відмінити його української вимови. Він чоловік багатий на відомости і служить мені ключем до всього красного, що є в академії“.

Такі були перші вражіння Гребінки у Петербурві***). Через своїх земляків він зразу пристав до гурту тамошніх інтелігентних людей і літератів. Усе втішало і веселило молодого чоловіка. Але згодом він уже писав: „Погода тут препогана, мясо дороге, обіцянки дешеві... У вас певно вже весна, — вже зеленіє хоч на горбочках; а тут, біс його бери, так скучно. Нева стоїть, холодно, іде дощ із снігом, болото по коліна, скучно, гидко...“ А далі Гребінці ще тяжшим здавав ся Петербург, і він усе частійше згадував Україну.

*) Лист сей зберігаєть ся у мене.

**) Михайло Хведорович Соловйов, товариш по Ніжину.

***) В одному з листів Гребінка подає цікаву звістку, що цар Микола I иноді говорив по українському з своїми лейб-козаками. Не забудьмо, що 1816 р. Микола I був у Полтаві, витав Котляревського і взяв з собою два приміряники „Енеїди“.

Приїхавши до Петербургу, Гребінка зараз заходив ся коло видання своїх „приказок“ (байок); усіх їх вийшло тоді (1834 р.) 26, з присвятою: „Добрымъ моимъ землякамъ и любителямъ малороссійскаго слова“. Книжка ся вподобала ся громадї, розійшла ся скоро і 1836 р. була видана вдруге. Того - ж часу Гребінка містив по журналах та по альманахах свої дрібні твори (байки, московські вірші і т. и.).

Але тоді в російській літературі працював ще сам Пушкін, а з ним цілий гурт непоганих поетів. Російські-ж вірші Гребінки не були на стілько талановиті, щоб звернули на себе загальну увагу. До того ще поезія Гребінки була майже вся пройнята українським патріотизмом, і до сього були холодні московські читачі; а земляки, радо прийнявши „Приказки“, теж зіставали ся холодними до російських поезій його, бо в їх бракувало рідної мови. А тимчасом уже сходила зоря Шевченка.

Тоді Гребінка почав писати переважно белетристичну прозу, і, починаючи з р. 1837, написав безліч оповідань, повістей і т. д. Скоро він став брати участь трохи не в усіх тодішніх журналах та альманахах. Видатніші з творів того роду були: *Розкази Пирятинца* (1837 р.), що де в чому нагадують „Вечери на хуторї близь Диканьки“ Гоголя; *Записки студента* (1838—1841 р.), де ми знаходимо не мало автобіографічного; *Чайковскій*, повість (1843 р.) про козацьку старовину; зміст її взятий з родинних переказів: мати Гребінчина була з старого козацького роду Чайковських. Більшість повістей та оповідань Гребінчиних взагалі, хоч мовою російські, — змістом українські. Се відносить ся також і до віршованих творів: в усіх більших поемах Гребінчиних зміст український: „Богдан Хмельницький“, „Нѣжинь-озеро“, „Українскій бардъ“ (себ-то кобзар) і т. д.

Взагалі Гребінка написав багато, — занадто багато; за те в писаннях його бракує вироблености, закінчености, глибини думок і поглядів. А про те у всіх своїх писаннях Гребінка вістаєть ся таким-же чесним і чистим, яким був у життю. Найкрасше у його виходили писання про Україну і її минувшину. Про се писав Бєлінскій („Современникъ“, 1848 г., кн. XII): „Ліричного елементу не треба забувати, коли говоримо про Гребінку. Сей елемент йому рідний; він у його той самий, що віє в українських піснях; а в таланті Гребінки велика анальоґія з сими піснями. Він зовсім не той, коли говорить про свою вітчину, оповідає про побут давніх

часів, нагадує перекази про славу Запорозжів. В сих оповіданнях він дома. Він не жартує з чужого голосу, а жартує характерно, і його жарти малюють звичаї і думки тих людей, в уста котрих вложені...“ „...Сієї справжньої теплоти, знання старовини, звичаїв — так багато в його повісти Чайковський, що про хиби його справді не варто говорити...“ „...Взагалі стародавній побут України прекрасно вилив ся в „Чайковскім“; сам автор одушевляєть ся, оповідаючи справу, пригадуючи перекази дідів і в них складаючи картини минулого життя тих країв. Він сам нарешті підіймаєть ся до патоса очевидця, співчуваючи своєму предмету і ніби поділяючи козацьку завзятість і приймаючи близько до серця страждання Південної Русі...“

Так говорив знаменитий російський критик, що відносив ся ворожо до українського письменства і що мабуть не памятав і не хотів памятати і розуміти „приказок“ Гребінки, де автор справді був дома, де була правдива щира, безпосередна і висока поезія. Але про се ще скажемо далі.

V.

Вже на другий рік після того, як приїхав до Петербургу, Гребінка почав читати лекції у воєнних та иньших школах, поки що не кидаючи служби і в комісії духовних шкіл. Року 1836 його ще покликали читати лекції у школі при власній царській канцелярії. За все вкупі Гребінка одержував більше 3000 рублів (на сrebro се визначало чотири рази меньше); але грошей йому не ставало, бо він держав при собі і учив у Петербурзі своїх братів і сестру.

Року 1837 Гребінка писав до земляка: „Я викладаю, окрім словесности, також мінеральогію, ботаніку, зоологію; голова закрутить ся, як згадаю, який я розумний чоловік!..“ Але й без жартів, — Гребінка не даром учив ся в енциклопедичному ліцею і, будши людиною працьовитою, міг добре викладати усякі науки. Школярі згадували Гребінку як дуже гуманного і добродушного учителя. Він ніколи не лаяв хлопців, не скаржив ся на них, і тільки бувало скаже до якого неслухняного: „Ви хорі, вам би треба до лікарні...“ І сі тихі слова впливали краще усяких кар.

Взагалі Гребінка дуже багато віддавав часу службі та лекціям, і на літературу лишалося мало часу. В передмові до „Ластівки“ він писав, що йому в Петербурзі „і поскучать ніколи; що не знаєш гаразд, коли середа, коли п'ятниця, коли сьвято, коли будень, — крутишся, як той медведик у млині. Не сам він крутить ся, — вода його крутить...“

Ми вже згадували, що приїхавши в Петербург, Гребінка дуже швидко зійшовся з земляками та літератами. Ми виписали також уривок з листа, — про знайомість з Василем Григоровичем, віцепрезидентом академії красних штук. Тоді-ж Гребінка познайомився і з президентом академії — Толстим. Факти єї зв'язані з подією, дуже важною в нашій новій історії. Відомий маляр Сошенко стрів якось молодого Шевченка, тоді ще крепака. Сошенко, бажуючи поліпшити Шевченкову долю, познайомив його з впливовими людьми, земляками: В. Григоровичем, Е. Гребінкою, Штернбергом, а далі з Толстим і, при заповозі В. Жуковського та Брюлова, Шевченко був викуплений з неволі. Шевченко добре пам'ятав, кому мусить дякувати за се; В. Григоровичу він присвятив „Гайдамаків“, де писав:

Єсть у мене щирий батько (рідного немає),
 Дасть він мені раду з вами, бо сам здоров знає,
 Як то тяжко блукать в сьвітї сироті без роду.
 А до того — душа щира, козацького роду, —
 Не одцуравсь того слова, що мати сьпівала,
 Як малого повивала, з малим розмовляла...

А Гребінці Шевченко присвятив один з найкрасших своїх творів, — „Перебендю“. Участь, яку брав Гребінка в визволенню Шевченка, мусить до віку викликати щире подяку Українцїв. В Гребінчиному гурті Шевченко знайшов „колонію освічених Українцїв“, те рідне повітря, в якому міг дозріти талант великого поета. Гребінка і його товариші помогли Шевченкови добути хоч самотужки освіту, бо до того часу Шевченко не міг серйозно вчити ся. Бувши якось на Україні, Гребінка стрів ся з Шевченком у Яготині, в домі бувшого „малоросійського генерал-губернатора Рєшніна, де тоді ще збирала ся українська інтелігенція.

Року 1838, задумавши видавати українські додатки до „Отечественныхъ Записокъ“, Гребінка заохочував до співробітництва тодішніх українських письменників, і в листі до Квітки-Основ'яненка писав: „Господи мій милостивий! Як то народ пише гарно,

і чом от у тії журнали нічого такого не беруть? А далі згадав, що у мене є во дві чи во три приказки, та є знайомий чоловік Котляревський, та ще може во два таких, що пишуть християнською мовою, та й кажу собі: а нехай я поклонюся добрим людям, та зберу невеличкий збірничок...“ „Так я до вас з прошенням, будьте ласкаві, пане Грицьку, пришліть який небудь казень — люблячому і почитаючому вас землякови Е. Гребінці. Р. С. Чи не можете дістати чого українського у Гулака-Артемовського?“ *)

Через місяць по тому, Гребінка уже звіщав Основяненко, що Краєвський, видавець „Отечественныхъ Записокъ“, згодився видавати по чотири книжки на рік українських додатків до журналу, починаючи з 1839 року. Але скоро Краєвський взяв назад свою згоду, мабуть під впливом головного співробітника „Отеч. Записокъ“, В. Белінського, котрий відносився ворожо до української літератури**). Тоді Гребінка видав зібраний матеріял окремою книжкою („Ластівка“, 1841 р.). Гребінка й сам знав, що ця збірка, — занадто малий дарунок землякам, що скоро мусять настати ліпші часи для українського слова, і „незабаром може прилетить соловей, тоді хто стане слухати ластівку?“ О. Огоновський робить увагу, що „Ластівка“ „мала звістити землякам весну відродження національного, надії лучшої будущини...“

Але коли-б справді здійснилася ця думка про видавання українських додатків до „Отеч. Записокъ“, то Гребінка і інші письменники були б заохочені більше писати по українськи, і се могло би зробити епоху в історії нашої літератури.

Після того Гребінка вже мало вергався до українського писання. Відомі з того останнього періоду (1842—1848) тільки дві українські поезії, надруковані в збірнику І. Бецького „Молодик“ (1844 р.).

Р. 1847 Гребінка почав видавати збірник усіх своїх творів; того року вийшло чотири томи, і 1848 р. ще чотири. Смерть автора перервала се видання, і воно не було тоді закінчене.

*) Данилевський. „Украинская Старина“, листи Гребінки до Основяненка.

***) О. Огоновський. Історія літератури рускої. Диви також статтю Н. Стороженка у „Русск. Мысли“ 1898 р., „Мелочи для біографіи Т. Шевченка“.

VI.

Гребінка, хоч був звичайно веселий і ніби здоровий, рано почав занепадати на здоров'я і особливо пошкодило йому гниле петербургське повітря. Вже р. 1836 він писав до приятеля: „Як поїхав ти, то аж до сього часу я все був тяжко хорий, збирав ся переселити ся на Смоленське (кладовище в Петербурзі), та спаси собі Колодівки (лікареви), як то кажуть, — за чуба витяг“. Знов 1837 р. Гребінка писав: „Не весело, проклятий клімат мучить, то голова, то груди болять... Коли би швидче весна, поїду до вас на Південь, щасливі, відпочити від столичних людей.

Тамъ, гдѣ небо голубое
Надъ Украиною горить;
Гдѣ въ степи, шума волною,
Рѣчка вольная бѣжить.
Гдѣ восточнымъ ароматомъ
Вѣетъ вѣтеръ отъ садовъ,
Гдѣ надъ всходомъ и закатомъ
Нѣтъ докучныхъ облаковъ, —

там я хочу відпочити, о вітчизно! Я хочу і бою ся до тебе їхати: багато сподіваю ся радощів, — старий батько, мати, — сього вже досить. Але перші хвилини щастя минуть, і сум знов міцно здавить моє серце, як руку старому приятелеви. Ти знаєш, скільки відмін настало без мене у рідному краю, скільки втрат для мене...“ *)

Чотирнацять років прожив Гребінка у Петербурзі (1834—1848) і весь той час був ненастанним сумованнем та тугою за Україною.

„О, дайте мнѣ волю! Гдѣ степи родныя
Слились съ небосклономъ въ безбрежной дали,
Гдѣ чистые своды небесъ, голубые,
Лобзають зеленыя волны земли, —
Туда полечу я...“ **)

Він кілька разів їздив до дому (вперше 1837 р.), щоб відпочити душею і тілом та набрати ся нових сил, потрачених на чужині.

*) Лист писаний по російськи. Вірші сі ніде ще не друкували ся.

**) „Печаль“, збірник творів Гребінки, т. V.

Опять передо мной знакомы поля,
 И сѣла мирныя съ цвѣтущими садами,
 И рѣчки тихія, и пѣсни соловья,
 И степи вольныя, покрытыя цвѣтами.
 • Все такожъ, какъ въ былые дни,
 Безбрежно тянутся зеленыя поляны,
 И степью голою несутся табуны,
 И одинокіе стоятъ курганы...“ *)

Весною 1841 р. він знов писав до товариша: „Два місяці я вилежав у пропасниці, тепер ледве зняв ся на ноги і сьогодні-ж від'їжджаю на Україну, щоб не вмерти між кацапами...“

З сих двох мотивів, — туги за рідним краєм та передчуття завчасної смерті, складав ся настрій бідного поета.

„Порою я мраченъ, печаленъ, угрюмый
 Съ мечтой одинокой сижу,
 И, скванъ какою-то грустною думой,
 На Югъ ненаглядный гляжу...“ **)

Таким я собі уявляю Гребінку в Петербурзі: сидить він, сумний і понурий, і все марить, все думає про свій милий, коханий Південь; Україна в його уяві — пишна красавиця з блакитними очима, — то небо України; з шовковими косами, — то степи, укриті хвилями спілої пшениці; з синім поясом — Дніпром... Як тяжке зітхання у тяжкому смутку, як ридання матери над гробом дітей, — так глибоко в душу йому запали сумні пісні України, його „коханки“, котрої, як здавало ся йому, він ніколи не зрадив...

Навіть тоді, як уже трясця і сухоти затуманювали йому голову, і смерть стояла над ним, він усе ще марив:

„Мнѣ кажется, воздухъ Украины вѣтъ
 Душистою вѣгой опять на меня...“

Ще один мотив, також сумний, звучав в душі бідного поета: се була невагозна рана нещасливого кохання (до п. Новицької). Минуло більш десяти років, як вони розстали ся, а щирій Гребінка все ще тужив за нею, і з тяжкою мукою згадував її. Але нарешті знайшов таки собі подругу, — Марию Растенберг, і одружив ся з нею (здаєть ся 1844 або 1845 р.). У них вродила

*) В тому-ж томі.

**) „Признаніє“, збірник творів Гребінки, т. V.

ся донька. Але недовго втішав ся Гребінка родинним щастем : він знов у останнє занедужав і вмер — 3 грудня 1848 року, в Петербурзі, на чужині, як той козак, що

„И просиль, и молилъ, умирая,
Насыпать курганъ въ головахъ.
Пускай на курганъ калина родная
Красуется въ яркихъ плодахъ.
Пусть вольныя птицы, садясь на калинѣ,
Порой прошебечуть и мнѣ,
Мнѣ, бѣдному, вѣсть на холодной чужбинѣ
О милой, родной сторонѣ...“ *)

На похороні було багато земляків Гребінчиних, літератів, також колишніх учеників і народу. Гребінчиним приятелям і жінці відоме було коханне його до України, і вони перевезли його тіло в Полтавщину, щоб хоч після смерти не тужив він за рідним краєм.

Так завчасно, 36 років життя, умер сей добрий чоловік, — як свідчать усі, що його знали, — один з найліпших людей...

VII.

Чогось мені стає так сумно що разу, як згадую я сього „козака на чужині“, що так горяче любив свій край, а так мало для його працював; що мав талант великий, а потратив його на річи, котрі не відповідали його натурі; що так тужив за рідними степами, а жив у гнилому Петербурзі; що мав добре здоров'є і веселу вдачу, а так багато довело ся йому плакати і терпіти, а потім і вмерти молодим, не нажившись на світі...

*) „Козакъ на чужбинѣ“ Гребінки, т. V. Се є перерібка відомої пісні про козака на чужині :

„....Ой поїхав в Москівщину, та там і загинув,
Свою милу Україну на віки покинув.
Просив собі насипати високу могилу,
Просив собі посадити червону калину.
Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти, —
Будуть мені приносити з України вісти...“

Гребінка також переробляв та перекладав і інші українські пісні, — на московську мову.

Як російського повістяря, його вже забули, укупі з иньшими другорядними письменниками 30-их та 40-их років. Навіть перше посмертне видання його творів, що вийшло 1862 р., не було розкуплене.

Від чого се залежить? Чи не від того, що Гребінка мав талант занадто малий і не торкав ся в своїх творах великих громадських справ?

Відомий, уславлений російський повістяр з тонким та глибоким розумінням літературних справ, Іван Тургенєв, у своїх літературних згадках*), подає коротеньку характеристику Гребінки:

„Худий і незграбно збудований чоловік, сухітничої комплексії, в невизначно чи несмілою ухмілкою на губах і в очах, в вузким, але гарним і симпатичним чолом, — Гребінка, — автор повістей і гумористичних оповідань з українським відтінком, в котрих ледве помітно брентів оригінальний, теплий струмочок.“

Таким був Гребінка в російській літературі... І не він один, — „не перший і не останній“: такаж була доля і Г. Квітки-Основяненка. В одному з листів до московського літерата-професора П. А. Плетньова**) він писав, що просив раз одного українського поета написати щось поважне, проймаюче; а той відповів, що „мова зовсім незручна і непридатна“. Тоді Квітка написав свою знамениту „Марусю“, а за нею й иньші повісти. На бажання Плетньова, „Маруся“ була переложена по московському, — і щож з того вийшло: „Ми Українці — не впізнаємо своїх земляків, а Москалі — повіхають і вважають маскарадом. Вислови — не відповідають звичаям, розмови — національності. події — характерам... Що на одній мові буде виразно, звучно, гладко, те на другій не зробить ніякого вражіння, холодно, сухо...“

Перше ніж Квітка зрозумів се, він уже був діяльним співробітником столичних і місцевих московських журналів, і всі тодішні редактори та видавці заохочували його. „Більш не знали пани, чого од Квітки домагались. Взяли вони з його, що хотіли; догодив він усякому їх проханням і всякій раді“, — каже П. Куліш***), і коли-б Квітка на сьому й спинив ся, то нічого-б великого не зробив, і забули-б його, як забули тепер Москалі Гре-

*) Тургенєвъ. Собр. Соч., изд. Маркса, т. XII, стор. 11.

**) Г. Данилевський. Украинская Старина, 1866, стор. 251.

***) Слово на вихід Квітчиних повістей 1858 р.

бінку. Бо до чужого не заговориш, — каже далі Куліш, — так як до рідного, і чужим язиком не досягнеш до чужого серця. Тайна велика в сьому мому слові, і зрозуміла ся тайна найбільш великим поетам народним. Поти вони живуть недоріками серед миру, поки не впадуть на свої власні струни, і тими то вже струнами рідні серця потрясають, і тії то вже струни дзвонять довго із роду в рід і содержать неземною своєю силою цілість нації, хоть би й по всьому сьвіту розпорошеної“.

І великий на весь сьвіт поет Шевченко також писав російські повісти; а чи збогатив же він російську літературу, чи Москалі читають його повісти, писані їхньою мовою? Кобзаря то вони читають і перекладають.. Щоб то було з великою славою Шевченка, як би він обмежив ся своїми російськими писаннями? А Шевченкови теж радили „ввійти в ширшу сферу“ „общерусской“ літератури, щоб знайти там „простір“ талантови, добути більшої слави та ще й грошей. Але він відповів: „Спасибі вам за раду лукаву; ваш кожух теплий, та не на мене шитий, а розумне ваше слово — брехнею підбите...“ *)

Москалі давно забули би Шевченка, як забули Гребінку. І коли є ще на сьвіті люде, котрі згадують і памятають Гребінку, то тільки через те, що поміж масою його творів лишила ся малесенька часточка, де автор „впав на свої власні струни“, заговорив мовою свого серця, де він був справді оригінальний, талановитий. Ми говоримо про „Приказки“.

„Приказки були найкрасше діло зо всього, що понаписував Гребінка“, — каже Куліш**). „Коли рівняти їх до сусідної словесности, то навряд, чи є в ній красші приказки (байки) від Гребінчиних, а тільки що московські давони голоснійше від наших дзвонять. Гребінка, пишучи приказку, малює нам тутже наші села, поля і степи сьвіжими, та й непозиченими фарбами. Коли сьмієть ся він, то прислухайтесь — тут же кривь сьміх почувте якийсь сум; коли-ж справді сумує, то слово його процвітає квітками широї поезії української. Широкі його приказки, як наші степи,

*) Я нагадую сі факти — до уваги перевертнів „общеруссовь“ по сей і по той бік кордону...

**) „Хата“ 1860 р. Стор. 43—57. Передруковано 10 приказок Гребінки, в передмовою Куліша.

жартовливі вони, та якось і сумовиті, як наші селяне; шуткуючи, сі приказки займають душу з глибока...“ *)

Мякий та добродушний Євген занадто підлягав впливам тих обставин, серед яких жив. Поки жив у Полтавщині, поти писав свої чудові байки; переїхавши на чужину, пише повісти до журналів, мовою московською. Але одно лишило ся на все життя в його душі — любов до України. Хиба він знав, або хто то ді, 60 років назад, сказав йому, яку вагу має в життю і в літературі м о в а, що її не можна відділяти від змісту; що український письменник мусить писати по українськи? А він, будши українським патріотом (більше етнографічним, ніж політичним), зістаючись ним і в російських повістях, не думав, що зраджує Україну. Не забудьмо, що Гребінка був один із перших з початку українських письменників, бо до 1831 р., коли виступив Гребінка, тільки й була по нашому надрукована „Енеїда“ і „Наталка“ Котляревського, „Пан Твардовський“ Гулака Артемовського, та два збірники пісень.

Москалів не міг розворушити український патріотизм Гребінки, хоча поет Бенедіктов і писав до його, як до „козака-поета“ :

„...И, любя тотъ край родимый,
Ты пріялъ вѣнецъ двойной:
Ты и сынъ его любимый,
И пѣвецъ его родной..“

Якбиж то воно так і справді було! Якби Гребінка не був вістав ся рідним українським співцем! Того непорозуміння, того непевного і фальшивого становища свого не розумів, не помічав бідний Гребінка, і справді сам був тим „козаком на чужині“, про якого співав.

М. Гоголь хоч був „на чужині“, за те не був „козаком“. Він хоч родив ся в поетичною українською душею, а через своє вихованне та иньші причини не був таким специфічним Українцем, як Гребінка, і всім своїм настроєм та світоглядом став „общесоюзь“.

*) Добру характеристику „Приказок“ можна знайти в статі В. Вільхівського, в „Правді“ 1890 року.

Коли Гоголя можна прирівняти до української паростки, прищіпленої до московського пня і давшої буйні та пишні овочі; то Гребінку доведеться прирівняти до рослини, що зісталась на своєму натуральному корені, але пересадженої у чужий ґрунт, в чуже повітря; через те рослина ся хоч добре вродила, та плід її був незрілий і несмачний...

Але всеж він зіставив нам хоч невеличкий, та цінний снопок в рідних запашних квіток, у своїх „Приказках“, котрі на віки лишать ся в нашій літературі ліпшими творами того роду. І через те пізнійші покоління згадувати-муть в подякою та пошаною бідного Євгена, пожаліють сього „козака на чужині“, котрого ясне і добре обличчя осяяне ще сумнійшим сьвітлом ранньої, завчасної смерти...

З російської України.

(Генезис українського театру. -- Сучасні українські трупни. — Український репертуар. — Становище українського театру з юридичного погляду. — Хвиби українського театру. — Відносини російських артистів до українського театру. — Взаємні відносини українських труп і артистів).

У всі часи, у всіх націй театр мав і має велике моральне і суспільне значіння. Театр — се найкрасша суспільна школа, або як писав Шіллер — „се провід, яким леть ся безпосередно в народні маси все, що виробляють наука і знання“. Чим більше яскрава епоха, чим сильніший і більший розмах національного життя, тим більше є матеріялу для драматичної творчости. Театр повинен бути найпевнішим відгуком чуття, ідей і замірів, що саме хвилюють у свій час суспільність і разом з тим — в особі найкрасших репрезентантів своїх — мусить бути найкрасшим виразом самосвідомости нації у даний час. Тим більше треба вимагати сего від українського театру, що є тепер у нас на Україні майже єдиною культурно-суспільною силою, що репрезентує наше національне життя.

Чи-ж відповідає сим вимогам наш український театр?

Театр, як і иньші прояви культурного життя в теперішній Росії, повстав в Україні. Жерело його у Києві. Перші елементи театру тут мали релігійний характер. У першій половині 17 віку, за митрополита Йова Борецького, появили ся у Києві т. зв. паяси, що стали прототипом шкільної драми. Надто сухий тон та черезмірне моралізованне сих драматичних творів потрохи розважали

ся інтермедіями та інтерлюдіями („междувброшенная забавных игральща“), які прийняли опісля характер самостійних драматичних творів. Інтермедії вперше дали право горожанства на сцені і українській народній мові, і всім найбільше пекучим замірам тогочасного народного життя. Найбільш характерним і першим зразком цілком народного драматичного утвору були інтермедії вставлені в польську драму „Трагедія або образ смерти“ Гаватовича, поставлену р. 1619 у Кам'янці на ярмарку для народу. Але, на жаль, нормальному розвитку сего роду національної літератури не сприяли тогочасні політичні обставини життя і народня українська драма у чистому вигляді не дійшла тоді до того високого ступіня, до якого вона безперечно дійшла би при иньших умовах. Та все-ж народний елемент драми не перервав ся вовсім і тулив ся по части в т. зв. різдвяній комедії та вертепі. Автори сих пєс звичайно не дуже поважали ненатуральні шкільні приєми; розмови дївних осіб в сих пєсах відрізняли ся від звичайних розмов хіба одним віршовницьким складом. От як, напр., розмовляють пастухи в Богородицею :

Отсе-ж і ми, паниченьку, до вашої ж мосці,
 Як сам бачиш, Грицько в Прицьком, прихали ся в гості.
 Ось і ягня Вам принесли із сільського стада,
 І нехай буде здорова вся наша громада.

Дієві особи — Запорожець, пан, піп, Жид та иньші персонажі тогочасної дійсної історичної трагедії. Сама шкільна наука ствердила за сими комедіями українську мову. Відомий архієп. Ю. Кониський каже у своєму підручнику піітики, що комедії мусять писати ся „словами шуточними, низкими, обыкновенными, иначе; слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“. В такому напрямі написали цілу низку вертепних комедій Кониський, Лаврентій Горка, Довгалевський, Прокопович та иньші. Але й тут через ті-ж самі політичні обставини народний елемент не мав повного і широкого простору для свого розвитку. Петрови І дуже не подобалась народня окраска вертепної комедії; вона наводила слухачів на такі думки що до нових крутих роспорядків, які не вовсім відповідали інтересам реформатора. Се дуже сприяло під'упаду вертепної комедії, вигонюючи в неї живий народний елемент. Про те вертепи держали ся на Україні, хоч в дебільшого в мізерному вигляді, дуже довго. Вони виставляли ся в Київських балаганах ще в 60 рр. сего столітя.

Таким чином, український народний театр — в специфічному значінню — мусів перервати ся через цілком сторонні причини, хоч мав усі внутрішні засоби для свого життя, розвитку і безперечно великої будучини...

Але одночасно з тим, коли народний театр, так би сказати, умирав наглою смертю, в історії українського театру починала ся нова доба — доба артистичної української драми. Батьком нової української літератури — Іван Котляревський — був батьком і артистичної української драми. Їму належать — „Наталка Полтавка“ і „Москаль Чарівник“, дві пєси, що й до сего часу, у протязі майже 100 лїт не сходять зі сцени. Ровесниці „Наталки“ та „Москаля“, російські пєси, які не менш визначали ся артистичними достоїнствами та талановитістю, з давніх-давен покинули сцену, ставши здобутком лише підручників літератури. Причина такої живучости пєс Котляревського — не лишень у бідности нашого сьогочасного репертуару; вона лежить далеко глибше. Зовсім не будши генієм і навіть не першорядним талантом, Котляревський глибоким національним чуттем своїм зумів уловити такі типічні риси свого народу, такі основні прикмети його національної вдачі і духового складу, які до сего часу бють в його пєс живим жерелом народньої душі і мусять на довго ще забезпечити їм успіх на сцені. Котляревський уловив глибоко народню течію, що так яскраво виявляла ся в народніх пєсах, які в яго час доживали свій вік, і перший узяв її в основу своїх пєс. У сему увесь секрет живучости не тільки пєс першого українського драматурга, але й усеї взагалі української драми, що збудована на тій самій основі.

Перші кроки нової української драми, як і всякого нового діла, були досить мляві. Пєсами Котляревського, Квітки, Гоголя-батька спершу омежовував ся увесь український репертуар: опісля ще появили ся пєси Кухаренка та Костомарова. Тим то й не бачимо довгий час на Україні спеціальної української трупи. Українські пєси ставили ся приватними трупами заможних дідичів-аматорів театру, як напр. відомий Трощинський та Ширяї, і польсько-російсько-українськими переїзжими трупами. З останніх треба зазначити трупи Рикановського та Михайла Щепкина, що досить постійно ставили українські пєси в Києві та по иньших українських містах.

Загальна реакція, що настала зараз по ліберальному часі 60-их рр. ледве чи не найдошкульнійше відбила ся на українському національному руху. Доноси з двох боків — квасно-патріотичного та польського, довели справу до краю. Все, що мало на собі ознаку українства, було засуджене на смерть. Театрови українському довело ся тут мабуть найтяжче. О скільки суворе було відношення до всяких вистав українських, видно з того, що р. 1867 київські Українці на превелику силу здобули дозвіл на український концерт... з французьким текстом пісень. З 1872 р. атмосфера трохи прояснюєть ся. У Києві дозволено було давати українські спектаклі приватно. Починаєть ся театральний рух, душою якого були М. В. Лисенко та М. П. Старицький. Спектаклі ставили ся в помешканю родини Лінтфорсів з діяльною участю двох сестер — Софії та Марії Лінтфорс. У сей час між иньшим написані і поставлені були — оперета „Чорноморці“ (за Кухаренком) та опера „Різдвяна Ніч“ (за Гоголем); лібрето написав д. Старицький, музику зложив д. Лисенко. Труппа аматорська сформувала ся о стільки стало, що р. 1874 вона давала вже прилюдні вистави в мійському театрі та в 1875 р. в біржевій салі. Тоді між иньшим ставили ся: „Як ковбаса та чарка“, „За двома зайцями“, „Не так склало ся, як ждало ся“ та иньші. Справа українського театру встигла о стільки скріпнути, що, здаєть ся, можна було їй пророчити близьку ясну будучину. Але указ 16 мая 1876 р. перервав усю справу.

Роки 1876 — 80 були мертвими для українського театру. 1880 р. повів вільнійший ліберальний рух з Петербурга. Сенатор Половцев, що приїхав для ревізії краю з широкою програмою, висловив ся за свободу українського слова і разом українських театральних вистав. Наслідком того був дозвіл грати „Наталку Полтавку“ в салі колегії Галагана в присутности самого Половцева; але генерал-губернатор Чертков не відважив ся дозволити поставити туж саму пєсу в театрі Бергонє, здаючись на указ 1876 р. За те він подав через Лоріс-Мелікова петицію про скасування того указу і року 1880 вийшов другий указ, яким давало ся право генерал-губернаторам та губернаторам дозволяти українські спектаклі.

Першим скористувала ся з того дозволу труппа Ашкаренка в Кременчузі. Після ініціативи М. Л. Кропивницького, що був у тій трупі, подано було телеграму до Лоріс-Мелікова про дозвіл

ставити українські пєси, і дозвіл прийшов. Перші українські спектаклі мали великий успіх у Кременчузі і в Харкові, куди опісля переїхала трупа. Сей успіх подав артистам думку скласти спеціальну українську трупу. Першим режисером її був д. Кропивницький, видатнішими з артистів — М. К. Садовський, Жаркова, Квітка. Дякуючи заходам дд. Лисенка та Старицького, трупа Ашкарєнка зимовий сезон до Різдва грала у Києві. Як се не дивно, але успіху вона тут не мала, не вважаючи на чудово-артистичне виконання дд. Кропивницького та Садовського. Головною причиною того була бідність репертуару. Виїхавши з Києва, трупа скоро розсварила ся з своїм антрепренером і склала товариство під зарядом д. Кропивницького. Другого року трупа знову завитала у Київ. Тепер в ній були, крім попередних артистів, М. К. Заньковецька та д. Вєрина. Репертуар збільшив ся новими пєсами, як напр. „Глинтай“, „Невольник“, „Лихо не кожному лиху“ і и. Трупа мала великий успіх.

1883 р. трупа розсварила ся. Д. Заньковецька та д. Садовський виїшли з трупи.

Таким чином нове діло, не встигнувши окріпнути, вже пропало, по вині самих артистів. Усі, кому дорогі були інтереси українського театру, і перш за все самі українські артисти, звернули ся за полагодженням справи до М. П. Старицького. Єму пропонувано було організувати трупу та орудувати нею, ставши фактичним її антрепренером і режисером. Знавши добре театральні норми і відносини, д. Старицький довго вагав ся, але нарешті взяв на себе сей нелегкий обовязок.

З сего саме часу починаєть ся висший розцвіт українського театру. Не мало знання, хисту, праці і власних коштів поклав д. Старицький в театральну справу, до якої взяв ся він з цілою енергією. І наслідки того були такі, що красних не можна було й сподіватись. В трупі д. Старицького були тоді дд. Заньковецька, Затиркевич-Карпінська, Боярська, Садовська, дд. Кропивницький, Карпенко-Карий, Саксаганський, Садовський, Манько, Грицай, Максимович, Мова, Загорський. Не трудно уявити собі, який ентузіязєм мусїла викликати трупа в таким складом першорядних талантів. Спектаклі сеї трупи були справжнім триумфом і самих артистів, і української драматичної штуки. Але не були-б ті артисти справжніми артистами та ще й до того українськими,

коли-б вони не розсварили ся. І вони посварили ся знову і в останнє.

Трупа розколола ся. З уломків її поскладали ся нові трупи. Але тепер розкол сей не був уже страшним. За час спільного життя трупи виробила ся театральна українська школа з сталими артистичними прийомами. На чолі кожної трупи поставали корифеї колишньої славної трупи, що заховували і плекали артистичні традиції української школи театральної штуки. Український театр встиг уже стати на твердий ґрунт. Розпад трупи був навіть користним з того боку, що розсіяв талановиті українські трупи по всій Україні, навіть по всій Росії і дав можливість широкому загалови української та й взагалі російської суспільности познайомити ся з українською штукою.

І залишаючи деякі, хоча-б і значні, винятки, треба сказати, що українські артисти досягли тієї цілі. Вони здобули повагу до української штуки і розвинули смак і потребу українського театру серед суспільности. Одна вже велика скількість українських труп свідчить про те, що в них є повна потреба.

Скільки тепер всіх українських труп? Точно відповісти на се запитаннє ледви чи можна. Люди, що стоять близько коло театральної справи, числять українських труп більш трийцяти. І се число справді треба прийняти за більше менше певне.

Красні українські трупи тепер — Саксаганського і Садовського (товариство), Кропивницького, Суслова і Суходольського, Заньковецької і Старицького.

Трупа Саксаганського та Садовського — се справжній артистичний шедевр, до якого могла підняти ся українська трупа після розпаду великої трупи Старицького. Після довгого неладу три великі артистичні сили — брати Тобилевичі, знову з'єднались до купи. Бачити їх поруч на сцені — високе артистичне задоволення. Амплу старшого брата — Івана Карповича Тобилевича (псевдонім Карпенко-Карий) — побутові ролі людей старшого віку, переважно комічні. На сім амплу він утворив справді невмирущі типи Калитки („Сто тисяч“), Хоми Нерука („Чумаки“), Мартина Борулї („Мартин Боруля“), Діда („Наймичка“), Пилипа („Батькова кавка“), Восьного („Наталка Полтавка“), кума („Сорочинський ярмарок“) і т. и. Талант Миколи Карповича Тобилевича (псевдонім Садовський) найбільш виявляєть ся теж у побутових ролях — людей середнього і парубочого віку, — переважно комічних або

сильно-драматичних. Найбільше вдатні его ролі — Дмитро Ковбань („Не судилось“), Василь („Лимерівна“), Никандра („Никандер безчасний“), Опанаса-бурлаки („Бурлака“), голови („Утоплена“), Миколи („Наталка Полтавка“), Самрось („Дві сім'ї). Амплуа Опанаса Карповича Тобилевича (псевдонім Саксаганський) о стільки широке, що трудно з першого разу сказати, яке з них найбільш відповідає его талантови. Такі побутові ролі, як дяк-пиворіз („Чумаки“), Копач („Сто тисяч“), Харко Ледачий („Паливода XVIII в.“) оброблені ним з великим артизмом, з тим чуттем життєвої правди та артистичної міри, що вдержують виконавця від зайвого шаржу. Позитивні ролі вдають ся ему не менше. Досить зауважити тут на ролю Мирова („Понад Дніпром“); виобразити на сцені тип ідеалізатора — надзвичайно трудно; на сцені такі типи виходять звичайно нудними фразерами а Іа Стародум; у виконаню-ж Опанаса Карповича Мирон-ідеаліст надзвичайно живий та яскравий тип. Але найбільше відповідним амплуа Опанаса Карповича треба признати ролі негативного характеру, зі складною психологією; ледви чи не найкрасші між ними — ролі Цокула („Наймичка“), Никодима („Батькова казка“), Михайла („Розумний і дурень“), Черевика („Сорочинський ярмарок“), виборного Макогоненка („Наталка Полтавка“). Печериці („Черемудрив“) та иньші. Між другорядними чоловічими персонажами тієї-ж трупи теж є чималі артистичні сили, як дд. Васильковський, Мова, Чечорський, Дзбановський. Серед иньших артистів українських труп артисти сі визначають ся умілою старанністю виконання, що робить приємне вражіння цілком інтелігентної гри.

Богатий і жіночий персонал трупи. Прімадонна трупи Л. М. Ливницька — одна з найталановитійших українських артисток школи М. К. Заньковецької; амплуа її — сильно-драматичні ролі або ролі жваво-жартовливих жінок („Безталанна“, „Наймичка“, „Гудули“, „Розумний і дурень“, „Батькова казка“). Дд. Базилювська, Росина, Карпенко-Тобилевич, Шевченко на своїх ролях роблять прекрасне вражіння.

Взагалі трупа Саксаганського і Садовського — найкрасша в сучасних українських труп не тільки через склад видатних артистичних сил, але й в причини загального ансамблю. На жаль, се поки-що єдина українська трупа, що цілком серіозно відносить ся до інтересів та завдань українського театру і пильнує артистичної его традиції. Се трупа, що перш за все поважає ту

справу, якій служить; тим то й здобула вона собі цілком заслужену повагу.

Теперішній зимовий сезон трупа Саксаганського і Садовського грає в Києві. Для Києва се справжнє придбання. Після розпаду трупи Старицького в Києві майже десять літ не було української трупи (через адміністративну заборону). З 1893 р., коли д. Заньковецька здобула дозвіл грати в Києві, було тут кілька труп (Садовського, Кропивницького, Суслова і Суходольського): але в трупах тих були лиш поодинокі талановиті сили та й заїздили вони у Київ лиш випадково, на короткий час; а що найголовніше, артистичне поведження сих труп не завсіди відповідало вимогам дійсної поваги до національного українського театру... Не раз доводилось вертати ся з театру не з почуттєм артистичного задоволення, а з чуттєм глибокої образи... Трупу Саксаганського можна слухати, не боячись ніякої лихої несподіванки. Від сего залежить той великий моральний і материяльний успіх, який має тепер ся трупа в Києві. Кождий спектакль — то овація трупі.

Другі теперішні трупи не визначають ся такою скількістю талановитих артистів. В трупі Кропивницького з жіночих персонажів заслугують на увагу дд. Боярська, Ратмирова, Борисоглібська, Величко; в трупі Заньковецької — д. Клименко; в трупі Суслова і Суходольського — дд. Затиркевич-Карпинська та Зарницька, в трупі Мирова Бедюха — д. Мирова. Чоловічими талановитими персонажами найбагатші трупи Кропивницького та Суслова-Суходольського: в першій є дд. Манько, Рафальський, Загорський, Карпенко, в другій — Суслов, Левицький, Шатковський, Позняченко.

Не злі трупи — Португалова, Мирова-Бедюха, Гайдамаки і Милославського. А там ціла низка незначних, мало відомих труп — Кочубей-Дзбановської, Деркача (хоч ся занадто вже відома — з найпоганійшого боку), Матусина, Захарченка і н. і н., що й числа їм нема.

Широкий розвиток і успіх українського театру, як і всякого иньшого, залежить не лише від талановитого складу труп, але й від можливо широкого, не менш талановитого репертуару. На недостачу талановитого репертуару ми ремствувати взагалі не можемо, хоч певна річ, в порівнянню з репертуаром сусідних сцен — російської та польської ми дуже бідні; але се вже взагалі наша доля така... Драматичні твори дд. Карпенка-Карого, Кро-

півницького, Старицького, Мирного, а в останній час ще — Тогобочного, Ванченка, Грінченка дають досить широкий репертуар здебільшого серйозних п'єс. Правда, треба бажати в сій сфері ще дуже багато, щоби театральна справа наша стала як слід. Але в недостаті тут треба винуватити вже не українських драматургів. Театр і драматична література тісно звязані з життям тієї епохи і того народу, серед яких вони функціонують, і підлягають загальним умовам їх розвитку. Та в тім саме й сила, що у нас твори з живою суспільною ідеєю, з глибоким виображенням суспільного життя не можуть попасти на сцену. І в російській театральній літературі тепер дуже бракує талановитих річей з широкою суспільною ідеєю. Красшими п'єсами вістають ся п'єси старого часу, усі-ж т. звані новини театральні (напр. „Измаиль“ Бухарина), не мають ніякого літературного значіння, а деякі, як „Контролеръ спальныхъ вагоновъ“, — перерібка безглузвих французьких фарсів школи Сарду. Ще гірше мусить тут бути для української драматургії. Ся сторона української театральної справи докладно розібрана в рефератах д. Заньковецької та дд. Шрага, Старицького, Саксаганського і Карпенка-Карого на з'їзді сценічних діячів у Москві 1897 р. Після справедливої уваги д. Заньковецької, чим менш буде цензурних утисків, від яких у значній мірі залежить мертвечий, шаблонний характер сучасних сценічних творів, чим більше будуть приступні для сцени всі сторони сучасного життя, тим висше буде значінне театру, тим більший буде інтерес публіки до него. Тої-ж думки дд. Саксаганський і Карпенко. „В останній час, — читаємо в їх докладі, — не появилось ся на сцені нічого такого, що хоча-б по трохи малювало наше дійсне життя зо всіма єго прикростями, гальмами та недостатками. Справжнього життя нема на сцені і сцена не може служити тій меті, для якої вона існує. І річ тут не в тім, що нема талановитих драматургів, — ні, тіж самі письменники, що доставляють тепер репертуар для всіх театрів, могли би писати далеко красше і з більшим інтересом, коли-б цензура так суворо не здержувала їх у виборі тем. Нехай лиш цензура не доводить свого veto до краю, нехай лиш вона стежить за тим, щоби в п'єси не попадало справді чого небудь неморального, і ся рана скоро загоїть ся... Така залежність драматичних творів від над міру строгої цензури примушує всіх письменників припасовувати свої твори до цензурних вимогів, а страх, що літературна праця не побачить

світа, не дозволяє розвинути ся творчості, і вона мусить вертїти ся в вузьких межах шабьонових компіляцій, любовних інтриг“.

Коли не легкі загальні цензурні умови для драматичних творів, то ще тяжші вони для українського театру. Для української сцени заборонено переклади на українську мову драматичних творів з других мов, пєси з життя інтелїгенції та з минулого життя України. Доводить ся таким чином брати теми лишень з народного життя, таї тут розробляти головним чином любовні сюжети, прикрашуючи їх сьпівами і танцями. Га ще український театр мусить підлягати тому, щоб разом з українською пєсою в один ве чїр ставила ся і російська. „Височайшим указом“ українські вистави дозволено під умовою, „щоб не було спеціальних українських театрів“. Сї слова розуміють ся так, що разом з українською пєсою повинна ставити ся і російська. Спершу вимагали навіть, щоб російська пєса мала не менш актів, як українська. Публіка таким чином мусїла часом висиджувати 10 актів. В останній час стали лишень вимагати, щоби крім української пєси ставив ся і російський водевіль, але ї се падає зайвим тягарем на антрепренерів, що мусять держати спеціальних артистів для російських водевїлїв.

Зївд сценїчних дїячїв постановив просити, щоби скасованї були всї спеціальні утиски над українським театром і щоб він підлягав загальній драматичній цензурї на рівнї з російським. Що з того вийде, — побачимо.

Певна річ, що такі невідрадні умови, в яких тепер мусить розвивати ся український театр, повинні в значній мїрі задержувати і припиняти єго розвиток. Але треба сказати правду, що до під'упаду українського театру часто таки докладають рук самї українські артисти.

Ледве чи не найбільшим злом українського театру є те, що антрепренери українських труп для дешевого успїху серед малокультурної публіки вибирають з усього репертуару таке сьміттє, на яке не тїлько дивити ся, але про яке ї говорити б не слїд. Правда, антрепренери тї мають потрохи рацию; такої неінтелїгентної публіки, якїї саме до смаку найбезглуздїйші фарси та мельодрами, — велика сила, і антрепренер, що хоче мати якийсь материяльний успїх, мусить уважати на той смак широкої публіки. Але се не дозволить артистови, який хоч трохи поважає театральну справу, ставити такі пєси і так, щоб се вело до профанації на-

ціонального театру. Богато є публіки, що ходить в театр лише для забавки, щоби посьміяти ся. Для такої публіки можна ставити легкі, гумористичні пєси, яких в українському репертуарі досить, можна сьмішити таку публіку зовсім не ображаючи ні себе, яко артиста, ні справи національного театру. Скажемо приклад : є в українському репертуарі дуже „обстановочна“ пєса „Вій“ М. Л. Кропивницького, написана на сюжет з Гоголя. Пєса, хоч взагалі і пуста, але робить ефект на сцені і має успіх. Через те ставлять її різні трупи, але ставлять різно. В виставі трупи Саксаганського — се легкі, зграбні картини з Гоголівського оповідання і роблять теж саме романтичне вражіння, як і само оповідання. В виставі-ж хоч би самого автора — се дешева феєрія з „пауками, чортами, відьмами, упирами“ та иньшим чортівінням, обчисленим на дуже вже дешевий смак публіки. І не можна сказати, щоб київська напр. публіка з більшою охотою дивила ся на „Віа“ Кропивницького, ніж на „Віа“ Саксаганського : зовсім навпаки. Так і з иньшими легкими пєсами. Але разом, ставлячи такі пєси, треба вважати і на иньшу, інтелігентну публіку, що вимагає від театру не одної лише забавки. На жаль, бачимо більше того, що репертуар перебиваєть ся між „Вієм“, „Царициними черевичками“, „Сватаннем на Гончарівці“, „Пропавшою грамотою“ та „Загубленою долею“, — пєсою, яка має аж чотири назви, одна одної страшнійша, і в якій кров леть ся не річкою, а цілим морем...*)

Таке нехтовання з боку українських артистів справою національного театру тим більше сумне та шкідливе, що український театр займає дуже виключне положення серед різних ворожих елементів. Поминаючи все иньше, зауважимо лишень на відношення до українського театру російських артистів. На з'їзді сценічних діячів у Москві російські артисти зустріли реферати про український театр — гучними оплесками. Не знаю, що було тому причиною : чи то була вже така виняткова хвилина „мира і любови“, чи то справді плескала красна, гуманна та толерантна частина

---

*) Трупа Суслова і Суходольського виставляє в українському перекладі оперету „Корневільські давони“, де є такі вірші, в відповідною жестикуляцією :

„Дивіть ся тут,
„Побачте там,
„Яка я молодиця“.

російських артистів. Принаймній такий орган російського театру, як „Театръ и Искусство“, редакция якого складаєть ся теж з діячів сцени, не тільки не плеще, але скрегоче зубами з заздности перед успіхом українського театру.

Ось напр. які грізні перуни на український театр кидає ся часопись у провідній статті. „Коли-б мене спитали, — каже вона устами свого співробітника, — чим характеризуєть ся теперішній літній сезон у провінції, я-б не вагаючись відповіз: хохломанією. Справді, українські трупи дд. Кропивницького, Саксаганського, Козолупенко-Карого або Свербигуза-Рудого, що не мали успіху в столицях, перебрали ся тепер у провінцію і не кождий город вибавив ся від них. Що-до успіху, то й тут він був дуже непевний. Українці зовсім утратили інтерес, який і ранійше був лишень з етнографічного погляду. Про завдання штуки тут не можна говорити“. Сказавши потім про виставі напівдиких Ашантіїв і обмалювавши ті вистави з найстрашнійшого боку, автор далі каже: „Вигляд сего торжища був тим страшнійший, що порівнянне з другим, більш близьким для нас, племенем напрошувало ся само собою. Я кажу про Українців. Ашантії в штуці — ось як можна було-б схарактеризувати їх культурно-артистичну місію, завдання якої не геть-то ріжнять ся від вистав бідних дикарів. Репертуар українських труп... Ви знаєте його. Се дуже вузький цикль пес, що відомі кождому Українцеві мало не з коліски. Сучасних пес, не виключаючи грубих переробок Кропивницького, в Українців нема. Вони до сего часу (?) живлять ся якимись пережитками (?) драматургії дд. Котляревських, Карпенко-Карих та иньших“.

Другий співробітник не меньше трагічно викликає на адресу українських труп: „Чи скінчать ся коли небудь напади сих сучасних Печенігів драматичної штуки, котрі так стало насаджують мельодраму в серцях публіки, що не доспіла ще еститично?!“ Кореспондент з Катеринодару, констатуєчи успіх в сїм місті трупи д. Португалова, додає від себе: „Тут нема нічого дивного, бо більшість людности нашого міста — нащадки славних Запорожців, у яких шаравари були широкі, але смак ніколи не визначав ся артизмом“. Не розумно було би змагати ся з сими суворими воїлами, котрих предки мабуть дуже недавно ходили без жадних шараварів; скажена ціна їх злости красше за все свідчить про успіх українського театру, який встиг о стілько розвинути ся, що

часто-густо перемагає театр російський, відбиваючи тим „хліб“ у російських акторів. Для українського театру не страшні сі по дитячому недоладні інсинуації та брехні. Далеко більше жахають мене ті безперестанні інсинуації та інтриги, що широко панують серед самих українських труп та артистів. Мало не кождий з них ладен утопити другого в ложці води, а все через „шмат гнилої ковбаси“, через непомірне особисте самолюбство. Для прикладу наведу останні події антрепренера української трупи д. Деркача, того самого, що поскомив ся на „франко-руських“ симпатіях, їздячи в трупою до Парижа. Сей добродій зустрівши ся в одному місті з трупою Суслова і Суходольського і не перемігши її в артистичному герці, доніс поліції, що в трупі його конкурента актори не мають паспортів і просто криють ся від військової служби. Поліція робила розслід і виявило ся, що все те — наймерзеннійша брехня.

Сей деркачівський дух, що більше-менше живе в кождій трупі, страшніший за все. Він є тією шкідливою гангреною, що роз'їдати-ме помалу міцний, здоровий організм українського театру, коли не збуде ся того отрутного духу завчасу...

Spectator.

Листи з-над Полтви.

Се славы рускои уламокъ,
Счо мѣститъ при собѣ Пелтевъ.

І. Львицкій.

ЛИСТ ПЕРШИЙ.

Ш. Редакція Л.-Н. Вістника ласкаво дала мені концессию ваповнити своїм пером прогалину, котру я добачав у складі сього журнала. Справді, коли від Spectator-а знад берегів Дніпра галицькій публіці цікаво довідати ся, чим интересуєть ся, тішить ся і смутить ся закордонна Україна, то я думаю, й закордонним (правда — нечисленним, але тим дорожшим) читачам буде цікаво довідати ся від Observator-а знад берегів Полтви, чим живе Україна-Русь австрияцька; тай мої наймилійші родимці будуть може цікаві почути від мене дещо, що не завсіди знайдуть в иньших друкованих над Полтвою шпальтах. Отже сьміло розпочинаю мої листи знад берегів нашої славної Полтви, берегів уже ідеальних, від коли львівський магістрат поховав під кам'яним бруком бурхливі хвилі сеї історичної ріки, — але Русину доля призначила ролю бути ідеалістом, се його історичне право, і я в повним правом і далі можу собі пишучи се, деклямувати:

Пріятнымъ чувствомъ упоенный,
Вхожу въ отечественный градъ:
Се холмъ я вижу возвышенный,
Где церковь — матеръ русскихъ чадъ.
Насупротивъ высокій замокъ,
Который основаль нашъ Левъ:
Се славы рускои уламокъ,
Счо мѣститъ при собѣ Пелтевъ...

Уже з сих віршів кожний читач, котрому не відбили глуздів ювілейні патики на Високім замку, порозуміє, що в мені має до діла не з якимсь Пилипом з конопель, тільки з чоловіком делікатного виховання, опертого на історичних началах. Тому гірко розчаруєть ся кожний, хто думає, що я відразу, „по козацьки“ кину ся на якусь злобу дня й із піною на губах почну доводити потребу засновання якоїсь нової спілки, або безосновність нападів на фонетику. Чекай, небоже, і ми потрафимо з офіцерами чай пить!

І так починаю *more patrum* — від попереднього. В історії нашій 1898 рік буде записаний як многоювілейний. Се імя належить йому над всяку непевність. Від початку року і до кінця нарід тільки й робив, що сьвяткував ювілеї, і пригнічений їх многотою деякі вже й пускав поза ухо, бо не годен був усіх витримати. Не кажу вже за загальніші ювілеї — цісарський, панський, революції 1848 р., але на нашій тіснійшій вітчизні — кілька то їх було! 250 літ повстання Хмельницького, 100 літ нової української літератури, 50 літ внесення панщини, національного руху на Галицькій Русі, 50 літ Галицької Матиці й руської публіцистики, 25 літ Товариства Шевченка і літературної діяльності дра Франка... Галицькі Поляки зривались, урядивши ювілейні сьвята Міцкевича, Собеского і увільнення Львова від Хмельницького, а галицькі Общероси, проминувши свої льокальні ювілеї, заповідають в реванж за сьвяткування столітя українського національного відродження — сьвяткувати столітній ювілей Пушкіна! Чисто як гриби по дощі...

Головно два ювілеї опанували нашу суспільність: першу половину сього року, найбільше весну і до літніх вакацій — сьвятковано ювілеї внесення панщини і відродження галицької Русі, другу — аж до кінця руського року і далі — століте національного відродження України-Руси й нової української літератури. Ініціативу до сего сьвяткування першого ювілея дав сконсолідований комітет партій народовецької і общеросійської (москвофільської чи твердої), вибраний 1896 р. для переведення виборів і від тоді законсервований в ролі езекутивного комітета обох партій; він ще весною 1897 р., під сьвіжим вражіннем останніх виборів до райхсрату, переведених спільно обома партіями, віввав усі галицькі інституції обох напрямів, аби вислали відпоручників і зайняли ся сим сьвяткуванням.

Я тут мушу зробити маленький відступ — в інтересах зрозумілості для закордонних читачів — про галицьку політичну термінологію, бо хоч у своїх листах я буду говорити про справи культурного й суспільного життя, але в Галичині у нас нині все так пересякло політикою, без різниці національностей, верстов і становищ, що без цього не одно було-б у моім говоренню незрозуміле, а наша політична термінологія за Збручем відома дуже слабо, бо тутешні газети, з виїмком „Галичанина“, туди не доходять.

Руська суспільність у Австрії ділить ся на два напрями — національний і другий, котрий досить тяжко назвати так, щоб обняти всі його нюанси; напрями сі виступають, розумієть ся, виразнійше серед інтелігенції, але в ослаблених формах переходять і між нарід, відповідно до того, хто ним проводить. Національний напрям датуєть ся, по загальній вастої 1850-х рр., тільки від 1860-х рр., коли на сю дорогу виступила, під впливом української літератури, громадка академічної молодіжи; другий напрям дістав у спадщину, в дуже малими виїмками, всі старші генерації австрійських Русинів і рекрутуєть ся, росо а росо *diminuendo*, далі. Тепер чисельно взявши обидва напрями майже рівні: між молодшими переважає перший, між старшими другий; між Русинами львівського семінара, як міні казали, тепер націоналів більше двох третин, між академіками иньших факультетів ще більше. Квалітативно взявши, перевага лежить рішучо по стороні націоналів, неважаючи на їх роздробленне; політична і культурна робота ведець ся ними, роля-ж другої партії переважно сходить на негацию, перешкоду, активну й пасивну, роботі націоналів, *ad majorem Poloniae gloriam*.

Головну масу національного напрямку становлять т. зв. народовці, партія, що виросла в тих перших початків 60-х рр. і в значній мірі вістає й досі під проводом сих піонерів 60-х рр.*). Розрісши ся дуже значно, вона має чимало відтінків і фракцій, котрі вжуть ся до купи націоналізмом, що останніми часами все більш рішучо приберає характер загального, українсько-руського, та опозицією до польсько-шляхетського пановання в Галичині, що по теперішньому значить і опозицію до правительства краевого й центрального. Ніхто не займав ся сею партійною статистикою,

*) Органи: Діло (щоденна газета), Свобода (популярна, маленька), по части — Прапор (клерикальна, місячник).

але я не помилюсь мабуть, коли скажу, що ся партія, при всіх внутрішніх відмінах, має добрих $\frac{9}{10}$ націоналів за собою (не рахуючи розумієть ся балясту тих, що не можуть бути пійкими партизанами, окрім інтересів своєї шкури і жолудка). Решта ділить ся між двома иньшими національними партіями — радикальною й клерикально-правительственною. Радикальна партія, як партія, як організація, дійсно, дуже слаба*), хоч радикалізм, як напрям, змагаєть ся сильно і має будучність перед собою; радикальні партизани в часом переважно прилучають ся до партії народовців, але й самий радикалізм усе сильніше переходить в маси народовців. Ще слабша клерикально-правительствена партія**), але опираючись на підпору краевого правительства (себ-то Поляків) і митрополітальних сфер, вона має до своїх услуг згадану вже категорію людей з поза партії. Утворенне сих дрібнійших партій річ дуже недавна, вона звязана з двома поворотними моментами в політиці народовців.

Народившись, як культурний напрям в 60-х рр., народовство виступило на політичну арену, як політична партія, тільки з кінцем 70-х рр. На початку 80-х рр. воно для спільної боротьби з Поляками чи шляхтою вступає в політичний союз з не-національною партією, але 1890 р. зриває сей союз, входячи в союз з краєвим правительством (се т. зв. в публіцистиці нова ера). Тоді від народовців відділили ся їх радикальні елементи і заявившись против союзу з правительством, утворили свою осібну партію (котрої духовим вождем був неб. М. Драгоманов, а органами двоижн. Народ, потім Радикал). 1893 р. народовецька партія, розчарувавши ся в союзі з правительством, вернула ся до опозиційної тактики, але при тім вона не злила ся з радикалами; перешкода лежала головно в відносинах до духовенства: радикальна партія займала досить вороже становище до нього, тим часом як народовецька, числячи в своїх рядах дуже великий процент съвящеників, займала до нього взагалі дуже прихильне і близьке становище; тай охоти до злучення не було у проводирів обох партій, хоч у своїй діяльності вони сходили ся в численних точках усе ближше. За те ся нова переміна в політиці народов-

*) Орган: маленька газетка для народа: „Громадський голос“.

**) Органи — Руслан, щоденна газета, і по части урядова „Народна часопись“.

ців принесла їм нову сецесию : частина народівців під проводом пос. Барвінського і Вахнянина зістала ся при союзі з правительством і в союзі з львівською митрополією пробувала зайняти самостійне становище (т. зв. політика нового курсу). Так утворило ся сучасне групування націоналів у Галичині.

Осібнo стоять руські націонали на Буковині, ріжнячи ся своєю політичною тактикою : до недавна вони стояли в тіснім союзі з галицькою правительственною партією і взагалі старають ся стояти в союзі з правительством, хоч і займають супроти нього далеко більше незалежне становище, ніж галицькі правительственні ; але при тім Буковинці, маючи єрархію в ворожих — волоських руках, супроти духовенства стоять на досить неприхильнім, або принаймні зовсім незалежнім становищі.

Що до другої партії, котру я назвав ненаціональною, то в 60-х рр., як я вже сказав, до неї належала майже вся тодішня старша духовна і світська інтелігенція ; се була маса консервативна і по своїому аристократична, себ-то неохоча до всякого зближення з народніми масами, сильно спольщена і властиво тільки історичною ненавистю до Поляка відчужена від Поляків : мова родинна і товариська була у неї польська (се по части заховало ся у неї й досі), виховання і культура польські ; національна свідомість, дуже неясна, вагала ся між проголошеною 1848 р. єдністю з російськими Українцями, ідеєю всеросизма (один нарід від Сяна і до Камчатки) і галицько-руським партикуляризмом. Коли в 60-х рр. став народжуватись національний, українсько-руський напрям, „хлопська мова“ і демократизм націоналів відопхнули від себе сї консервативно-аристократично-клерикальні верстви, і вони схиляють ся все ближше до всеросизма, тим більше, що як раз тоді, в період тяжкого упадку Австрії і політичного зросту австрійської Польщі, починають вони діставати материяльну заемогу в Росії — чи то від самого правительства, чи то від ріжних інституцій. В своїх руках вони задержали ті загальні інституції, що були в їх володінню в момент сього розлома : старе львівське братство XVI в. — т. зв. Ставропігію, богату інституцію, і ще богатшу (тепер її масток рахують на 2.000.000) нову фундацію — Народний Дім, основою котрої були даровані цісарем „Русинам міста Львова“ останки знищеного бомбардуванням 1848 р. львівського університета. Се все давало сій партії значну материяльну силу — повну перевагу над зложеною переважно

з молодиків „без становища“ національною партією. Вона називала себе твердою — бо „твердо стояла при історичних основах“, чого позначкою була її стара „етимологічна“ орто- (чи властиво — како)- графія, звала ся ще старою — з огляду на свій вік, або св'ятоюрською — бо провід її вела львівська митрополітальна консисторія при катедрі св. Юра.

Поволі вплив і провід над сею партією — великою численно, але дуже інертною, несвідомою і культурно слабою, забирає купка львівських Русинів, свідомих москвофілів, що користали з матеріяльних російських заможог, стояли на услугах російського правительства і свідомо агітували проти націоналів. Маючи в руках публіцистику, що держала ся російськими передплатниками і заможогами (ми чули, що їх газета була часами подекуди там навіть обов'язковою для урядів), вони могли в своїм напрямі дуже впливати на партію, що діставала їх часописи за дурно, або за пів дурно. Пропаганду їх улекшувало те, що від початку 70-х рр. кілька разів від певних груп народопів виходили проби порозуміння з Поляками (проба Лаврівського — газ. Основа, потім газ. Мир неб. С. Сембратовича, нарешті „угода“ 1890 р.). Супроти того страху і ненависти, які викликало панованне Поляків у Галичині (що почало ся від 60-х рр.), се давало агітаційний мотив у руки москвофілам: народопів представлявано як польських союзників, зрадників національності, „польську інтригу“ (се пустив у Росії Катков ще в 60-х рр.), головним же агітаційним окликом була „фонетична какографія“; справа ь і ы роздувала ся до значіння питання життя і смерті, не згірше від св'ятого аза і сугубої алілуї московських роскольників; народовецькі видання називано польськими, писаними руськими літерами і т. и.

Зревольтована сею москвофільською пропагандою стара партія рогом ставала проти народопів; їм замкнено вступ до всіх інституцій, що тоді були в її руках, викинено Руську Бесіду з Нар. дома; галицька суспільність поділила ся неперехідною безоднею на два табори, що невпинно ворогували з собою; на початку 70-х рр. се було вже докінченим фактом. Молода народовецька партія, виключена від давніших руських інституцій, мусіла організувати свої осібні, і так повстав той дивний паралелізм інституцій, що тепер бачимо:

народовецькі :

Товариство ім. Шевченка, засн.
1873 р.

Просьвіта, засн. 1869 р. — для
популярної літератури й на-
родньої осьвіти.

Народня Рада, політичне то-
вариство, засн. 1885 р.

Руська Бесіда (клуб для то-
вариської забави), від 1861 р.

Клуб Русинок, від 1892 р.

Боян, сьпівацьке товариство,
від 1891 р.

Інститут сьв. Миколая („об-
щія квартири“) для учени-
ків гімназій.

Студентське товариство Ака-
демічна Громада.

Газети :

Щоденне — Діло.

Літературна — двотиж. Зоря,
тепер — Літературно-наук.
Вістник.

Популярна — Свобода (давн.
Батьківщина).

Книжочки „Просьвіти“.

твердої чи москвофільської партії :

Галицько-руська Матиця, 1848
р., ніби наукове товариство,
видає тільки на кілька рік
по томови Сводної літописи,
о. Петрушевича.

Общество ім. Мих. Качковского,
з тоюж організацією, за-
сновано на гроші, що пожер-
тував М. Качковский, га-
лицький совітник судовий.

Русская Рада засн. 1871 р.

„Русское Касино“.

„Общество русских дамъ“.
Муза.

Бурси „Народнього дома“ і
Ставропігії.

Тов. „Друг“.

Щоденн. Галичанинъ.

Бесіда, тепер зреформований на
місячник „Живое Слово“.

Русское Слово.

Книжочки Общества ім. Кач-
ковского.

Сей паралелізм особливо характерний у нас у Галичині, краю біднім і слабо культурнім, де звичайно ні одно видавництво не може з передплатою вийти без дефіциту. Подумати, кілька сили марнуєть ся в сїм паралелізмі...

Є, правда, дещо й без паралелів, напр. народовецьке Товариство педагогічне, запомогові товариства для школярів —

Шкільна Поміч і Руслан (їх заступають згадані бурси і за-
 помоги Народ. дому і Ставропігії); взагалі „тверді“ майже
 не мають доступу до шкільництва. Далі народовці мають важну
 економічну інституцію — Дністер (страховое общество і при нім
 шадниця — сберегательная касса), вони-ж мають перевагу в „На-
 родній торгівлі“ — товаристві, заснованім на складкові гроші
 для витворення руського купецтва, — се спілка, що має
 в краю 13 великих корінних (бакалейних) магазинів. Не мають
 майже тверді наукових видавництв, і в усякім разі те, що вони
 видають часом, ані в порівнянні не може йти з новішим науко-
 вим рухом націоналів. За те вони мають аж дві багаті інсти-
 туції — Нар. дім і Ставропігію. Правда, ті інституції особли-
 вого життя не показують, як і взагалі діяльність „твердих“ інсти-
 туцій більше сходиться на консервування того „твердого“, реакцій-
 ного і антинаціонального напрямку, маніфестування його *ut aliquid*
fecisse videatur супроти народовецького руху, агітування й інсинуо-
 ванне на сей останній, деморалізування молодіжи через ті
 бурси і ріжні подачки та стипендії — взагалі марнування гроша,
 зібраного руським народом на культурні потреби, та тих загра-
 ничних пособій, — і ослаблювання руських сил в теперішній тяж-
 кій боротьбі.

Сего тим більше треба жалувати, що між тими твердими і „по-
 твердими“ (твердуватими), особливо на провінції, є дійсно чимало
 людей чесних, характерних, щирих патріотів, що радо посв'ячу-
 ють ся народній роботі, тільки збаламучені тою москвофільською
 агітацією, відвертають ся від народовецької організації та сліпо
 йдуть за комендою львівських матадорів та їх сліпих адентів на
 провінції.

Се було причиною, що народовці від давна пробували збли-
 зити ся з сими твердими та виеманципувавши їх зпід впливу мо-
 сквофільської преси та її штабу, сконсолідувати ся на ґрунті прак-
 тичної роботи, бо ясна річ, що практична робота на селі для
 кожного патріота може бути тільки одна, чи для народовця
 чи для „твердого“, аби тільки він не давав себе баламутити і не
 віддавав своїх сил замість позитивної роботи, за з і ь і т. и.
 Тільки се все не удавалось: москвофільська преса не тратила
 свого впливу, а москвофільський штаб, котрому народні інтереси
 галицької Русі не більше лежали на серці, як інтереси китай-
 ської політики, бо він валежав від ласки міродайних російських

сфер, і сюди була звернена його політика, — сей штаб заєдно бороздив сьому перозумінню, щоб не випустити зпід свого впливу ту тверду масу, без котрої він, розуміть ся, не мав би ніякого значіння. Так, я вже згадував, у 80-х рр. народовці були навязали союз з твердими, але вкінці, знеохочені до найбільшого степеня вічною перфідією й ворогованнєм їх проводирів, розірвали його, надіючи ся оперти ся на правительстві. Розірвавши союз з правительством, народовці знову кількома наворотами пробували відновити союз з твердими, можливо усунувши їх москвофільських провідників, але з сього не виходило нічого. Нарешті в осени 1896 р., коли пок. митрополит попробував силою свого єпископського впливу притягнути духовенство для правительственої партії (що тоді заманіфестувала ся для сього клерикальною, прибравши імя „Руського католицького союзу“) провінціяльне духовенство, виступивши як оден муж против сього, силою реакції взяло ся до консолідації й утворило новий політичний ареопаг, з людей обох партій, усунувши львівські політичні клуби, щоб усунути перешкоди від москвофілів, і йому поручило переведенне виборів до райсхрату 1897 р.

Я не буду входити в оцінку політичної вартости сього союза, як явища політичної тактики. Мушу сконстатувати тільки, що хоч вибори не дали особливо важних результатів, суспільність взагалі взявши була задоволена з сього союза: обидві партії ішли взагалі згідно в політичній акції, а хоч радикальна партія до союза не приступила і була йому противна, але робота йшла на практиці досить згідно й із сеї сторони, більшість кандидатів були спільні для всіх трох партій. Тільки правительственні Русини, розуміть ся, стояли осторонь, бо союз мав характер рішучої опозиції.

Отже по скінченню тих виборів проводирі сього компроміса, підохочені тим успіхом, задумали задержати той сконсолідований виборчий комітет в ролі езекутивного комітета на далі, і на перший початок дали йому ініціативу сьвяткування знесення панщини і відродження Галицької Руси, щоб зробити з нього величаву політичну маніфестацію в сеї Русі супроти шляхетсько-польських верств, та поручили йому скликати для сього відпоручників львівських інституцій обох партій. Се була рішуча помилка, як би не було з політичною консолідацією: тим часом як тут роблено навмисно так, щоб поминути москвофільський штаб і взагалі всякі

скрайні елементи, тепер поручало ся народовцям засісти до роботи з відпоручниками головних твердинь москвофільства, і то до якої роботи — святкувати не тільки знесеннє панщини, справу отже чисто соціяльну і політичну, що не мала нічого до ріжниці національних і культурних напрямів, — але й національне і культурне відродженнє Галицької Руси, святкувати з тими, що відцурали ся розпочатої 1848 р. праці, вирікли ся своєї національності, замавіфестованої тоді, і потім усі сили уживали як раз на те, аби відновлене народовцями 60-их р. се відродженнє спинити, відскредитувати, споганити. Правда, деякі „хитрі Малороси“ зпоміж народовців потішали себе, що мовляв коли тверді прилучають ся до святкування відродження 1848 р., то тим самим способом завдають брехню своїй півнійшій абдикації, признають себе до нашого табору. Коли-б так, то тверді і москвофіли мусіли-б на память 1848 р. вдарити ся покаянню в груди, посипати голову попелом тих усіх інсинуацій, які вийшли від їх партії за ті 20 р., і признавши, що збочили від принципів, виголошених 1848 р., пристати до народовців. Але такого покаянного настрою у них зовсім не було видно; вони, очевидно, зіставляючи народовцям святкувати 1848 р. так, як вони розуміли святкували його собі, як рік народження своєї партії *in statu praesenti*, котру народовці мов би акцентували, приймаючи до сього святкування.

Ся фальш була відчута в народовецьких кругах. Ряд товариств — Наукове товариство ім. Шевченка, Педагогічне, Академічна Громада — задалегідь заявили, що не візьмуть участи в сконсолідованих святках; але й багато народовців, що не спромогли ся вийти з солідарности з своєю партією, і навіть засідали по різних спільних комітетах, не могли потаїти того прикрого чуття, яке будила у них ювілейна спільність з ріжними ноторичними ворогами народовецького напрямку. Се відбило ся і на самих ювілейних святках. Як було в своїм часі описано в хроніці Л.-н. Вістника, по уложеному пляну мали відбутися маленькі свята по всіх селах, більші — по повітових містах, і нарешті ювілей-монстр у Львові, в вічеч, концертом і т. и. Більші ювілеї пройшли, скільки можна судити, досить середньо, львівський же ювілей рішучо не удав ся. Не видно було між інтелігенцією одушевлення, а самі ювілейні події не могли його викликати. Комітет нетактовно дав слово на вічі відпоручнику москвофільського „Друга“, і академіки Академічної Громади уважали се провокацією; коли

підчас промови того відпоручника обізвали ся голоси академіків-народовців з застереженням, то се дало повід до бійки.

Се рішучо взоохотило богатъох до сього свята. Прихильники консолідації гудили молодіж, але вражінне від сих голів, порозбиваних москвофільськими патиками, робило свій вплив. Неохота до консолідації стала все сильніше прокидати ся в народовецьких кругах. До сього прилучило ся поведенне москвофільської преси: тим часом як народовецька совістно дотримувала даного при уложенню союзу цоручення пресї обох партій — оминати всяке межипартійне дражненне, москвофільська не переставала нападати на народовство, на „какографію“ (фонетику) і т. и. З поводу статей д. Маковея в Спете бургскихъ Вѣдомостяхъ „Галичанинъ“ розпочав формальний похід на народовство. Особливо-ж вразила народовців кампанія, котру розпочали москвофіли на Просьвіту: вони закидали її, що вона „запродала Полякам руські букви“, агітували проти неї в своїх газетах, а на зборах Общества імени Качковського в Самборі, літом 1898 р., не пожалували публичної лайки на її адресу. Повід до сього дало те, що сього року на загальних зборах Просьвіти прийнято фонетичну правопись; ся справа виникала останніми часами на кожних зборах Просьвіти, але що останніми часами в сю справу безпотрібно вліз краєвий сойм, зажадавши (не без участі руських правительственных послів) від Просьвіти, аби вона прийняла фонетичну правопись, то се й дало повід до агітації, що Просьвіта мовляв прийняла фонетику, аби не стратити субвенції, продала руські букви; з одного повіту тверді подали спільну заяву, що вони всі вступають до Просьвіти, коли вона зречеть ся субвенцій і прийме назад етимольогію! Се все в кінці дуже сильно захитало консолідацією, так що тепер трудно навіть сказати, чи вона існує в дійсности. Декотрі з виднійших народовецьких проводирів обстають за консолідацією, доводячи її велику користність для всякої організації на провінції, але прикре почуте якогось опортуністичного компроміса, видно, муляє у богатъох.

Серед такого настрою відбуло ся святкування столітя Енеїди, столітя нової української літератури і національного відродження; ініціативу взяло Наукове товариство ім. Шевченка, а до святкування забрали ся націонали вже самі, без участі консолідації. Несвідомо у більшости, свідомо у меньшости — се була реакція проти консолідованих, компромісових весняних ювілеїв, і те глухе незадоволенне з компроміса, на мій погляд, немало

причинило ся до ювілейного ентузіазма. Се була маніфестація українсько-руської народности на всі фронти, і се почуте само-стійности, незв'язаности віддавало ся в сьвяточнім настрою. Взагалі осінні сьвята удали ся далеко ліпше, ніж весняні. Кульмінаційна точка — львівські сьвята — випали далеко ліпше, без порівняння з весняним сьвятом. Русь рушила ся, як ще не бувало; в театрі не памятали подібного здвига народа; одушевлення було щире, невимушене; дійсно щасливі хвилі були пережиті в ті дні руською суспільністю. За львівськими сьвятами пішли великі сьвята в Чернівцях, Перемишлі, Станіславові і більші або меньші по иньшій провінції або у самім Львові, і на мій погляд, дали виразну научку, що українсько-руські націонали повинні шукати жерел сили й енергії не в союзах з посторонніми елементами, а в самих собі, не в компромісах та опортунізмі, а в сьвідомості тої великої хвилі, яку переживає наша народність, тих обов'язків, які вона вкладає на сучасні покоління, і в тім почутю великої, невичерпаної моральної сили, яка дійсно бє в теперішнього нашого національного руху.

Сим характером осінніх сьвят пояснюєть ся, що й галицькі общероси і Поляки стріли їх неприхильно або навіть ворожо. Грандіозний характер сих маніфестацій зробив, видно, і на сих і на тих прикре вражіння. Тим часом як різні російські інституції з великими симпатіями повитали се культурне сьвято, галицькі тверді інституції відсунули ся від участі, а москвофільська преса збувши сьвято неприхильними замітками, в початку виступила з закидами, що українсько-руські націонали неправно присвоїли собі Котляревського і Шевченка (останнє з нагоди видання в Коломиї Білосом перелицьованих на тверде копито Гайдамаків, з клішами в вид. Гайдамаків Сластьона), а в кінці заповіли сьвяткування ювілею Пушкіна. Польські наукові інституції теж забавили ся в повну абстіненцію (подібну політику можна помітити взагалі в галицько-польських наукових кругах в останніх роках — нпр. стараючись слідити за новинами науковими за Збручом, наукові огляди польські дуже старанно ігнорують явища нашого галицького наукового руху); деякі часописи навіть ворожо відозвали ся про осінні ювілеї, а афекти до Русинів польської суспільности дуже характерно виявили ся з нагоди побуту Брандеса у Львові в падолисті: коли Русини запросили Брандеса в гості до себе на Бєсїду, він пообіцяв, але мусїв узяти свою обіцянку назад, бо львівські

Поляки, що запросили його до Львова, пояснили, що уважають сих Русинів „своїми ворогами або бодай рівкими противниками“, а замір Брандеса — явити ся у них в гостях, за рід зради, Брандес же уважав себе звязаним супроти них в сій гостині. Правда, гарне закінчення старих польських заяв про одність Русинів і Поляків (се саме перед тим ще твердив краківський Czas з нагоди представлення в краківськім театрі, споряженого краківськими Русинами з поводу ювілею українсько-руськї літератури) і чудесне pendant до сьогорічних маніфестацій азбручських Українців з симпатіями до Поляків (з нагоди Міцкевичівського ювілею)!...

Але вергаю до ювілейних сьвят. З подібними сьвятами часто вяжуть ся бездїйна радість, почуте довершеного факту, задоволеного спочивання на лаврах. Але в тїм многоювілейнім році бракувало його у Русинів; хіба може воно було у деяких твердих, що тягом відпочивають, ждучи того, як усе готове спаде їм на голову. Навіть при ширім, радіснім одушевленню осінніх сьвят бракувало його. Ювілейні сьвята переходили під неустанным окликом: „організуватись!“, під неустанным нокликом до роботи, до боротьби з втіленими і безплотними ворогами нашого національного розвою. Сказавши фігурно, се було як би богослуження серед узброєних вояків, де при кождім побожнім руху вібраних греміла на них зброя. Подібного організаційного руху в найріжніших напрямках, як у сїм році, певне не було ще ніколи, від самого 1848 р. Заложено або й уведено в жите краєвий кредитовий союз (має се бути руський банк на ширшу міру), товариство для розвою штуки, українсько-руську видавничу спілку, товариство будови руського театру — у Львові, Підгірську спілку — для торгвлі свиньми — в Станиславові, запроектовано товариство драматичне, засновано запомоговий фонд для літератів, засновано першу виділову школу у Львові (приватно, бо не можна було добити ся публичної), запроектовано ремісничу бурсу і бурсу для синів народніх учителів у Львові, введено в жите бурсу в Новім Санчу — для синів руських підгірян (Лемків) західньої Галичини, появило ся (в проєкті чи у начатках) кілька народніх домів у ріжних повітових містах, 184 нових читалень Просьвіти по селах (а було їх з кінцем попереднього року всього близько 600), в сфері літератури — наш літературний місячник, кілька нових серій в публікациях Наукового товариства імени Шевченка, між ними — початок медичної часописи, і т. и., і т. и. Все се переважно

без помочи, а з перешкодами з усіх боків, силами самої руської суспільности.

Дивлячись на невиданий перед тим рух сих останніх років скептики не раз висловляли мені гадку, що се рух штучно викликаний енергією і впливами одиниць, не якийсь розвій відродження, а хвилевий вибух, чи навіть — агонія. З сим поглядом рішучо не можна згодитись, хоч то, розуміть ся, правда, що тут, як і у всяких початках усякого розвою, грає велику роль енергія одиниць; власне той факт, що рух іде вже довший час, усе змагаючись, не вважаючи на зміни в особах проводирів і їх впливах, не вважаючи на кардинальні переміни в відносинах, тяжкі неудачі і розчаровання, — се все показує, що се ані агонія, ані вибух, тільки справдешня еволюція, котра просто елементарною силою захоплює все ширші круги, витворює небувалу енергію, розбуджує невидні перед тим здібности і сили...

Трагічна сторона сього найновішого розвою полягає в тім, що сей рух, ся організація припала як раз на часи сильного і повсечасного зубожіння краю, а тим часом вимагала великих жертв від суспільности. Прошу українського читача представити собі край з триміліоновою українською людністю, край виключно рільничий, але з рільним господарством дуже лихим, перестарілим і ддятого мало продуктивним. В сїм краю руська організаційна робота оперує головно тільки селянством і сьвященством, бо більша посілість (крупная повемельная собственность) в руках Поляків і Жидів, міщанство переважно спольщене, Русини-урядники і народні учителі остільки залежні і стероризовані, що переважно не беруть участи в народній роботі. Торговля в руках Жидів, що з материяльних інтересів тримають ся Поляків; промислу нема ніякого, капітали вкладають ся хіба в гуральні (винокуренные заводы) та в горівчані аренди. Краї ліпше організовані економічно — Угорщина, Чехия, німецькі краї Австрії не тільки засипають край фабрикатами, але своєю конкуренцією збивають ціни рільних продуктів. Кілька лихих років підорвали добробут селянина; податок тяжкий; одинокий зарібок — господарський, на панських фільварках, оплачує ся нечувано низько завдяки надвищці робочих рук і малопродуктивности самого фільваркового господарства; я знаю, що денна робота зимою на фільварках платить ся по 20, і навіть по 10 коп. подекуди, а за 30 коп. селянин робить з своїм вомом і двома кіньми! При тім ніякої опіки селянству

і страшний деструктивний вплив того, що управа краєм лежить в руках верстви, котра всіми способами старається удержати свій status possidendi! В результаті невимовно прикрі обставини, збідніння мас (взагалі краю), а в них і головної маси руської інтелігенції — сьвященства.

При тім уся вага культурної роботи за цілий українсько-руський нарід спадає на сю маленьку Галичину; сучасні порядки і відносини на російській Україні позбавляють майже всякої помочи звідти, а нечувані в цивілізованім сьвіті цензурні постанови не дають можливости навіть якихсь тіснійших зносин, ознайо-млення...

Се ситуація о стільки прикра, що можна-б прийти в розпуку, як би забути, що вона не вічна, се одно, а друге — що коли ми маємо діло з суспільним, національним організмом, то тут приходять чинник, супроти котрого тратять своє фаталістичне значінне всякі економічні й взагалі матеріяльні чинники, — духові, моральні сили.

Observer

Юрій Брандес.

До р. 1870 Данія мала те спільне з усіма малими державами, положеними осторінь від великих шляхів економічного і духового руху, що її розвій був припізнений на пів століття. Промисл був слабо розвитий, міста були більш осередками бюрократії, ніж огнищами промислу і духового життя, по селах біднота, народ без землі, зведений в значній частині на рівень безземельного пролетаріату, — і відповідно до сего духове життя слабе, інтереси обмежені, в науці переживувано забутий уже в Європі Гегеліанізм, а в літературі панував також пережитий в Європі романтизм.

Але новочасні змагання вже від давна і чим раз голосніше стукали до дверей. Великий промисл народжував ся, серед робучого люду прокидали ся початки соціалізму, навіть в релігійнім життю під впливом Грундтвіга і його ученика Кіркегарда почала ся реакція против засохлої протестантської ортодоксії. І в літературі уважний вір міг би був завважити позначки нового звороту. Ще 1849 р. вийшла поема Палюдана-Міллера „Adam Homo“ — сьміла проба реалістичного малюнка, щось немов Байронів „Дон-Жуан“ перекладений на сучасні датські обставини і позбавлений навіть відтінка Байронівського романтизму і сьвітобурної революційности. Війна в братньою Німеччиною і удари, які одержала від неї Данія 1864 р., породили у датських писателів і вчених бажане — увільнити ся у всім від німецьких взірців і від німецької манери, обернули їх очи на Францію і Англію.

В краях малорозвитих, темних, без самостійної інтелігенції такі переходові епохи бувають дуже тяжкі і довгі; суспільність живе в тумані, без ясного шляху, а ті немногі, що відчувають або

бачуть нові шляхи, здобувають не заохоту, а наругу, переслідуюваня та почесну назву зрадників і апостатів. В таких краях усякі новатори подібні до тої господині, що силкуєть ся натопити піч мокрими дровами: і курить ся і сичить і очи гризе, а огню як нема, так нема. Але Данія не належала до таких країв. Народня освіта в ній в давна стояла високо, інтелігентних людей було багато, великі центри європейської цивілізації хоч не по дорозі, а все таки були досить близько і літературна традиція могла по-величати ся такими назвами, як Гольберґ, що вмер у Парижі горячим прихильником і євїдком великої революції, як Андерсен і Ельшлегер. От тим можна було наперед шіркувати, що чоловік, котрий тепер виступить проповідником нових, сучасних думок, із синтезою і критичною провіркою дотеперішнього надбаня і висловом нових потреб і нових ідеалів, знайде для себе вдячний ґрунт і багато горячих прихильників і по довшій або коротшій боротьбі здобуде безсумнівний успіх.

Такий чоловік явив ся в особі Юрія Брандеса.

Юрій Брандес, властиво Морріс Коген, родив ся д. 4 лютого 1842 р. в Копенгазі в жидівській сім'ї, в 1859 р. вступив на університет, скінчив його 1864 р. видержавши екзамен з відзначенем, в 1867 р. одержав золотий медаль за наукову працю, а в 1870 р. одержав степеня доктора. Якийсь час він студіював права, але швидко покинув сей фах і посвятив себе студиям філософії і естетики. Здавши докторат він вибрав ся в дальшу подорож, в 1870 і 71 пробував довший час у Парижі, Лондоні і в Римі. В Парижі він познайомив ся з Теном, а в Лондоні зі Стюартою Мілем; оба ті мислителі мали рішучий вплив на його ідейний розвій.

В осени 1871 р. він вернув до Данії і розпочав на Копенгагськїм університеті виклади про „Головні течії в європейській літературі XIX віку“. Зараз перші його лекції здобули собі такий розголос і зробили таке вражінє, що столична публіка юрбама поспішила слухати їх. Найбільша зала університету не могла помістити натовпу слухачів; елегантні дами годинами вистоявали в корідорі, щоби здобути собі перші місця в аудиторії. Сьміле, ярке слово молодого доцента, таке неподібне до всего, що доси роздавало ся з університетських катедр Данії, запалювало молодіж, лякало консерватистів, лютило реакціонерів. Майже всі газети завзято накинулись на Брандеса, окричали його революціонером і просто кликали уряд, аби ратував Данію від небезпеки. І уряд

George Brandeis

справді швидко усунув Брандеса з катедри, котра так і лишилась доси не обсаджена. Він якийсь час пробував вести боротьбу, разом зі своїм братом заснував місячник „Десятицятний вік“, але по кількох роках побачив, що його положення в Данії зробилося майже неможливе і 1874 р. на довгі роки покинув свій рідний край.

Він осів у Берліні і взяв ся тут поперед усього до оброблення свого вадуманого університетського курсу. Так повсталася його славна книжка „Die Hauptströmungen der europäischen Literatur des XIX. Jahrhunderts“, видана первісно по німецьки в чотирьох томах; пізніше Брандес дописав ще томи V і VI. Ще в Данії написана була студія про Зерена Кіркегарда. В Берліні Брандес зробив ся співробітником поважного місячника „Deutsche Rundschau“, у котрім надрукував ряд студій про сучасних німецьких, французьких, датських, шведських, норвегських і російських писателів, із котрих виросла його книжка „Moderne Geister“. Там же повстали його праці про лорда Біконсфілда і Лассаля.

Тільки в 1886 році він вернув назад до Данії, куди його запросив кружок приватних людей, щоб мав виклади про датську літературу. Охочих до слухання тих викладів було так багато, що годі було знайти салю, що моглаб помістити всіх, і прийшло ся розділити їх на дві серії, так що Брандес кождий виклад мусів читати два рази. В Копенгазі його стрічали з великими оваціями, а 25-літній ювілей його літературної діяльності зробив ся великою маніфестацією всіх поступових елементів Данії.

В 1886 році Брандес відбув першу подорож по Польщі і Росії і від тоді був у Польщі ще два рази. Пару разів він відвідував Італію і пробував там досить довго, студіюючи штуку епохи відродження. При кінці минушого року відвідав Галичину і мало що не познайомив ся з Русинами.

Літературний доробок Брандеса дуже показний і блискучий. Він пильний робітник і про все, чого доторкаєть ся, вмів сказати не мало інтересного. Він почав писати ще на університеті, друкуючи по газетах розвідки з теоретичної естетики, в котрих виступав проти консервативно-правовірної філософії Нільсена, що тоді займав катедру філософії на Копенгагськім університеті. Брандес так само як і Нільсен були оба Гегеліянцями, але Брандес хилив ся більше до Фаєрбаха чи то до тзв. гегеліянської лівниці, коли тимчасом Нільсен силкував ся погодити філософію з релігійною правовірністю. Свої студії зібрав Брандес пізніше

в книжку пз. Естетичні етуди. Ся книжка, а також більша розвідка „Дуалізм у нашій новійшій філософії“, се перші проби Брандесового таланту. По скінченю університету він від Гегеля і Фаєрбаха перейшов до Мілля, переклав дещо з його праць на датську мову, а рівночасно познайомив ся з французькими писаннями Сент Бева, Тена і иньших і написав книжку „Сучасна французька естетика“. Вже під впливом нових поглядів, здобутих із знайомости з тими мислителями, він написав ряд нарисів про датських і норвегських писателів, що вийшли окремою книжкою пз. „Критичні портрети“. Се була перша книжка, в котрій Брандесів талант тонкої аналізи і влучної характеристики заяснів повним блиском. Ся книжка приготвила йому ґрунт для тої популярности, яку 1871 р. здобули собі його виклади про головні течії європейської літератури.

Доси Брандес був виключно датським писателем і його писаня, хоч які талановиті, мало могли цікавити публіку по за границями Данії. Його „Hauptströmungen“ були першою працею, що збудила зацікавленє в безмірно ширших кругах і була перекладена на різні європейські мови. Від виданя сеї праці Брандес зробив ся критиком європейської слави, посередником між ріжними літературами сучасної Європи, інтерпретом провідних ідей і красот найріжнійших сторін і націй. Швидко йшли одна за одною його праці про Віконсфільда і Ляссалья, про Кіркегарда і Тегнера, про братів Гонкурів і Фльобера, про Турґенева, Достоєвского і Толстого, про Гайзе і про Ніцше, про Польщу і про Росию і в кінці велика і прекрасна монографія про Шекспіра, із котрої виривок ми подали в перекладі в попередній книжці „Вістника“. Тепер побіч иньших поменших праць Брандес працює над монографією иньшого титана в сфері творчости — Михайла Анджели Буонаротті.

По своїм провідним ідеям Брандес вільнодумець і ліберал, але далеко не революціонер. Він вірить в поступ людськости, але бачить його не в еволюції економічного і соціального побуту мас народніх, а радше в великих одиницях, в духових репрезентантах та проводирях мас. Тільки там, де він може зосередити свою і читачеву увагу на таких одиницях, його представленє набирає сили і барвности, без огляду на те, чи та одиниця — великий поет, чи артист, чи дипломат, чи полководець, чи агітатор, чи філософ. От тим то Брандеса так тягнуть до себе такі одиниці, як Шекспір, Наполеон, Мольтке, Віконсфільд, Кіркегард, Ляссаль, Ніцше; от тим то книга, де він забажав змалювати „головні течії

літератури“, вийшла яко цілість зовсім слабою і не менше слабою в тих партіях, де треба було малювати загальний ідейний стан якоїсь суспільности, а найкраще в ній удали ся автори знов таки портрети поодиноких писателів і то великих писателів, таких як Байрон і Шеллі.

З погляду на методу праці Брандес є учеником Французів Сент Бева і Тена. За приміром Тена він намічує собі у кожного писателя, в кожній фігурі якийсь один визначний рис характеру і підносячи та тінюючи його ґрупує довкола него иньші риси. Змалювана таким робом постать виходить упрощена супроти дійсности, багато деталів відпадає зовсім, иньші ледво зазначують ся, але за те цілість тим сильнійше вбиваєть ся в нашу память. За те Тенову доктрину, що кождий чоловік являєть ся витвором осередка (milieu), серед котрого живе і з котрого виходить, Брандес обертає до гори ногами; він показує, як великі люде силою свого ґенія перетворюють осередок, з котрого вийшли, з одержаних вражінь і ідей силою вродженого комбінаційного дару і чуття творять зовсім нові образи, могутні імпульси для дальшого історичного розвою. Супроти новочасної історичної науки, що бачить розвій головно в змінах економічного стану, продукції і обміні, а далі в змінах стану освіти широких народніх мас ся теория є застаріла, є поворотом до суб'єктивізму Карлейля, до його „культу героїв“, доведеного в остатніх часах до абсурда німецьким поетом-афористом Ніцше в его дітірамбах про „надчоловіка“ і у найновіших поетів крайнього індивідуалізму, декадентизму та еґоїзму („голої душі“). Абсурд лежить в тім, що коли Карлейль а за ним і Брандес освітлюють нам справді великих люде, героїв людства, то Ніцше і Ніцшанці бачуть кождий у собі самім такого героя, вважають кождий сам себе висшим по над усі закони, по над усякий суспільний розвій, жадають від суспільности для себе всього, не даючи їй за те нічого сінько. Так треба розуміти й той аристократизм, до якого признав ся Брандес у Львові в кружку польських аристократів; так виясняєть ся та симпатія, в якою він кільканацять літ по написаню монографії великого соціяліста Ляссаля написав монографію Ніцше, ідейного репрезентанта анархізму.

Для своєї вітчизни — Данії, Норвегії і Швеції був Брандес справді великим реформатором. Під його впливом перетворила ся скандинавська література і здобула собі поважне, майже пануюче місце в сучасній Європі, а особливо в Німеччині і в тих краях,

що знаходять ся в сфері духового провідництва Німеччини. Під впливом Брандеса старші писателі, такі як Бернштерн Бернзон і Ібзен „змодернізували ся“, а обік них виринула в 70-их роках ціла плеяда перворядних талантів, таких як Кіллянд, Арне Гарборг, Август Стріндберг, Гольгер Дракман, Енс Якобсен, Шандорп, Ерікскрам, а за ними в 80-тих роках пішли молодші такі як Оля Ганссон, Вернер Гайденштам, Кнут Гамзун і багато, багато інших. Брандес з правдиво батьківським чутем плекав і пестив ті таланти, не щадив праці, щоби промощувати їм дорогу в батьківщині і ніколи не вагав ся вжити свого голосного слова, щоби підносити, величати їх — не раз і геть понад їх дійсну вартість — за границею. Головно його впливови треба завдячити, що ті писателі зробили ся модними в сучасній Європі, що навіть зовсім слабі їх твори перекладають ся на німецьке, на польське, на російське, що висловлені в їх писанях ідеї, переважно пессімістичні і антисуспільні, роблять ся необхідними принадлежностями духового умебльованя в головах європейських „модерністів“.

По за границями Данії і Норвегії Брандес не всюди однакову має повагу. В Англії і в романських краях його знають дуже мало; за те в Німеччині і в словянських краях він тішить ся великою популярністю. Його читають і перекладають багато, навіть такі річи, як вражіння з его подорожей, котрих вартість треба признати дуже проблематичною власне задля поверхового знаня предметів, про котрі йому приходить ся говорити. Але тут він звичайно бере формою — блискучим стилем, барвистим висловом, дотепними порівняннями і сьмілими характеристиками, котрих правдивість звичайно годі справдити. Для Французів і Англічан се не новина; там такий спосіб писаня прийнятий загально і має високо талановитих репрезентантів.

В європейську науку, в європейське думанє не виїс Брандес нічого нового. Він не є оригінальний мислитель, навіть не глибокий критик. Він поперед усього естетик, обдарований тонким почутєм краси, а при тім чоловік на стілько широкого ума і досьвіду, що не затїсняєть ся ні в яку формулку, а вміє відчути красу і силу і в масивних креаціях Золя і в тонкій іронії Мопассана і в кольосальній панорамі Толстого і в душній клініці Достоєвского і в уперфумованій будуаровій атмосфері Бурже. До ровбору всякого твору штуки він підходить без упереджень, без виробленої наперед думки, то й не диво, що дуже часто замість критики подає нам тільки —

l'art de goûter, не доходить до основ, на яких стоїть сей твір, не дає відповіді на тисячні суспільні та моральні сумніви, які розбуджує він у душі читача. Хоча не принципіальний прихильник „штуки для штуки“, він усе таки дав немало імпульсів до зросту сего напрямку.

В чім його найбільша сила і заслуга, так се в його інтернаціоналізмі. Для него нема національних границь, він своїми писаннями не тільки знайомить різні народи між собою на полі духової творчости, але помагає різним народам пізнавати себе самих, вводить їх, так сказати, на естраду європейського духового концерту. Певна річ, він не сотворив сего інтернаціоналізму, він застав його — наслідє великих людей, як Гердер, Гете, Карлейль — але він перший здужав обхопити такий широкий горизонт і віддав на услуги сій праці свій першорядний популяризаційний талант. Брандес не є ученим, що промощує нові дороги, але він прекрасний популяризатор, що вмів перетравити здобутки вчених дослідів і в приступній, блискучій формі подати їх широким масам. Його книжка про Шекспіра, се архитвір в тім роді, се витяг усього розумного, истрого і гарного, що сказано про Шекспіра в цілій бібліотеці, витяг замкнений у однім томі; се та одна книжка, про яку говорить ся в аполлогу Ріккерта, що вона містить у собі мудрість цілої бібліотеки, яку двигало сто верблюдів.

І тут його досягає іронія історії. Арістократ по духу і роду (його предок плавав у ковчезі підчас потопу!), славословець Ляссала, Віконсфільда, Мольтке і Ніцше, він являєть ся одним із двигачів новочасного демократизму, того демократизму, що поклав собі метою — дати цілим масам народа не тільки хліб і здорові хати і вигоди життя, але також розумінє всіх найвисших здобутків науки і штуки.

Іван Франко.

Іван Пилипович Хильчевський.

Посмертна згадка.

У дев'ятий день січня 1899 р. помер на 89-тім році свого віку І. П. Хильчевський. Мало хто з людей молодого віку знає се імя, бо небіжчик не виявив себе ні літературною, ні якою иншою працею, що познайомлювала-б з ним українську громаду і витворила-б йому, не кажу — популярність, а бодай хоч просто відомість серед людей. Але за ним є инша, не менша може заслуга для українства — заслуга, що дає йому право на щирю подяку від освіченої громади української. Заслугою сією було виховання для України людей, що стали незабаром її оздобою і здобули собі загальну пошану. Не будь І. П. Хильчевського, не було-б може і сих людей.

Іван Пилипович Хильчевський побачив світ в місяці червні 1809 року в місті Ніжині (в Чернігівщині), де отець його був священником, хоч і походив із місцевої шляхти. Десятилітнього Івана віддали до Чернігівської духовної семинарії. Ректором семинарії був тоді архимандрит Афанасій, чоловік дуже освічений для того часу, знавець математики, богословія і инших семинарських наук; він, завдяки своєму доброму поведженню з семинаристами, мав на них чималий вплив і направляв їх на добрий шлях. Впливав він і на небіжчика Хильчевського, так що сей пильнував коло науки і укінчивши семинарию, року 1833 був післаний до духовної академії в Київ. В академії Хильчевському не поталанило; він не добув курса і року 1834 мусів покинути вишу освіту в академії через нелади, що повстали між ним і інспектором академії, черцем Ієремією. Два роки після академії Хильчевський мусів заробляти собі на хліб приватним учительством, бо урядової посади, яко виключений з академії, здобути не міг;

тільки аж року 1836 одержав він посаду учителя історичних наук у Махнівській шляхетській школі, але пробув тут не довго, бо вже року 1838 його переведено учителем в Луцьку школу. Тут йому, яко знавцєви чужих мов (польської, французької, латинської) доручено було тодішнім генерал-губернатором київським Бібіковим розглянути бібліотеки, що саме тоді були сконфісковані у волинських магнатів, і після розгляду перевести книжки в Луцьке до шкільної бібліотеки. Хильчевський справив поручене Бібікова і збогатив мізерну бібліотеку Луцької школи дуже цінними виданнями.

Року 1842 в Луцьку школу учителем російської мови прислано П. О. Куліша. Земляки потоваришили і навіть сприяли, вали і разом взяли ся до спільної праці над своєю самоосвітою, користуючись з великої Луцької бібліотеки. Хильчевський, років на десять старший від Куліша, мав на свого товариша великий вплив і навернув його до українства. В дуже значній мірі впливови Хильчевського треба подякувати за напрямок діяльності Куліша в перший її період. Сам Куліш висловив горячу прихильність і подяку за се Хильчевському, присвятивши йому свою поему „Настуся“ (надрукована спершу в „Основи“ 1861 р., кн. 10, а потім у „Досвітках“). В посьвяті до поеми Куліш звертає ся до свого давнього товариша і заравом учителя з таким сердечним, дружнім словом:

Як з тобою ми зустрілись
 На шляху широкім,
 Ти заглянув мені в душу
 Своім добрим оком;
 І порадив мені щиро
 Куди прямувати...
 Довго йшов я та й прибив ся
 До рідної хати. („Досвітки“, К. 1876, ст. 81).

Посьвята кінчаєть ся словом подяки за пораду, куди йти:

А ти, друже мій Іване,
 Прийми мою дяку,
 Що колись порадив щиро
 Мене серед шляху.
 За порадою твоею
 Я прибивсь до хати —
 Годі по сьвіту блукати
 Дороги питати. (ibid., стор. 90).

Отсей поклик Куліша, повний почуття подяки, краще над усе показує, чим був для Куліша, а значить і для української літератури, І. П. Хильчевський. Йому треба по часті подякувати за те, що Куліш „прибив ся до рідної хати“ і почав загарливо працювати на користь її; йому треба подякувати за ті твори, якими збогатив Куліш рідну літературу за перший період своєї діяльності. Певна річ, що на Куліша впливали ще й інші люди, інші обставини, але серед людей тих Хильчевському належить далеко не останнє, коли не перше місце.

Незабаром товариші мусіли розлучитись, але вони не порвали проміж собою дружніх звязків, що були порушені геть далеко пізніше, коли Куліш звернув в того шляху, на який напутив його Іван Пилипович. Але про се опісля. Причиною розлуки Хильчевського і Куліша були непорозуміння, що повстали проміж учителем і інспектором Луцької школи. Учителі подали на інспектора колективну скаргу, і його перенесли куди инде, але й учителів порозганяли, попереводивши їх по інших школах. Куліша, як відомо, перевели в Київ учителем Київо-подольської шляхетської школи, а Хильчевського — в Ромни. В Ромни Хильчевському не довелося поїхати, бо поки він передав Луцьку бібліотеку своєму замістникови, начальство схаменулось і прислало приказ — лишити його в Луцькому. Року 1845 Хильчевського переведено в Острожську, а потім незабаром, за пів року — в Черно-Островську шляхетську школу; року 1856 ми застаємо Хильчевського учителем спершу Білоцерківської, а потім другої Київської гімназії. В Києві окрім того Іван Пилипович викладав географію в кадетському корпусі, в 1860 р. латинську мову в гімназії і географію в Левашівському дівочому пансіоні і в 1862 р. — географію в київському дівочому інституті. Словом — педагогічна діяльність Хильчевського в Києві була досить широка. Року 1866 Хильчевський залишив службу скрізь, окрім Фундуклівської жіночої школи, де його виклади географії тягли ся аж до року 1874, коли він залишив усяку службу.

Ставши чоловіком зовсім вільним, Іван Пилипович накинув ся в якимсь молодечим запалом на книжки, вдовольняючи свою вроджену жадобу до читання, до науки. Особливо останніми часами цікавив ся він французькою літературою; Вольтер та Ренан були найулюбленішими його авторами. Тихо, в самоті, серед книжок минав його довгий вік; взагалі він тепер жив відлюдком, рідко

сходив ся в людми і тільки з старими приятелями був у його час для живої бесіди.

До сього часу належать і його нелади з Кулішем. Сам Іван Пилипович от як оповідав про се. Коли Куліш видав свою „Історію возсоединенія Руси“, то, посилаючи примірник книжки Хильчевському, просив його висловити свою думку про книжку; вкінці листа Куліш запрошував Хильчевського до себе в гостину, чи, як він висловив ся — „борщу їсти“. Хильчевському „Історія возсоединенія Руси“ страшенно не подобала ся; його обурило невимовно те топтанне під ноги старих ідеалів, яке заподіяв Куліш у сій „Історії“, — і Хильчевський написав йому листа, в якому отверто і, певно, остро висловив свій погляд на Кулішеву книжку, хоч не вважаючи на те, „борщу їсти“ прибути обіцяв. Куліш образив ся поглядом свого давнього приятеля на „Історію возсоединенія Руси“ і відповів: „Листа твого прочитав; борщу їсти не приїзди“. Отсе було причиною, що давні приятелі порвали між собою усякі звязки і, власть ся, більше не зустрічали ся.

Року 1894 Хильчевський, ідучи по улиці, упав і звихнув собі ногу. Після сїєї пригоди він не виходив уже нікуди з хати. До листопада минулого року всеж таки Іван Пилипович почував себе досить добре і тільки останніми часами замітно занепав на здоровлю. Д. Чалий („Кієвлянинъ“, 1899 р., ч. 11) каже, що коли він у останнє зайшов до Хильчевського, то Іван Пилипович, наче передчуваючи свою близьку смерть, зустрів його передсмертною поезиєю російського поета Полонського, що помер невдовзі перед тим. Помер Хильчевський, забутий усіма, 9. січня і до могили проводила його лишень невеличка купка особистих знайомих.

Хоч небіжчик нічим особливо не виявив себе, але українська осьвічена гробада, читаючи твори Куліша, повинна згадувати і того, хто Кулішеви „заглянув в душу своїм добрим оком“ і завернув його до „рідної хати“ — се-б то Ів. П. Хильчевського. Хто знає — може, як би Куліш зостав ся на завсїди тим Кулішем, яким він приятелював з Хильчевським, то Україна не взнала-б від його жадної кривди, а саму лише користь...

12-ого січня 1899 р.

Сергій Ефремов.

Хроніка і бібліографія.

— Дня 2. лютого с. р. відбули ся загальні збори членів Наукового Товариства імени Шевченка. Членів зібрало ся до 60. Народи вели ся над справозданями виділу і секцій і доторкали ся справи дому Товариства, книгарні й адміністрації. Подаємо кілька відомостей із сих справоздань.*) Діяльність Товариства в 1898 р. була дуже інтензивна. Воно впорядкувало величаве сьвятковане столітних роковин нашої літератури, перевело в себе звісну реформу, щоб надати Товариству характер більше науковий (ся реформа входить в жите сего року) і видало за рік: 6 томів Записок (усіх томів доси 26), Історію України-Руси т. I М. Грушевського, Житєпись Шевченка т. I О. Кониського, 2 томи збірника матем. - природ. - лікарської секції (в тім два зошити лікарського збірника), Начерки Коліїщини Я. Шульгина (том 20-ий Історичної бібліотеки), один том (восьмий) Правничої часописи, том IV Жерел до історії України-Руси; два томи (IV і V) Етнографічного збірника, 1 том Етнологічних матеріалів і Енеїду в виданя 1798 р. Крім того кількадесять відбиток і передруків, Російсько-український словар і IV том Кобзаря Шевченка. Разом наукових публікацій було 17 томів (1897 року — 16). - Товариство видавало також Літер.-наук. Вістник, 12 книжок на рік. Разом в ріжних видавництвах товариства взяло участь 109 осіб, в тих заграничних 39, жінок 6. Всього видань в відбитками й пе-

---

*) Порівн. Літ.-наук. Вістник 1898, том I, 188 справозданя в 1897 року.

редруками Товариство пустило минулого року 56. Справами наукових видавництв займали ся головно секції Товариства на своїх засіданнях, яких було до 30. — Доходів мало Товариство 55.216 зр. 20 кр., розходів 53.888 зр. 94 кр. Актива Товариства виносили 72.221 зр. 4 кр., пасива 9.579 зр. 75 кр.; отже стан маєтку 62.641 зр. 29 кр. Крім того один патріот-Українець дав на Товариство ві звітними умовами 45.000 зр. Запомоги з публичних фондів мало Товариство 5.500 зр. — Товариство завідувало ще окремими фондами, з них резервовий академічний фонд виносить 3.041 зр. 55 кр. (в тім є жертва д-ра С. Федака в сумі 500 зр.). На фонд доцентів вплинуло 874 зр. 37 кр. Фонд пам'ятника Шевченка виносить 581 зр. 64 кр., стипендійний ім. Мих. Грушевського 1.130 зр. 74 кр. Товариство давало із своїх фондів кілька стипендій і ренумерації за наукові праці і на інші цілі. До виділу вибрані на остатних загальних зборах: проф. М. Грушевський головою (одноголосно), Вол. Гнатюк, Ів. Громницький, д-р Евген Оваркевич, д-р Вол. Охримович, К. Паньківський і Юл. Січинський — виділовими, а Вяч. Будвиновський, Мих. Губчак і Юл. Левицький — заступниками. До контрольної комісії вибрано: д-ра Яросл. Кулачковського, В. Тисовського і Осипа Ганінчака.

— Перед кількома літами був у Львові комітет, що зібрав до 30.000 зр. на будову українсько-руського народного театру. Головні члени комітету, що найбільше займали ся збиранням складок, померли і так ся справа, що незвичайно була одушевила галицьку публіку, на кілька літ затихла. Зібраними грішми завідує Товариство „Просвіта“. Року 1898 на зборах львівської „Руської Бесіди“ 23 січня порушено сю справу будови театру, але в тій формі, що ухвалено перше оснувати драматичне товариство для галицької Руси; се товариство мало давати аматорські вистави, мало опікувати ся театром і драматичною штукаю, отже в потребі і будовою театру; але до тепер се товариство не увійшло в жите, навіть не виробило ще статутів. Але поза „Руською Бесідою“ минулого року зложила ся громадка людей, що оснувала „Товариство ім. Ів. Котляревського для будови театру“. Се товариство має свої статuti, затверджені міністерством, і задумує вести дальше справу будови театру. В лютім с. р. зійшли ся деякі члени „Бесіди“ і сего товариства на нараду, що діяти далі, чи потрібні два товариства, чи радше злучити їх, з додатком ще й того комітета, що займав ся давнійше збиранням складок. Справи поки

що не рішили; гадки поділили ся: одні думають, що можуть бути оба товариства: одно нехай займає ся драматичною штукою, а товариство ім. Котляревського нехай далі збирає складки; инші, боячи ся конкуренції кількох аналогічних товариств, котра могла-б тільки знеохотити людей, обстоюють за сполукою.

— Ми подали були торік вістку, що Руське товариство педагогічне у Львові задумало не видавати дальше „Дзвінка“ для дітей в причини недостачі передплатників. Так було справді, але товариство потім роздумало ся, і видає „Дзвінка“ дальше. Відживаємо ся до наших родин, щоб не дали загинути сему одинокому в нас видавництву для дітей і передплачували єго. Воно заслугує на се вповні.

— Катедру австрійського права на львівським університеті в українською викладовою мовою, опорожнену по смерти д-ра Олександра Огоновського, обняв тепер доцент др. Станіслав Дністрянский і викладає право від сего року.

— Львівське „Товариство для розвою руської штуки“ перенесло ся до каменщиці Наук. Тов ім. Шевченка при ул. Чарнецького ч. 26.

— В Київі коштом журналу „Кіевская Старина“ друкуєть ся і незабаром вийде нове виданнє „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка, в двох виданях: дешевім і дорожчим („Кіевск. Старина“ — 1899 р. кн. 1). Годить ся до сієї звістки додати, що останнє виданнє Шевченкових творів на Україні було р. 1893, але воно, не вважаючи на великий наклад — 20.000 примірників, все вже давно розійшлося і тепер продаєть ся по дорогій ціні, як „бібліографическая рідкість“. Се доводить неминучу потребу дешевого видання Шевченкових творів та в дуже значному числі примірників. Останнє виданнє „Київської Старини“ має задовольнити сю потребу: як ми чули, воно друкуєть ся в 50 тисяч примірників.

— Бюст І. П. Котляревського, зроблений для памятника, уже привезено в Полтаву в початку грудня м. р. („Полтав. губ. Вѣдомости“, — 1898 р. ч. 266).

— В грудні 1898 року минуло 50 літ від дня смерти українського письменника Евгена Гребінки. З приводу роковин смерти Гребінки деякі російські часописи („Подольскіи Губернскіи Вѣдомости“ ч. 264, „Полтавскіи губерн. Вѣдомости“ ч. 266, „СПетербургскіи Вѣдомости“ ч. 333, „Московскіи Вѣдомости“ ч. 336) надрукували статі про його, але скривь говорено більше про його російські твори, про українські-ж — тільки між иньшим.

— Останніми часами товариство українських артистів під управою дд. Саксаганського і Садовського виставило дві нові історичні драми: „Лиха искра поле спалить, сама щезне“ д. Карпенка-Карого і „Мазепа“ д. Тугая. Драма д. Карпенка-Карого має чималу вартість літературну; що-ж до „драматичних картин“ д. Тугая, то се річ з кожного боку слаба: нема в ній ні нових ситуацій, ні добре обмальованих типів. Автор через лад уже користувався попередніми творами на ту саму тему: дещо позичено, чи перекладено від слова до слова з „Полтави“ Пушкіна; чимало просто взято з дуже незначними відмінами з української драми „Мазепа“ д. Мирославського (особливо в перших трьох діях); віршованне в драмі важке, мова штучна, багато російських слів і зворотів (наприклад: судьба, мозок отказується жєні служить, мушу тобі повинуватьєся і т. и.). Неарозуміло отже, для чого автор драми написав її і для чого поспішилає виставити сю драму українська трупа.

— Українське драматичне товариство під управою дд. Саксаганського і Садовського дає вистави в Києві, в театрі Бергоне і пробувати-ме тут аж до великого посту; товариство під управою д. Старицького, при участі М. К. Заньковецької, грає в Харкові, в театрі Никитина; трупа д. Суслова грає в Одесі, в Новому театрі; д. Кропивницький з своєю трупю грає в Москві; трупа д. Деркача з недавнього часу дає вистави в Умані.

— Адміністрація міського театра в Каменці Подольському почала виставляти для народа опери (по російськи). Білети на оперні спектаклі, по дуже дешевій ціні, задалегідь продають і в самому місті, і в сусідних селах по волостях. На перший раз поставлено оперу Глинки „Жизнь за царя“, на другий — „Русалку“ Даргомижського. Всіх спектаклів задумано десять. Як кажуть, селянам сподобали ся оперні вистави („Сынъ „Отечества, ч. 12).

— Дня 3 н. ст. лютого с. р. в салі Павлової в Петербурзі відбув ся великий вечєрок в память І. Котляревського. На сей вечєр умисно прибули до Петербурга драматичні артисти: М. К. Заньковецька з Харкова і М. Л. Кропивницький з Москви, щоби взяти участь в Наталці Полтавці і в літературно-музикальній часті вечера, і їм зроблено незвичайні овації.

— Нове товариство для видання книжок для українського народу в Петербурзі удаєть ся до уряду за дозволом видавати сільсько-господарську часопись українською мовою.

— Проф. Маркевич оголосив в київській часописі „Жизнь и Искусство“ (ч. 3) цікавий лист М. А. Максимовича до архієпископа Херсонського Інокентія, писаний року 1454, під час кримської війни. Сей лист Максимович післав до Інокентія разом з своїми поезіями „Современныя пѣсни украинца“ і просив сі пісві надрукувати в „Одесскомъ Вѣстникѣ“. Тут вони чомусь не були надруковані і тільки торік „Кіевская Старина“ (кн. 11) вивела їх у світ. Автограф листа і поезій Максимовича (з поезій знайдено тільки частину) проф. Маркевич подарував Одеській публичній бібліотеці.

— На останньому з'їзді природознавців і лікарів, що відбувся в серпні минулого року в Києві, висловлено було про неминучу потребу засновання в Києві відділу Географічного товариства. Відповідно сій постанові з'їзда професори Київського університету і члени географічного товариства удали ся до Імператорського географічного товариства з просьбою завести в Києві відділ товариства („Кіевское Слово“ ч. 3962). Годить ся запримітити, що в Києві вже був відділ географічного товариства під назвою „Юго-западный Отдѣль Императорскаго Географическаго Общества“; наукова діяльність його була дуже широка і багатоцінна, але 1876 р., в часи найтяжчих утисків на українське слово, уряд скасував його за „українофільський сепаратизм“.

— „Подольскія Епархіальныя Вѣдомости“ надруковали (чч. 45, 46 і 48), а потім видали окремою відбиткою брошуру „Подольскій народный катехизисъ“. В „Катехизисі“ на перших сторінках заявлено, що народ „руській“ ділить ся на три племена: великоруське, малоруське і білоруське і відповідно сьому і мова „русская“ розпадаєть ся на три „нарѣчія“. Спасибі й за се, бо перше отакі офіціяльні видання зовсім зганяли зо світу український народ і його мову, доводячи, що існує єдиний „руській“ народ від Урала до Карпатів і ріжниці між Калужанином і Полтавцем або Русином з Галичини нема ніякої.

— В Полтаві засновано товариство „любителей изученія полтавской губерніи“. Перші збори товариства вже відбули ся („Жизнь и Искусство“, ч. 16).

— У 12-ій книжці „Журнала для всѣхъ“ 1898 р. поданий гарний переклад деяких поезій Б. Грінченка. Переклад владив Ів. Белоусов.

— Д. Кашпар, організатор історичного музею в Симферополі, подає дуже цікаві відомости що до ровкопок стародавнього грець-

кого міста Херсонеса. Херсонес досі був захований під грубою верствою землі і тільки тепер потрохи починають його відкопувати. Місто зберегло ся дуже добре: будинки, улиці, навіть міська стіна — цілісенські; знайдено силу усяких старинних річей, — старої утварі, написів, бронзи, мармурів, статуї і т. и. Більша частина міста уже відкопана і, коли розкопки будуть зовсім закінчені, тоді місто відкриють для учених і туристів. („Жизнь и Искусство“ ч. 12).

— Славянське товариство в Петербурзі надумало засновати „Всеславянський народний дім“ (Матицю), музей для утворів славянської штуки і славянську гімназію з ширшою програмою відомостей про славян. Мета усіх сих заходів — ширення в Росії відомостей про Славян, бо відомостей таких Росіянам вельми бракує (Сынъ Отечества“, ч. 13). Коли-б тільки ці заходи не стали ся осередком російського шовінізму та обрусенія і мали на меті самі лишень культурні завдання!*)

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, р. VII, кн. VI, під редакцією М. Грушевського. Зміст. 1. Писаня І. П. Котляревського в Галичині, подав Др. Іван Франко с. 1—14. 2. „Тісні роки“, причинки до історії Галичини 1846—1861 рр., подав Михайло Зубрицький с. 1 — 16. 3. Описи Ратенського староства 1500—1512 рр., подав М. Грушевський с. 1—40. 4. Miscellanea: а) 3 паперів Жетоти Паулі, под. С. Здаярський; б) Із переписки П. Куліша з Галичанами 1870 — 1871 рр., под. Др. І. Франко с. 1—16. 5. Наукова Хроніка: а) Огляд часописей за 1897 р. — часописи видавані поза Україною-Русю с. 1—32. 6. Бібліографія (рецензії й справоздання, с. 1 — 60. 7. З Товариства: Ювілей відродження українсько-руського письменства, подав О. Маковей с. 1—14.

Матеріяли до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії Наук. Тов. ім. Шевченка, за редакцією Хв. Вовка. Том I. Львів 1899. Зміст. Від редакції ст. VI—XIX. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві, Хв. Вовка, ст. 1—32. Українське рибальство у Добруджі, Хв. Вовка, ст. 33—52. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині, М. Могильченка, ст. 53—67. Кушнірство у Галичині, Вол. Гнатюка, ст. 68—78. Будівля на Чернігівщині, М. Могильченка, ст. 79—95. Народня пожива і спосіб її приправи, Вол. Гнатюка, ст. 96—110. Весілья у Гадацькому пов. у Полтавщині, Он. Гриши, 111—156. Соро-

*) Новинки в Росії подав Сергій Єфремов.

мицькі весільні пісні зап. М. Максимовичем, ст. 157—168. Писанки на Галицькій Волині, М. Кордуби, ст. 169—210. Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві (додаток, Хв. Вовка, ст. 211—219. Звістки й листи, ст. 220—229. — Додатки: Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок, ст. I—II. Програма до збирання відомостей дотичних народної побутової техніки, Хв. Вовка, 1—22. Показчик, ст. 1—11.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Том IV. Випуск I. Зміст: 1. Др. Щасний Сельский (Львів): Спірні питання про відклин родниці ст. 1—16. 2. Др. Евген Озаркевич (Львів): Дослідди над пропасницею ст. 1—17. 3. Др. Осип Дакура (Відень): Про вагу посмертних бактеріологічних дослідів ст. 1—14. 4. Др. Адам Соловій (Львів): Причинок до перерваня родниці ст. 1—7. 5. Др. Маріян Долиньский (Краків): Про ліченє рака родниці з *Ext. chelidonii majoris* ст. 1—3. 6. Справозданя ст. 1—33. 7. Термінольоґічна частина ст. 35—40.

Мінеральоґія на низші кляси шкіл середних. Учебник А. М. Ломницького перелбжив і подекуди доповнив Іван Верхратський. З 66 ритовинами. Виданнє друге. Львів, 1898, ст. 92. Ціна оправленого примірника 70 кр. Як иньші підручники проф. Верхратського, і сей має вагу не тільки для шкільної науки, але й науки — своїм термінольоґічним запасом, де є чимало народніх виразів, вібраних автором, пильним дослідником народньої термінольоґії; але дуже добре було-б, як би автор при тім якимсь бодай значком розрізняв назви від народа записані від утворених в літературі.

Ч. 59. Виданє Руского товариства педагоґічного. **Коли ще звьірі говорили.** Казки для дітей. Оповів Іван Франко. Львів, 1899. Сторін 202, 16-ки. Ціна 40 кр. Збірка складаєть ся в двайцятьох казков, друкованих перше у „Дзвінку“.

Шкільний огород. Написав Антін Глодаїнський. У Львові, 1899. Накладом Руского товариства педагоґічного. В текстї ілюстрації і плян господарського огорода. Сторін 164, великої 8-ки, ціна 60 кр. (З пересилкою 5 кр. більше).

Малоросійській сборникъ повѣстей, сценъ, разказовъ и водевилей извѣстныхъ малоросійскихъ писателей. Сторін 388, вісімки. Москва, 1899.

6. **Чикаленко.** — **Розмова про сельське хазяйство.** II. книжка. Худоба: кони, скотына, свыни та вивци. (Зъ 20 малюнками). Сторін 59, вісімки. Одесса, 1899. Ціна 10 коп. Першо,

книжочки д. Ч. розійшло ся досі 17. тисяч, головно купували її земства та „Хуторянинь“, часопись полтавського агрономічного товариства.

Накладом редакції „Руслана“ вийшла брошулка п. з. „**Значіне Івана Котляревського в рускій літературі**“. Є се відчит п. Володимира Масляка на обході столітних роковин відродження українсько-руської літератури в Перемишля дня 8-го грудня 1898 р.

Накладом ювілейного комітету Франкового вийшли семи днями з літографії А. Андрейчина композиції до поезій Івана Франка п. з. „1874—1898. Ювілейне виданє. **Зівялі листки**“. Композиції обнимають 30 сторін кварта і коштують 1 зр. 20 кр. Композиції підложені до отсих поезій: 1) „Ой ти дівчино з горіха зерня“, хор, С. Воробкевича. 2) „Не забудь юних днів“, сольо, М. Лисенка. 3) „Місяцю князю“, сольо, М. Лисенка. 4) „Розвійте ся з вітром листочки зівялі“, сольо, М. Лисенка. 5) „Безмежне поле в сніжному завою“, баритонове сольо, М. Лисенка. 6) „Вічний революціонер“, хор з оркестрою, О. Людкевича.

Видавництва „**Торбан**, квартети на мужеский хор“ появил ся V. випуск і містить дві композиції: Урра у бій! Н. Вахнянина і U nas inaszej М. Рудковського. Ціна 20 кр.

Перегляд часописей*).

Дѣло, 1898 р., чч. 201—290.

Листи рускої жєнщини в Канади, чч. 201 і 204. — Чотири брата, з угорського Ференца Герцега, ч. 206. — Облога Львова 1648 року. Написав Стефан Томашівський, чч. 209, 211, 214. — Шануймо свою рідну мову! М. З. ч. 219. — З'їзд руских учєних у Львові в 1848-ім році, чч. 221, 223, 224, 226, 227. — Русини в початком ХХ столітя, передрук проспекту М. Міхновського з „Буковини“, ч. 232. — Нумер сьвяточвий з нагоди ювілею Котляревського: Рідна мова, поезія Корнила Устияновича. В столітні роковини, поезія М. Мурави. Вступна статя про Котляревського, Ілі Кокорудва, ч. 233. — Великі роковини, передрук прольога Ів. Франка, ч. 234. — Лист з 1848 р. о бомбардованю Львова, ч. 235. — Бомбардованє Львова 1848 р., ч. 236 і 239. — Кілька неясних точок нинішної нашої шкільної

*) Гл. Літ. Наук. Вістник 1898, кн. II і XII.

і урядової правописи, Івана Копача, ч. 240. — Друг люду, на могилу Миколи Некрасова, поезія Сергія Бердяєва, ч. 242. — З нагоди руської вистави штуки, статі Ів. Труша, чч. 245, 246, 264 і 265, 286, 288. — Ясьо, опов. Данила Трояна, ч. 248. — Матеріяли до історії 1848 р., ч. 249. — В справі науки нотного хорального співу по наших селах, стаття Івана Гарматія, чч. 255 і 256. — З пам'яток із 1848 р., ч. 258. — Галя, образок з галицького життя Данила Трояна, чч. 259 - 263. — Значінє Івана Котляревського в руській літературі, відчит проф. Вол. Масляка на святі Котляревського в Перемишлі, чч. 267—269. — Хто винуватий? Марка Мурави, чч. 270 і 271. — Погляд на наш язиковий і правописний спір, М. Зуб—ого, ч. 272. — Новини на поли нашої церковної музики, Філарета Колеси, ч. 277. — Причинки до житєписи Т. Шевченка (в Русского Архива 1898 т. XII), ч. 284. — Мама, різдвяне оповіданє І. Потапенка, ч. 287. — Поезії Кляри Мюллер: Mater Gloriosa і Mater Dolorosa, переклади Сергія Бердяєва, ч. 288. — Наше відродженє, драматична дума В. Щурата, передрук з брошури, ч. 289 і 290.

Гуслан, 1898 р., чч. 201—292.

За батькову вину, святоче дідове оповіданє Олександра Катренка — дальше, ч. 201—206. — До Бразилії! Драма в галицького еміграційного руху в 4 актах Льва Лопатинського, чч. 207—220. — В жнива, образок Евг. Мандичевского, ч. 221. — Чорт, баба і письмо, в народних поговірок Е. Мандичевского, ч. 223. — Несподіванє лихо, історичне оповіданє, чч. 224—236. — Івану Котляревському, поезія Б. С., ч. 230. — Великі роковини, передрук прольога І. Франка в Літ. наук. Вістника, ч. 237. — Брацтво св'ященників, ч. 239. — Під неділю, ч. 240. — Кельнер, один бок! Новеля Мопасана, ч. 241 і 242. — Мати, спомин в часів А. Додета, ч. 243. — Молодість, в даньского Генрика Понтотідана, ч. 244 і 245. — З життя і гадок, ч. 247, 248, 252, 253, 258, 269, 275, 280, 290, 291. — Житє — сон, спомин в молодих літ Е. Мандичевского, ч. 249. — Топельник, новеля Г. Мопасана, ч. 250 і 251. — Жебрак, новеля Г. Мопасана, ч. 254 і 255. — Пригоди в ніч під новий рік, новеля Генрика Чоке,

переклад С. Єзерського, чч. 257—286. — Гимн на цїсарський ювілей, Ів. Любовича, ч. 262. — Мала кандидатура великого патріота, ч. 263. — Соті роковини, прольот В. Щурата на сьвято Котляревського, ч. 267. — Образки з життя виднїйшого патріота, ч. 287. — Конець столїтя, ч. 292.

Народна Часопись, 1898 р., чч. 200—292.

Ті-трі, оповіданє з австральського життя А. Бравна, ч. 200—202. — Чудеса сьвіта (дальша серія), чч. 203, 206—211. — Тітка Жеус, з французького Г. Дерена, ч. 204 і 205. — Яков Бачі, угорско-босаньске опов. Делі, чч. 212—227. — Столітні роковини відродження українсько-рускої літератури, чч. 228—232. — Із споминів павука, оповіданє Глинського, ч. 233. — Шнегінова женитьба, опов. К. М. Станюковича, чч. 234—243. — Мій стрик Юлій, опов. Г. Мопасана, ч. 244. — Недобиток, Юані Аго з фінського, ч. 245 і 246. — Гай, Любомира Бабича з хорватського, ч. 247. — Конець дому Юшер, Е. Л. По з англійського, ч. 248—250. — Гуска, Маріяна Гавалєвича з польського, чч. 251—253. — Тітка Дика, опов. Г. Мопасана, ч. 254. — Тиф, Антона Чехова, ч. 255. — Дещо з техніки, чч. 256—261, 264—266, 274 і 275. — Як Джек Омарлінг став чесним чоловіком, амер. історія, ч. 262—3. — Конець сьвіта, фантазія з р. 1899 Вінк. Ківавачі, з нім., чч. 267—273. — В окопах, з рос. Дудорова, ч. 276. — Абрамко, з польськ. Урсіна, ч. 277—278. — Нічна пригода Єфіма Лукича, з рос. А. Ключина, чч. 279—281. — Осел, Г. Мопасана, ч. 282—283. — Одежа короля, Кол. Міксата, ч. 283—284. — Пісня землі, М. Вагнера з нім., ч. 285. — Старий уніформ, з фр. Коппе, ч. 286. — Му-у-у, М. Гавалєвича, ч. 287. — Отець і син, В. Макея з англ., ч. 288. — Шнурочок, Г. Мопасана, ч. 289. — Золотий бажант, А. Ш. з франц., ч. 290—291. — Добродій, з чеського Яна Візека, ч. 292.

Нові напрями в малярстві.

Вглянувши в історію штуки і порівнявши минувшину її з нинішнім її станом і розвитком в Європі, помічаємо велику різницю між усіма епоками і остатніми десятками літ 19 віку. Рух артистичний обмежався на поодиноких народах і концентрувався в певних протязі часу в Атонах, в Римі, в Флоренції, Венеції, Антверпії і Парижі, проявляючись дуже незначно або й зовсім ні в інших місцях; нині обгортає він ширші простори і зачинає прокидатися у кожного культурнішого народу з більшою або меншою силою. Більше число робітників причиняє до більшого його розросту і впливу на суспільність, котра бажаючи новості впроваджує артистів на щораз новіші дороги. Емуляція між самими артистами примушує їх до як найбільшого зусилля, до спеціалізації. Різноманітність нинішньої штуки а спеціально малярства впливає в конечности, якої не знали ані грецька штука, ані ренесанс, ані 18 вік, а власне творчої оригінальності у кожній артистичній одиниці. Грецька штука, ренесансова, і не дуже поміляючись можна сказати давніша іспанська, німецька і французька не знали того, що нині зовемо літературною, тут артистичною власністю. Артисти заповичали всякі теми і способи їх обробки один від одного і псували або видосконалювали давніші або сучасні твори штуки; нині жадають від артиста, щоб він сам думав і винаходив. От тим то малярі остатніх часів зачали докладніше обсервувати окруженє, глибоше вглядати в природу, через що потворилося багато напрямів у штуці і багато відмінних артистичних індивідуальностей.

Всі ті напрями повстали на заході Європи, а ми таким побачили, як вони виглядають на полотні, читали про них по журналах і дневниках усілякі в значній частині неодоладні осуди. Слова імпрессионізм, пленеризм, декадентизм, модернізм і т. н. ужиті нефаховими журналістами і старомодними естетиками, означали хори або ефемерні збочення з простої дороги естетичної правдивості. Однак швидко люди привикли до тих термінів і навіть до образів того роду, і нині належить до доброго тону розправляти про них, а незадовго будуть ходити пересічні філістри до гандлярів образами шукаючи образів оригінальних в „густі імпрессионістів“.

Імпрессионізм, се перший термін, що приплив до нас із заходу і був немов синонімом малювання якими красками, коли властиво суть його лежить не конечно в яркості, а більше в технічній розв'язанню і переведенню вибраного сюжету.

Нехай собі читач уявить, що знаходить ся на площі перед церквою підчас великодних свят і бачить перед собою, як відбуваються гагілки. На середині виводять дівчата і молодиці „кривого танця“, поїд церквою порозсїдались старі господарі живо заняті оповіданем, біля них старші парубки грають в карти, а молодші виправляють різні чудасії; на правім боці знайшли собі місце молодиці з дітьми, з котрих старші і живішого темпераменту наслідують молодіж у забаві; старі баби приглядаються їм, підсьміхуючись з радости. На переді стоїть мама з дитиною на руках розмовляючи з якоюсь сусідкою, а коло них ледви держить ся на ногах мала грубенька дитина заїдаючи паску. Все те видно на тлі церкви, дзвіниці, білих хаток, городів і синіх гір, усе те купає ся в проміню весняного сонця, а киптарі, сердаки, запаски і вишивані сорочки аж меркотять від його блиску.

Такими сценами тільки любували ся давні малярі, а не поривали ся навіть малювати їх на полотні. „Якже — подумає собі всякий і нині — можна на куснику полотна віддати в красках церков, дзвіницю, сотки людей, їх одяги, їх рухи і радість, як оповісти красками про блиск весняного сонця і супокій погідного неба?“ Справді, довгий час було се неможливе, а загадку сю розв'язав нинішній поступ в малярстві. Кожда особа, як то чинили старі майстри, з такої рухливої юрби, малювана „уцтиво“, з осїбно, докладно, а лучена пізнійше з оточенням, завмирає під пензлем, роздроблює образ і не віддає того натовпу, того життя

і барвности, що бачимо в такій сцені. Малярі прийшли до пере-свідчення, що не pomoже в таких разax перечислюване людських одиниць, докладність рисунка, комбіноване образа з поодиноких студій, бо се відбирає композиції правду вражіння, яке відніс той, що бачив сцену гагілок; а треба тут передовсім великого і виробленого почуття кольору, широкого трактованя і погляду, верви і легкомисности, котра позволяє маляреви, де того вимагає потреба, забути про поодиноких людей, а лучити десятки осіб в одну кольористичну пляму, позволяє забути лінійний рисунок а відтворювати людей орієнтуючи ся кольористичними партиями ударом о полотно пензлем замоченим у краску.

Придержуючи ся сеї засади, артист викінчує лиш найближше стоячих людей сяк-так докладно, не входить при дальших в рисоване очей, рук, ніг, чобіт, сердаків, вишивок і т. и., найдальші пляни лучить в одну кольористичну масу, не звертаючи уваги на сотки подробиць, — бо й любуючи ся такою широкою сценою ніхто би сего не бачив ані би про се не думав. Через те він, що правда, не перечислює пензлем присутних на гагілках людей, але віддає вражінє (*impressio*) гагілки в її цілости. Уловити на полотні хвилі вражіння, якого дінаємо любуючи ся сценою з життя чи красвидом, задержати яке коротко-тривале явище сьвітляне — отсе ціль, яку ставить собі імпрессионізм.

Сонце згким перейде свою щоденну дорогу, має безліч таких хвиль, де воно перемінює фізіономію природи, безліч чудових, ярих найгарнійших ефектів; найгарнійші картини дає воно при сході і заході або прозираючи навіть серед днини через темну хмару, коли сильно осьвітлює малий шмат землі. Лука покрита цьвітучим яскром виглядає тоді як посипана жаром, хвилюючі лани жита як пожар степів, скали, пні дерев, вода блищить як золото або срібло.

Такі хвилі тривають коротко. Артист не має часу не то докладно скопіювати такий момент, але не зможе навіть добре з'орієнтувати ся в лабіринті предметів облитих ярким саявом, му-сить отже намалювати невірну копію з природи, а її вражінє, відбите аналогічного образа, який хвилево запанував у його голові. Сей принцип швидко здобув собі повну побіду у Франції і швидко був допроваджений до абсурда. Артисти почали малювати студії і сцени так невиразно, немов би навмисно хотіли закрити те, що мали змалювати на образі. На кольорит придумано цілу доктрину

і зредуковано краски до місць повних ярих тонів: кармінового, жовтого, синього, зеленого, фіолетового і оранжевого. Біла „барва“ в малярстві не є кольором, але ясним браком кольору, так само як чорна — темним. Остатню викинено з палети цілковито. Оттакий імпресіонізм як школа чи доктрина упав швидко, а лишився тільки як спосіб віддання хвилих вражень, і яко такий не дасться нині нічим заступити.

Слово „імпресіонізм“ зрозуміла ширша публіка, як і гірша артистична критика цілком фальшиво, прикладаючи сей вираз до образів, у котрих пробиваються яркі тони*), — коли тимчасом він більше відносить ся до невикінчености образу, значить, до способу розуміння рисунка, до нехтовання його лінійної докладности, а менше до кольориту. Можуть бути на краєвиді фіолетові скали, зеленою краскою мальовані людські лиця, жовта а не зелена трава, а образ може бути неповинний ні в якому імпресіонізмі. Ті дивні, „неприродні“ краски по найбільшій частині не є навіть признаком якоїсь школи ані особистим переконанем маляря, але впливом докладнішої, тонкої обсервації.

Хто малював на селі портрет або етюд якогось типу, тому нероз доводилось чути від мужиків, що придивлялися його роботі: „Чому половина лица ясна а половина темна?“ Се питанє є впливом обставини, що мужик не прийшов до логічного висновку, що лица людські повинно ся малювати так, як вони представляються оку нашому, або мужик оглядаючи що хвиля навіть явища світла і тіни не мав свідомої обсервації сего факту.

Подібне питанє і з подібних причин ставить часом і інтелігент, оглядаючи образ мальований plein air — по нашому: в повнім світлі. Чуємо часто питанє: „Чому се лице під бровами і під бородою зелене, партії чола і румянець фіолетові, волосє синє?“ Або просто тверженє: „Того маляря спровадила нова школа на фальшиву дорогу“, або „видко з кольориту, що артист-легкомисний чоловік... йому щось бракує... в природі нема ніде таких ярих тонів“. Тимчасом маляреви часто нічого не бракує

---

*) Шан. автор троха не так висловив ся. Діло тут не в ярих, а в так званих „ненатуральних“ красках. Критика у Франції, а за нею й де инде, почала підіймати на сміх імпресіоністів не за яркі тони, а за зелені коні, червону траву, жовте небо і т. и. *Ред.*

[бодай в образі], а критикови бракує обсервації природи; маляр малює добре, а ляїк оглядає природу поверховно, значить: любить ся лише світляним ефектом, а не входить в причину інтензивності явища, відчуває його лише без свідомости. По літах привикає і пересічна публіка до сеї кольористичної „дивоглядности“, зачинає навіть у природі шукати тонів з образів і знаходить їх. І так уже нині є люди, котрі годять ся з фактом, що сніг в тіни при соняшнім дні не сивий або чорний, як се бачили на відпустових „ляншафтах“, а синій або фіолетовий, як на образках артистів.

І не дуже дивувати ся, що ляїки мають на кольорит образів мальованих в повнім світлі такий пристарілий і цілком безпідставний погляд, бо мав його — бодай у своїх образах — ще в 1890-их роках такий артист як Ян Матейко. Його не дотикала правда, що на постаті людській, поставленій на траві, відбиває ся і зелень листя і жовтий рефлексивний тон хати, муру чи чогось, синій кольор фірмаменту, — він з цілою наївністю малював битву такими красками, як би лицарі били ся в окруженю стін його робітні.

Заслуга тут нового малярства, а головно французских артистів, котрі ввели засаду цілком натуральну, лише в своїх артистичних консеквенциях на перший раз — як і кожда новість для декого — досить дивоглядну, що малюючи людей в окруженю природи треба їх і там поставити [моделів] і вірно віддати кольор, який бачить ся, значить: підстерегти, що на тілі людським і на одязі відбивають ся всі краски, які має окружене, — в тім власне лежить суть плєнеризму.

Краски, якими диспонує палета малярська, добре на місці ужиті в плєнері ніколи не будуть за яркі — противно, буде їм усе бракувати яркості: н. пр. зеленого листя, через котре пере-свічує сонце, яркості цвітів, а навіть яркості фіолетів, які часто мають місце на отінених партях тіла людського. Найчастійше оказують ся занадто брудними і мрачними жовті тони. Сильним промінєм сонця освічену природу міг би маляр віддати вірно, як би червона, синя і жовта краска була десять раз яркійша, а біла [яко домішка до красок] білійша.

На нещастє кольористів фарби розтирані на полотні не задержують навіть тої яркості, яку мають неужиті, витиснені просто з туби на палету. Вони темніють і сіріють при процесі мі-

шаня. Синя Ultramarin або Cobalt є сама в собі кольором інтензивним, ярким як і червона Carmin; змішані разом дають кольор фіолетовий значно брудніший від складників. Таке саме розчароване дає маляреви мішанина жовтої з Carmin-ом, а чого повстає кольор брудний оранжовий, або мішанина синьої з жовтою, котрі дають кольор зелений також меншої яркості. Щоби тому запобігти, взяли ся малярі на спосіб, вони не мішають згаданих фарб одних з одними, але хочачи викликати яркіший тон, наприклад фіолетовий, кладуть синю краску і червону на яснім, найліпше на білім тлі, в лінїях або кропках на переміну біля себе. Приглядаючи ся так замальованій площі бачимо з близька сині та червоні лінїї або кропки перемішані з собою; відставивши полотно на певне віддалене від себе помічаємо, що вони зливають ся в одну ярку фіолетову пляму.

Таким способом потрафить нинішня малярська техніка піднести скалю тонів до нечуваної перед тим яркості а через те зблизити її до природи чи спеціально до якого кольористичного ефекту. До сеї технічної штучки прийшли малярі досвідом і експериментами, віставленем красок на палеті або на полотні. На сажож дроблене тонів, без огляду на те, чи вони в природі тупі чи яркі, напроваджує докладна обсервация природи, в котрій не існують ширші однокольорові площини. В природі нема жовтих, синіх, рудих, сивих предметів, хоч би вони були навіть штучно такими фарбами мальовані; на них відбиває ся навіть між чотирма стінами барвне окруженє, навіть найтупіше. Навіть сьвіжо валном побіленої стіни не малює жаден артист маляр білою Kremserweiss, а вкидає до неї місцями: жовтої, червоної або синьої фарби, розумієть ся, не дуже значними дозами, так що на цілій ріжнобарвній мозаїці домінує лиш білий кольор, чи то після малярської естетики, ясна безкольоровість.

Тіло людське є власне одна з таких поверхностей, котра найбільше надає ся до такого трактованя, просто вимагає такого способу мальованя, бо иньшого кольору є чоло, иньшого партії коло очей, иньшого ніс, лиця, борода, шия, груди, коліна, руки, ноги. Приглянути ся докладнійше одній партії лиця навіть, то на нім можна, маючи око вразливе на кольористичні нїянси, добачити найріжнороднійші кольористичні відтінки, над котрими все домінує якийсь один кольор, що в малярстві називає ся тоном локальним. На істоту барви людського тіла впливає багато причин

як: кровоносні органи, забарвлене шкіри, прищі, зморщкі, на котрих ломить ся сьвітло, нашкірок, що покриває як заслона барвні тканки, вкінці рефлекси барвного окруження. При тім додати треба, що кольористичні плямки підвисшають кольористичну інтензивність одна одної. Ось чому ми помічаємо на людськїм тілі знов цілу мозаїку тонів, хитких, що правда, але досить сильних, щоби їх можна видіти докладно.

Однак найбільше спонукують артистів до ужитя того методу сьвітляні ефекти. Хто з малярів пробував малювати склянні шиби вікон, освітлені сходячим або заходячим сонцем, блиск соняшного проміня відбитого від води або снігу, той пересьвідчив ся певно, які слабї малярські средства до відданя таких ефектів. Щоби образ хоть в малій части з огляду на сьвітло пригадавав природу, треба передовсім графити льокальний тон сьвітляного предмету з цілою скалею вібруючих красок на нїм, як і контраст пограничних партій. Найгарнійшим прикладом для демонстрації такого явища в природі і найінтереснійшим мотивом для маляря-вібриста є сьвітло електричної лампи в мгlistий вечір, в ночі, або в такій самій порі блиск місяця, що виринає зпоза горизонту.

Першим малярем, котрий консеквентно і сьвідомо розкладав площі на барвні плями, був Рембрандт; однак він допровадив се лиш до скромних границь і обмежував ся головно на портретах; видосконалив сей метод і дав йому ширші границі французький маляр Делякроа перед 40 літами (умер 1863 р.). Він і дав підставу для нинішної модної кольористики. Число вібристів малярів робить ся що раз більшим, длятого на малюнках на теперішних виставах помічаємо що раз більше сонця і кольоровости.

Сильним сьвітляним ефектом як і різким контрастом тонів відзначає ся німецький маляр Гільдебрандт, також російський пейзажист Айвазовский, котрий дав доказ великого кольористичного знаня уже в перших своїх краввидах з Кавказу. Одним з найбільших вібристів малярів є Олександр Геримський. Образи його складають ся з такого множества кольористичних плямок і допроваджені до такої тонкости в відтінках, що оглядаючи їх тратить ся вражінє малярського матеріялу, а бачить ся сьвітло, повітре, віддаленє. Вібристом в відміннім трохи роді є Італіянець Сегантіні, одна з найоригінальнійших і найбільших артистичних індивідуальностей. Сей не розкладає тонів на плямки, але на лїнії, через що

його образи виглядають якби були уткані з ярок шовкових ниток. До остатніх границь, бо до розкладу тонів на пункти довів вібризм Голяндець Риссельберґе, оттим то його і ще иньших малярів того рода названо в остатніх часах поантілістами або пунктистами. Рецензенти тогорічних сецесіоністичних вистав у Відні добачують між давніми образами а творами найновіших вібристів і поантілістів, головно Риссельберґа таку ріжницю, що, мовляв, день, сьвітло, сонце проявили ся тільки на образах сих остатніх.

Імпресіонізм, пленеризм і вібризм, се здобутки малярства, котрі повстали не в робітнях артистів серед чотирьох стін, але на лоні природи. При досьвіді і нових средствах мусіло змінити свою фізіономію і найширше окружене чоловіка — краєвид. Малярство краєвидове справді так значно виробило ся в другій половині нашого віку, що сьміло можна сказати: воно повстало в тім часі.

Данте мусів сильно відчувати принаду природи, коли так гарно малював краєвиди в „Божій комедії“. Один в нап епохи ренесансу любив відбувати урядові конференції з кардиналами при вині над потоками, а один з найсестороннійших талантів сього часу, Піко делья Мірандоля, розплакував ся на вид хвилюючих абіжем ланів. Таким замилуванем до природи відзначали ся люде ренесансу; однак артисти жили тоді ще під таким сильним впливом грецької штуки різьбарства, що не потрафили звернути своїх талантів у той бік, а краєвид уважали чимсь підрядним, тлом. В 18 віці повстали, що правда, в Венеції, місті великих кольористів, навіть спеціялісти-пейзажисти, брати Канелетто, але вони малювали лише скучні мотиви будинків і ренесансових палат.

Більше замилуваня до природи показали Голяндці і там починає ся краєвид уже в 16 віці — але й ті не довели далеко. Під впливом грецької штуки малярі так привикли до форм людського тіла, що ще до недавна уважали краєвид без людей, і то можливо на першім пляні уставлених, за аномалію; тільки новий погляд на штуку і новочасне малярство признали, що корч калини, вечір над рікою або озеро прибране в водяні лілії не є для артиста нічим підліїшим, як постать чоловіка. При близшім студюваню прийшли виконавці штуки до погляду, що дерева, калина, цьвіти мають також свій вираз і свою індивідуальність і длятого гідні пензля. Повимітано отже людей, що доси фігурували як головні мотиви в краєвидах; а як де й знайдець ся який, то є трак-

тований яко брила з певними формами або кольористична пляма, так як наприклад соняшник або пеня дерева.

Давні пейзажисти грішили ще одним: вони не потрапили обняти вибраного сюжету і обробляти його яко один суцільний організм, в котрім не все є конечним складником загального характеру і не могли прийти до пересвідчення, що всякі нехарактеристичні подробиці суть лиш непотрібним балаястом, або, сказати технічним малярським виразом, їм бракувало широкого трактованя при обробці. До такого широкого трактованя є пейзажист обовязаний, поминувши ту обставину, що образ є звичайно дуже поменшений формат природи, з тої причини, що малюючи краєвид мусить усе мати на оці цілість вибраного кусника природи а заглиблюючи ся в подробицях затрачує загальний характер виду, його вираз.

Але, зібрати відповідні мотиви, нарисувати їх вірно і угрупувати після взору природи, се доперва чоловік правильно уформований, але без житя. Жите в краєвиді — то кольор, котрий говорить, чи образ має представляти ранок чи вечір, день погідний чи хмарний, пору посухи чи хвилю по дощи, а навіть вказує чи предмет віддалений 10 кроків ближше чи дальше від обсерватора. Тільки новочасне малярство признало кольорови рівне право з рисунком, до краєвида зачали тільки малярі остатніх десятків літ прикладати засаду гармонії барв, що все існує в природі і буває дуже різнородна під впливом переміни сьвітла, тугости чи рідкости повітря або віддаленя. Власне віддалене надає краєвидови несчислені кольористичні нїянси, почавши від ярких здецидованих тонів близько нас, а скінчивши на сірих дальших пригуплених легкою заслоною повітря. Та сама зелень трави чи сме-реки зовсім иньшою видає ся нам з близька, иньшою на віддалене пів милі, а зовсім иньшою, бо все синявою десь далеко на горізонті. На тім стосунку барвности і сили тонів близьких до дальших (вальорі) опираєть ся нинішній краєвид. Конечність віддаваня найтонших нїянсів тонів ближших і дальших є так звичайною річею і так владає в око, що повинна була вже від давна бути введена до пейзажів, і було би то стало ся, коли би всякі Джорджоне, Тічіяни, Рубенси та Рудісдалі трактували в штуці певний шмат землі як одну артистичну цілість, а не вимальовували кожду партію з окрема, бо лиш че-

рез ненастанне порівнюванє всяких кольорів і їх сили з різних віддалень, приходимо до правдивої вартости льокальних тонів і їх хвиливого правдивого стосунку до себе — до гармонії.

Хоча англійські, французькі, російські і бельгійські пейзажисти виказали величезні успіхи в тім напрямі, лишає ся красвид ще мало обробленим а задля що раз більшого замилюваня до природи у людей і застосованя в малярстві що раз новіших і добірніших средств — малярством будущини.

Малярство прямувало від найдавнійших часів аж до другої половини 19 віку до як найбільшої правди в рисунку, до випуклости і кольору. Збочене з тої дороги у артистів навіть несвідомо спровадили середні віки, час упадку (декадентизму) різьбарства і малярства. Тодішня суспільність убачила в насі найвисшу силу, а в штуці перейшло се пересвідченє в односторонній наклін до папського християнства чи християнського містицизму. Артизм, занадто звернений в бік духовости, стратив рівновагу між ідеєю і формою, що творила гармонію в цілій артистичній творчости старинних Греків, італійського ренесансу [відродженя] і голяндської та й новішої штуки в Европі. І так почали виходити з під долота і пензля середновічних артистів твори навіяні релігійним містицизмом, недородки що-до форми, а повні гадки, настрою і символізму.

І нинішний декадентизм подібний до середновічного, хоча не переняв від него середновічної рубашности, не дуже одушевляв ся строгим і штивним візантинізмом, а запозичив ся головно у італійських майстрів першої половини XV віку, отже вчасного ренесансу, взявши від Гірляндая, Філіппа Ліппі, Мазаччія і Ботічеллі все, як середновічне так і ренесансове*). Їх легкий рисунок, занедбаний по части для духового і літературного змісту, наївність і щирість в понятю постатей найбільше відповідають уподобаням нинішних декадентів, чи декадентів символістів, бо властиво так вони називають ся.

Наш декадентизм висший від середновічного тим, що не приняв, як тамтой, певних конвенціональних знаків чи символів на

---

*) Перші звернули увагу на тих майстрів „Братя Прерафаеліти“ (товариство англійських артистів, zaloжене 1850 р.) і дали тим чином сильний імпульс новому сучасному артистичному рухови.

відповідні річи, абстракції або прикмети, а лишає витворенє їх кождоразовій хвили чи індивідуальности артистів і не цілковито відорвав ся від природи. Правда, артист-декадент перестав обсервувати її глибоше і аналізувати для вірного її відданя, та все-таки він опирає ся на неї. Він глядить на окруженє оком чоловіка пересиченого звичайною красою, а жадного сильнійших вражінь, — коли не знаходить їх в природі, то витворює образи а зглядно їх силу з власної вразливої нервової вдачі. Гаї, дерева, скали, вода, реальні сцени з життя — се прояви природи, якими кожний філістер потрафить любовати ся; за надприродними афектами, за чудотворністю і широтою гадки спрагнений ум декадента витворює собі новий сьвіт сьвітлз, надприродних блисків і понурости, сьвіт романтизму в найкрайнійшій значіню сего слова, в чаром загадковости і хоробливої фантазії.

Маляр, вималювавши отінений цьвітучими вербами вир ріки обсицаний промінем весняного сонця, з цілим чаром маєвої зелени, віддав усе, чим природа тут промовляє, ціле вражінє, яке відносить чоловік, але — чоловік здоровий, не безнадійно хорий, не нервово роздразнений або через що иньше нещасливий. Таким людем, пригнобленим величю власного нещастя, инакше представляє ся окруженє: пні дерев, глибоки води, проміне сонця — се лиш мотиви, що зворушують їх кров, подразнюють нерви і витворюють в мізку сьвіт притемнений пессімізмом.

Артист переймає ся чужим або і власним горем, вглубляє ся в его безмір, навіть любує ся ним, і творить під впливом такого настрою чи розстрою духового, з чого виходять образи з мотивами неприродними, але твори великої духової сили. Таким образом, скажу архитвором декадентського малярства є приміром „Похоронний марш“ Подковінського. Артист зрозумів, що малюючи сьвящеників, караван з домовиною, тиск народу а серед него похилоного молодця, не представить глибоки нещастя по утраті любки — тому з'образив стан душевний нещасливого, його роспуку: ті давони що гулі йому в ухах, артист завісив у повітрі на червонім вечірнім небі і на деревах, а домовину з ненакритою віком дівчиною несуть не люде, але хор ангелів, окружаючи щасливу як срібний німб; за нею не гідний ніхто йти, лиш він сам, її милий, з виразом роспуки. Хто оглядав невдатно мною описаний образ, відчув певно, кілько драматичности і смутку потрафив влити в него геніяльний декадент символіст, кілько трагізму викликаного при-

родним случайним фактом смерті дівчини, а бажанем молодця. Видко тут, як штука опановує і світ думок, що материя має підрядну вартість, а артистична обрібка, щоби досягнути своєю цілю, мусить бути нешриродною.

Впроваджуване до штуки моментів надприродних не є таке безпідставне, як се може видавати ся: хто знає події народів, суспільности, хто обсервує хоч би сцени на улиці, в хаті, в семейнім житю, певно находив ся в тім стані, що стратив з очей людей і місце, а відчував лише вражінє радости, смутку, розпуки; часом здавало ся, що над людьми тяжить якесь невитолковане фактум, їх переслідує якийсь демон. Менше реальні події і сцени, а більше власне лиш тонкою чутливістю відчуті вражінє старася представити декадент-символіст, добираючи до тої ціли лиш інтелігентним людям зрозумілих форм, в чім лежить певний аристократизм декадентно-символістичного напрямю.

Рівночасно з декадентизмом символізмом, — що по-при згаданих ідеях силкує ся на артистичну розвязку широких тем, як: „нескінченість“, „валежність чоловіка від природи“ [прегарний образ Саші Шнайдера, одного з найбільших символістів] „висшість мужчини над женщиною“, „думка людська“ і т. п. — розвиває ся иньший напрям, скромнійший що до вибору тем, що шукає материялів головно в нинішнім житю щоденнім чи в біжучих квестиях — то модернізм. Він виріс з декадентизму, стародавнього замилюваня до викінчуваня подробиць в образі, в роді апоньского рисунка і американського артистичного промислу.

В Америці відбуває ся тепер з європейською штукаю процес подібний, як колись в Александриї з елинською: вона перетворює ся в промисл. Той рух обгортає тепер і Европу, починаючи від Парижа. Малярська операція світлом і тіннями тратить тут значіне, бо орнамент, поміщений високо на стіні чи на домашній посуді, вимагає докладного, в ограничені форми унятого рисунка, бо високе поміщенє утрудняє огляданє, а в инакшій разі згадані предмети не мають претенсії, щоби над їх украшенем довго застановляти ся. Ті обставини вимагають від артиста, щоби врівно висказав свою гадку, отже показує ся потреба приміненя лінійного рисунка, як се чинили грецькі артисти при украшеню ваз орнаментом і фігурами. Ту саму комбінацію повторяють і нинішні модерністи дуже часто в творах ілюстраційних, забарвлюючи їх иноді елементом символістичним.

Вік XIX-ий — то передовсім вік розвою кольориту в малярстві; модернізм є упрощенем єго ad minimum і немов реакцією на користь рисунка, котрий иноді стилізує ся; до орнаменту впроваджує ся нові, цілком ще не зужиті мотиви ростинні. Твори модерністів відзначають ся простотою композиції і викінчення, часто дотепом. Ось між усьміхненими головами дівчат русалок хвилює море їх волося, поверх котрого виринають руки і циліндер тонучого мужчини. Цілий образок нарисований пером і покольорований двома трома красками. Або: з поміж стилізованих галузок і листя виступає стать жєнщини з невитолкованим сентиментальним виразом лица і дивним рухом руки, часом видно з противного боку хлопця; заглибленого в загадочну адорацію товариша і т. п. Ось приміри модернізму. З того напруму виробило ся в остатніх літах малярство плакатове.

Як вихіснує слідуєче століте, ті многосторонні здобутки нинішної штуки, які нові средства винайде і як застосує нинішні, — не можна поки що розсудити, як і не можна було з початку 19 віку передвидіти, що малярство розвине ся до такого розцьвіту і небувалої різносторонности.

Іван Труш.

Причинок до психології смерті.

Дра С. С. Енштайна.

„Смерть, се є остаточне спиненє обміни матерії і всіх інших житєвих функцій в осібнику“, — так виглядає дефініція строгої, докладної природничої науки. Та тільки клопіт, що маємо тут тільки переставку, а не виясненє загадки, бо-ж понятє „інших житєвих функцій“ безмірно широке, і ми спокійно можемо твердити, що для фізіолоґа загадка починаєть ся як раз там, де кінчить ся для психолоґа. Число питань, які насувають ся при досліді над психолоґією смерті, є леґіон. Чому ми боїмо ся смерті і чому з другого боку не почуваетмо страху перед смертю раз у раз? Чому ми волимо житє повне болю понад спокійну, гарну смерть? Які процеси відбувають ся в наших думках в хвилі смертної кризи і які бувають відносини між тілом і духом у тій рішучій хвилині? Висловити всі ті питання певно далеко лекше, ніж дати на них відповідь, бо-ж тільки в дуже рідких випадках особи, що стоять саме при вході в царство смерті, посідають ще на стілько ясности думок, абнеґації і в кінці відваги, щоб обсервувати себе самих і передавати свої спостереженя іншим людям. Так от коли ми не хочемо пускати ся на неплідні шляхи спекуляційної філософії, то не лишаєть ся нам тут — як і всюди инде — ніщо інше, як тільки вдати ся до індукції, добувати висновки з обсервацій і проб та здобутків докладної науки і розглянути ся, чи не вдасть ся нам тоді піднести хоч кінчик тої темної заслони, що відгороджує житє від смерті.

Спекуляційна філософія першої половини нашого віку впадала ся з сею справою дуже легенько. Задекретовано по просту, що ніякого страху перед смертю нема і не має бути. Доки живемо, значить — ми не мерці, а раз ми будемо мерцями, то не будемо знати нічого; ergo — страх перед смертю не має ніякої реальної основи, є нісенітницею. Сей філософічний указ виглядає на перший погляд так принадно, так розумно, що з його точки сама ідея психології смерті мусить видавати ся абсурдом. На щасте — або може на жаль — факти, що існують в сфері нашого почування, не дають усунути себе ніякими розпорядженнями, як які небудь таблиці з написами. І коли ми з обмеженими засобами нашого знання хочемо загалом підійти до такої загадки, як психологія смерті, то мусимо поперед усього дати собі постанову — не заперечувати ніяких фактів, а тільки що найбільше, для заспокоєня нашої жадоби причиновости, дати тим фактам достаточне виясненє, не суперечне зі здобутками докладної науки.

Смерть сама собою без сумніву є наслідком вічного і вічно молодого життя природи. Її життя проявляє себе в твореню і тільки через ненастанний процес твореня і розвою вона остаєть ся вічно молодю. Слова старого Герекліта „πάντα ῥεῖ“ (усе пливе), такі неясні не лише для його сучасних, але ще й тисячі літ потім, що здобули їх автори назву „σκοτεινός“ (темний), — показують, як глибоко сей могутній дух ввійшов у зрозумінє процесів природи. В цілій природі нема нічого такого, що „є“, а все в ній тільки „починає ся“, повстає, вся вона — вічна, цвітуча молодість. Ся молодість, що власне є найглибша суть творчої природи, є також основою смерті: старе уступає новому, щезає на якийсь час, щоб під чародійською рукою природи знов повстати в цвітї молодости. І для того те, що ми називаємо смертю, властиво не є нічим иньшим, як тільки иншою формою життя, метаморфозою, що зі старого творить молоде, з пережитого сьвіже, з гнилі цвіт. Сей погляд — я назвав би його в грецька панзоістиккою — певно не може перед нами, людьми, у котрих зложив ся сьвітогляд з власною індивідуальністю як центром усього — заслонити того факту, що обік повставаня є також умиранє, котре не мине нікого з нас.

І власне знаючи те, що великий косар не минає нікого, що в своїй невмолимій безпощадности він найкраще уособлює закон природної неохибности, — власне для того ми боїмось його. Але не лише для того. Все наше думанє, всі наші почутя, кождий

наш віддих, кожний рух зв'язаний так тісно з почутєм нашого „я“, що ми або зовсім не можемо уявити собі страти того „я“, або уявляємо її собі як щось безмірно страшне. Нема на сьвіті нормального чоловіка, котрий би при думці про можливу смерть не почував себе бодай якось ніяково; при довшім заглиблюваню в сю думку може те почутє дійти аж до переляку. А коли се так, коли думка про страту нашого „я“ завсїгди є для нас прикрою, коли далі ми знаємо, що ніяким способом не минути нам смерти, коли в кінці поміркуємо, що смерть може заскочити нас несподівано, кожної хвилі, то можна-б бачити велику нельогічність у тім, що все наше діланє і думанє не є під ненастанною владою ідеї смерти. Бо фактично той перестрах, який обгортає нас при думці про смерть, зрівноважуєть ся тою обставиною, що ми тільки в висемкових нагодах займаємо ся тою думкою.

Дивна річ: причина сьому лежить у тих самих явищах, що викликають страх перед смертю. Ми боїмо ся смерти, бо вона являєть ся нам чимсь темним, невідомим, — і не думаємо про неї, бо в скарбниці нашої уяви не знаходимо нічого такого, що пригадувало-б нам смерть; вона все є для нас абстрактним понятєм, при котрім абсолютно нічого не можемо уявити собі і котре через те тільки десь колись і то в неясних обрисах доходить до нашої свідомости.

Ще одну, наскрїзь психольогічну причину можна вказати, задля якої нормальний, здоровий чоловік тільки зовсім висемково думає про смерть. З досьвіду знаємо, що тільки дуже маленька часть людей умирає природною смертю, тобто від старечого вичерпаня. В величезній більшині випадків підкошують людей ріжнородні шкідники природні і культурні, заразливі або иньші хвороби. От тим то ми привикли завсїгди звязувати ідею смерти з фізичними болями, що звичайно попереджають закінченє житя; вислови: „смертельно хорий“, „безнадійно хорий“, загально вживані в звичайній бесїді, сьвідчать про вірність сего твердження. З другого боку нові дослїди над фізіольогією і анатомією мівку показали, як далеко більше рации має стара приказка: „mens sana in corpore sano“, ніж навіть могло снити ся тим, що видумали її. Липському анатомови мівку і псіхіатрови дрови Павлови Флехсінту пощастило ся зовсім науковим методом відкрити факти, що значно наближують нас до можности — вглянути в замотану машинерію мівкових функцій, у взаємини між тілом і душею. Не підлягає

ніякому сумнівови, що розгалужене, яке ми внутрішньою обсервацією можемо добачити в духових функціях, має тісний, причиновий звязок з зовсім не трансцендентальними, для анатомічного зроуміння наскрізь доступними відносинами в будові мізку, з котрого вони реконструують душевні процеси і переводять їх на зверх.

Прикладаючи се до нашої теми ми в першому ряді повинні звернути увагу на ту частину мізку, яку Флехсінг називає „сферою відчування тіл“ у корі великого мізку. Ця „сфера відчування тіл“ є центральним місцем для всіх почувань організму: спрага і голод, приємність і обриджене тут доходять до нашої свідомости. Але також процеси в механізмі віддиховім, у обігу крові і в приладі до травлення доходять до нашої свідомости через посередництво „сфери відчування тіл“. Ті досліди додали дуже багато правдоподібности думці, що сфера відчування тіл має велику участь також у доходженю до нашої свідомости тих фізичних процесів, що є нерозлучними товаришами наших афектів, як ось мускульної іннервації і т. и. Значить, ми можемо ту часть мізку вважати по prostu центральним органом психічного рефлексу афектових процесів у наших тілі. Іншими словами: сфера відчування тіл, се барометр нашого психічного здоровля, на скільки воно залежить від тілесного або йде рівнобіжно з ним. Значить, коли обіг крові і віддихане у нас в нормальнім порядку, коли наші мускули не відчувають надмірно сильних вражінь, тоб то коли ми здорові, то сфера відчування тіл передає нам почуте загальної сили і вдоволення, котре ми звикли називати добрим настроєм. Те почуте у деяких людей може проявляти ся так сильно, що навіть психічні зневаги не можуть притлумити його. А таке почуте загальної сили і вдоволення витискає з нашої уяви всі образи і зпомини фізичних або духових терпінь. Відси то походить, що люди сангвінічного темпераменту тільки дуже рідко думають про смерть, а і в тих зовсім спорадичних випадках уявляють собі її дуже неясно, як щось невиразне і дуже-дуже далеке.

Зовсім инакше дієть ся з людьми, котрим їх „сфера відчування тіл“ передає такі почутя їх організму, які в цілости можуть викликати в їх свідомости чуте загального ослаблення і невдоволення. Лишаючи на боці те, що такі люди є далеко вразливіші на всякий чисто психічний афект, то надто ще кожде неприємне почуте вяжеть ся у них з ідеєю фізичного терпіння. А як я вже завважив висше, фізичні терпіння так тісно звязані з дум-

кою про смерть, що дуже часто обоє виступають рівночасно. От тим то люди меланхолійного успособлення, слабовиті, песимісти займають ся далеко більше і далеко частійше думкою про смерть, ніж люди здорові, сильні, оптимісти.

А все таки воно дуже дивно, що власне ті умови, які показали ся конче потрібними для досліду психології смерти, в самою сутю смерти не мають нічого спільного. Само вмиранє є звичайно зовсім свобідне від болю. Хорий, котрого важкі муки ще збільшували страх перед смертю, при самім наближеню смерти чує нагле поліпшенє, має вражінє безконечної полекші. Перед самим сконанєм починають многі хорі говорити про чудо, що приносить їм ратунок, укладають пляни на будуще як раз в моменті, коли крила смерти вже простерті над ними. Що такому пацієнтові являєть ся уступленєм слабости, те для лікаря є неохибним сімптомом зовсім близької або вже розпочатої розвязки. І се явище евтаназії (лагідної смерти) справленої самою природою дуже легко вияснити чисто фізичними процесами. Розклад звірячого організму підчас хвороби не доконує ся відразу, але поступає звільна, хоч може инколи завершити ся в коротшім, а инколи в довшім часі. Сей розклад починаєть ся частковим пораженєм, що також не захоплює всего тіла нараз, але посуває ся центрїкетально, від кінчин до середини; самий остатній улягає йому мозок, так що справедливо можна сказати: дух переживає тіло. Відси ясно само собою, що хорий відчуває те пораженє, розпочате на оконечностях тіла, як зменшенє чутя дотику, а тим самим також як злагодженє болю. Колиж пораженє дійде вже так далеко, що захопить вір і слух, тоді вже свідомість у хорого так запаморочена, що він може вмирати спокійно і без болю. Але також смерть наслідком наглих пригод рідко коли буває страшна і болюча. Нагле стрясенє нервовє оголомшує весь наш організм так сильно, що для думок про смерть, таких страшних у нашім звичайнім житю, не лишаєть ся ніякого місця, ідеї простору і часу щезають зовсім і чоловік думає нераз про зовсім дрібні або далекі річи. Лівінгстон, звісний дослідник Африки, оповідає, як він раз зовсім несподівано побачив себе нагло око в око з величезним львом. Думка про втеку навіть не мелькнула в його голові; він стояв спокійно, дождаючи скоку дикого звіря; навіть тоді, коли він лежав під його лапами, він ані на хвилию не тратив свідомости. Він бачив, як текла його кров, як лев шарпав його ногу, але не почував най-

меншого болю, ані страху. Одно тільки дивувало його, що час, якого потребував лев, щоб йому зробити капут, видав ся йому таким безконечно довгим. В кінці — все ще в паурах льва — його опанувало почуте сонности, і тільки геть пізніше, коли він по довгій вожлію, що було наслідком впливу крови, прокинувся в шпиталю, він почув у-перве біль від ран.

Подібне оповідає один молодий Англічанин, що звалив ся з Маттергорну і по 48 годинах був віднайдений ратунковою експедицією в напів замороженім стані. „В хвилі, коли я спостеріг, що лечу в низ, мені видалось, що я стратив почуте простору і часу. Ніякого страху, ніякої тривоги я не чув; я бачив себе вираано, як лечу в низ головою і почував се кожного разу, коли стукав ся головою о яку вистобурчену скалу, але болю не чув. При тім в моїй уяві проносили ся ненастанно спомини з моїх хлопнячих і молодечих літ; в тих кількох секундах, що я летів у низ, я прожив цілі роки свого життя. А при тім я ані на хвилю не тратив з очей кам'яних шпилів і обчислював собі, що ось на тім або на онтім можу розбити собі череп. Тільки коли я долетів у низ, я стратив свідомість“.

Лишаючи на боці такі обсервації ми знаємо й такі випадки, коли образи сполучені зо смертю можуть просто давати імпульс до почутя роскоші. Закохана пара, котрій родичі не допускають злучити ся, може вносити ся з собою тільки листовно і постановляє певного означеного дня, кожде окремо, зробити собі смерть. І ось думка про близьке визволене від життя робить ся жерелом безмежної радості і щастя; навіть еротичні вражіння вяжуть ся з нею; молодий парубок дожидає хвилі скону з не меншою нетерплячкою, ніж би дожидає хвилі, коли буде міг притиснути свою любку до себе. Стрічаємо також свого рода самовбійчу манію, котра навіть у деяких сім'ях переходить в покоління в покоління. Але се вже не належить сюди, до обсягу психології, а радше до обсягу патології.

Та про те, хоч ми й мусимо піддати ся велізній неминучості смерти, лишаєть ся нам та потіха, що в своїх дітях ми жити- мемо не тільки духово, але й материяльно; що хоча й мруть люди, але чоловік живе вічно юний, вічно новий.

З німецького переклав
Іван Франко.

*) Винято в віденського тижневника „Die Wage“, 1898, ч. 44.

З ЖИТЯ І ПИСЬМЕНСТВА.

(Слово і діло галицьких москвофілів).

Відомо вже, як проводирі галицької москвофільської партії прийняли столітнє сьвято відродження нашого письменства. Вони на перекір загальному настроєви подали в „Галичанині“ статі, що незвичайно прикро вражали кожного, хто порівнав їх в привітани хочби самих російських наукових інституцій. Таким москвофільським привітом для нас треба вважати між иньшим і працю Осипа Мончаловского п. з. „Литературное и политическое украинифильство“, що вийшла відбиткою в „Галичанина“ (Львів 1898, ст. 190). Тому, що про сю працю Мончаловского відозвали ся вже в похвалами російські часописи в роді „Московских Вѣдомостей“, а москвофіли ширять її навіть поміж гімназіяльною молодіжю в Галичині, я хочу познаємити в нею наших читачів, аби побачили її вартість. Притім возьму ще на розвагу подібну працю Філ. Свистуна п. з. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи (часть I видана 1895 р. має сторін 350, часть II в 1896 р. має аж 741 сторін). Сі праці Свистуна і Мончаловского мають доказати „світоти“ потребу істнованя москвофільської партії і безпідставність українофільської партії в нашім народі. Оба ті автори займають ся в сїм десятилітї найбільше писанєм тенденційних історій галицької Руси і пишуть їх безцеремонно, без жерел, без методи, не дбаючи про правду, тільки про свої вузко-партійні справи. Ті праці вони друкують раз у Бесіді, другий раз у Галичанині, а третій раз видають окрежими відбитками, не справляючи навіть тих похибок, які їм уже критика

виказала. У Мончаловського Шевченко як 1893 р. був „руським“ письменником, так є і тепер, хоч самі Росіяни вважають чомусь то потрібним перекладати поезії Шевченка на свою мову; а Котляревський як на думку Мончаловського з 1893 р. написав „Пана Халаявського“, так ще й доси лишив ся автором сеї повісти, хоч уже Драгоманів в Народі 1894 р. пригадував Мончаловському, що сю повість писав не Котляревський тільки Квітка. Але єму дуже потрібний доказ, що і Котляревський писав по російськи, так чому-ж знову не помилити ся? Хто там буде слідити, чи се правда, чи брехня? Так само ані Свистун ані Мончаловський не хочуть сказати нічого правдивого про 1866-ий рік в історії галицького москвофільства, хоч Свистун як партійний історик повинен дещо більше знати про сей рік, бо міг дізнати ся; а Мончаловський мав уже й нагоду читати звісні листи Лебединцева і таки про них мовчить. Крім того і Свистун і Мончаловський зовсім не хочуть бачити теперішности. Вони мовчать про переслідуванє нашої мови в Росії як закляті; за те свобідно вгажують по минувшині, як заяці по поли, а чого не знають, се кажуть відгадувати будучині. Серед яких обставин і при чийй помочи повстала українофільська партія в Галичині, се — каже Свистун — „будущина покаже. Самі київські Поляки-емігранти і петербурські метелики не могли її сотворити (часть II, 163)“. Але се не перешкаджає єму казати на иньшій місци (ст. 151), що „найважнішим наслідком польського повстаня для галицької Руси було розширенє в ній українофільства“; він згідно з Мончаловським повтарає безнастанно стару казку про українофільство, яко дитину польської інтриги. Більше правди сим авторам не потрібно, їм поки-що і з тим добре, а решту нехай уже „будущина покаже“...

Таке безцеремонне писанє історії очевидно дуже вигідне, але й нікчемне. І тому в працях Свистуна і Мончаловського варто звернути увагу не на історичні материяли, тільки на теперішні їх пересвідчення, котрі є або повинні бути пересвідченнями москвофільської партії. Ті пересвідчення, на силу причіплені до минувшини і оправдувані ніби історією, ідуть на розрив з дослідами учених Максимовича, П. Лавровського, Бодяньського, Потєбні, Житецького, Пилипа, Петрова, Дашкевича, Драгоманова, Міклошіча, Шляйхера, Лєскіна, Ягіча, Говеляка, Тальві, Енса, Фр. Мюллера, Рольстона, Морфіля, Леже і иньших, що з того чи з сего боку розбирали нашу справу поважно, — але москвофільських історич-

ків праці сих учених не інтересують і вони все ще кажуть науці рішати рацию життя української літератури. Навіть учений А. Будилевич, що в 70-их роках лаяв нашу мову жаргоном, через що москвофіли не раз на него покликували ся, як на авторитет, у своїй пізнійшій праці „Общеславянскій языкъ“ (1892) каже вже зовсім инакше про українську мову і літературу і навіть радить, що „со стороны общаго языка должна быть самая широкая терпимость къ языкамъ частнымъ“, — але для москвофілів Будилевич тепер уже не авторитет, коли так змінив свою думку...

Ф. Свистун був такий розумний, що у своїй праці на звиш тисяч сторін друку в однім місци зібрав разом пересвідчення своєї партії і вичислив їх за порядком у 15 точках. Спасибі ему за те велике, бо інакше і найпильнішому читачеві його історії було би доволі трудно найти ся у тім темнім лісі, де ні стежки ні дороги. Отсих 15 пересвідчень характерьзують найліпше і Ф. Свистуна і його партію. Тут найдете що хочете: і історію і поклики на науку і галицькі газетарські видумки і засади моральности — все в купі і в суміш, очевидно, без уваги на ту науку і на тих учених, що москвофілам не до ладу.

Пересвідчення староруської (себ то москвофільської) партії — каже Ф. Свистун — ось які:

1. Уже саме роблене ріжниця поміж словом „руский“, що ніби-то означає Українців-Русинів, і словом „русский“ (російський), що ніби-то означає Росиян, противить ся розумови і єсть анархічним поглядом, бо ще у 18-ім століттю руські Галичане називали себе Росиянами.

2. В цілій історії Малої Русі нігде нема знаку, щоб її населене вважало себе коли-небудь національністю окремою від великоруської; навпаки свідомість національної одности руських племен пробиває ся через цілу їх минувшину.

3. Великороси прийняли від Малоросів літературну мову, уживши до неї своєї вимови, через що теперішня літературна російська мова є спільним добром Великоросів і Малоросів.

4. Спільна малоруська література на простонародних говорах викликала би вавилонське „сполпотвореніє“, бо в Полудневій Русі єсть більше говорів; вибираючи з сих говорів спільні призики, дістали-б ми якраз мову, таку саму, як російська.

5. Без основних язикословних дослідів у письменство не може бути заведена ні одна буква, ні одно слово, ні одна форма.

6. „Русска“ мова повинна ґрунтуватися на старослов'янській, як на головній своїй ґрунті.

7. На Україні, з винятком декого, ніхто й не думає про вивчення нової літературної мови і нової національності, і коли там пишуть на простонародних говорах, то лише для того (?!), що так само пишуть у Німців і Французів, не розриваючи літературної єдності. Простонародний гвір годиться для белетристики, але ніяк не для наукових і просвітних цілей.

8. Галицька Русь пересвідчила ся в 1848-ім році, що втворення окремої галицько-руської або малоруської літературної мови є непотрібною стратою часу і здержує культурний поступ галицької Руси.

9. Покликувати ся на те, що руські Галичане в 1848-ім році у своїх язикословних поглядах годили ся з теперішніми Молодорусинами, не розумно, бо Галичане в 1848 році якраз заводили у галицьке писемство слова, які Молодорусини називають російщиною.

10. Скарги на те, що староруська партія помітує „народними св'ятощами“, народною мовою і зраджує свою національність — зі звичайним покликком на музу Шевченка — то пусті фрази, без ніякого змісту. Ті ніби св'ятощі складаються із слів, укованих людьми, що не мали поняття про істоту мови і не знали навіть народних говорів. Староруська партія, коли вважає потрібним, пише також на простонародних говорах.

11. Що не всі прихильники староруської партії знають докладно російську літературну мову, се ще не перевертає їх поглядів. Адже можна не вміти шити чоботи і проте бути пересвідченим, що чоботи для здоров'я чоловіка потрібні. (Найшов порівняння мови з чобітьми! Мова не робить ся як чоботи!)

12. Лише спосіб думання, оснований на правді, дає чоловікови благородність і твердий характер та робить его здатним до хосенної практичної діяльності. (Чи се має бути докір українофільству? Таку саму пораду можна дати і москвофілам і всякому чоловікови на божім св'іті).

13. Ріжниця в поглядах на літературу і мову не повинна давати причини до вороговання. Староруська партія не приневолює і не приневолювала би ніколи других, приймати думку, незгідну з їх внутрішнім пересвідченням. Се противне людській природі. Але в заміну за се вона має право жадати від молодорусь-

кої партії, щоби не приневолювала „старої“ приймати гадку „молодої“. Не вважаючи на різницю пересвідчень, кожний може бути користним у своїм крузі діланя. Одначе взаїмна терпимість не виключає взаїмної критики, доконче потрібної для поправи помилок, що робить одна і друга сторона. (Остатнє реченє зовсім справедливе: саме тому і стараємо ся критикою поправити помилки москвофілів).

14. Моральність і політичне положенє австрійської Руси — се справи такі ясні і зрозумілі для кожного, що роздор на тім поли не оправданий; в політичних справах усі руські партії повинні йти солідарно і стерегти ся всякої погани, боронити скривджених і дбати про справедливість та виконванє державних законів.

15. Лише тоді, коли всі партії будуть іти на політичнім поли згідно, можна буде зложити спільну політичну програму, що містила би в собі все те, що може бути спільне всім партіям. (Стор. 544—548).

Отсе й є всі пересвідчення москвофільської партії! Пятнайцять начислив їх Свистун, хоч усі дались би виповісти в одній точці і кількома словами: неуцтво і крутарство.

Тому, що наука і жите вже рішили справу нашої мови, то можна собі сьміло дарувати противні Свистунови докази. Отсі поклики на науку, що має рішати жите мови, коли вже само жите і розвій мови найліпше сьвідчать самі про себе, — се така нісенітниця, що більшої не можна й видумати. Не вчені рішають питанє, чи може яка література розвивати ся чи ні, тільки саме жите. Так само, чи простонародний говір годить ся для наукових і просьвітних цілій чи не годить ся, се також у нас рішило вже жите: наукові та просьвітні праці друкують ся рідною мовою, їх читають і розуміють — і тут нічого не зробиш пустим балаканєм, що говір непридатний для науки. „Окрема українська літературна мова не потрібна!“ — каже Свистун і то на кілька років перед столітнім ювілеєм сеї літературної мови! Чудне діло! Але ми віримо, що й ему і его партії не потрібно знати ні української ні російської мови і вони справді не знають ні одної ні другої, як се признає і сам Свистун. Він каже:

„Як ми висше сказали, карпатсько-руське письменство від 1862 р. є двояке що-до своєї мови і напряду: староруське і молодоруське або українофільське. Однак староруси хоч признають

однієть цілої Руси, не пишуть чистою російською літературною мовою, лише приближеною до неї. Але і за те мусять вони терпіти докори від молодоруської партії. Та партія каже старорусам: „Коли ви не хочете бути опортуністами і зважати на жаданя Польків і правительства, то чому ви не ширите російської літератури на нашій Руси і чому не пишете чисто по літературному? Ваша австрорутенська література така сама слабосила, як і наша австро-українофільська. З вашої літератури молодіж не черпає ані основнійших відомостей, ані моральної сили для житевої боротьби, а крім того вона за ваші видавництва терпить переслідування, котрих не буде могла стерпіти. Ви кажете, що ми псуємо мову, але і ви псуєте також літературну мову, бо не пишете ні по літературному, ні по народному“.*) Ті докори, як і свідомість того, що годі піднести і скріпити духове жите Прикарпатської Руси при помочи місцевих (областних) літератур, спонукали молоде покоління старорусів взяти ся за виученє російської мови, щоби писати нею не лише для інтелігенції, але і для простого народу, а також і за розширюване російських книжок поміж усіми верствами суспільности. Їх назвали нео-москвофілами“. (ст. 712).

Дунав би хто, що справді ті нові москвофіли вміють російську мову. Тимчасом тільки в р. 1893 Мончаловский заявив, що буде свою Бєсѣду видавати російською мовою, а Драгоманів зараз єму на двох майже річниках Бєсѣды виказав у Народі 1894 р., що сї нові москвофіли не знають ані російської мови, ані не розуміють духа російської літератури. Вони й по нинішний день, може крім двох-трох осіб, лишили ся тими самими рутенцями, що й їх батьки та діди. „Староруси“ не знають добре ані російської ані української мови і тому вони справді говорять про ті мови, як про чоботи. Як бачимо, Свистунови байдуже про зміст, про духа мови і літератури, про потреби народу, про практичний бік мови, — єму дорогі самі формальні сторони цілої справи. Єму одної букви жаль, хоч він сам не вживав деяких старих букв, а про зміст і ціль літератури єму байдуже.

Справа мови — се в житю нашого народу справа одна в перших. Скільки сили у нас іде на оборону її! За неї-ж ми і сперечаємо ся в москвофілами! Мова перша повинна бути спільна

*) Розумієть ся, сї „молодоруські“ аргументи — сфінгована інсинуація; цікаво-б знати, хто-б з народовців поставив на рівно свою літературу в москвофільською; не кажу вже про „опортунізм“!

всім партіям, як один з найліпших способів ширення культури. Але Свистун думає, що перше повинні всі партії погодити ся на політичній полі, а потім уже вложити спільну програму. Житє нашого народу і поступки москвофільської партії вже по виході праці Свистуна у світ показали, що не може бути й мови про якусь спільну програму народоців і москвофілів, не кажу, ще й інших партій, котрі ніколи не згодять ся на ретроградні соціальні погляди москвофілів. Підчас виборів народоці і москвофіли йшли разом — і се можна саяк так виправдати красними обставинами — але по виборах обі партії пішли на розрив. Галичанинъ (ч. 289 з м. р.) договорив ся до того, що „розумный Галичанинъ предпочтетъ получати отъ урядовъ польскіи письма, чѣмъ русскіи, которіи являються карикатурою на малорусскую рѣчь“, — замість порадити своїм читачам, щоби жадали від урядів чистої української мови. Деж тут можлива яка спільна програма при такім погляді на мову, за котру так боремо ся?!

Перейдїм тепер до поглядів О. Мончаловского на українофільство і москвофільство. Він ділить українофільство на політичне і літературне, і тому, що одно і друге на его думку не чисте і не благородне і може принести багато шкоди „русскому“ народови, він не пожалував праці і „махнув“ книжку на 190 сторін у відповідь на мою коротку статью в „СПб. Вѣдомостяхъ“. У Мончаловского в справі українофільства є иньша думка, як у більшости російської публіки, і тому він рад би сказати їй правду і викоринити з неї „непростительныя заблужденія“.

„Річ в тім, — каже він — що більшість російської закордонної публіки не розуміє теперішнього українофільства і вважає его не лише природним, але і похвальним висказом привязаня до прикмет рідного українського слова, до природи мягкого полудня і до прикмет українського життя. Одначе таке розумінє українофільства було би непростимим гріхом. Теперішнє українофільство — не благородне і природне українофільство Костомарова, Шевченка і Куліша, а перед ними Котляревського і Квітки-Основяненка, — бо в часом під впливом ворожої російському народови, але хитрої політики его противників, первісне чисте літературне українофільство, що виражало себе любовю до рідного слова, до переказів козацької старини, до обичаїв України, виродило ся в національно-політичне сектарство, котре при користних для него обставинах могло би (sic!) дуже пошкодити російському народови“ (ст. 25).

Отся обставина й спонукала обережного О. Мончаловського задалегідь пояснити „суть і значіне“ теперішнього українофільства, котре „при користних обставинах могло би дуже пошкодити“. Справедливий чоловік почав би таку роботу з того, що придивився би передовсім тим обставинам, серед яких розвивалося і розвивається українофільство; він побачив би зараз, що і давніше і тепер обставини для розвою українофільства були і вістались некористні — і в Росії і навіть в Австрії — а пізнавши сі обставини, сказав би: Шкода час тратити на остопогу перед тим, що могло би пошкодити, але ще не пошкодило і ледви чи пошкодить коли небудь. Ба! Коли-б О. Мончаловський був розважив ті обставини, то був би відобрав собі причину і нагоду писати книжку, а він страх бажав також боронити „русскій“ нарід. І так він написав книжку і ми читаємо в ній, що він чогось лютує, кидаєся на всі боки, плаче і нарікає, доказує, що разом зі своєю партією хоче для чогось жити і працювати. Годі ж тепер убити християнську душу мовчанкою; треба О. Мончаловського утихомирити, що без причини мучить себе і других.

Ви розумієся чували нераз і не сто разів, що на думку москвофілів українофільство — то польська інтрига. Стара історія! Але ви певно не чували, що ся польська інтрига не стара а родом з новіших часів. О. Мончаловський на стілько справедливий, що імен письменників від Котляревського до Шевченка не лучить з польською інтригою. Але він не хоче признати сим письменникам ніякого впливу на будучі покоління і, де не добачив Польяків, там побачив Німця гр. Стадіона, що в Австрії „відкрив“ Русинів, як Колюмб Америку. Сей Стадіон не тільки „відкрив“ наш нарід, але ще й надав житю єго такий напрям, що тепер Мончаловський і Свистун і иньші москвофіли мусять що року задруковувати тисячі аркушів паперу протестами против сего відкритя. Се справді чудне діло і треба дивувати ся, чому таке будь що будь незвичайне відкритє Стадіона не записане в лексиконах... А тож виходить, що поруч Котляревського треба поставити Німця Стадіона, як найбільшого українського патріота в Австрії!...

Та вже як там колись було, так було, чи наш нарід хто відкрив, або й сотворив нараз у 19-ім століттю, чи може він був давніше, — досить, що наслідки минувшини для Мончаловського дуже сумні: Українці - Русини є, се факт, а з фактом треба числити ся. І д. Мончаловський на 144 сторонах своєї книжки старає ся показати всі нещастя, які грозять „рускому“ народови від

самого політичного українофільства. Читаючи, ми ждемо зі страхом того місця, де О. Мончаловський докаже, як українофільство одного гарного дня розвалить цілу Росію, — а він тимчасом доходить до висновку, чудного з уваги на всі вичислені нещастя, що Росія зовсім не має чого лякати ся політичного українофільства, бо вона „найсильніше на світі самодержавне царство, що має свою світову літературу, а в потребі і мільонову армію“. Коли таке прочитаєш, то де і страх увесь перед українофільством подів ся! Воно, нещасне, не має мільонові армії, а через те очевидно і не страшне нікому. Ось раз і почули ми розумне слово, від якого аж на серцю лехше стає. По старій пословиці „одним махом сім сот забіахом“, д. Мончаловський кількома словами розбив підозріння і сумніви всяких невірних Хомів і — свої. Значить: нема в Росії „благоприятствующих обстоятельств“ для українофільства. Так же було й говорити з самого початку, а не лякати цілого „руського“ народу за пусто, за дурно!...

Ну, а політичне українофільство в Галичині? Чого хоче д. Мончаловський від него? Воно ж також не має своєї мільонові армії! На се д. Мончаловський в імені своєї партії каже таке:

„Ми не боремо ся за Українців в Росії, бо вони й не потребують нашої помочи, а тим менше за Росиян, бо вони скорше нам потрібні, ніж ми їм (розуміє ся!). Ми не боремо ся против літературного і політичного українофільства тому, що воно мало би роз'єднати російський нарід, бо цілий російський нарід в переважною більшістю українського народу мають против роз'єднання певну оборону і такі сили для переконання, які найсильніше на світі самодержавне царство, світову літературу, а в потребі і мільонову армію. Ми боремо ся виключно за руське населене Галичини і Буковини, а боремо ся против сих змагань українофільства, котрі можуть обезсилити наш нарід і відобравши єму способи до природного розвитку на національно-історичній ниві, зробити з него безпомічний материял для прозелітських замахів зі сторони Польщі і латинства“ (144).

Простійше вповідає д. Мончаловський програму своєї партії на иньшій місци: „Російська партія в Галичині боре ся против українофільства виключно в інтересі галицько-руського населення, бо по її глибокому пересвідченню, літературне українофільство разом з політичним може ослабити і справді ослаблює его відпорну силу против польонізму і латинської пропаганди“ (149),

Для повного зрозуміння програми москвофільської партії ще треба знати сей уступ з праці Мончаловского: „Російська партія в Галичині і Буковині рішучо не противна українсько-руській, особливо галицько-руській літературі. Ми бачимо, що вона має дуже важну задачу просвічувати галицько-руське і буковинсько-руське населенє і підтримувати єго національне житє. Ми признаєм право на істнованє українсько-руської літератури і бажаємо їй роввитку, бо краєві говори (областныя нарѣчїя) російської мови — то живе і невичерпане жерело для збогаченя загально-російської літературної мови, — кожде українсько-руське слово має право увійти у скарбницю російської мови. Але ми не можемо і не сьміємо зрікати ся помочи, яку для Русинів можуть дати і справді дають російська література і наука, що суть національним і культурним виразом цілого російського народа“ (188).

Щож се таке, взявши разом сї слова д. Мончаловского: „Ми не боремо ся против українофільства в Росії, ми знаємо, що там є армія і иньше; ми боремо ся против українофільства в Австрії, але ми рішучо не противні українській літературі, особливо галицько-руській“... Отже властиво против чого боре ся москвофільська партія? Політичного українофільства взагалі нема чого боятися, бо для него нема користних обставин, а за літературним українофільством і ми, москвофіли, також! Справді чудна така льогіка!

Нї! Адже подає д. Мончаловский ще й иньший доказ потреби боротьби. Йде о польонїзм і латинську пропаганду. Як то?! В Галичині і українофіли і москвофіли ведуть завзяту боротьбу против польонїзму і латинської пропаганди, — українофіли ще завзятійшу, бо їм ніколи не прийшло на думку радити своїм людям, щоби приймали від урядів польські письма; до того політичні відносини вложили ся так, що українофіли і москвофіли навіть злучили ся на політичнім поли для спільної боротьби між иньшим против польонїзму і латинської пропаганди; самі Поляки уважають українофільство більшим нещастєм для себе, бо з українофілів ніколи не бувають Поляки, а з москвофілів бувають, вони навіть прилюдно радять приймати польські письма, — і проте ті самі українофіли „ослаблюють відпорну силу народа против польонїзму і латинської пропаганди!“ Нї, і се льогіка страшенно загадочна і тут не знати, що й думати про таку „ясну“ програму москвофільської партії. Договорили ся до крайних нісенітниць! А коли до того

додати факт, що і російські й австрійські українофіли зовсім не зрікають ся помочи російської літератури і науки та користають з них справді дуже багато, тимчасом як москвофіли своїми пере-свідченнями і поступками все дають доказ, що зовсім не розуміють гуманного духа російської літератури, а в голові їм тільки російська мова і правопис, — то що з того виходить? Протів чого-ж борють ся москвофіли? В ім'я чого? На що сгілько боротьби і ненависти і страти дорогих народних сил?..

А що боротьба і ненависть до народівців — се не фраза, маємо найліпший доказ з того, чому вони вчать селянську публіку (гл. Русское Слово, 1899 ч. 1):

„Десять заповѣдей для русскихъ хлопѣвъ.

1) Будь тѣмъ, кѣмъ сотворилъ тебе Господь, т. е. русскимъ хлопомъ, а не якимъ-то украинцемъ, радикаломъ и т. д. — а не будуть изъ тебе другіи народы смѣяться и будутъ тебе поважати.

2) Если ты неписьменный, то попроси которого изъ письменныхъ людей въ громадѣ, чтобы тобѣ кѣлька разы показалъ русскіи буквы, а за двѣ-три недѣли научишься читати.

3) Если умѣешь читати, вступи въ члены Общества им. Мих. Качковского и запренумеруй собѣ газету „Русское Слово“ самъ, или до спѣлки съ твоими пріятелями или сосѣдами.

4) Каждой книжечцѣ и газетѣ, которую тобѣ присылають или напыхаютъ, добре придивися въ зубы. Если увидишь, що въ ней нѣтъ нашихъ русскихъ буквъ: *ы, ъ, з, ѓ* — то знай, що она не есть правдивая русская книжка, чи газетка, но що она писана фонетикою. Въ тѣмъ случаю розложи въ печи огонь, кинь ю на огонь, собери хорошенько попель, вынеси его далеко за село, роскинь на всѣ четыре стороны свѣта и повернувши до хаты, отвори двери и ѓкна, чтобы и твоя хата прочистилась.

5) Для своей дитины, которая ходитъ до школы и тамъ при-мушена учитися изъ фонетичной книжки, купи въ канцеляріи Общества им. Мих. Качковского правописный Букварь, чтобы твоя дитина научилась изъ него пѣзнавати тѣ русскіи буквы, которыи по приказу польскихъ панѣвъ выкинули неспѣдливыи, сварливыи русины, за що они тѣшатся панскою ласкою.

6) Если тобѣ кто скаже, що ты украинець или радикаль, то скажи ему: „Ты самъ дурный!“

7) Не читай газетъ на боргъ.

8) Старайся, щобы въ твоей громадѣ была основана читальня на статутахъ Общ. им. Мих. Качковского, а также крамниця, каса пожичковая и т. д.

9) Если кто буде тебе намовляти, щобы ты не тую газету пренумероваль, которую хочешь, то скажи ему, що ты самъ панъ за свои гроши.

10) Если-бы кто такіи найшолся и сказалъ тебѣ, щобы ты не пренумероваль „Русское Слово“, то утѣкай отъ него за десятое село. — *Иванъ Полигика*“.

Чи до 1. 4. 5. і 6-ої заповіди потрібно ще пояснень? Такими то заповідями москвофіли ніби-то скріпляють відпорну силу на роду против польонізму і латинської пропаганди!...

Сказано вже, що українофіли ослаблюють відпорну силу народу против польонізму і латинської пропаганди. Виходить з того, що нам треба вчити ся у москвофілів. Отже якже то вони бороли ся против згаданого лиха? О. Мончаловский відповідає на се так: „Москвофільська партія, що до 1880 років представляла руське населене в державній раді і в соймі, не вела політики зовсім без помилок. У неї було більше емпіричного політикованя, як стараня осьвічувати галицько-руську суспільність; крім того було в неї занадто багато покірности перед правительством, клерикальної вузкоглядности — наслідком того, що русько-народні справи вели духовні особи, а то члени львівської консисторії — і недостача аналізи свого власного положеня. Але москвофільська партія не сходила з національного поля і т. д.“ (69).

Ну, ми се знаємо, як і чому не сходила вона і доси не сходить з манівців. Москвофільська партія і доси визначає ся всіми тими прикметами, що до 80-их років. Вона не поступова, тільки ретроградна, і воює зовсім безграмотно з соціалізмом, не зважаючи на всю російську літературу з того поля. Її ідеал — теперішній російський деспотизм і централізм; се видко найліпше з брошури, передрукованої також торік з „Галичанина“ п. в. „Куда мы дошли? Розсужденіе старого австрійского патріота о нинѣшнемъ положеніи въ Австріи“. Сей старий патріот доказає майже на сто сторонах брошури банкрутство австрійської конституції і радить зовсім серіозно — абсолютизм! І то на порозі 20-того столітя!... Москвофільська партія, як перше, так і тепер,

вузко-клерикальна, в тою хйба ріжницею, що не виявляє тепер своїх симпатій до православія так явно, як в часах колишньої галицької обрядовщини. Вона і тепер рада би бути правительственною і ніхто не може присягнути з чистою совістю, що не буде вже нею ніколи. Вже по 80-их роках „знали ся“ москвофіли з правительством, себ то з Поляками, і тепер роблять старання знову зблизити ся до них (Купчанко писав про потребу сего то-рік), а Поляки дуже радо назвуть москвофілів знову „одинокими порядними Русинами“, бо ті їх менше будуть „коштувати“, як народовці. Хоч вони, як кажуть, і не противні нашій мові, але на ділі воювали і воюють против неї, де тільки можуть, і за нею побивати ся певно не будуть. Наш ювидей відродження літератури зовсім не обходив їх, так само як і Поляків — тут зійшли ся приятелі — а се мабуть не сьвідчить про їх прихильність до нашої мови. Своім же консерватизмом на кождім поли вони підходять під лад польській шляхті більше, ніж народовці, від котрих їх розуміне добра народу вимагає більшого поступу. Недостача аналізу власного положеня і тепер у москвофільській партії крайно велика, бо замість прийти на таку просту думку, що красше покинути всяку неоправдану боротьбу против українофільства, прийняти нашу народну мову (самі-ж кажуть, що вони їй рішучо не противні — в теорії!) і віддати свої богаті інституції на службу народу та почати 20-те століте жити з чистим серцем, — вони тільки осьмішують себе зовсім нікчемними доказами потреби боротьби против українофільства. Замість прийти на таку просту і безперечно оправдану думку, що коли-б москвофіли зійшли ся згідно з народовцями на національнім ґрунті, — то польонізація дістала би страшенно по лобі і латинська пропаганда не тішилась би великими здобутками, — москвофільська партія і далі бере ся з вітраками, їздить на конях, що вже давно з'їздили ся, а її присяжний журналіст тільки всего, що пригадує Пушкінського курілку-журналіста, котрий

— все также сухъ и скучень,
и грубъ, и глупъ, и завистью размучень,
все тискаеть въ свой непотребный листъ:
и старый вздоръ и вздорную новинку.

Та се вже таке наше нещастє, що в нас багато людей терпять оттаких борців з вітраками, вважає їх безпрограмовість —

програмою, і думає, що без них ніколи не обійдемо ся, а навіть ще й лучать ся з ними! Чи-ж ми ще й тепер маємо повторяти слова козака вперед сотні літ з „Великих роковин“ І. Франка, що

у інших ренеґат — у нас добряк,
у інших підлий — в нас старшим послушний;
у інших скажуть просто, ясно так:
безхарактерний — в нас лиш простодушний!
Не стало стиду в нас! — —

Осип Маковей.

Із чужих літератур.

(Сучасні польські поети).

Час більше менше від 1820 до 1848 р., се була доба великого розцвіту польської поезії. В тім часі пишню розвернулася і відцвила геніяльна трійця польських „романтиків“ - Міцкевич, Словацький і Красінський, а обік них ціла плеяда більше або менше талановитих їх товаришів, як ось Б. Залєський, Сев. Гоциньський, Одинець, Гарчинський, Вітвіцький і иньші. Можна сказати сьміло, що тоді польська поезія у-перве вийшла в повнім блиску на європейську видівню і була домінуючим, найважійшим об'явом у духовім житю нації. Чутя і думки, які розбуджувала вона, робилися національною євангелиєю; горячіші голови вважали своїм обов'язком не тільки любити і пестити їх, але переводити їх у житє. Національна політика розвивалася під впливом національної поезії; великим національним поемам відповідали такі зусилля, як повстанє 1831 р., конспірації в Галичині і Познанщині, партизантка Залєвського, конспірація Конарського, повстанська пропаганда Вішневського і Дембовського в Галичині, пляни Мєрославського, рухи 1846 і в значній мірі рухи та маніфєстації польські 1848 р.

Майже рівночасно з тим, як у літературі замовкли голоси великих національних вісунів, почало в тверезійших головах чути ся розчарованє зі здобутків „романтичної“ політики. Правда, імпульє даний поезією був занадто сильний, щоб лекції історії могли відразу знеутралізувати його. Поляки здавна були турі на розуміне лекцій історії. Таку гірку лекцію, як погром 1846 року, вони й до нині не можуть переварити, а тоді, під сьвіжим вражі-

нем, епігони романтики відразу мали готові два поясненя, по за які й доси не вийшла мудрість патріотичних польських істориків тої доби. Одні з Ришардом Бервінським говорили: не може бути, щоб польський й люд кинув ся на польську шляхту; се не був польський люд, бо властиво ніякого польського люду нема, а є тільки польська шляхта. Другі, особливо Галичане, повтаряли і повтаряють за Корнелем Увйським:

Inni szatani byli tam czynni, —
O, rękę karaj, nie ślepy miecz —

себ то, що погром був ділом Німців, австрійської бюрократії.

В 50-тих роках бачимо загальну реакцію на полі польської поезії. Великі барди нації замовкли, далі зійшли в могилу, еміграційна поезія затихла, озивають ся нові голоси в краю, на ґрунті. Б Галичині Вікентій Поль, що розпочав свою кар'єру найвно-повстаньськими „Pieśniami Janusza“, потерпівши в 1846 р. і закоштувавши австрійської тюрми, робить ся хвальцем шляхетської старовини, поетичним антикварієм, як його влучно назвав Спасович; з великим залюбованем а деколи й з талантом описує старі шляхетські і маґнатські двори, економії, збрυї, навіть годинники, сеймики і п'ятики, дає віршований курс географії і етнографії Польщі від моря до моря (Pieśń o ziemi naszej), заповняє том за томом віршами, котрих уже при смерті автора навіть патріотична польська публіка не в силі була читати. Рівночасно проявив ся на Литві другий талановитий і дуже продуктивний поет — Сирокомля, і також ударив у подібну струну — шляхетської побрехеньки (gawędy). У Сирокомлі почуте дійсности було живіше, ніж у Поля; його малюнки мають більше крови і нервів, він хоч малює в рожевім сьвітлі житє дрібної шляхти, але не замикає очей на її хиби. („Bił chłorów pałka, poił gorzalką, miał arendarza, z którym rozważa, czy będą wojny, czy czas spokojny“). Особливо радо він малює постаті тих шляхтичів, що воювали під Наполеоном, і ніде не доходить до величання шляхетського самодурства, як се робив Поль (Pamiętniki Benedykta Winnickiego).

І центральна польська земля, Мазурщина, видала в ту пору одного талановитого поета, що також виравно має на собі признак реакції. Се був Теофіль Ленартович. Його перші твори вносили справді новий елемент у польську поезію — елемент людвий. Як звісно, великі романтики хоч почали було з того, що голосили по-

ворот до люду і до його поезії, та про те швидко забули про се і пішли там, де їх кликало перенатужене патріотичне чуте; навіть такі поети, як Б. Залаский, що сам себе вважав архіукраїнцем, не зуміли ані потрафити в тон народньої пісні, ані змалювати бодай одну справді живу постать з під хлопської стріхи. В великій епопеї Міцкевича є все: магнати, середня шляхта, заспянкова шляхта, навіть Жид-арендар, є Москалі і московські перевертні, тільки нема мужика. Співділане сільського люду з шляхтою Красінський уважав чудом, що може стати ся тільки в будущині (Jeden tylko, jeden cud, z szlachtą polską polski lud). Отже здавало ся, що Ленартович буде предитечею сего чуда бодай на літературнім полі. Його збірки віршів „Lirenka“ і „Nowa lirenka“ у - перше внесли в польську поезію тон польської людової пісні. На жаль, Ленартович не зрозумів свого післанництва; крім людового тону, мелодії він не вніс у польську літературу нічого. Його погляди на жите і історію були дуже наївні і невироблені. Його найкращий твір — поема „Bitwa racławicka“ — се архитвір з погляду на плавність вірша, мелодійність і співучість, але з погляду на історичний кольорит, на малюнок фігур, на розумінє самого історичного моменту, який змальовано в поемі — се цілковита дурниця. Пізнійше, виемітрувавши до Італії, Ленартович також потонув у минувшині і взяв ся співати скучні і пренаївні рапсодії „Ze starych zbroic“ — для збогаченя польської бібліографії.

Надійшов 1863 рік, той остатній, запізнений порив польської романтики, по котрім прийшло остатнє, сим разом основне розчарованє. На сцену виступає нова суспільна сила, котра доси не проявляла себе в літературі — польське міщанство. Увільненє селян дало основу до розвою промислу; в Польщі починають виростати великі фабрики і промислові центри; шляхетська політика збанкротована мусить перестроювати ся на новий лад; у школах і чисельно і квалітативно переважають над шляхтичами сини міщан, урядників, банкірів, в значній часті Жида. Зі шкіл, від тої молодіжи виходить оклик: „Геть романтизм! Органічна праця горою!“

У Варшаві повстає школа тав. позитівістів, повстає жвава, на європейську подобу зорганізована журналістика і довкола неї групує ся значне число талановитих писателів, полемістів, критиків, публіцистів, учених і поетів. Вісліцкый, Сьвєнтоховскый, Хме-

льовський — се головні проводирі сего нового напрямку. Дарвінізм, еволюціонізм, матеріалізм, детермінізм — се головні наукові терміни, за котрі йде боротьба і котрі вони силкують ся переробити по своїйму як основи нової національної філософії, нових поглядів на жите, історію і штуку. В імя тих нових окликів починаєть ся безпощадна критика старших, пережитих напрямів і поглядів. Здавало ся, що для поезії тут нема місця, і справді, поет того напрямку, товмач думок і ідеалів сего покоління вийшов не в позитивної кузні, хоч і був вихованцем Варшави і її школи. Сим поетом був Адам Асник. Уроджений 1834 р. в Каліші він віддавав ся студиям природничо-математичним, потім вступив до отвореної в Варшаві медико-хірургічної академії, відки в 1861 році переніс ся до Вроцлава. Конспірації і повстанє 1863 р. відірвали його від студій: він вступив у ряди повстанців і по упадку повстаня 1864 р. опинив ся в Італії. Величезне розчарованє, біль і жаль втиснули йому перо в руку; при кінці 1864 р. появляють ся в львівськїм „Dzienniku literackim“ його перші поезії „Podróżni“ і „W zatoce Ваја“. Неаполь був колискою його поезії; італійське небо, море і чудова країна — і внутрішня роспука, сумніви та боротьба, то був перший, сильний її контраст. Далекий від титанічних вибухів, усе розважний і поміркований він усе таки був поет, обдарований могучим чутєм, що доводило його иноді до релігійної зрєсі (Julian Apostata) або до аскетичної жорстокости (Asceta), від котрої однак йому не трудно було перескочити до крайнього сензуалізму (Aszera). Ваагалі під впливом перебутої болючої кризи у поета видно хитанє, по при могуче чутє сильно гуде рефлексія, що звільна бере перевагу (в поемці „Sen grobów“).

Тимчасом Асник покинув Італію, вступив на університет у Гайдельберзі, де лишивши на боці медицину студіював суспільну економію і історію і здобув степєнь доктора філософії (1866 р.). Відси вернув на постійний побут до Галичини. Тут він віддав ся журналістиці. Та не мусїла тодішня боротьба галицьких польських партій бути для него принадною, коли власне від тепер на досить довгий час затихає в його поезії патріотична і суспільна нута і поет рознуки та розчарованя робить ся автором довгого ряду чудових любовних пісєнь. Зараз в першій вірші, що є немов переходом від попередньої доби до нової („Pijaс falerno“) поет

прощавть ся з усіма ідеалами і бажає втопити всі свої скорботи в чарці. „Житє на жарт нехай буде нашим покликком; сердечну любов перемінімо на любовці, маймо паницьку безличність (pijaska bezczelność), а може допємо ся до безсмертності“. Цевна річ, се була гірка іронія в устах Асника, але багато його товаришів сповнювали ті ради à la lettre — нагадаємо хоч би талановитого Яна Ляма. Не менше іронічна, хоч в иньшій тонї писана вірша „Na przedpieklu“, де автор оповідає, як галицький шляхтич умирає і стає перед кількома судом, але там його забракували, бо шляхтич не любив поезії, обминав ідеологів, не терпів постуцу і мав тільки одну амбіцію — бути послом. Кількні судії велють йому вернути на землю і обіцяють, що при помочи чортів буде вибраний послом і навіть засяде в райхсраті (тоді до Відня послів вибирав ще краєвий сойм), але за те повинен він віддячити ся чортам: повинен завсїгди горячо боронити провінації, здобувати як найбільше концесий на банки і залїзницї і бути все смїлим і безстидним. Вірша, як бачимо, і доси ще не стратила свого букета.

Лишаємо на боці еротичну лірику Асникову, що повстала у Львові 1867—1870 р. Пробуючи рїжних тонів, дійшовши до правдивого майстерства форми і мови Асник рівночасно від гїркої іронїї і сатири, від вибухів любовної пристрасти, розчаровань та слїз дійшов до спокою, до гармонїї, навіть до погідного, веселого настрою. Перейшовши 1870 р. на постійний побут до Кракова, Асник рівночасно і в своїй поезїї майже відірвав ся від інтересів польської сучасности, вглубив ся в абстракциях; його поезия, по давньому талановита, блискуча формою, зробила ся майже воєім рефлексийною. Житє природи в її вічнім руху і перетворюваню і духове житє одиниці в ненастанній грі настроїв, мрій та думань, отсе головна домена його поезїї. Горизонт її широкий, але контури мглисті; сильні пристрасти і афекти не каламутять її супокою. Вона блищить мов кришталь, мінить ся тисячними фарбами, але при тїм троха холодна. Навіть підносячи голос в справах сучасних явищ, поет ніби то стає на висшїм, ідейнім становищі, але на ділі показуєть ся, що він в тих справах не має властиво що сказати своєму народови, що то не дійсна висшість, але відчуженє. Як примір наведу його гарний вірш, написаний 1887 року в поводу перших обявів соціалїстичної пропаганди в Галичинї: нужда робучого людю, безрадність і ледачість висших верстов зма-

льовані тут в великою силою, але й до нових окликів поет при-
слухаєть ся з жахом правдивого філістра і бачить в них тільки
охоту до руйнованя, чує в них тільки гомін :

Burzcie i palcie i równajcie z ziemią!

І нічого більше! Ніякого виходу, ніякої вказівки ані для за-
ляканих філістрів, ані для пригнетених і висисаних мас. Справед-
ливо завважує Хмельовський*), що Асник, хоч демократ своїми сим-
патиями, далекий був душею від простого люду, не вмів відчутти
ані висловити його горя, його життя і думок. По нашому він типо-
вий і високо талановитий репрезентант польської ліберальної і по-
ступової буржуазії, в тій добі її розвою, коли вона була ще лі-
беральною і поступовою. На молодіж, значить на будущину, на
розвій польської суспільности він ніколи не мав і не буде мати
впливу.

Обік Асника є в польській поезії ціла купка поетів, котрих
так само можна назвати репрезентантами польської буржуазії.
З них варто назвати Олександра Краусгара, котрого збірка „Strofy“
видана 1886 р. в Кракові (він почав писати ще 1858 р.) була
відповідю на оклик Німців „Ausrotten!“ і зробила в тім часі
значне вражінє серед Поляків, хоча дійсно поетичного зерна в тих
строфах не дуже богато. Дійсний поетичний талант між поетами
сеї групи і того самого покоління, що Асник, має Віктор Гомуліц-
кий. Се великий майстер поетичної форми, натура наскривь гармо-
нійна, хоч не надто глибока; його не тягне до філософії, так як
Асника, а більше до мрій, до меланхолійних думань, до заслоню-
ваня дійсности легким серпанком власних симпатій і власного чутя.
Поетичний доробок Гомуліцкого не великий, але добірний. Най-
краща його річ — образок жидівського весіля на бруднім сьміт-
нику, де одна обрядова жидівська пісня пожалу розбурхує чуте
цілої маси брудних та непочесних Жидів і рівночасно розбурхує
чуте самого автора, котре й перетворює в його очах сю непри-
надну дійсність в чарівний малюнок.

Польська буржуазія ліберальної і поступової доби видала
ще один поетичний талант, голосніший і більше впливовий від
попередніх — Марію Конопніцку. Більша часть її творів без най-
меншого сумніву і формою і мовою і ідеями належить до того са-

*) P. Chmielowski. Współcześni poeci polscy, Peters-
burg, 1895, стор. 135.

мого круга, що й писаня Асника, Гомулицького і братії, хоча й показує нам людину більше горячого темпераменту, буйнійшої фантазії, тіснійше звязану в інтересах і задачах бїжучої хвилї. Але не ті твори здобули Конопницькій значїне в польській літературї і широку славу, а тільки значний цикл пісень чудово підладжених під тон польської людової піснї, або еценок і рефлексий, що малюють долю польського селянина. Віршовою формою і тоном троха афектовано наївним навязала тут Конопницка безпосередно до нитки, урваної Ленартовичем, але внесла в ту „сїльську поезію“ щось нове, чого не було у Ленартовича — широку освіту і ліберальні та поступові думки, вироблені і усталені серед польської буржуазії. Її поезія наскрізь тенденційна, нераз в добрім але декуди і в не зовсім добрім значїню. Знаючи дійсне житє, спосіб думаня і бажаня селянства дуже мало, Конопницка підсуває тому селянству свої думки і погляди і часто замість реальних малюнків дає нам риторику. Ще гіршою риторикою пахнуть її віби філософічні вірші, де вона силкуєть ся зглубляти тайники перших причин чи то, як влучно каже Хмельовский, „бере на екзамен Пана Бога, випитує його, хто він, що робить і чому саме так робить, але сама навіть не вмїє завдати йому питань як слїд“ (ор. сїт. 166). І коли в своїй людовій поезії вона на все народне горе не зумїла дати иньшої відповїди понад звичайні буржуазійні поклики, освіта, милосерде з додатком шляхетського: згода хати з двором, — то в філософічних і історичних міркуванях її катехїзм також не глубший. Найкращими її рїчами треба вважати вірші висьпївані під живим вражїнем подїй, що робили ся у неї на очах (емїграція до Бразилїї), або чисто субьективні твори, як ось вражїня з подорожі по Італїї та пересьпїви, де бачимо в повнї її велике майстерство форми і мови.

Україна дала в тім часї (1860—1890) польській літературї кількох талановитих поетів, немов епігонів тої „української школи“, що властиво не була ніякою школою, а групою талантів зовсім рїзнородних. Те саме було й тепер. Найстарший із тих польсько-українських поетів нової доби, Леонард Совїнський, виступив на літературну ниву ще 1857 р., але повстане 1863 р. і для него було порою рїшучого перелому. Уроджений 1831 р. коло Житомира він був слухачем київського університету, відбув 1856—57 р. подорож за границю, де й почав у-перве пробувати своїх сил у поезії, взяв удїл в повстаню 1863 р. і за се був засланий до кур-

ської губ., відки вернув 1868 р. Решту життя перебув у Варшаві запрягши ся до журналістичної роботи.

Совіньський, се була палка, вибухова натура, у котрої за хвилями великого блиску і сконцентрованя наступали довгі часи ослаблення. Горячий демократ — ні, людовець, скавати-б по те-перішньому — він не вагав ся в своїх віршах нераз висловлювати думки, що вибігали далеко поза обсяг того, що було прийняте і приличне в салюнах не тільки шляхти, але й ліберальної та по-ступової буржуазії. Менше дбаючи про форму він вливав у свої вірші (деколи!) стілько живого огню, що вони справді були, по словам Хмельовского, як той горючий корч у пустині, в тою хиба ріжницею, що біблійний корч горів і не згарав, а Совіньський спалахнувши гас дуже швидко. Своім різким, мужеським характером, що бажає діла, характеру і сили, що вмів горячо любити і горячо ненавидіти, Совіньський являєть ся безпосереднім наслідником музи Гоцциньского. Ось як він висловлює свій ідеал поезії в її ролі провідниці народа :

Chciał bym ogniem i krwią odmalować ducha tortury,
Gdy żądzą runie w proch, a natchnieniem rwie się do góry,
Gdy mężką, dumną myśl, najszczytniejszych pełną obrazów,
Ustek wiśniowych jad zamieni w legowisko płazów.

Chciał bym z dantejskich barw i palących jak grom wyrazów
Utworzyć pieśń... Jak Jozue rozwalający mury
Pragnął bym skruszyć gmach zniewieścialej naszej natury,
By w gruzach jego wznieść potężniejszy z cyklopicz głazów.

Важніші писання Совіньского, се видана 1860 р. лірична драма „Z życia“; вона була одним із імпульсів, що пхали і закликали до повстаня і особливо серед молодіжи польської здобула авторови велику популярність. В 1875 р. він видав у Познані двотомову збірку своїх поезій, де містить ся також довша поема „Graf Jarosz“, а 1885 р. вийшла в Варшаві остатня збірка його віршів „O zmroku“, де крім ліричних творів є також поема „Przeznik“ і драматична поема „Prolog tragedyi“. Але найважливішим твором Совіньского є його книжкова драма „Na Ukrainie“, видана 1873 р., обік „Замку Каньовского“ без сумніву найсильніше і найживіше з усього, що дала польській літературі Україна в ХІХ віці. Правда, тій драмі не став концентрації, плястики і драматичної будови, але вона жива і сильна силою чутя, яку

вложив у неї, автор. Характерне для Совіньського також те, що він самотній в Поляків доконав перекладу Шевченкових „Гайдамаків“ і видав його з гарною студією про нашого Кобзаря. Для нас Українців Совіньський є і буде одною з найсимпатичніших постатей на польським Парнасі; теперішні Поляки майже зовсім забули його.

До групи польських поетів родом з України, що почували себе також Українцями і вносили українські мотиви до польської поезії, належить також Станіслав Грудзінський (урод. 1851 р. ум. 1884). Він написав прозою „Powieści ukraińskie“, що були перекладені на чеську мову, але розпочав кількома збірками віршів, а власне поемою „Idealista“ (1872), збіркою „Marzenia i piosnki“ (1872) і другою „Urwane akordy“ (1874), де міститься також поема „Dwie mogiły“, в котрій оспівано мітичну загибель Пята і Перепятихи. Грудзінський, се натура м'яка, меланхолійна, талант невеликий, але симпатичний. Деколи йому дуже гарно вдалося потрафити в тон української народної пісні і Шевченка. Ось примір:

Pieśni moja — dumko moja, marzeń moich dziecię!
Czemaż ci tak tęskno, ciasno na tym Bożym świecie?
Za czym gonisz, czego szukasz wpośród tego świata,
Czemu rwiesz się za tym orłem, co pod niebem lata?

Z jasnych niebios tyś strącona, tyś niedoli dziecię,
Dlatego ci tak tu smutno na tym Bożym świecie.
Tutaj cierni, więzów tyle, tyle wszędzie sieci, —
Wolne płaszę — dumka moja w te więzy nie wleci.

Zwrotka Bożej świętej pieśni — ona dźwięczeń wszędzie,
Ona pieśnią odrodzenia i miłości będzie.
Może kiedyś braci ludzi dźwięk pieśni poruszy,
Zdrój pociechy w serce wleje, gorzkie łzy osuszy.

A gdy oczy załzawione podniesie do nieba, —
Wtedy — dość już spiewakowi, więcej mu nie trzeba.

В 1882 р. вийшов перший поетичний твір молодого київського фотографа Володимира Висоцького, в котрім видно було не великий, але свіжий і енергійний талант. Молодий поет розпочав сатирою „Wszyscy za jednego“, в котрій висміяв безхарактерність і марнотратство польської шляхти. Висоцький інтересний уже хоч би з того погляду, що в цілій своїй поетичній діяльності (він

умер 1894 р.) обмежив ся на епіку. На його лірі були тільки дві струни — сатира, що переходила иноді в карикатуру і робила ся несмачною (нпр. поема про Бісмарка, котрого змальовано як Бісового сина), і чутливо-патріотична нота, що найновітніше відзначаєть ся в поемі „Lazka“ (1894 р. вийшло третє виданє). Хоч і як подобала ся українсько-польській публіці ся поема, то на мою думку її поетична вартість дуже невелика: се слабе наслідуване лірично-епічного тону „Марії“ Мальчевского з тими самими маріонетковими козаками, Татарами і Поляками, але без глибини і сили в мальованю поодиноких постатей. Найкращим твором Висоцкого я вважаю поему „Oksana“. Панич-Поляк вводить гарну дочку рибача Оксану і покидає її. Надходить повстанє 1863 р., панич іде до повстаня, але селяне-Українці видають ся на повстанців, розбивають їх, одних замучують на смерть, иньших в'язуть. Панич заховав ся в буряні, блудив день і ніч без спочивку, поки не зайшов у свою рідну сторону. Та тут пізнав його рибач, Оксанин батько, при помочи иньших селян зв'язав і завів до своєї хати. Панич застає в хаті Оксану. Вона бліда, задумана, далі бере ніж. Панич думав, що хоче вбити його, пімстити ся за свою кривду, а вона розрвала шнури, котрими він був зв'язаний і велить йому сховати ся в коморі, щоб міг утечи нічу. Але ось вертає рибач, а не заставши панича в хаті і дізнавши ся, що Оксана випустила його, починає люто бити її. Панич чує в коморі її крики і не можучи стерпіти виходить і віддає себе в руки рибача, а сей відставляє його до уряду. Засуджений до арештантських рот панич вирушає в дорогу, коли ось підходить до него Оксана і подає йому милостиню. „Ти прощаєш мене?“ — питає зворушений панич. — „Так, — відповідає дівчина, — і нехай нас обох простить Бог у небі“.

Drobny deszcz ze śniegiem mroczy...

Oglądam się — Sania stoi i ociera płachtą oczy.

Okutana mgłą, na ślocie stoi sama pośród drogi;

Widzę jej poczerwieniałe, jej zziębnięte, bosc nogi.

Висоцкий ані артист не великий, ані майстер поетичної форми; його вірші дуже часто деревляні, балакучі, мляві; його поетична техніка дуже примітивна, смак невироблений, навіть мова не вовсім чиста. А про те чути в його поезії якийсь подих свіжости і сили, якусь мужню енергію, і в тім головна її принада.

В 80 тих роках виступила в польській літературі досить численна генерація поетів, що силкувала ся внести в польську поезію нові елементи, нові тони. Се не було легко. Давніша польська поезія лишила їм велике багатство форм, виробила віршову техніку і вичерпала майже до дна такі теми, як патріотизм і релігійність. Правда, Асник, Гомуліцький і їх товариші вказали нові горизонти — новочасну філософію і здобутки науки; Ленартович і Конопніцка відкрили криницю польської народної поезії, але молодим сего було за мало. Правда, вони не погордували вказівками старших, і коли патріотична нута у них гуде слабше і знаходить переважно досить холодний, шаблонний вираз, то філософія тягне їх у свій бездонний вир; молоде покоління — так могло здавати ся якийсь час — зовсім утратило чути, а лишило ся при самій філософії. Поети, майже виключно міські паничі, далекі від селянинів, не вміють відчутти ані зрозуміти його і сільська поезія для них млява або неінтересна. Тимчасом на польській ґрунті роздали ся нові поклики — праці для люду, піднесення робучого люду, організації селян і робітників, соціалізму. Виринуло питання „четвертого стану“, супроти котрого висші верстви, шляхта і буржуазія, виступили в таким зав'язем, котре рівне було хіба їх нерозумінню справи.

Отсі нові поклики і рух, який вони викликали в часом, не знайшли в польській поезії досить сильного і талановитого виразу. Найголоснішим представником польської „робітницької поезії“ був Болеслав Червєньський, автор робітницької пісні „Czerwony sztandar“. Він виступив на літературне поле ще десь в початку 70-их років в філософічною поемкою „Uczony“, в котрій бідний погорілець простим хлопським розумом учить „ученого“, що

„Nie sztuka umrzeć, lecz żyć dobrze sztuka“ —

мудрости, як бачимо, не дуже нової і не дуже мудрої. Працюючи на газетарській ниві Червєньський друкував рідко свої вірші, що свідчили про дуже слабенький талант і дуже неглибоку думку. Написана ним 1880 р. пісня „Czerwony sztandar“, що зробила його імя дорогим для польських робітників-соціалістів, є властиво парафразою французької пісні „Drapeau rouge“ і проявляє дуже слабе розуміння соціалізму, але за то тим більше революційно-кровавої фразеології:

Krew naszą długo leją katy
 I płyną robotników łzy;
 Nadejdzie wreszcie dzień zapłaty,
 Sędziami wtedy będziem my.
 Dalej wraz! Dalej wraz! Wzniesmy śpiew!
 Nasz sztandar buja nad trony.
 Niesie on zemsty grom, ludu gniew,
 Przyszłości rzuca siew,
 A kolor jego jest czerwony,
 Bo na nim robotników krew.

Зрештою годить ся зазначити, що Червеньський особисто не був ані соціялістом, ані червоним радикалом, до агітації між робітниками ніколи не мішав ся і всякі поступові теорії вважав теоріями, але не постулятами практичного життя. Збірка його поезій, видана пару літ перед його смертю (він умер 1888 р.) минула безслідно; в ній справді нема нічогосінько такого, що було-б варто тривкої пам'яті.

В 80-их роках здавало ся якийсь час, що поетом польського робітницького руху зробить ся Францішок Новіцкій. Його поемкою „Spartak“ любила ся молодіж, що кокетувала з соціялістичними ідеями. Але до робітників ся, переважно рефлексійна і риторична поезія не дійшла, тай сам поет швидко затих. Польський соціялістичний рух так і не дочекав ся доси свого поета.

Покоління, що виступило в 80-их роках на літературне поле, панує нині на польськїм Парнасі. В минувших двох роках зійшли в могилу Уейський і Асник; живе доси епігон романтиків Бжозовський, але його ліра замовкла давно; Гомуліцкїй відзиває ся рідко і не голосно, а з старшого покоління палає та пишаєть ся одна тільки зоря — Конопніцка. Як же-ж виглядає те наймолодше покоління?

Я не буду перебирати всіх його репрезентантів, а зупиню ся тільки на трьох найталановитїйших, таких, що справді вносять щось нового в польську поезію або виявляють бодай визначну, характерну фізіономію. Сї три поети — Ян Каспрович, Казимір Тетмаср і Андрій Немоєвський.

Ян Каспрович виступив на літературну ниву у-перве в перекладами із Шеллі. Син селянина з пруських Куяв, вихованець німецьких шкіл, він приніс зі собою дві річі, котрих не мала більшина польських поетів: докладне знане сільського життя і широку літературну освіту та читанє в класичних і новочасних літерату-

рах. Як перекладчик не тільки з Гете (Іфігенія) і Шекспіра, але також з Байрона, Шеллі, середньовікових німецьких епіків (Вольфрама, Гартмана фон Ауе) і найновіших (Дранмора) він здобув собі великі заслуги, бо його переклади визначають ся вірністю, котрою звичайно зовсім не грішать польські переклади, а надто правдиво поетичною гармонією і силою.

У власній поетичній творчості Каспровича виразно вирізняють ся три фази. Перша, в котрій він являєть ся просто радикалом-реформатором, одним із тої молодіжи, що в початку 80-их років горячо цікавила ся науковими і соціальними питаннями, лагодила ся нести просвіту і пропаганду нових ідей між народ і вискочити із трухлявих буржуазних порядків. У своїй вірші „Му і опі“, котра тоді серед молодіжи була дуже популярною, Каспрович дав вираз тим змаганням. Старші покоління промовляють там до молодих революціонерів :

Za wiele źółci macie, a za mało
Serdecznych uczuć kryształowej rosy!
Przed nami duszę zamykacie całą,
A gorzką skargę rzucacie w niebiosy..

W lachman się chłopski okrywacie z dumą,
Od naszych stołów uchodząc z daleka,
O, i krzyczycie niedojrzałym tłumom:
„Nie masz tam, nie ma szlachetnego człeka“.

Wszystko, co piękne, wszystko, co szlachetne
We waszych oczach mągą lub głupotą;
Rycerskie hasła i zwycięstwa świetne
I skroń koroną przystrojona złota
W urągowisku u was i pogardzie,
Niwelacyjną zajętych robotą,
Wielkie tryumfy widzących w petardzie...

Zbrojni w nożyce fałszywej nauki,
Ufni skalanych zwolenników mnóstwem,
Chcecie róższarpać w najdrobniejsze sztuki
Węzeł człowieka kojarzący z bóstwem...

Wznosicie kościół, lecz kościół bez Boga,
A w nim z was każdy kapłanem-mścicielem,
Odwieczne prawdy bezrozumną mrzonką
I Chrystus dla was płonnym marzycielem.
Pod apostołstwa niewinną osłonką
Lud odrywacie od jasnego nieba.
Krzyżując z nim razem: chleba! chleba! chleba!

Не вадить пригадати слогодні ті рядки, не вадить зазначити й те, що всі ті закиди, які тут висловляють „вони“, сипали ся справді на голову Каспровича і мали для него важкі наслідки: за свою участь у кількох бурливих зібранях молодіжи він віднокутував кількомісячною тюрмою. Правда, від тих зібрань до практичної революції, а навіть до пропаганди революційних думок серед простого люду було ще далеко, а покинувши зараз потім свою рідну сторону і перейшовши на жите до Львова, де він як член чужої держави і політично підозрений відразу був позбавлений можности якої будь політичної діяльности, він відірвав ся від того ґрунту, де міг справді показати, чи думки, які йому і його ровесникам закидали „вони“, були дійсною програмою праці і життя, чи тільки фразою. Що Каспрович уже тоді не дуже ребром ставив нові ідеї і що ідеї його були не дуже нові і зовсім далекі від класової свідомости, зовсім не були ідеями польського хлопа, але ідеями нечисленною і швидко зовсім затраченою польської радикальної буржуазії, на се маємо доказ в тій самій вірші, в якій цитовано висше деякі уступи, в відповіді, яку дають автори „ту“, тоб то молодіж своїм противникам. Ті „ту“ зовсім не відкидають союза зі своїми противниками, а навіть бажають його :

My idziem naprzód, pragnąc waszej ręki,
 Jeśli nam szczerze przynosi sojusze;
 Jesteśmy zawsze skłonni do podziękii,
 Jeśli swą duszą grzejecie nam duszę..

Але автор застерігаєть ся, хоч не дуже ясно :

Lecz się nie damy uwieść ani zgłupić
 Obcym szalbierzom społecznej mennisy,
 Co fałszywemi grzywny chcą okupić
 Krew z naszej piersi, lżę z naszej źrenicy.

Не ясно, против кого вимірене се застереженє, а вже супроти висловленого висше бажаня союза досить незрозумілою являєть ся грівна мова :

Wam, przyodzianym w samowładztwa delję
 Trudno się wyrzec złocistej poduszki,
 Trudno ubóstwa przyjąc ewanielję,
 Milej kornemi otoczyć się służki,
 Milej się zakuć w zbroicę dogmatu,
 Ludzkie rozumy zmienić na podnóżki
 I tak panować zgłupiałemu światu.

Не вже з такими людьми молоді польські радикали могли бажати союзу? Про інших не знаємо; Каспрович сьогодні бодай одною ногою стоїть у їх таборі. Але ось позитивні постуляти тих молодих радикалів сформуловані Каспровичем в тій самій вірші (написаній коло 1885 р.):

Głosim swobodę myśli, wolność ducha,
Wierząc w rozsądek i szlachetność ludzi,
Nie w katowskiego potęgę obucha.
. . . . . dzisiaj już nas nikt nie złudzi
Zaobłocznego wesela fantomem..

Na gruncie dłonią uprawionym własną
Wznosim świątnicę nowym ideałom, —
Jej Przenajświętszem — to człowieka serce,
A w niem bóg Miłość otoczony chwałą...
A kolumnami, na których się wspiera:
Rozsądek, piękno, cnota, prawda szczerą.

O tak, my cenim piękno, lecz z rozsądkiem
Pierścieniem ślubów połączone szczytnych;
Zawsze w ślad idąc za życiowym wątkiem
Nie rozumiemy kształtów niepochwytnych.
Pragniemy w sztuce hartu, siły, woli,
Pragniemy postaci energicznych, bitnych,
A nie gięących w smutnej melancholji..

Za romantyzmem nie gonimy kwieciami
I egzotycznej nie pragniemy woni.
Nasza poezja — echem cierpień ludów,
Pragnieniem światła, chleba, wolnej dłoni.
Nasza poezja bez wizyj i cudów,
Dzisiaj pobudką do czynów i męstwa,
A jutro — jutro oddźwiękiem zwycięstwa.

Певна річ, ми не маємо права від поезії жадати такої ясної і докладної стилізації програми, як від політичного трактату. Але в кращих поезіях сего рода звичайно видно одно: силу чуття, котрим автор обіймає якийсь ряд соціальних явищ і котре дозволяє йому сконцентрувати на них велику масу світла, зазначити різко їх контури, відрізнити ясно своїх від ворогів і не раз розвернути перед читачем ширші перспективи, ніж би се міг учинити холодної політик. Отже у Каспровича зовсім нема того чуття; його програма більше реторична, вона не пливе в серця і для того не знаходить ані ясної стежки, ані ясної мети. Із першої частини можна б

догадувати ся, що ті „ту“, то якісь велитні, революціонери, мужики, невмолимі вороги виайску і клясової нерівности, нівелятори, націоналісти і т. и. А з відновіди тих „ми“ бачимо, що вони бажають союза зі своїми противниками, коли тільки сей союз буде щирий, що вони брідять ся революційним террором і вдоволяють ся свободою думки і духа, а в остатніх словах і ся соціальна пута уриваєть ся і показуєть ся, що ті „ми“ — не мужики, не революціонери, не політики, а тільки артисти, що бажають у штуці правди, реалізму і сили. Ну, задля такого здобутка не варто було такий великий огород городити, тим більше, що реформи в штуці здобуваєть ся не програмами, не боротьбою, а талантом і творчістю.

Отся вірша з її ідейною неясністю і, так сказати, загубленим у піску кінцем буда прообразом поетичної карієри Каспровича. На львівськїм ґрунті він звільна, мов луску, скидав із себе точку за точкою тої програми, яку зазначив сам своїому поколіню. На самім вступі в галицьке житє викинувши з неї революціонера і політика рін якийсь час дивував спокійних буржуа хлопським костюмом, реалізмом і вільнодумством, але звільна викидав за борт і ті реквізити, поки в остатніх своїх творах не дійшов щасливо до погорди для „Nimów“, до неоромантичної „голої душі“ і до католицької правовірности. Варто ще хвильку слідити той його розвій.

Уже в першім томику поезій Каспровича, виданім 1889 р., ми бачимо зазначені головні характерні прикмети всеї поезії Каспровича і разом з тим головні фази її розвою; в кожній поодинокій фазі якась одна прикмета розвиваєть ся сильнійше і покриває собою, приглушує иньші. Бачимо тут програмову, політично-філософічну поезію в роді цитованої висше, бачимо на скрізь суб'єктивну, любовну лірику, реалістично закресні малюнки сцен з дійсного житя: селянського (Chłopska dola), або власного авторового (деякі сонети), і в кінці поезії на біблійні теми і взагалі сліди замилюваня автора до незвичайних, егзотичних декорацій. Взагалі декорация, контури, фарби і шуми — се головна сила Каспровича, а натомісь психологія, чутє і його делікатні зворушеня, то його слаба сторона, можна сказати навіть, зовсім недоступні йому. От тим то його поезія, нераз сильна і ярка, але все холодна, ніколи не може зворушити нашого серця. Тут і в пізній-

ших своїх поезіях автор зовсім не вміє малювати розвою і конфліктів чуття, а найрадше малює ситуації, хвилі тиші; замість аналізу психічного стану своїх героїв він дає описи природи або зовсім пусту риторіку, або темну та сумнівної вартости фільмовію. Фантазія у него богата і жива, але чуте зовсім нерозвинене.

І ось пішла у Каспровича ціла нивка поем і оповідань із життя польських селян; більша часть тих віршів видана разом у збірці „Z chłopskiego zagonu“. Дивне вражінє роблять ті вірші. Вони поперед усього для читаня трудні, а деякі поеми, особливо довні, належать до того рода літератури, котрого не любив Вольтер — до вкучного. А прочитавши їх маєть ся дивне вражінє. Видно, що автор знає селянське жите, селянський вислов, селянський спосіб думаня, і видно, що все те передає вірно, а про те цілість лишає нас зовсім холодними, не будить ані співчутя, ані обуреня, ані навіть цікавости, хіба облекшенє: слава Богу, що скінчило ся. Деякі польські критики по просту закидали Каспровичу, що він пише пасквілі на люд, малюючи самих паниць, злочинців або маняків. По моїй думці закид несправедливий. Можна малювати що кому хочеть ся; головна річ в тім, як малювати. Малюнки Каспровича нагадують мені японські рисунки: всі деталі викінчені дуже гарно, схоплені дуже вірно, мов під люпоку, а про те цілість якась мертва, не готова. Чого їй бракує? Одної дрібниці: Каспрович не любить своїх героїв, не любить того люду, малює розумом і фантазією, а не чутем. У однім маленькім віршику Коношніцкої є більше чутя, ніж у цілій поезії Каспровича.

Се по моїй думці було головною причиною, для чого не сповнили ся ті надії, які дехто (і я в тім числі) покладав на Каспровича як на сьпівака епонеї хлопського жита. Крім згаданої вже збірки „Z chłopskiego zagonu“ і не взятої до него низки образків „Flora swojska“ Каспрович написав з хлопського жита драму „Świat się kończy“ і покинув недописану обширну поему „Wojtek Skiba“, що мала оповісти долю хлопського сина, котрий з під сільської стріхи виходить у сьвіт, переходить через різні покуси, власною працею стає на високости сучасної культури і осьвіти і здобувши всі добра цивілізації вертає назад у рідне село, несучи ті скарби в дарі своїм найближшим родичам. Се мала бути ідейна автобіографія автора і лишила ся не дописаною, бо автор відбів ся від хлопської стріхи далеко і, здаєть ся, на зав-

сїгди. Зрештою поема, скілько судити по надрукованих доси частях, була-б вийшла довжезна і нудна до неможливих границь.

Тимчасом егізотика тягла Каспровича до країв, котрих він ніколи не бачив, до людей, котрих не знав. Він написав поему „Chrystus“; львівська прокуратурія сконфіскувала її — Бог знає за що. Се були сцени із євангелий, коментовані в дусі перестарілого лібералізму і рационалізму, річ несмачна і невисокої вартости. Найкращий уступ — танець Іродіяди перед Іродом, був видрукований у Варшаві. Він характерний для Каспровича. Опис танцю — і нічого більше; психологія Ірода і Іродіяди майже не зазначена. Декорация — без душі.

Далеко красша є поемка „Ezechiel“, поміщена в збірці „Anima lachrymans“, красша тим, що тут Каспрович вірнійше держить ся тексту старо-гебрійського пророка, парафразуючи деякі розділи його книги. Правда, і тут він грішить многословністю і браком контрапункту — чутя. Не знаю, як кому, але мені далеко ліпше подобають ся старі переробки Цайгера в його „Pieśniach proroków“ (див. його „Widzenie o kościach“ і порівнай в VI розд. поеми Каспровича), ніж важка, переладована декорациями а худенька з ідейного боку парафраза сучасного поета.

В збірці „Anima lachrymans“ поміщено другу низку оповідань із селянського життя (Obrazy, gawędy i opowiadania), написаних давнійше, і ряд ліричних віршів та сценок із львівського життя. Ті остатні сценки по мійому не мають ніякої поетичної вартости; в ліриці переважає рефлексія, а принагідні вірші, писані для „Kurjera Lwowskiego“ на різні свята, показують тільки, як мало ідейної самостійности і ясности є у автора.

Найбільше поводжене з усього виданого доси Каспровичем мала його книжка п. в. „Miłość“. Є се збірка віршів — три поеми і кілька дрібніших ліричних творів, звязаних із собою спільною темою. Автор роздивляє в них любов в різних боків: любов — гріх (се підкріпляєть ся довгим і дуже недотепним оповіданєм, з котрого зовсім не випливає те, що сказано в титулі), безнадійна любов і любов — переможець. Вкінці ліричні вірші, се діфірамби автора на похвалу любови. Розумієть ся, всюди тут мова тільки про полову любов, мужчини до жінки. Так і чути, як стїснюєть ся горизонт поета. Його фантазія висилюєть ся на пишні образи, незвичайні порівняня, кучеряві віршові форми, його риторика декуди блискуча, декуди зовсім темна, але дивна річ, усе оте сьпіванє

про любов лишає нас ^{зовсім} ~~зовсім~~ ^{не} ~~не~~ ^{одними} ~~одними~~. Ми чуємо, що автор фантазує про любов, але сам не любить; правдива любов не буває така балакуча, а коли що говорить, то по просту; вона вміє вложити свою душу в найпростіше слово, в один шепт, а не потребує на те „акантів“, „меандрів“, „каскад“, „Прометеїв“ і всеї егізотичної термінології.

Остатня збірка віршів Каспровича — „Krzak dzikiej róży“ — є подекуди продовження „Miłości“. Вже там одна поема мала своїм тлом гірську природу; в новій збірці три чверти всіх віршів навіяні коли не Альпами, то Татрами. Ми сказали вже, що описи, декорації — то сильна сторона поезії Каспровича. Вони блискучі, барвисті, широкі, хоч і не дуже пластичні. Того, що Німець називає „Stimmung in der Landschaft“, Каспрович мало коли вміє підхопити; брак чуття, тут як і всюди, він силкується заступити риторикою або філософованєм. Інтересна тут поемка „Taniec zbójnicki“, навіяна танцем і піснями закопаньських гірняків. В поемці, в котрій Каспрович чудово потрапив у людвий тон, є велика сила препишних деталей, але цілість не говорить нічого.

Але найдікавішим твором сеї збірки була для мене поміщена при кінці драматична поема „Na wzgórzach śmierci“. В краківським „Życiu“ я вичитав суд Пшибишевського про сеї твір; він признав його мало що не найгеніяльнійшим твором в цілій слов'янській поезії. Прочитавши сеї твір я мусів засміяти ся; п. Пшибишевський очевидно зовсім не знає слов'янської поезії. „Na wzgórzach śmierci“, се драматична переробка „Chrystusa“, а п. Пшибишевському подобала ся вона тим хиба, що героїною її є „гола душа“, тоб то душа без тіла, душа вигнана з раю, закохана в Люцифері. Вона є незримим свідком сцени розп'яття Христа і під впливом тої сцени відвертає ся від Люцифера. Я не буду розбирати сеї поеми; скажу тільки, що вона держить ся на строго правовірнім католицьким ґрунті, пренаївно малюючи Христа і його окружене в світлі тих католицьких догм, що були встановлені аж геть пізнійше, показуючи Рим і поганство таким зісутим і варварським, яким малювали собі його середньовікові візйонери і візйонерки в роді св. Гертруди або св. Брігіти. Пок. Гауїт Ян Бадені міг би був також написати таку поему, як би був мав талант Каспровича. Брак щирого чуття і простоти вислову — се головні хиби його поезії.

Зовсім иньшу духову фізіономію і зовсім аналогічний розвій проявляє другий талановитий сучасний польський поет — Казимір Тетмаєр. І він розпочав коли не радикальними, то у всякім разі енергічними покликами до життя, до боротьби, до відкинення сумнівів, до діланя. У перше виступивши на літературне поле 1886 р. з поемкою „Іла“, написаною на взір поеми Словацького „An-nelli“, він здобув собі видне становище серед молодіжи поемкою „Allegorya“, виданою накладом молодіжи 1887 р. Героєм сеї поемки є „хлоп“, котрого любку забрав володар-князь. Хлоп продає ся до князівських комнат, щоб виратувати свою милу, але його ловлять, вьжуть і саджають до вежі, а його милу князь безчестить перед його очима. Але дівчина вириває у свого кривдника штилет, убиває його, а потім саму себе, не маючи надії розломати кайдани свого милого. Та не в самій основі поеми головна її сила, а радше в тім настрою, яким перенята вона. Се настроїй пристрасний, горячий; кождий рядок надиханий обуренєм на опортунїзм і сервілізм, який бачить автор скрізь до-вкола себе. Таким самим духом переняті також Тетмаєрові кантати на честь Міцкевича, Крашевского і т. и., за котрі він в конкурсах одержував звичайно перші премії.

Але не довго тривав сей бадьорий настроїй. Злі язики говорили, що Тетмаєр перейшов із табору „Nowej Reformy“ в табір „Czasu“; факт є, що в збірці його поезий, виданій 1891 р., віє вже зовсім иньший дух. Поет відсунув ся від політики, книть собі в усяких ідей і коли йде до бою, то тільки під окликом „evviva l'arte!“ (най живє штука). Замість енергії і обуреня на сервілізм він має тільки одно бажанє:

Nirwany, której nic już nie zaboli,
 Nic nie ucieszysz, w której się powoli
 Przechodzi ze snów cichych w nieistnienie.

Ми не знаємо, що довело молодого поета до такого настрою. Здаєть ся, він закоштував бідности, а може знеохотило його й те, що при перших ступнях його поетичної діяльности одна (консервативно-шляхетська) часть преси систематично промовчувала його. Для иньшого се було-б байдуже, але Тетмаєра, видно, тягло до панських салюнів і він чув себе глибоко нещасливим.

Melancholja, tęsknota, smutek, zniechęcenie
Są treścią mojej duszy. Z skrzydły złamanemi
Myśl ma zamiast powietrzne przerzynać bezdenie,
Włóczy się, jak zbarczone żórawie po ziemi.

Cóż, że zrywa się czasem i wzlatuje w górę
Z smutnym krzykiem tęsknoty do sfer, kędy słońce
Nie sémione wyziewami ziemi jasno gore,
I gdzie szumią obłoki z wiatrami lecące?

Złamané skrzydła lecieć nie zdołają długo,
Myśl spada i pierś rańi o głazów krawędzie;
I znów wlecze się, znacząc krwi czerwoną strugą
Ślady swej ziemskiej drogi — i tak zawsze będzie.

Ся мелянхолія часом перекидає ся в гірку іронію над долею безпрішного артиста, царя без землі:

Evviva l'arte! Człowiek zginąć musi.
Coż, kto pieniędzy niema, jest parjasem,
Nędza porywa za gardło i dusi —
Zginąć, to zginąć jak pies, a tymczasem,
Choć życie nasze splunięcia nie warte —
Evviva l'arte!

Але ся іронія, то не була резігнація, не прояв мужньої, твердої волі. Поетови всьміхали ся иньші ідеали; його мрія мала иньші контури.

Najpiękniejszej z wszystkich kobiet
Do mej piersi tuląc łono,
Wolno, sennie płynę wzrokiem
W przestrzeń morza nieskończoną.

З усіх ідеалів, з усієї діяльності, з усіх поривів йому лишило ся тільки одно — любов, еротика. Се не є ніяка висока, загальна любов до людей, до покривджених і нещасних, навіть до жінки як товаришки життя і праці, — ні, се власне еротика, одуріє і забутє в любовнім одурі.

Tys jest największą z sił, wszystko ulega tobie,
Miłości.
Życie jest żądzą, a tys z żądz największą,
Prócz samej żądz życia; duszą duszy
I sercem serca życia tys jest,
Miłości.

Jeśli najwyższem szczęściem zapomnienie,
 Bezwiedza i niepamięć własnego istnienia,
 Toś ty jest szczęściem szczęścia, ty co dajesz
 Omdlenie duszy i omdlenie zmysłom
 I myśli kładziesz kres upajający,
 Miłości.

Ну, дійшовши на ту висоту поет адібав те, чого бажав, здібав консерватистів, що мають власть і гроші і впливи, що вміють протегувати і величати „своїх“. В пору, коли здорова суспільність була-б з огидою відвернула ся від такого поета, суспільність Кешковських, Коритовських і Жужу окричала його великим сьпіваком, дала йому славу і гроші, поклонила ся ему як божкови. Тетмаєр справді варт того. Він має все, чим можна подобати ся тій суспільности: елегантний вислов, майстерну техніку вірша, чутливість і вразливість на найделікатніші рухи душі, цілковитий брак почуття суспільних обовязків і ту ідеальну концентрацію, що знає в поезії тільки одну вісь, на котрій один кінець — еротика в цілій безмірній скалі тонів і колірів, а другий — пересит, обридженє і нирвана. Інтересно, що консервативно-станчиківський поет Тетмаєр майже зовсім безрелігійний або що найбільше буддист, коли тимчасом колишній вільнодумець Каспрович з повним переконанєм сьпіває про первородний гріх, про рай, про боротьбу між Люцифером і Єговою і т. д.

Обік Тетмаєра має польська література ще цілий ряд подібних, хоч менше талановитих сьпіваків, віртуозів форми і шинкарів еротичного наркотика. Та ми не будемо тут називати їх. Згадаємо ще одного тільки — Міріама (Зенона Пшесмицького), котрий стоїть осторінь від них. Міріам заслужив ся в польській літературі головно перекладами з Врхліцького, та з нових французьких і бельгійських поетів. Його власні поезії, видані окремою збіркою „Z szary młodości“, виявляють крім майстерства форми також пориви сильної думки і сильного чуття, живе зацікавленє суспільними задачами.

Zdało mi się! Ból zgrzyta
 W piersi mojej szalony.
 Czyż to jutro zaświta?
 Ujrząz wolność miljony?
 Spadnąz pęta, kajdany?
 Zniknąz chłopcy i pany?

Zuiknąż płacze i jęki?
 Z nędz drapieżnej paszczęki
 Czyż wyrwie się człek?

Взагалі поезія Міріама надихана сьмілістю і енергією. Але філософ і мислитель не приглушують поета, котрий уміє малювати красвиди і сцени зовсім реалістично, як нпр. в початку вірші „W stepach czarnomorskich“.

Закінчу сей побіжний огляд згадкою про третього з чільних тепер польських молодих поетів, Андрія Немовського. Ми бачили, як на галицькім ґрунті син польського селянина Каспрович і син міщанина Тетмаєр із радикалів і вільнодумців робили ся прихильниками і сьпіваками соціальної та клерикальної реакції.

В ту саму пору із шляхетського, навіть сенаторського роду вийшов у російській Польщі високоталановитий, горячий і вітхений сьпівак радикальної опозиції, суспільних реформ, сьпівак горя і надій робучого люду, котрих він не конструує собі, дивлячи ся з вікна вагону або з вікна сільського двора та читаючи газети, як Конопніцка, але котрі він викоштовує сам, живучи в тим народом спільним житєм, серед праці, невгод і небезпек. Таким поетом є Андрій Немовський. Він прожив кілька літ як доворець робітників при копальнях угля в Домброві, при різних фабриках, пильно і з глибоким співчутєм придивляв ся житю селян і міщан, от тим то й не диво, що його поезія богата конкретними вражіннями і сценами, могутна і енергічна. При тим яко чоловік високо освічений і одушевлений високими змаганями він являєть ся якимсь виськом серед теперішньої генерації польських поетів. Кращі ввірці польської і заграничної поезії зливають ся в його ліпших поезіях у гармонійну цілість з власним його сильним чутєм, з образами його власної, сильної і плястичної фантазії. І коли в його перших віршах занадто ще видно наслідуванє, декуди занадто голо виступає тенденція, то в кращих його віршах ми бачимо високе майстерство і високий полет духа. Ще одним вирізняєть ся Немовський користно від більшини сучасних і давніших польських поетів. Усі вони незвичайно балакучі і многословні; найпростійшу думку люблять пристроїти такими фестонами і гірляндами, що нераз і рідна мати не пізнає її; принцип „dichten heisst verdichten“, поезія се концентрація, — здаєть ся, незвичний найбільшій части польських поетів. У Немовського бачимо змаганє до як найбільшої концентрації, до простоти, до того, щоб

мова була немов тою одежиною, що пристає щільно і випукло виявляє контури думки. Ось для приміру його вірша „Куźница“, навіяна побутом у гамарні :

Wrą koła w kuźnicy, dym czarny się kłębi,
To biegun cyklopi chcą odkuć tam w głębi.
Drgnął w swoich posadach świat stary, — nim runie,
Na nowym go oni zawieszą biegunie.

Wrą koła, zgrzytają zębami w pogoni,
Dym czarnym sztandarem cyklopów twarz słońci.
Drżą ściany. Hej śmiało, wy ludzkie kolosy,
Brak ognia? Rzucajcie pod kotły swe losy.

Wrą koła, żar pryska, robota szaleje.
Pod kotły rzucono ostatnie nadzieje.
Cyklopy, hej śmiało! do ognia z kolei
Rzucajcie swą rozpacz, gdy brakło nadziei.

Немовський продукує мало. Хто в кожній вірші силкується, так як він, замкнути цілий світ чуття і мрії, той не може писати багато. Крім двох тоненьких томиків „Poezuj“ він видав цілкі віршів „Polonia irredenta“, де змальовано жите і працю углекопів у Домброві, сатиричну поемку „Majówka“, низку прозових нарисів „Listopad“. При кінці минушого року він дістав першу премію на конкурсі „Kurjera Warszawskiego“ - за драму з людового жита „Familia“.

Обік покоління 80-их років силкується коли не оригінальною творчістю, то бодай голосним криком, рекламою і чудернацькими вибриками форми здобути собі місце на польськiм Парнасі наймодше покоління 90-их років. Воно, скільки можемо судити доси, йде за покликами Тетмаєра і групує ся довкола Пшибишевського. Містика і еротика, надмірне перецінюванє штуки і себе самих, — се їх головні оклики. Їх літературної продукції поки що не видно.

Зв. Франко.

Хроніка і бібліографія.

— На засіданню виділу Наукового товариства ім. Шевченка дня 4, 8 і 10 лютого с. р. полагоджено між иньшими ось які справи: Виділ уконституовав ся, вибравши: заступником голови проф. Сидора Громницького, секретарем Володимира Гнатюка, адміністратором камениці Костя Паньківського, касиром Володимира Охримовича, магазинером Івана Франка, контрольором Юліяна Січинського, референтом друкарні Вячеслава Будзиновського. — Принято бюджет на наукові видання в році 1899 в квоті 16.250 зр. — Порішено прийняти до веденя діл книгарні нового функціонаря, а дотеперішньому передати виключно ведене бухгалтерії.

— Наукове товариство імени Шевченка внесло петицію до ради міста Львова, в котрій просить, з огляду, що товариство набуло від п. Вайди дві камениці в горішній часті улиці Чарneckого, назвати площу перед тими каменицями „площею Шевченка“ а заразом відступити часть площі на памятник Шевченка, котрий має станути заходами товариства. — *Słowo polskie* подаючи сю вістку зробило від себе малу примітку: „Місце, про котре мова, лежить у підніжя горба, на котрім стоїть палата римо-кат. архієпископа і мала семинарія“, а *Dziennik polski* додав до повисшої замітки: „miejsce jest naszym (!) — zupełnie nie odpowiednie pod pomnik piewcy hajdamaczyzny“... Толєранція, нема що казати.

— Дня 11 лютого с. р. відбули ся у Львові загальні збори Руського товариства педагогічного. Із справозданя товариства виймаємо деякі звістки: Товариство від осени м. р. заснувало приватну виділову женську школу, котра тепер розвиває ся дуже до-

бре. Видавало двотижневник „Учитель“ і для молодіжи „Дзвінок“, а крім того казки для дітей. Товариство видало взагалі над 50 книжочок від початку своєї діяльності. Удержує бурсу для студентів у Львові. Приходу мало торік 9.732 зр., розходу 9.769 зр., отже є недобір. Маєток товариства виносить 2000 зр. Головою товариства є директор гімназії Едвард Харкевич. Руська суспільність за мало займає ся сим товариством, котре вповні заслугує на як найбільшу підпору.

— Польські дневники дуже часто докоряють нам тим, що ніби то ми в Галичині не тільки маємо повну рівноправність, але ми й упривілейований нарід в порівнянню з Поляками. Між иньшими безосновними аргументами виводять проти нас і сей, що ніби то в Галичині більше народних шкіл руських як польських. Сей аргумент минає ся зовсім з дійсним станом річий. І так після урядового справоздання ц. к. ради шк. кр. з р. 1896/7 було руських шкіл 1768 (вчисляючи в се і взірцеві школи при семинаріях, удержувані центральним правительством), а польських було 1870, т. є. польських шкіл було більше о 102. В році шкільнім 1897/8 було руських шкіл 1795, а польських 1806, значить польських було о 111 більше і так росте число польських шкіл з кожним роком.

— Австрійське міністерство освіти згодило ся на утворенє посад лекторів українсько-руської мови на університетах львівським і краківським. Лектори мають учить укр.-руської мови студентів і урядників польської народности, щоби могли урядувати у східній часті Галичини між руським населенєм.

— Проект постумена під памятник Котляревському уже закінчений артистом Шьршовим і відісланий в Петербург до скульптора Позена. Самий постамент робити-муть, певне, в Одесі. („Полтавск. губ. Вѣдомости“. 1898 р. ч. 277).

— Знайдено новий список „Енеїди“ І. П. Котляревського з датою — 1799 рік. В йому містять ся тільки три перші пісні „Енеїди“, але вони повнійші за всі, що були досі відомі, а також і за виданне Парпури. Новий список найбільше цікавий тим, що в йому нема цензорських купюр та поправок. Над ним працює тепер П. І. Житецький, що збираєть ся писати ширшу монографію про українську літературу XVIII в., закінчивши її Котляревським. („Живнь и Искусство“, ч. 32).

— Дня 22 січня в Петербурзі в „салі Павлової“ відбув ся літературно-музичний вечір на спомин І. П. Котляревського і на побільшене засобів на будову йому памятника в Полтаві. Навмисне, щоб узяти участь у сьому вечері, в Петербург приїхали дві зірки української сцени: М. Л. Кропивницький і М. К. Заньковецька, перший з Москви, де тепер грає його трупа, а остання навіть із Харкова. Як і треба було сподіватись, чутка про те, що Петербуржці мати-муть задоволене знов, хоч і не довгий час, побачити вкупі два наймогутнійші драматичні талапчи України, викликала велику цікавість до сього вечера серед петербурської публіки — і не тільки української — та зібрала в „салю Павлової“ велику силу люду. В гарно вбраній салі в кутку, серед зелені, стояв високий бюст батька нової української літератури, — первотвір того самого памятника, який, працею д. Позена, вилитий з бронзи для Полтави. В першій, літературно-музичнім відділі, після коротенької промови д. Мордовця, який висловив публіці значіне Котляревського, були прочитані уривки з його „Енеїди“ і з творів інших значнійших представників українського письменства, а також були просьпівані музичні пєси на слова Шевченка і хорові народні піснї. Із читачів найбільший успіх мав д. Кропивницький, що з незвичайною силою і виразністю продеклямував „Черця“ і „Думи мої“ Шевченка. Другий відділ становили дві останні картини з „Наталки Полтавки“, де виступили в ролі виборного д. Кропивницький і Наталка — д. Заньковецька. Про те, як вони грали, свідчив той запал, яким перейнялась переповнена людсьи саля; кождий виступ артистів викликав цілу бурю оплесків і похвального гомону. М. Л. Кропивницькому піднесено лавровий вінок, а М. К. Заньковецькій — цвїти і деякі коштовні річи. Після спектакля молодь узялась до танців під гарну струнну музику, а організатори вечера тимчасом в окремії комнаті частували артистів, що ради ймення національного поета не оступились перед далекою подорожою. Окрім платні за входові картки, в салі продавались, на користь памятника Котляревському, ілюстровані програми вечера, з образками самого поета і будучого памятника, — а також подаровані на сю мету малюнки деяких знаних артистів, як напр. Ріпина, Маковського, і кількох молодих артистів з висшої артистичної школи. Врешті, чистого виску було здобуто від вечера 718 карб., які й відіслано через редакцію „Київської

Старини“ в полтавську городську управу, що займаєть ся справою будови пам'ятника Котляревському.

— З Харкова дістали ми довший опис сьвяткованя пам'яті Котляревського, яке відбуло ся там 6 ст. ст. лютого с. р. З сего опису виймаємо деякі цікавіші звістки. Публіки зібрало ся на вечері багато, але мало хто з неї й знав, хто такий був Котляревський. Д. Єфіменкова мала мати промову про Котляревського, але занедужала і промови не було. Так публіка слухала концерту, не знаючи, кого се поминають і за що. Так само занедужав і д. Мих. Старицький, що з своєю трупю був тоді у Харкові; він мав деклямувати, отже мусіла виручити його дочка, артистка М. Старицька; виручила, що правда, гарно. Концерт складав ся з трьох відділів. У перших двох відділах пісні випали в більшій частині бездушно; частина „Енеїди“ для прочитаня на концерті була вибрана невідповідно (частина про цекло), хоч її гарно прочитав артист московської трупи д. Дієвський; хори сьпівали добре. Найкрасшою частиною концерту була сцена в „Наталки Полтавки“ (I акт, ява II), в котрій Наталку грала М. Заньковецька, Терпелиху О. Клименко, а виборного — І. Науменко. Концерт закінчив ся живим образом, що його уложив артист Визжеєв; на жаль на сцені було так темно, що образу ніхто й не розібрав, що він має означати. Чи не був се може образ темноти української інтелігенції? — питаєть ся наш кореспондент. Харків — місто університетське, студентів тут учить ся з тисяча або й більше; і то студенти найбільше українського роду; до того тут є ще інститут технологічний і ветеринарський. Здавалось би, що коли вже не між старшою інтелігенцією Харкова, то хоч між такою силою студентів найдеть ся сотня-дві сьвідомих Українців. Та ба! І не шукайте їх! не знайдете! А як і знайдуть ся які, то вони дуже незручні до упорядкованя таких вечерів, як ось сей у Харкові на пам'ятку Котляревського. Фірму концертоти дав проф. унів. Д. Н. Овсянников-Куліковський, по вихованю Росиянин, але чоловік дуже прихильний до нас і щирий. Упорядкованем же самого концерту займала ся мабуть харківська молодіж і на неї спадає вина, що концерт в більшій частині не вдав ся. Треба побажати, каже тойже кореспондент, харківській українській молодіжі більше патріотизау, як найменше балаканя, а як найбільше діла і пильної уваги до своєї батьківщини.

— 21 січня д. Андрієвський прочитав в одеськім товаристві „любителей науки, литературы и искусства“ реферат „Къ столѣтію „Энеиды“ Котляревскаго“. Референт розповівши житєпись поета і вияснивши значіне його „Енеїди“, звернув увагу слухачів на те, як величаво відбулось съвято Котляревського у Львові, в Київі і інших містах України („Одесскій Листокъ“ — 1899 р., ч. 21).

— В „Новім Времени“ ч. 8200 з 24 грудня 1898 (5 січня 1899 р.) д. Н. Кучинський помістив таку звістку про Шевченка: „Переїзджаючи в р. 1887 через місто Ташкент, я пробув там кілька днів і познакомив ся з інтересним чоловіком, відставним полковником Косаревим, що довго жив у Туркестані і дуже гарно розповідав про давнїйше жите в Середній Азії. Його стареча пам'ять, справді дивна, не забула і найменших подробиць з минувшини і в уяві слухачів викликувала давні події. І сам Косарев любив оповідати, щоб неначе знову переживати вражіння літ, що минули безповоротно. Раз полковник оповів мені кілька епізодів про Фараса Шевченка, котрого, як салдата на заслання в місті Казалинську, він, будши комендантом, мав під своєю опікою. Для пильнованя „неблагонадежного“ поета був окремиий надзїр. Особливо пильнували, щоб він не мав чорнила, паперу, пера, оловця і взагалі всего, чим можна би було писати. Але звісно, що і в тюрмі, хоч яка остра контроля, у в'язнів находять заборонені річи, а стїни бувають списані стихами і ріжними гадками. А Шевченкови, що все таки мав деяку свободу, легко було вдовольнити свою охоту до писаня і рисованя при помочи бистроумних хитроців і прихильности знакомих Казалинців. Але коли в него переловили заборонену роботу, то її відбирали і передавали комендантови Косареву.

— За прикладом Шевченка й я став дещо писати і написав кілька оповідань та один великий роман з тодішнього жита — сказав старий полковник.

— А надрукували дещо? — спитав я.

— Все збирав ся післати в редакцію і не рішив ся: думав, відкинуть, або пропаде на почті. Хотїв сам умовити ся з яким видавцем, коли в Росії буду на відпустці. Але коли прийшло ся йти у відставку і виїздити в Казалинська в Ташкент, я вложив усі папери у скринку і доси не відчиняв її. Стоїть тепер у коморі.

— Шевченкові писаня також там?

— Все у скринці! — відповів Косарев.

— Позвольте мені переглянути ваші і Шевченкові папери, — попросив я.

Косарев обіцяв показати, але аж в суботу, коли жінка буде прятати в коморі.

Тимчасом обставини зложили ся так, що я мусів виїхати з Ташкенту перед назначеним днем, хоч мав намір знов коли вернути ся, нехай би тільки на те, щоби переглянути папери Косарева. Зрештою я вже з ним не стрічав ся ніколи, а недавно я дізнав ся про його смерть.“

— До поданої в першій книжці Літ. наук. Вістника звістки про вложені на заповоговий фонд тисячу зр. д. Чикаленко подає ось яке поясненє: Сю тисячу зр. він мав заплатити д. Мордовцю але д. Мордовець зрік ся сих грошей на користь якої небудь патріотичної інституції в Галичині; тоді д. Чикаленко передав сі гроші на заповоговий фонд українсько-руських письменників, з тою умовою, щоб за сими грошима зберегти імя Д. Мордовця. Притім пригадуємо нашим читачам, що на заснований торік заповоговий фонд для українсько-руських письменників (імени Котляревського) збирає далі складки редакция Літ. наук. Вістника і висилає бльоки (книжечки талонів) для збираня дрібних крейцарових (копійкових) складок тим, хто би хотів зайняти ся збиранєм складок на сю гуманну і патріотичну мету.

— Д. Микола Михновський, адвокат у Київі, подав до петербургської цензури просьбу о дозвіл видавати в Петербурзі тижневий літературний журнал українською мовою п. з. „Проміння“.

— До цензури післано: „Як бомагу виробляють“, оповіданє Гната Галайди. До „Главнаго управління по дѣламъ печати“ післано: „Чи потрібне?“ драматичний етюд Гната Галайди. Дозволено цензурою: „Ліхтарник“, оповіданє А. Шабленка, „Свекруха“ і „Давонар“ Д. Мордовця. Заборонено цензурою „Під Великдень“, оповіданє А. Шабленка і „Шматок“.

— З Київа подано до цензури збірник поезій „Вік“. Збірник сей містить в собі вибрані поезії всіх видатніших українських і галицьких поетів від Котляревського і до наших днів. На „Вік“ уже трапляєть ся і видавець, але невідомо ще, що цензура російська скаже. Окрім сього збірника, подано ще популярний медичний начерк „про різачку або дезинтерію“.

— Чеська часопись *Ženský Svět* в числі першим з сего року подала в перекладі цілу промову, яку мала п. Наталія Кобринська на академії, що відбула ся дня 2 падолиста м. р. на памятку столітнього ювілею нашого письменства. В ній, як відомо, п. Кобринська говорила про участь жінок в укр. руським письменстві. *Ženský Svět* при тій нагоді висказує ся з великими похвалами про діяльність п. Кобринської на поли письменства та жіночого руху. О скільки нам відомо, з праць п. Кобринської на чеське перекладений „Пан судя“ в часописі *Květy*.

— У львівським тижневнику *Monitor* 1899 ч. 5 Теофіл Шумский помістив переклад „Кавказу“ Т. Шевченка. Переклад подекуди невірний.

— В чеськім місячнику „*Slovansky Přehled*“ ч. 3 за сей рік д. В. Гнатюк помістив статю про Русинів на Угорщині.

— В Москві вийшли новим виданєм повісти Осипа Федьковича (1. Беаталанний, 2. Сафат Зінич, і 3. Хто винен?) в перекладі*відомого письменника російського Н. Н. Златовратського.

— 5 лютого українське драматичне товариство під управою дд. Саксаганського і Садовського виставило перший раз в Кліві драму д. Старицького „Богдан Хмельницький“. Песа мала чималий успіх у публіки.

— Три роки тому редакція „Київської Старини“ оголосила була конкурс на написане „історії України“, але термін рік тому назад минув і до конкурсу не було подано ні одної праці. Тим то редакція „Київської Старини“ відклала термін ще на один рік, до 1 січня 1900 року („Кіевск. Стар. — 1899, лютий).

— Чернигівські губернські земські збори постановили 2 лютого прийняти від В. В. Тарновського вельми цінний подарунок — музей українських древностей. Недавно вийшов у світ каталоґ сього музею, що містить в собі старовинні річи передісторичного періоду (всіх 400 номерів), князівського (1728 номерів), козацького (863 номерів), велику силу старих образів, книг, автоґрафів і т. п. вельми цінних річей. Особливо богатий Шевченківський відділ: одних акварелів Шевченка коло 300. Словом музей д. Тарновського — се єдиний тимчасом національний музей на Україні. Земство рішило збудувати в Чернигові відповідний будинок для музею, а тим часом, поки будинку не має, він схоронятиметь ся у д. Тарновського („Жизнь і Искусство“ ч. 40).

— На виставці рукомесних виробів, що відкрита 21 січня в Полтаві, виставлено між иньшим хрест і залізну огорожу для могили Котляревського. („Полтавск. губ. Вѣдомости“ — 1899 р., ч. 16).

— Археографічна комісія Московського археологічного товариства командировала минулого літа двох своїх членів дд. Плохинського і Ейнгорна на територію України для описаня декких архівів. Д. Плохинський описав чимало урядових і приватних архівів в Чернігівщині (архів Глухівського Петропавловського монастиря, Чернігівської консисторії, Чернігівського Губернського Правління, Єлецкого монастиря, Ильинського монастиря в Чернігові, Центральний Архів у Чернігові, судовні архіви в Чернігівщині і ин), а д. Ейнгорн — архіви в Києві і Харкові (архіви Софійського Собора, Никольського монастиря в Києві і ин.). Знайдено чимало цінних історичних документів („Историческій Вѣстникъ“ — 1899 р., лютий).

— 1 грудня минулого року засновано византийсько-славянський виділ історико-філологічного товариства при Новоросійським університеті в Одесі. Проф. Істрин у своїй промові так вияснив завдання нового віділу: Одесса повинна стати звязком проміж славянськими народами; інтерес до місцевої літератури української, викликає інтерес і зацікавленє до літератур близьких славянських народів, як от Поляків і инш. Новий виділ може поставити собі завданєм етнографічні вислїди на побережу Чорного моря і тим вельми прислужити ся етнографії („Историческій Вѣстникъ“ — 1899 р., лютий).

— Університет св. Володимира в Києві захожуєть ся святкувати 26 мая сього року 100-літні роковини народженя поета А. С. Пушкина. Для свята має бути упорядкована „Пушкинська виставка“; між иньшим на виставці будуть виставлені фотографії тих місцевостей на Україні, де пробував Пушкин, — як от село Кам'янка і инші („Историческій Вѣстникъ“ — 1899 р. лютий).

Бібліотека видавничої спілки. Ч. 1. *Стефан Ковалів* (Стефан Пятка). *Дезертир і иньші оповіданя*. Накладом українсько-руської видавничої спілки. Львів, 1899. Сторін 115, 8-ки. Збірка складаєть ся з вісьмох оповідань Коваліва: Дезертир, Безжурність, Олекса Щупак, Крашена господа, Завіщанє, Моя перша

ізда силою пари, В живці і Кого сеї неділі вибють? — Видане на сильнім папери, коштує 60 кр.

Ворог народа, драма в V актах Генрика Ібаєна, з портретом автора, переклад і передне слово Юрія Кміта. Львів, 1899. Сторін 126. Ціна 50 кр. Єсть се відбитка з Літ. наук. Вістника.

Видане Руского товариства педагогічного ч. 60. **Казки Андерсена**. Перша часть. У Львові, 1899. Сторін 60, 8-ки. Ціна 25 кр. Видане з гарними ілюстраціями в тексті.

Свекруха. Комедия з сільського життя в 3 актах, Льва Лопатинського. Львів, 1899. Сторін 79, 8-ки.

Притча Самарянина, драматическая поема. Преосвященному Николаю, Епископу Таврическому, бувшему Аляскинскому. Отзыв на „Прощальное слово“. Написав Омелян Прозора. (Заголовок ще й по англійськи). New York, 1899. Сторін 77, малої 8-ки. Поема ніби українська, але в такою масою російських слів, що й годі наввати її українською. Крім того автор зовсім не знає, як складають ся вірші, і зміст його поеми такий дивоглядний та нелогічний, що приходить ся чудувати ся авторови, що він відважив ся видрукувати таку пісенітницю. На окладинці книжки читасмо, що автор видав ще й другу брошуру п. з. „Бог на Україні“, мабуть також поему. Папір терпеливий!

Віймки з народної літератури українсько-рускої XIX ст. для висших клас середних шкіл уложив Александер Барвіньський. Ч. I. Третє поправлене видане. Львів 1898. Ціна I зр. 50 кр. Уклад сего шкільного підручника майже сеї самий, що в другім виданю, тільки вступна студия п. з. „Огляд народної літератури українсько-рускої до 60-их років“ збільшений так, що тепер займає 69 сторін, а перше займав 42. Сей „Огляд“ вийшов і окремою відбиткою. В книжці пороблені також деякі скороченя і поправки.

Малорусскія сказки (бытовья). Изданіе „Народной библиотеки“. Москва, 1899.

Грыгоренко Грыцько. — **Наші люди на сели**. Юрєв, 1898. Стор. 268, вісімки. Ціна 80 коп. Се є ті самі оповіданя, що недавно вийшли невеличкими книжечками; тепер автор видав усї в одному томі.

— „Львівський Боян“ видав композицію Філарета Колесси п. з. „**Обжинки**, картина етнографічна у піснях народних на хор мішаний а capella“. Після змісту пісень, що

входять у склад композиції ділять ся „Обжинки“ на три часті: Перша часть (ст. 1—6) обнімає три пісні, що їх сьпівають жінці, дожинаючи лану і плетучи вінець. Друга часть (ст. 6—10) коломийки і пісню „Місяцю нарожейку“ сьпівають вертаючи з поля. Третя часть — се пісні, що сьпівають ся на подвір'ю господаря і при почастунку. Такого поділу на три часті можна би ужити і до музичної форми твору, лишень пісню „Місяцю нарожейку“ (ст. 11) треба би приділити до третьої часті.

Перша часть обіймає три пісні поважного супокійного ритму, всі $\frac{3}{8}$ такту. Перша „Ой ти лане ланочку“ в a-dur, в малим обсягом мелодії, за те дуже інтересно гармонізована простими і скісними походами секстових акордів при частій органічній тоніці баса; — в дальших кількох відмінах (ст. 2) в деякими повтореннями мелодії в сопрані, альті і басі. В кінцевім акорді пісні a-dur (ст. 3 на горі) наважує альт мотив другої пісні в e-moll і продовжує його опісля сольовим сьпівом в e-moll, коли тимчасом хор старає ся в павзах йому дискретно і характеристично акомпаніювати мотивами першої пісні в a-dur. Друга пісня (ст. 4) переведена опісля в a-moll, з гарними мелодійними проводами баса між поодинокими реченнями мелодії. В кінцевім акорді a-moll відзиває ся знов домінуючий мотив пісні легенько в альті в e-moll, потім в переході до c-dur, у тенорі в g-moll. Третю пісню (ст. 5—6) переводить автор переменно c-dur, as-dur і знов c-dur з переходом до коломийок в a-dur. — Коломийки (ст. 6—10) жвавістю і легкістю ритма, сьвіжістю і оригінальністю мотивів і мелодії як і зручним і вдатним обробленем заслугують на повне признание. Особливо треба піднести відповідно ужитий перехід з f-dur до a-moll у коломиїці на ст. 9 на горі, як і прекрасну остатню коломиїку, прегарно гармонізовану в другій половині. Тільки в передостатній коломиїці (ст. 10 на горі) в тактах 6 і 10 повинен був автор по своїй думці ужити в басі просто d замість dis, що творить зменшений септیمовий акорд, а коломиїка вискала би багато на сьвіжості і оригінальності.

Пісня „Місяцю нарожейку“ (ст. 11—12) кольоритом і способом оброблення, зближена декуди до першої і третьої пісні першої часті „Обжинків“. Пречудова мелодія пісні „Черепелонько біла, деж ти будеш сиділа?“ виступає в жіночій хорі в повній красі; тільки ж у варіантовім обробленю третьої і четвертої строфки пісні (ст. 13—14) автор менше щасливий: штучний акомпанімент

хора у третій а численні повторення мелодій в різних тонаціях і голосах у 4-тій строфіці по своїй гадці трохи невідповідні, затримують і розкладають первісний правний, новий примітивної принадної мелодійності характер пісні. За те дуже щасливо вложив автор пісню, що врає із вилетення „повінчоване“ становить конець „Обжиків“ (ст. 14). „Повінчоване“ виголошує рівно альт в тонісі d, котра є органом для левенського мелодійного хорального акомпаніменту. Пісня, котрої мотиви попереджають і кінчать „повінчоване“, самітна особливо для відповідно ужитих голосових походів у тенорі і альті, декуди при органівій тонісі в квінтою в басі.

Ціла композиція робить дуже добре вражінє як совісна, викінчена добре, декуди навіть глибоко обдумана праця. Прозорість будови, симетрія і викінченє речень, переведенє голосів, використання мотивів, — усе вєзає на чинадїй труд і не меншїй талант автора. Але є ще одне в композиції п. Ф. Колески, що головню причинило ся до того, що ся „етнографічна картина“, хоч і в артистичній формі, не стратила сьвіжости і цитєвої краси: у способі гармонізованя пісень автор еманципує ся майже зовсім із впливу церковної західно-європейської музики, так шкідливого у нас при оброблюваню народнього материялу, — і стає сьмідоку ногою на шляху вказанім Лисенком у гармонізації народних пісень. Слїди школи німецької й італіянської музики видєо ще в надто рїзкій системі чотироголосної гармонізації, та в деяких, трохи чи не потрібно ужитих хроматизаціях, як у першій колодийці в такті 4-тїм у альті, та в пісні „Перенелонько біла“ (ст. 12) в такті 7-тїм жіночого хора і дальших строфок. — Але зваживши, що в композиції слїди на кождім кроці прояви обидної і гарної роботи, декуди (як на ст. 3) справдїнні першї таланту, і що се першїй твор в Галичині справдї сьвідомо-національного напрямку в музичній літературі, — ми мусимо авторови висказати щирє признаєнє і подяку за його твор, та додати заохоти до дальшої праці в тїм напрямі. — *Остан Людкєвич.*

Поправки: У Хроніці на ст. 62 треба поправити, що заступником надзираючої ради видавничої спілки є др. Льонгін Озаркєвич (не др. Евген Озаркєвич), а заступником члена о. Стефан Онїшкевич (не Осип Онїшкевич); Др. Евген Озаркєвич є членом надзираючої ради. — На ст. 236 IV тома, ряд. 17 зверху замість: Алекс. треба: Мих.

